

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 21

*Забуті та воскреслі імена в історії
та культурі України, спірні історичні питання*

Ніжин 2002

89
Л64

83.3(4Укр) + 63.3(4Укр) + 63.3(4Укр) 0-7
Л64

УДК 821.161.2'06+94(477)"9"
ББК 83.3(4Укр)5+63.3(4Укр)52
Л64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського
державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя
Протокол № 2 від 28.11. 2002 р.

811611

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових
видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з
філології (Бюлєтень ВАК України. – 1999. - №4. – С. 50) та історії (Бюлєтень
ВАК України. – 2000. - №2. – С. 73.)

Збірник засновано у 1990 р. професором Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

докт. філол. наук, проф. Г.В. Самойленко (відп. ред. і упорядник),
докт. філол. наук, проф. Н.М. Арват, докт. істор. н., проф. М.К. Бойко, канд.
філол. н., доц. Н.І. Бойко, докт. істор. н., проф. А.О. Буравченков, канд.
мистецтвозн., доц. Г.І. Веселовська, докт. філол. н., аkad., проф.
А.Л. Грищенко, докт. істор. н., проф. В.М. Даниленко, докт. істор. н., проф.
В.О. Дятлов, докт. філол. н., проф. З.В. Кирилюк, док. філол. н., проф.
О.Г. Ковальчук, докт. мистецтв., проф. А.П. Лашенко, докт. філол. н., проф.
Т.П. Маєвська, канд. філол. н., доц. П.В. Михед, докт. філол. н., проф.
А.Я. Мойсієнко, док. мистецтв., ст. н. співроб. О.С. Найден, докт. мистецтв.,
проф. В.В. Рубан, докт. мистецтв., проф. С. В. Тишко, канд. мистецтв., доц.
Ю.І. Чекан, докт. істор. н., проф. Ю.І. Шаповал.

Л64 Література та культура Полісся. Вип.20. / Відп.ред. і упорядник
Г.В. Самойленко. – Ніжин. НДПУ, 2002. – 389 с.

Підготовка тексту до друку цього випуску канд. істор. н. О.Г. Самойленка

У збірнику друкуються статті, в яких аналізуються складні, трагічні та
забуті долі творців історії та культури України. Також обглядаються спірні
історичні питання XIX - ХХ ст.

УДК 821.161.2'06+94(477)"9"
ББК 83.3(4Укр)5+63.3(4Укр)52

Л64

© Самойленко Г.В.

© Ніжинський пед університет

ФІЛОЛОГІЯ

Г. В. Самойленко

Творчість П. П. Білецького-Носенка

Ім'я П. П. Білецького-Носенка, визначного українського педагога і письменника, творча доля якого припадає на кінець XVIII - першу половину XIX ст., нині мало кому відома. Та їй не балувала цього діяча культури літературна та педагогічна критика на віті у наш час [1]. А він заслуговує на увагу, бо стояв у основі утверждження українського художнього слова.

Павло Павлович Білецький-Носенко (16/27 VІІІ 1774 - 11 /23/ VI 1856) народився в дворянській родині в Прилуках, коріння якої простяглися до старшинського козацького роду. Батьки мріяли побачити свого сина військовим, а тому ще в п'ятирічному віці віддали його до кадетського корпусу в Петербурзі. Дитичі і юнацькі роки аж до 19-літнього віку пройшли саме там. Так із П. П. Білецького-Носенка вийшов гарний і перспективний військовий. Він брав участь у походах О Суворова, проявляв мужність, за що мав нагороди, його чекала перспективна військова кар'єра.

Але так склалася обставини, що П. П. Білецький-Носенко в 1798 р. залишив військову службу і повернувся на батьківщину, де його чекали не менші випробування від власної матері, жорстокої і свавільної особи, яка розпоряджалася долею свого сина так, як і кріпаками. Вона змусила його одружитися в 1799 р. заради багатства на нелюбій йому дівчині, дочці конотопського предводителя дворянства. Проте сподівання матері не справдилися, і вона сама змушені була виділити сину землю і відвела йому сорок десятин болота над Удаєм в селі Лапинці (нині один із районів міста Прилук). Ось тут П. П. Білецький-Носенко і проявив себе як справжній господар. Він провів канали, підняв землю, облагородив її, посадив дерева, розбудував альтанки і перетворив це болото в "райський куточек", де й поселився зі своєю сім'єю у 1802 р.

З цього часу іде процес його відродження як громадянина своєї батьківщини - України. Не знаючи ні своєї рідної української мови (бо з малих років він вчився на російській мові і вважав її рідною), ні української історії, культури, П. П. Білецький-Носенко все це опанував самотужки, розуміючи, що про Україну повинні знати в Росії і світі більше, ніж на той час. "Право! О ней менъше знают в просвещенной Европе, нежели о каком-нибудь новооткрытом острове Океании... Я не знаю, как кто, а я люблю родину, и желал бы познакомить ее с целым светом, право! Она стоит того".

П. П. Білецький-Носенко зрозумів, що необхідно в цьому дусі виховувати і нове покоління. І він спочатку в садибі поміщика І. Я. Величка відкрив педагогічний пансіон, де навчалося семеро хлопців, а потім перевів його у свою садибу і продовжив тут займатися педагогічною діяльністю протягом 40 років, впроваджуючи нові методики навчання на принципах свідомого розуміння предмету, а не його механічного зазурювання. Він виховував особистість, розвиваючи в юнакові його здібності, критичне ставлення до себе і свого навчання, оцінювання його. Він хотів бачити свого вихованця здоровим душою і тілом, освіченою людиною. І для цього все робив, щоб він таким був. Педагог не зупинявся навіть перед ризками. І їх відчували на собі вихованці. Ще одне. Він умів прогнозувати, бачив перспективу юнака, враховуючи його здібності. Це підтверджують ті характеристики, які він давав майбутньому відомому історику України Миколі Маркевичу та ін. Оцінюючи свою педагогічну діяльність, П. П. Білецький-Носенко заявляв: "Хочу принести користь своїм землякам і намагаюсь зробити їх справжніми християнами, корисними Батьківщині й самим собі, а в пансіонах, особливо тих, що утримуються французами-біженцями,

привчають любити себе і все іноземне”

Крім праці в пансіоні, П.П.Білецький-Носенко займав різні освітянські посади в Прилуках (наглядач Прилуцького повітового училища, наглядач училищ всього Прилуцького повіту тощо).

П.П.Білецький-Носенко був дуже обдарованою особистістю. Знав декілька іноземних мов, добре розбирався у військовій справі, був хорошим художником, перекладачем, фольклористом, етнографом, лінгвістом, лексикографом (відомий його “Словник української мови”), автором праць з літературознавства, естетики, економіки, сільського господарства, медицини тощо. Особливо багато сил він віддав створенню словника та “Грамматики южно-руського языка”. І хоча праці підтримали відомі вчені М.Максимович, О.Бодянський, А.Метлинський, М.Маркевич, П.Кулик, іх не вдалося тоді видати. П.П.Білецький-Носенко сподівався, що вони “принесуть загальну користь, хоча б це трапилось у ХХ ст.” Так воно і вийшло. По-справжньому оцінили їх лише у ХХ ст., коли вони стали відомими в науковому світі.

П.П.Білецький-Носенко зробив великий внесок і у розвиток української літератури. Сам він добре знову і вітчизняну словесність, мав хорошу (в кілька тисяч томів) бібліотеку, передплічував періодичні видання, що сприяло його обізнаності з сучасним для нього літературним процесом. У своєму огляді нової української літератури, вчений дав високу оцінку творам І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки і молодого тоді Т.Шевченка, його “Кобзареві” та “Гайдамакам”.

Перші літературні твори П.П.Білецького-Носенка відносяться до початку ХІХ ст. У 1808 р. він переклав з французької мови роман німецького письменника Августа Лафонтена “Семейство фон Гальден”. Це, мабуть, було більше пов’язано з його педагогічною діяльністю, коли він сам показував своїм учням, як слід перекладати з однієї мови на іншу. Хоча таких прикладів у його творчій діяльності було багато.

У цей же час він пробує свої сили в різних жанрах: балада, байка, віршована казка, ліричні поезії, поеми, прозові твори, які писав російською та українською мовами. Свої твори він читав учням, знайомим, посылав для обговорення у різні товариства, членом яких був. Майже все, що писав П.П.Білецький-Носенко, не було при його житті опубліковане. Тому про його літературну діяльність знала обмежена кількість людей. Деякі його твори були опубліковані завдяки старанням сина Павла лише на початку 70-х років ХІХ ст. І вони вже не мали тієї сили і значення, які вони могли мати на початку ХІХ ст., коли йшов процес формування української літературної мови та словесності на її новому етапі.

На деяких з них відчувається вплив мови і літературних прийомів “Енеїди” І.Котляревського. Але це було відчутним у той час у багатьох творах різних письменників, бо ще не були вироблені норми української літературної мови. Про це свідчить і знаменита поема П.П.Білецького-Носенка “Горпинида, чи Вхопленая Прозерпина” (1818), в якій був оброблений міф із п’ятої книги “Метаморфоз” Овідія. Це була своєрідна українська переробка з відтіненням тих епізодів, ситуацій, які були близькі авторові поеми. Тут присутні і Плутон, і його дружина Церера та інші представники міфічного світу. Дослідники вказують, що в основу свого твору П.Білецький-Носенко поклав поему “Похищение Прозерпины” (1795) російських авторів О.Котельницького та Ю.Люценка. Але, не відхиляючи цієї думки, слід відмітити новаторський характер твору прилуцького письменника І.Цецеру, і його дочку Прозерпину він показує як простих сільських жінок. Античні імена він перелицьовує в українські.

Ось як описує П.Білецький-Носенко Горпиниду, «назвавши її Горпиною:

Червона, гарна, мов калина,

А вічі - ясний цвіт небес.

Солодка мова - медовая,
Пухка, як м'якиш коровая...
Да біла, моя тополі лист,
Губки - ніби угорки-сливи,
Да, як дуга московська, бриви,
Коса ж - ніби в корові хвіст [2].

Поруч з нею лідуть прості сільські дівчата: Домаха, Віадя, Химка та інші. І ці українські імена ще раз засвідчують своєрідність поеми.

Опис міфологічних героїв подається за рахунок детального переліку предметів побуту, "характерного для життя українців". В поемі П. Білецького-Носенка це відчутно, і це є продовження використання надбань І. Котляревського, але зі специфічним, своєрідним авторським пошуком. Коли читаєш опис Зевса, то бачиш його звичайнісницьким представником сільської заможності верстви:

Зевес, урившись в подушки,
Тоді кутю з ситої лигав,
Задки курині да пампушки
Все веренухой заливав -
Як панотець після роботи
У поминальний суботи
Вживає, що дас алтар [3].

До оцінки "Горпиниди" П. Білецького-Носенка, і мови, художніх засобів, відтворення того українського гумору, який так притаманний українському народу треба підходити з позицій перших пошуків в українській літературі. І не треба принижувати значення цього твору. У порівнянні з "Енеїдою" він програє, але - це літературний пошук, це засіб висловлення своїх поглядів на деякі гострі соціальні проблеми, пов'язані з осудженням тих, хто "вдовиць і сиріт обіжають", хто гриклоняється перед іноземциною тощо. До поеми слід підходити як до історичного літературного явища, оцінюючи його з позицій того часу.

Поезії, написані в 1812-1829 pp., увійшли до збірника "Гостинець землякам. Казки спілого бандуриста, чи Співи об різних речах", виданого 1872 р. Якщо "Горпинида" написана в бурлеско-травестійній манері, то "Казки спілого бандуриста" значною мірою тяжіють до романтичного стилю [4].

Серед жанрів, у яких працював П. Білецький-Носенко, була і балада. Як свідчать сучасники, він написав 15 таких творів, серед них "Івга", "Нетяг", "Могила відьми", "Отцегубі" та ін. З баладами прилуцький письменник виступив раніше і П. Гулака-Артемовського, і Л. Боровиковського. І якби вони були своєчасно опубліковані, то засвідчили б, що і в українській літературі письменники працювали в цьому жанрі, вносячи своє в його освоєння і розвиток. В основу своїх творів П. Білецький-Носенко клав відомі вже твори зарубіжної літератури, наприклад, для "Івги" взяв баладу німецького поета Бюргера "Ленора", яку використали і російські письменники В. Жуковський для "Людмилы" та П. Катенин для "Ольги". Цей же твір використав пізніше і Л. Боровиковський для балади "Маруся".

У своїй творчості П. Білецький-Носенко неодноразово звертався до популярних фольклорних сюжетів, а також творів Лафонтена, Лессінга, Вольтера, Дмитрюса, Державіна. "У деяких з них автор торкається окремих суспільних вад, говорить про несправедливість і беззаконня, про існуючу соціальну нерівність, нікчемність і моральну розпусту ланів, а з другого боку, висловлює співчутливе ставлення до простоти людини" [5].

Як свідчив сам письменник, він написав "333 басні, переделаные с лучших французских (почти весь Лафонтен и Флориан), немецких и российских баснописцев

для наших молодих соотечественников" [6]. Були й оригінальні: П. Білецький-Носенко виступив попередником у цьому жанрі Є. Гребінки та Л. Глібова. В одних випадках поет брав у попередників фабульну основу, в інших – близько наближався до основного тексту. Але і в тому, і в іншому випадках він вносив чимало свого, оригінального, пов'язаного як з використанням в тексті окремих деталей, так і нових характеристик персонажів, введення місцевого колориту, народної мови тощо. Національне забарвлення робить байку П. Білецького-Носенка явищем української літератури.

Байкар висвітлює різні морально-етичні проблеми: скupість, зажерливість, зазнайство, заздрість, лестощі, пияцтво тощо, про що свідчать "Сова да Скупець", "Ведмідь-танцюра", "Лісничий да Лис", "Кіт да Кухар" та інші. Байкар прославляє суспільно-корисну працю як єдиний, на його думку, шлях до добра й справедливості ("Білка да Кроти", "Чебрець та Берізка", "Селянин та його діти"). У багатьох байках ззвучить і соціальна тема. Поет співчутливо ставиться до простих людей, засуджує паразитизм представників дворянських класів, дармоїдство ("Два Коти"), духовну мізерність ("Осен"), їх схильність до всього іноземного ("Бджола і Мухи"), а також розвинчує судове свавілля ("Два злодія да Кінь", "Оси да Бджоли", "Заєць да Ружина", "Тяжба" та ін.). Як саме соціальна тема ззвучить в байках П. Білецького-Носенка, наводимо повністю відому в творчості І. Крилова, Л. Глібова байку "Вовк та Ягня".

Вовк та Ягня

Із рудки прудко! Ягнятко воду пив.
Злий Вовк натхненіце побачив те з кущів
І баки визвірив, шукав якій придири
Да клами цокотав, завив на його з гірки
"Ледащо! Як ти смів міні водопій мутити?
На капостъ? Га? На глум!
Щоб як не дати пить!
Постій! Ось я тобі лукавий враг незбожний"
"Змилуйся, пан вельможний! –
Ягня йому в одвіт, –
Я ниже пана пив, ізвольте розсудити
Багно проти води чи може бак носиться?"
"Глянь, миришаве, й воно ще дума оправдиться.
А прошлій рік мене ти лаяло при всіх".
"Я! Прошлій рік! А як се лучитися мало,
Коли ще прошлій рік, крив біг,
Мене й на світі не бувало,
Бо я сосу ще матъ.
Се свідками мотгтиму доказатъ"
"Брехня! Коли ж не ти, дак, певно, се твій брат!"
"А брата я не маю".
"Ти знов почав брехатъ!
Я время утрачаю,
Я чую вже давно, що вся твоя сім'я,
Собаки, вівчарі, ви всі мене б примили
Да в ложці б утопили.
Живцем із'їли!
Всіх більше ти! Ось я
Згадам тобі, моєму лиходію!"

Да бідного вхопив за шию,
В інцину одімчав, там без суда й позвів
Його із'їв.
Хіба не те ж у нас? Хто міцний да багатий,
Той прав, а неборак хоч прав, да винуватий.

Переважна більшість байок – це розгорнуті розповіді, які завершуються висновками, мораллю, що носить часто афористичний характер. Вона може бути в ілустрофу, або ж в один рядок. Звичайно, архаїчна форма мовних виразів, застарілі слова утруднюють нині сприйняття творів П. Білецького-Носенка. І все ж його творчість – це яскрава сторінка в історії української літератури початку XIX ст.

Не можна не погодитись з академіком О. Білецьким, який підкреслював, що українська література “не характеризується тільки діяльністю скремб письменників, яких суд потомства визнав великими. Розвиток історико-літературної науки дедали більше відходить від уявлення про історію літератури як про суму характеристик її “героїв”, “великих людей”. Для того, щоб визначити своєрідність української літератури, треба взяти її літературний процес у цілому – як визначних, так і в рядових його проявах [7]. Саме творчість П. Білецького-Носенка і дає нам можливість заповнити той пробіл, який був в регіональному осмисленні літературного процесу 10-30-х рр. XIX ст. Бо саме в цей час була написана переважна більшість художніх творів письменника, девізом якого були слова: “Думай добре, роби добре, і буде добре”. Цим він і жив, проводячи різnobічну діяльність в невеликому містечку Прилуки, залишивши після себе у своїх сучасників гідну пам’ять. Але поет розраховував і на пам’ять потомків:

Мене поймути в Землі веселой і плодючої,
Де Дніпр реве в борах, мутить піски під кручой
Під кельями святих, пливе де тихий Дін,
Де чумаки туляють
І по-українськи народи розмовляють.

Література:

1. Петров Н. И. Павел Павлович Білецький-Носенко // Петров Н. И. Очерк истории украинской литературы XIX в. -К., 1887; Деркач Б. Життя і творчість П. П. Білецького-Носенка // Білецький-Носенко Павло. Поезії. -К., 1973, П. П. Білецький-Носенко. Життя і творчість -К., 1988
2. Білецький-Носенко Павло. Поезії. - К., 1973. -С 41
3. Там же. -С 82.
4. Деркач Б. Життя і творчість П. П. Білецького-Носенка // Білецький-Носенко Павло. Поезії. -К., 1973. -С 21.
5. Там же. -С 25.
6. З листа П. Білецького-Носенка А. Метлинському 8 листопада 1842.
7. Білецький О. Зівірання праць У 5 т. -К: Наукова думка, 1965. -Т. 2. -С 38.

Н. Н. Арват

Описание как компонент структуры текста (повесть Гоголя “Тарас Бульба”)

В изучении структуры текста применяется несколько подходов, в числе которых широко известна трактовка данной структуры в вертикальном и горизонтальном плане [1]. Первое представляет собой исследование глубинной и поверхностной структуры текста, второе – его линейное развертывание. В художественном

произведении линейное развертывание текста может рассматриваться в свою очередь в нескольких аспектах, одним из которых является рассмотрение композиционно-содержательной организации текста. Линейное развитие изложения в художественном произведении осуществляется в последовательном чередовании и комбинациях композиционно-речевых (или контекстно-речевых) форм (КРФ), – повествования, описания, размышления, чужой речи. В связи с этим композиционно-речевая структура художественного текста четырехкомпонентна. Названный подход представляет собою один из видов интерпретации текста [2].

КРФ художественного текста в свою очередь могут изучаться в нескольких планах: в плане внутренней, грамматической организации, в планах предметно-содержательном, функциональном, во взаимодействии с другими КРФ. Названные подходы в изучении описания в целом помогают выявить характерные черты, отличающие его от повествования и размышления. Вместе с тем представляет интерес изучение данной КРФ в произведениях отдельных авторов, что позволяет глубже проникнуть в тайны художественного мастерства писателя, в своеобразие его стиля.

Обращаясь к рассмотрению КРФ описания в повести Гоголя "Тарас Бульба", мы остановимся на его предметно-содержательной, функциональной сторонах и некоторых особенностях построения.

Описание в повести представляет собою преимущественно цельный фрагмент текста, но может составлять часть сверхфразового единства, тесно взаимодействуя с повествованием (либо в пре-, либо в постпозиции к нему) и размышлением (обычно в препозиции к нему).

Предметно-содержательная сторона КРФ описания в повести "Тарас Бульба", частично связанная с отражением исторических фактов, но более с авторским художественным представлением определенных явлений, очень широка. Предметом описания являются люди, помещения, природа, действия и события. Функциональная сторона описания традиционна, отмечается такие функции, как информативная, эмоционально-эстетическая, а также собственно текстовые функции связующая и вводящая.

Описание людей в повести включает портрет и черты характера. При этом всегда четко ощущается авторское отношение к героям. Встречаем описания индивидуальные и групповые, индивидуальные – Андрия, панночки, эскизно – татарки, групповые – толпы на площади в Варшаве и группы "жидов", обсуждающих намерение Тараса встретиться с Остапом.

Описание всегда информативно, на него наслаживается та эмоционально-эстетическая окраска, которая обусловливается авторским отношением к предмету. Так в первом, вводящем описании сыновей Булбы ("Это были два дюжие молодца, еще смотревшие исподлобья... Крепкие, здоровые лица их были покрыты первым пухом волос...", (с.29)), ощущается теплота и симпатия. В первой же сцене кратко сказано о матери ("бледная, худощавая и добрая") (с.29), в чем выражается сочувствие, особенно открыто проявившееся в дальнейшем изложении. Из всех членов семьи Тараса автор более останавливает внимание на Андрие ("...В чертах лица более выражалась какой-то нежности" (с.39), "...краса и сила юношеского мужества" (с.83), "ясно твердостью сверкал глаз его, смелою дугою выгнулась бархатная бровь, загорелые щеки блестали всею яркостью девственного огня, и, как шелк, лоснился молодой черный ус" (с.83)).

Автор неоднократно подчеркивает красоту Андрия в различных ситуациях. Так, жил Янкель описывает его в дорогом наряде, – "Теперь он такой важный рыцарь... и наплечники в золоте, и наруженники в золоте..." (с.92). Прекрасен Андрий и в бою со своими же запорожцами "Впереди других понесся витязь всех бойчес. Так и

вялли черные волосы из-под медной его шапки, вился завязанный на руке дорогой шарф, шитый руками первой красавицы. Так и стоял Тарас, когда увидел, что это был Андрей" (с 119). Подчеркивается также красота убитого Андрея и горестные размышления над ним Тараса (с 121). Автор на судьбе Андрея показывает, что в таком грубом, разгульном, сугубо военном, "безжизненном" обществе, какое составляли запорожские козаки, нет места красоте, нежности и любви. Это четко проявилось в отношении Тараса к жене, к Андрею, а также в его мысленной казни прекрасной панночки. Известно, что в разные времена у многих народов любовь к человеку из числа врагов считалась предательством, а тем более "в тот тяжелый XV век".

Красоту Андрея, а более панночки, автор описывает в высоком стиле, восторженно, это описание, включающее немало подробностей ("грудь, шея и плечи заключились в те прекрасные граници, которые назначены вполне развившейся красоте", "волосы обратились в густую роскошную косу", "Она потупила свои очи, прекрасными полукружьями надвинулись на них веки, окраенные длинными, как стрелы, ресницами", "блестящие пальцы", "прекрасная голова", "белоснежные зубы" и др.) (с 84), имеет в большей степени эмоционально-эстетическое значение. Уделяя внимание описанию Андрея и панночки, их любви, автор еще раз подчеркивает, что прекрасному нет места в этой жестокой среде, оно обречено на гибель.

Небезинтересен и ироничный портрет толпы, собравшейся на глощади посмотреть на казнь запорожцев, в числе которых был Остап. Автор создает описание, пронизанное иронией, выражающей его отношение к этим "зрителям". — "Множество старух, самых набожных, множество молодых девушек и женщин, самых трусливых, которым после всю ночь грезились окровавленные трупы, не пропускали однако же случая полюбопытствовать. На переднем плане стоял молодой шляхтич в военном костюме, который надел на себя решительно все, что у него ни было, так что на его квартире остались только изодранная рубашка да старые сапоги" (с 137).

В целом портретных описаний в повести мало, автор создает в основном существенные образы героев, которые складываются из совокупности отдельно разбросанных черт и действий героев.

Описания помещений (жилища, католического храма, улиц, осажденного города, дома воеводы и др.) включают много реалистических подробностей, отражающих национально-культурную специфику. Таково описание светлицы в доме Тараса Бульбы (близкое к описанию светлицы в доме Данилы Бурульбаша в повести "Страшная месть"). Разбросанные по повести описательные этюды из жизни и быта Запорожской Сечи, характеризующие бытовое устройство этой "республики", также имеют культурно-историческое значение (ср. "Взгляд на составление Малороссии"). В описании католического храма приведены детали, имеющие реальную основу и перекликающиеся отчасти с материалами гоголевской статьи "Об архитектуре нынешнего времени". Авторское отношение к готическим храмам сходно с восприятием храма Андреем, последнее Гоголь показал в реакции Андрея на "чудо", произведенное солнечным светом, упавшим на цветные стекла, и органной музыкой. — "Андрей не без изумления глядел на чудо, произведенное светом," "дивился Андрей с полуоткрытым ртом величественной музыке" (с 78-79). Эти описания имеют информативное и эмоционально-эстетическое значение, они выполняют культурно-познавательную функцию. То же присуще описаниям города, его домов и улиц.

Сопоставление описаний Запорожской Сечи и польского города открывает читателю две национальные культуры одного времени, но разного уровня.

Описание природы в повести связано с любимыми авторскими объектами степью, ночью, Днепром. Описание степи дано по ходу повествования о путешествии

на Сечь. Степь представлена панорамно, поэтично, здесь ощущается восторг автора. Степь показана во всей полноте своей жизни: в цвете, звуках, движении. В описании широко используются колоративные прилагательные, подчеркивающие красочность, яркость цветущей степи, ее свежесть и природную жизненную силу. Преобладает мажорная цветовая гамма ("зеленая девственная пустыня", "зелено-золотой океан", "голубые, синие, лиловые волошки", "желтый дрок", "белая кашка", "синие волны воздуха" и др.) (с 45). Употреблены сложные прилагательные, выражающие оттенки цвета (темно-зеленые, изголуба-темные). Описание степи днем и ночью эмоционально окрашено, это любовно созданное красочное полотно. Оно отличается также ритмичностью, синтаксическим параллелизмом. Степь поражает не только красочной цветовой гаммой, но и активной жизненной силой. Автор отмечает множество живых существ ("шныряют куропатки", "в воздухе птичий свист", "в небе крик диких гусей", "чайка роскошно купается в волнах воздуха"). Вполне естественна эмоциональная оценка "Степи, как вы хороши!" (с 45).

Описание Днепра вставлено в "рамку" повествования.

- "В воздухе вдруг захолодело: они почувствовали близость Днепра. Вот он сверкает вдали и темною полосою отделился от горизонта. Он веял холодными волнами и расстипался ближе и ближе и, наконец, обхватил половину всей поверхности земли. Это было то место Днепра, где он, дотоле спрятый порогами, брал, наконец, свое и шумел, как море, разливвшись по воле, где брошенные в середину его острова вытекали его еще далее из берегов, и волны его стяались широко по земле, не встречая ни утесов, ни возвышений. Козаки сошли с коней своих, взошли на паром..." (с 47). В описании подчеркнуты свобода и мощь Днепра, он показан в зрительном восприятии людей. Данное описание наряду с информативной и эмоционально-эстетической имеет в тексте связующую функцию - как звено в повествовании о путешествии отряда Тараса по степи и повествовании о прибытии на Сечь.

Описания ночи лирически окрашены. "Июльская чудная ночь обняла воздух, на небе бесчисленно мелькали тонким, острым блеском звезды..." (с 70). "Ночь еще только обняла небо... месяц с вышиной неба давно уже озарял весь двор..." (с 37).

Пейзажные зарисовки гармонируют с состоянием героев. Так, в грустное для матери утро отъезда сыновей из отчего дома" день был серый, птицы щебетали как-то вразлад" (с 39). В ночном небе, на которое смотрел Андрей, томимый неясным тяжелым предчувствием, отмечены зловещие явления: отблески пожаров, связанных с "разгулом" козаков, которые жгли и уничтожали все на польской земле - "Что-то величественное и грозное примешалось к красоте июльской ночи, это были зарева вдали догоравших окрестностей. В одном месте пламя спокойно и величественно стояло по небу; в другом, встретив что-то горючее и вдруг вырвавшись вихрем, оно свистело и летело вверх, под самые звезды, и оторванные хлопья его гаснули под самыми дальними небесами. Там обгорелый черный монастырь... выказывал при каждом отблеске мрачное свое величие. Там горел монастырский сад..." (с 71). Особенно зловеще зрелице освещаемых пожаром слив, груш и рядом повешенных жида и монаха. Это соседство еще раз показывает уничтожающую силу казацких "походов", слепую жестокость "войны за веру". В приведенном примере (писательском фрагменте) широкая панорама устроенных запорожцами пожаров подчеркивается локальными указателями. Эти картины имеют вместе информативное и эмоционально-оценочное значение.

Немалое место занимает в повести описание действий, совершаемых одновременно большим количеством людей. Это создает динамичную картину. Так, представший отряду Тараса общий вид трудового предместья Сечи, одевавшего,

кормившего и поинвашего запорожцев, выражен описательным компонентом с указанием деятелей и их действий, собственно, работы – “При въезде их оглушили пятьдесят кузнецких молотов. Сильные кожевники сидели под навесом крылец и мяли своими дюжими руками бычачьи кожи. Крамари под ятками сидели с кучами камней, огнивами и порохом. Армянин развесил дорогие платки. Татарин ворочал на рожнах бараны катки с тестом. Жид, выстягив вперед свою голову, цедил из бочки горелку.” (с 42).

Панорамные картины подготовки запорожцев то к морскому походу (“пошарпать берега Натолии”), то к сухопутному (“на ляхов”) представлены во взаимодействии повествования и описания как всеобщей, коллективной и единонаправленной занятости. Они создаются повтором локальных компонентов (там... там...), большойхват участников выражается повтором слов субъектного значения (те... те...), – “Вміг толпою народа наполнился берег. Несколько плотников явились с топорами в руках. Старые... стояли по колено в воде и стягивали чепцы. Другие таскали... Там обшивали досками чепцы, там конопатили и смолили, там увязывали... там розложили костры. Бывалые и старые поучали молодых. Весь колебался и двигался живой берег” (с 60) “Вся Сечь отрезвилась. Те исправляли ободья колес..., те сносили на возы мешки..., те пригоняли коней и волов. И скоро далеко-далеко вытянулся козачий табор” (с 65).

Аналогично во взаимодействии с повествованием построены описательные компоненты, представляющие ситуацию жаркого боя казаков с ляхами. Панорамность действия создается также повтором локальных и субъектных указателей - “Оглянулись козаки, а уже там сбоку козак Метельца угощает ляхов, шеломя того и другого, а уже там, с другого, напирает врага и бьется Закрутыйгуба, а у дальних возов третий Пысаренко отогнал уже целую ватагу. А уж там, у других возов, схватились и бьются на самых возах” (с 117).

Динамичная картина боя с повтором темпорального компонента “уже” показывает нарастание напряженности в бою - “Козаки, козаки! Не выдавайте лучшего цвета вашего войска! Уже обступили Кукубенка, уже семь человек только осталось изо всего Незамайковского куреня, уже и те отбиваются через силу, уже окровавилась на нем одежда. Сам Тарас, увидя беду его, поспешил на выручку”. (с 118). “Уже редели сильно козацкие ряды, многих, многих храбрых уже недосчитывались, но стояли и держались еще козаки” (с 118). Панорамное повествование и описание действий являются особенностью гоголевского изображения событий и картин жизни.

Описание как КРФ выполняет в повести свои функции в полноте присущих ему свойств и качества, описание выражает всегда авторский взгляд на те же предметы. Читатель по содержанию и эмоциональности описаний уже видит позицию автора – одобряющую или осуждающую. В гоголевских описаниях множество ярких художественно-изобразительных средств, среди которых преобладают эпитеты, метафоры и сравнения.

Немало гоголевских описаний стало хрестоматийно-показательными (“Степь”). Без красочных описаний повесть “Тарас Бульба”, столь патриотическая и волнующая, не обладала бы такой покоряющей силой.

Литература.

- 1 Тураева З.Я. Лингвистика текста – М. Просвещение, 1986 – С.58.
- 2 Кухаренко В.А. Интерпретация текста – М. Просвещение, 1988; Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования – М.: Наука, 1981. Мельничайко В.Я. Лингвистика тексту в школльному курсі української мови – К., 1986. Лосева Л.М. Как строится текст – М., 1980. Лингвистика

- текста. Материалы научной конференции. Ч. I-М., 1974.
- Гоголь Н.В Тарас Бульба // Гоголь Н.В. Собрание сочинений. В восьми томах. -М., 1984. -Т. II
 - Гоголь Н.В Взгляд на составление Малороссии. Об архитектуре нынешнего времени // Гоголь Н. В. Собрание сочинений. В восьми томах. -М., 1984. -Т. 7

Е. М. Лулудова

**Меж двух миров:
«Утопленница» Гоголя и «Черный монах» Чехова**

В 1888 и 1889 годах Чехов с семьей проводит весну и лето на Украине, в Сумах. В марте 1889 года в одном из своих писем он сообщает, что пишет роман «Рассказы из жизни моих друзей» в форме отдельных законченных рассказов по образцу «Хромого беса» Лесажа или «Мертвых душ» Гоголя. В это же время он перечитывает то, что уже читал, «повторяет зады», восхищается гоголевскими произведениями. Он замечает: «Хочется про чертей писать, про страшных, вулканических женщин, про колдунов, но, увы, требуют благонамеренных повестей и рассказов из жизни Иванов Гавриловичей и их супруг» [1]. По мнению М.П.Громова, «сюжетный строй гоголевской прозы Чехов глубоко усвоил уже в ранние годы» [2]. Г.П.Бердников, М.Л.Семанова, А.Г.Головачева, В.Н.Гвоздей сравнивали некоторые произведения Чехова и Гоголя [3].

Сравнительный анализ «Майской ночи, или Утопленницы» Гоголя и «Черного монаха» Чехова позволяет выделить ряд схожих, аналогичных ситуаций: время года (весна, май месяц), место появления призрака (берег реки и берег пруда), «сопровождение» (музыка, объяснение в любви, запах цветов). В связи с тем, что мир произведения может члениться, дробиться на подсистемы, структурироваться по-разному, с преодолением центробежных или центростремительных тенденций (например, В.М.Маркович предлагает рассматривать чеховские рассказы в двух перспективах – сюжет и окружающие его мотивы и детали – [4]), мы выделяем следующие уровни сравнительно-сопоставительного анализа: 1) текстуальные переклички; 2) сюжетные переклички; 3) контуры принципиального сопоставления художественных миров писателей.

1. Текстуальные переклички. Уже первое знакомство с данными произведениями позволяет обнаружить, что отдельные их части почти полное сходство, как будто Чехов пытается процитировать Гоголя.

“Утопленница”

Встреча “в саду в полуясном мраке”
Деревянный старый дом, кудрявые яблони, лес, ореховая роща скатывалась к пруду
“Пруд, угрюмо обставленный темным кленовым лесом”
Раскаты соловья – пел песню – непреодолимый сон – протор глаза.
“Запах от цветущих яблонь иочных цветов лился по всей земле”

“Черный монах”

“Цвели вишни, но весь сад утопал в дыму”
Громадный дом с колоннами, старинный парк оканчивался берегом с соснами, внизу нелюдимо блестела вода.
Угрюмый и строгий парк, берег реки, на котором росли сосны.
Пели серенаду – стали слипаться глаза – изнемогал – шел в раздумье
“В саду стоял раздражающий запах цветов”

Потом мы отмечаем, что есть отдельные сегменты текстов, которые имеют очень близкое сходство и лишь незначительные отличия

«Утопленница»

«Ангелы божии постороняли окошечки своих домиков на небе и глядят на нас».

«Огненный месяц стал вырезываться из земли Мир исполнился какого-то торжественного света Пруд тронулся искрами».

«Попереодевайтесь, кто во что ни попало».

Утопленницы как тени

«Имел благоразумие утаить настоящую истину»

«Вода задрожала, и окно закрылось снова».

Наконец, мы находим еще несколько сходств. Например, отцы попытались найти точку отсчета, с которой можно начать жизнь: 1861 год у Песоцкого, поездка с царицей — у Макогоненко. У детей свой отсчет: первое письмо Тани и письмо утопленницы дают надежду на счастье, а майское объяснение в любви как бы намекает на невозможность счастья или предупреждает об отрицательном результате (30 апреля на Руси прекращалось всякое сватовство, а сыгранная свадьба превращалась в похороны, Коврин «безумно» любит Татьяну, Левко только обещана свадьба и т.д.). Существенно следующее:

«Утопленница»

«Было то время, когда утомленные дневными трудами и заботами парубки и девушки шумно собирались в кружок, <...> выливать свое веселье в звуки, всегда неразлучные с унынием. И вечер, вечно задумавшийся, мечтательно обнимал синее небо, превращая все в неопределенность и даль».

«Недобрые у вас люди...»

Уломаю отца

Рассказывает о панночке

Обсуждение строительства винокурни
Панночку выгнали из дома и куска хлеба не дали. Стала утопленницей

«Черный монах»

«Весь мир смотрит на меня, притаился и ждет, чтобы я понял его».

«На угруюших соснах кое-где еще отсвечивали последние лучи заходящего солнца, но на поверхности реки был уже настоящий вечер».

«Она была в другом платье»

Темное привидение

- «он сообразил, что наверно его слова сочтут за бред, а это испугает их: лучше промолчать»

- «не могу рассказать, т.к. вы примете меня за сумасшедшего или не поверите мне».

«Во ржи пробежали волны <...> монах ударился о берег и исчез»

«Черный монах»

«Андрей Васильевич Коврин, магистр, утомился и расстроил себе нервы <...> поговорил с приятелем-доктором, и тот посоветовал ему провести весну и лето в деревне. Кстати же, пришло длинное письмо от Тани <...> и всегда тут было такое настроение, что хоть садись и балладу пиши».

«У нас неинтересные знакомые...»

Опекун просил

Рассказывает о монахе

Обсуждение будущего сада

Таню попрекают куском хлеба
Превратилась в живые мозги

Данные переклички связывают не только два произведения, но и исходную ситуацию с финальной, концентрированно выражая их внешнюю контрастность, но синонимичность по результату (см. «веселье всегда неразлучно с унынием», все преобразуется, как в балладах, «в неопределенность и даль», «превращает» в утопленниц/живые мозги). Тем самым представляется возможным обосновать неслучайность тех представлений, которыми оперируют писатели и которые

актуализируются их читателями.

2. Сюжетные переклички. В обоих произведениях можно выделить два сюжета: сюжет на внешнем уровне («обрамляющий») и сюжет в сюжете («основной»). В «Черном монахе» на внешнем уровне представлен сюжет о жизни магистра Коврина, его физической и психической болезни, женитьбе, разводе и смерти. В «Майской ночи, или Утопленнице» - сюжет о любви Левко к Ганне и конфликтах Левко с отцом.

Оба сюжета осложнены тем, что и Левко, и Коврин неожиданно «один на один» сталкиваются с тайной бытия, воплощенной в самых простых и обыденных вещах: в полете и крике птиц, восходе и заходе солнца, запахе цветов. Это истории об одиночестве на празднике жизни, о противоречии между буднями и праздниками, а движение сюжетов состоит в перемежающемся мерцании надежд на счастье и в крушении и разоблачении этих иллюзий. Правда, Коврин, отчаянно ища спасения в работе, создает преграду между внутренним миром (связанным с ирреальным) и внешним, чтобы не быть поглощенным непонятным. Он постоянно ищет укрытия. Левко же воспринимает ирреальность как имеющее право на существование и естественное.

«Основной» сюжет – о неком призраке. Переход разговора и внимания от сверхъестественного и мистического к дидактическим выкладкам и реально-обыденной жизни имеет много общего и с произведениями начала XIX века (см. «Славенские вечера» В. Нарежного, «Двойник», или Мои вечера в Малороссии» А. Погорельского, «Вечер на Хопре» М. Загоскина, «Русские ночи» В. Одоевского и т. д.). Западноевропейская традиция начинала свою историю с «Серапионовых братьев» Гофмана и «Фантазуса» Тика. Но ни Чеховым, ни Гоголем не была придана «основному» сюжету законченная форма самостоятельного повествования. Столкновение-беседа героев с некой силой так непосредственно и органично входит в структуру произведений, что кажется неотделимой от происходящего с героями в реальности. Истории так же, как и обрамление, не выделяются в отдельные главы (В «Черном монахе» герой встречается с монахом во 2-й, 3-й, 5-й, 6-й, 7-й, 9-й главах из 9, а в «Утопленнице» встречи есть в 1-й, 5-й, 6-й главах из 6). Герои основного сюжета и присутствуют в обрамляющем пространстве произведения, и, одновременно, самоустраниются, давая возможность высказаться и самопроявиться другим героям.

Итак, во-первых, благодаря тому, что в «обрамляющем» рассказе содержится оценка происходящего, эти произведения определенным образом воспринимаются и получают неоднозначную трактовку. Автор же оставляет за собой право держать читателя в неведении относительно собственной точки зрения на иррациональное в жизни. Во-вторых, отдельные, не связанные между собой и часто малозначительные бытовые факты служат поводом для накопления однопорядковых настроений и переживаний, для изменения личности без активной работы мысли. Внимание не сосредотачивается на нюансах и подробностях душевных движений, а дается мгновенной бессознательной схватченностью психологического состояния даже через мельчайшую бытовую деталь. Наконец, все это усиливается почти полным сходством сюжетной схемы.

1. *Повесть Гоголя*. Он встречается с ней → рассказывает о призраке (утопленнице) → угнетенность из-за столкновения с отцом → призрак → помочь героям призраку → помочь призрака герою (записка о свадьбе);

2. *Повесть Чехова*. Он встречается с ней → рассказывает о призраке (черном монахе) → угнетенное состояние из-за назойливости опекуна → призрак → подчинение героя призраку → помочь призрака герою (свадьба, диссертация, смерть).

Причем, усиление не исключает, а еще раз подчеркивает своеобразие каждой

трактовки, отразившей неповторимость создавшего ее художественного мира.

3. Контуры принципиального сопоставления художественных миров.

И Чехов, и Гоголь умели, не меняя голоса, говорить о возвышенном и низменном, умели соединить трагическое и комическое в единую картину мира «Пейзажем он пишет жизнь своего героя, облаками рассказывает его прошлое, дождем изображает его слезы. Все предстаёт собой не реальные вещи действительности, а рассеянные в пространстве мысли и ощущения героев», - писал о Чехове Л.Андреев [5]. То же самое можно сказать и о Гоголе. Их связывает одна цель – в разрозненных частных явлениях показать всего человека, все типы его страстей, чтобы отразить картину общего состояния мира.

Мы не можем утверждать, что Чехов – это более нейтральный и объективный автор, чем Гоголь. Воля обоих авторов проявляется уже в названиях повестей. Повесть Гоголя имеет двойное заглавие «Майская ночь, или Утопленница». Причем, союзом «или», с одной стороны, подчеркивается возможность совмещения, взаимопроникновения миров, право на выбор того или иного мира. С другой – миры приравниваются, так как союз «или» может быть рассмотрен как синонимичный союзу «то есть».

Заглавие повести Чехова включает два неравнозначных слова-понятия: «чёрный» и «монах». Благодаря этому оно только на первый взгляд несет некую безапелляционность, якобы однозначно указывает главного героя произведения, причину несчастий и даже в некотором смысле конечный результат событий. Коврин попытается проникнуть в иной мир, переступить черту, хотя и умрет на этой черте.

Оба произведения строятся на полуироническом-полусерьезном контрасте желаемого и реального, стремлений и результата, причем развитие интриги не обходится без участия иреальных сил. А их финалы типологически однотипны – в своей амбивалентности и условной завершенности (Коврин умер, но с блаженной улыбкой на губах и верой в свою избранность, а Левко обещали не только женить, но и избить хорошенько).

Так же, как и у Гоголя, у Чехова есть женщины, ассоциирующиеся с нечистой силой, мертвецом («Ведьма», «Тина», «Припадок»), или женщины, связанные с темной силой. В «Черном монахе» так или иначе фигурируют образы, связанные с темой утопленницы-русалки: вода, различные жидкости, лошади (это один из главных участников обряда проводов русалки во время русальной недели), луна, ночь, костры (для привлечения русалок и уничтожения чучела лошади в конце русальной недели), вихри и бури (иногда их объясняли тем, что русалки играют свадьбу). Появление Тани сменяется возникновением призрака монаха, а монах исчезает перед ее появлением. Встреча с Таней почти всегда предшествует появлению монаха. Она пела серенаду Брага, и он рассказал ей легенду. Хотел думать о монахе, а через минуту вошла Таня, и они говорили о предназначении, об учениках. Коврин мирил Песоцкого с Таней, она пела серенаду, и появившийся монах заговорил об «избранныках». Таня бредила, произносила какие-то бессвязные фразы во сне, а магистр увидел монаха в кресле у постели. Обрывки Таниного письма, серенада и шелот монаха – последние впечатления умирающего Коврина. Черные брови, бледное лицо, умные глаза, почти неестественная худоба характеризуют и Таню, и монаха. Монах убеждает наслаждаться жизнью (наслаждаться познанием ее), достигать умственного и нравственного развития, чтобы жизнь доставляла большее удовольствие, радоваться каждому мгновению и быть счастливым, и его слова не отрицают, а подтверждают мысль о женитьбе, так как слово «познать» в конечном счете восходит к библейскому тексту: «Адам познал Еву, жену свою, и она зачала...» (Бытие, 4,1), сочетает в себе два значения: постигнуть, понять и – вступить в связь,

жениться. Поэтому Коврин с одинаковой страстью работает и любит, и то и другое «наполняет его душу гордостью, сознанием собственной высоты».

В «Утопленнице» беседы с Ганной всегда начинают, а обращение к ней всегда заканчивает упоминания об утопленнице и встречи с ней. И дом Ганны, и дом утопленницы находится на холме над прудом. Обе герони обращаются к Левко с просьбой. Одна просит рассказать про дом на холме и панночку, а другая — найти ведьму. Обе любят слушать песни Левко. «Галю» и «утопленница» тесно связаны почти одинаковым окружением (тишина, лунная ночь, вода, окно, дом). У обеих белые руки, ясные блестящие очи, приветливая русая головка. Утопленница хочет «плавать легко и вольно, как рыба», а Левко называет Галю «рыбкой». Да и имя «Галю» связано с водой (Галина — это «тишина, гладь моря»).

В обоих произведениях призраки появляются в критические моменты жизни героев, когда нужно писать диссертацию, работать, менять образ жизни (Коврин) или отстаивать право на любовь и свою самостоятельность (Левко). Оба призрака усмехаются доверчивости и беззащитности человека, но выбирают главных героев в помощники, советчики, спасители. Более того, встреча с призраками предшествует ряд перемещений. Во-первых, это перемещение в некое особое место, отличающееся от всех остальных, что должно служить герою предупреждением. Опасное время (вечер, десятый час), опасное место — предупреждения следуют одно за другим.

Во-вторых, в обоих произведениях происходит осложнено введением картины сна. У Гоголя ирреальное вторгается в реальное во время сна героя, а у Чехова — в момент предельной утомленности и расслабленности («ему хотелось спать...», «у него слипались глаза и клонило голову...»), в минуты крайней напряженности психики героя из-за долгого бодрствования, когда он впал в сонливое состояние из-за потери крови. Коврина убеждают, что чтение — это «хорошее снотворное», но «не надо читать, так как спать пора». Он не может поверить, довериться, он находится в состоянии противоборства, противостояния с окружающим его миром и людьми — это приводит его к одиночеству и бессоннице. Итог — Коврин видит сон наяву, галлюцинацию, он назван сумасшедшим. Но и Левко впадает в тоску, меланхолию, отчаяние, чувствует душевную боль, «сходит с ума» при мысли о возможности разрушения своих планов. В первой же главе Левко убеждает Ганну не спать, боится, что она «куснula крепко», но и не хочет рассказывать про дом, так как она «потревожится, станет бояться и не заснет покойно». Ганна вспоминает рассказ баб и глупого народа «будто сквозь сон», это рассказ старых людей, пересказанный Левко и необходимый для того, чтобы уснуть, это явь-сон Левко на берегу пруда, в полуясном мраке, но подтвержденный реальной запиской комиссара.

В-третьих, герой испытывается переправой через реку или дорогой к воде, а вода сопрягается с огнем. В первый раз «садилось солнце, кое-где на соснах отсвечивали последние его лучи», но «на поверхности реки был уже настоящий вечер», «можно было прийти туда, где только что село солнце и величаво пламенеет вечерняя заря». Кругом просторно и свободно, но появляется монах и манит назад. Во второй раз (так как Коврин подчинился) вечерние тени проникают в парк. Потом монах начинает появляться в доме, заполняет все вокруг и окружает тьмой (см. встречу глубокой зимней ночью). Даже вылечившийся Коврин не может решиться перейти реку, выкупаться в бухте, дописать диссертацию, начать работать. Солнце скрыто, незамечено, потерянно, «голос крови» оказывается сильнее, а значит приближается гибель. Коврин буквально и фигулярно поглощен кровью («кубийца» сада, Тани, Песоцкого, он умер в собственной крови), психологически беззащитен от упреков монаха и Тани, переполнен воспоминаниями прошлого, — но уже ненужный настоящему. Монах блуждает по вселенной и старается попасть в те условия, при

которых он мог бы померкнуть, но «гаснет» Коврин лучезарное лицо, а сияющее лицо, а ясное лицо, а блестели глаза, а на лице блаженная улыбка.

Таким образом, «Я» Коврина оказалось между молотом и наковальней, внешним и внутренним миром и, одновременно, отдающим себе отчет в том, что находится в подчинении некой высшей полярности. Коврин вынужден выбирать или любовь, или царство вечной правды (искусительный шепот монаха сплавляется с серенадой только однажды, хотя почти всегда начинается с нее) Он выбрал первое. Результат известен обещание любви оборачивается кражей имущества (духовное подменяется материальным), мечта о взаимном чувстве – разочарованием, а поиски земного идеала – проклятьем вечного пути.

Гоголевский Левко проходит почти такое же испытание. Если монах появляется в момент, когда на поверхности реки был уже вечер, если он возникает на линии горизонта, а потом поднимается от земли до неба, то утопленница тоже объединяет «три измерения». Сравним главы:

Глава 1

Подняв глаза вверх, где необытно синело теплое украинское небо, завешенное снизу кудрявыми ветвями стоявших перед ними вишен <...> ведь это ангелы божии постороняли окошки своих светлых домиков на небе и глядят на нас <...> как тихо колышется вода, будто дитя в люльке! – продолжала Ганна, указывая на пруд, угрюмо обставляемый темным кленовым лесом и оплакиваемый бербами, потопившими в нем жалобные свои ветви <...> Возле леса, на горе, дремал старый деревянный дом, мох и дикая трава покрывали его крышу, кудрявые яблони разрослись перед его окнами, лес, обнимая свою тенью, бросал на него дикую мрачность, ореховая роща стояла у подножия его и скатывалась к пруду.

811611

Но это же сравнение указывает на причины, по которым Левко более счастлив, чем Коврин. Левко не стоит перед выбором, не сомневается в своих силах. «Перемещения»-«меттания» героя чередуются 1) дом Ганны и дом на холме, небо, где ангелы (игра воображения) и пруд, и дом на холме (глава 1); 2) отражение в пруду (игра воображения) и пруд, и дом на холме (глава 5); 3) дом на холме и дом Ганны (глава 6). Вода и огонь у Гоголя неразделимы: огненный месяц «вырезается из земли», мир «погружен в торжественном свете», пруд «стронут искрами», стекла сияют от месяца и в пруду, и в доме на холме, толпы серебряных видений бродят вокруг и т.д. Многократно подчеркивается сила некой «стены» (преграды): небо завешено снизу, пруд обставлен лесом, дом с закрытыми ставнями и обставленный вишнями, трава и мох покрывают крышу, лес обнимает тенью, сумерки обвивают и т.д. Если Таня в минуты радости чувствует, что ей хочется улететь под облака и там молиться Богу, то Ганне хочется полететь на небо, сидя на ветвями вишен, в Бог сходит на землю ночью. К тому же, первые главы (Ганна-утопленница), 1 и 6 (Ганна), 1 и 5

Глава 5

Глядел он в неподвижные воды пруда стариинный господский дом, опрокинувшись вниз, виден был в нем чист и в каком-то ясном величии <...> И вот почудилось, будто окно отворилось <...> Он казалось переселился в глубину и видит наперед белый локоть выставил в окно, потом выглянула приветливая головка с блестящими очами <...> и оперлась на локоть. И видит она качает слегка головою, она машет, она усмехается <...> Тихо отошел он от пруда и взглянул на дом мрачные ставни были открыты, стекла сияли при месяце. Он молча подошел ближе.

(утопленница и ангелы), 1 и 6 (ангелы и Ганна), что еще раз подчеркивает умиротворенность и казалось бы безусловную нерушимость этого мира.

Ганна/Галю (глава 1)

«Нет, видно, крепко заснула моя ясноокая красавица! — сказал козак приближаясь к окну <...> выгляни на мир. Просунь сквозь окошечко хоть белую ручку свою. <...> Дверь распахнулась со скрипом и девушка, обвитая сумерками, робко оглядываясь и не выпуская деревянной ручки, переступила через порог. В полуясном мраке горели приветно, будто звездочки, лясные очи <...>. Мне все что-то будто шепчет, что вперед нам не видеться так часто <...> недобрые у вас люди. <...> «Что-то страшное рассказывали про дом этот. Расскажи». <...> «Спи спокойно, да не думай об этих бабых выдумках!» Он обнял ее крепче, поцеловал и ушел. <...> Раздался шум.

Утопленница (глава 5)

Глядел он в неподвижные воды пруда старинный господский дом, опрокинувшийся вниз, виден был в нем чист и в каком-то ясном величии <...>. И вот почудилось, будто окно отворилось <...>. Он казалось переселился в глубину и видит наперед белый локоть выставился в окно, потом выглянула приветливая головка с блестящими очами <...> и оперлась на локоть. И видит она качает слегка головою, она машет, она усмехается <...>. Тихо отошел он от пруда и взглянул на дом: мрачные ставни были открыты, стекла сияли при месяце. Он молча подошел ближе <...>. Окно тихо отворилось, выглянула головка, длинные ресницы ее были полуопущены на глаза. <...> «Найди мне мою мачеху» <...>. С томительным биением сердца схватил он записку и <...> проснулся <...>. В это мгновение послышался позади его шум.

Анализ 1-й, 2-й, 8-й и 9-й глав «Черного монаха» позволяет отметить дистанцированный повтор различных участков текста. Каждая из этих глав построена по одной и той же схеме, но сходство, единство, симметричность в описаниях

Ангелы божии (глава 1)

Подняв глаза вверх, где необытно синело теплое украинское небо, завешанное снизу кудрявыми ветвями стоявших перед ними вишен <...>. Не правда ли, ведь это ангелы божий постороняли окошечки своим домиков на небе и глядят на нас <...> как тихо колышется вода, — продолжала Ганна, указывая на пруд, угромо обставленный темным кленовым лесом и оплакиваемый бербами, потопившими в нем жалобные свои ветви <...>. Возле леса, на горе, дремал с закрытыми ставнями старый деревянный дом, мох и дикая трава покрывали его крышу, кудрявые яблони разрослись перед его окнами, лес, обнимая своею тенью, бросал на него дикую мрачность, ореховая роща стяпалась у подножия его и скатывалась к пруду.

Ганна/Галю (глава 6)

«Дай тебе бог небесное царство, добная и прекрасная панночка, — думал он про себя. Пусть тебе на том свете вечно усмехается между ангелами святыми!» <...>. Тут он приблизился к като окно было отперто, лучи месяца проходили через него и падали на спящую перед ним Ганну, голова ее оперлась на руку; щеки тихо горели, губы шевелились, неясно произносило его имя: «Спи, моя красавица! Приснись тебе все, что есть лучшего на свете, но и то не будет лучше нашего пробуждения!» Перекрестив ее, закрыл он окошко и тихонько удалился <...>. Всё погрузилось в сон.

неизменно приводят нас к выводу об отделении Коврина от окружающего мира, от дома, от близких ему людей, о постепенном разрушении всего этого.

гл. 1, 2

Гл. 8

гл. 9

1) Куда приехал Коврин -

Дам у Песчаных был громадный, с колоннами.

Жил у тестя в деревне.

Приехал в Севастополь и остановился в гостинице, чтобы отдохнуть и ехать в Ялту.

2) впечатление от его приезда -

становилось как-то свежее и светлее, точно с люстры и мебели чехлы снимали.

в старом громадном зале запахло точно кладбищем. Служили всенощную.

Обоих утомила дорога.

3) где, кто и что ел и пил -
все пошли в дом и стали пить чай из старинных фарфоровых чашек, со сливками, с сытными, сдобными кренделями.

Егор Семенович и Таня сидели на ступенях террасы и пили чай. Коврина предложили молока.

Варвара Николаевна в гостинице напилась чаю и легла спать.

4) где и что делал Коврин -
Он сидел на балконе, читал, слушал серенаду Браги, рассказывал Тане легенду.

Погулял по саду, посидел на скамье, прошелся по парку.

Вышел на балкон В нижнем этаже, под балконом, слышались женские голоса и смех.

5) ощущение запахов внешнего мира -

Раздражаящий запах цветов

Не заметил цветов

Пахло морем

6) картины природы -

На угромых соснах кое-где еще отсвечивали лучи заходящего солнца.

Постоял пока не начала тускнеть вечерняя заря. В окнах отражалась луна.

Бухта отражала в себе луну и огни.

7) действия после встречи с монахом -

Пошел в дом. В открытые окна несся из сада аромат цветов. В громадном темном зале на полу и на рояле зелеными пятнами лежал лунный свет.

Вернулся в номер. На полу были зеленоватые блики.

8) мысли Коврина -

Ни человеческого жилья, ни живой души вдали, и кажется, что тропинка приведет в то загадочное место, где пламенеет вечерняя заря.

Вспоминался по тому направлению, где пока-заялся монах

У него было такое чувство, как будто во всей гостинице кроме него не было ни одной живой души.

9) результат встречи с монахом -

В парке и в саду покойно ходили люди, в доме Таней играли. Он громко смеялся, пел, танцевал.

Перед сном говорил с

Он уговаривал ее

Она уговаривала его

Хотел позвать Варвару Никлаевну, которая спала за ширмами. Звал Таню.

помириться с отцом

помириться с отцом.

Отец умер.

Коврин трижды пытается «возвести» стено, но ни разу ему это не удается. Комната (гостиничный номер) остается проходной. Во-первых, Коврин испытывает беспокойство, похожее на страх, и почти бессознательно пытается найти защиту в «укреплении» помещения. За ширмами спит Варвара Николаевна, внизу слышатся голоса, письмо «говорит» голосом Тани, а тетрадь с конспектом связана с наукой, то есть получается своеобразный «заборчик» внутри стен номера, но это призрачная защита, а номер - с дверью.

Во-вторых, Коврин со страхом смотрит на дверь, так как боится, что может войти «та неведомая сила, которая произвела разрушения в его жизни», и одну дверь «усиливает» другой - балконной. Но и эта «защита» легко преодолима - черный монах не только проникает в комнату, но и заставляет вернуться туда Коврина.

В-третьих, монаха ждали в дверь из коридора, а он влетел в балконную, то есть совсем неожиданно. Коврин оказывается не защищенным, а зажатым в тиски равнодушием Варвары Николаевны (напилась чаю и легла спать *за ширмами*), проклятьями Тани, упреками монаха. И скат он с такой силой, что потекла кровь. Его тело как бы проходная комната между рождением и смертью для его души. Коврин от мучений жизни переходит к блаженной радости смерти: «слабое человеческое тело уже утеряло равновесие и не может больше служить оболочкой для гения».

Сопоставительный анализ повестей позволяет обратить внимание еще на одну немаловажную особенность. Родственные связи Ганны, Левко и Евтуха могут быть рассмотрены как парадигма «отец - два человека, им любимых». Причем, молодые люди жены, а отец остается с ними. Андрей Коврин, Егор Семенович и Татьяна Песоцкие в тех же связях, что и Ганна, Левко и Евтух. Они как бы образуют треугольник «отец - его ребенок - возможная родня». Правда, чеховский треугольник распадается из-за смерти двух героев (Песоцкого и магистра) и превращения третьего (Татьяны) в живые монстры. Почему один из треугольников разрушен, а другой нет? П.А.Флоренский писал о том, что «образы не суть иное, как имена в свернутом виде» [6]. Думаем, в определенной мере можно утверждать, что имена и фамилии героев рассматриваемых произведений помогают понять их идеино-тематический план и восполнить смысловой уровень, связанный с творческой интуицией и с авторским сознанием. Так, фамилии героев Гоголя появляются только в загиске, полученной от утопленницы. Фамилия «Песоцкие» встречается лишь изредка, когда говорится об отце и дочери, при уточнениях о прошлом, о достижениях и кардинально меняющих что-то в жизни событиях (например, подготовка приданого). Магистр называется автором всегда по фамилии (исключение - самое первое предложение повести, где есть имя, отчество и фамилия), но Песоцкие чаще всего употребляют его имя (причем, в ласкательно-уменьшительной форме «Андрюша», тем самым как бы бессознательно снижая его силу и значимость). Сопоставление фамилий героями дает читателю возможность сделать положительный или отрицательный вывод об их влиянии на героев. Фамилия «Петрыченкова» позволяет надеяться на счастливый исход судьбы героев, а «Песоцкая» - думать о мимолетности, зыбкости, недолговечности счастливых мгновений (противопоставление камня песку).

Семантическая многослойность отличает имена обоих героинь. В «Утопленнице» только автор и парубки называют героянью Ганной (уже первая глава повести называется «Ганна»). Левко же ни разу не использует эту форму имени, а говорит «красавица», «ясноокая красавица», «сердце мое», «серденько мое», «кожерель», «гордая девчина», «милая девушка», «красная калиночка», «Галю». Тем самым герояня, вероятнее всего, чувствует свою связь и с местом обитания

утопленницы («Галю» = «Галина», то есть «тишина, гладь моря»), и похожесть на нее («Ганна» = «Анна», то есть «жалостлива, милосердная»).

«Татьяна» («строительница») приносит в жертву сад (дело стца), делает попытку вернуть отцовскую любовь браком с его любимцем-воспитанником, похитить-отобрать у отца самое дорогое – его любовь к Коврину, как бы реализуя значение, заложенное в первой части своего имени («татья» – это «вор, хищник, похититель»).

Приведенный трехуровневый сравнительно-сопоставительный анализ текстов расширяет диапазон исследования, помогает выявлению и дешифровке скрытых смыслов, относящихся к внутреннему подтексту данных произведений. Постепенное накопление материала порождает константное углубление в содержательную сторону. Расширяя сферу сопоставления от чисто формальных сходств и различий до поиска идейных стержней и реализации общекультурных категорий, мы открываем мир повестей все время с новой стороны. Благодаря этому можно восполнить их смысловые уровни и утверждать, что каждое из произведений – это не частный случай субъективного отражения объективной действительности, а максимально заполненное пространство сверхактивных героев, пролезающих в каждую щелку и что-то там познающих. Это герои, вынужденные выбирать между внутренними и внешними импульсами, между «миражностью реальной жизни и настоящестью вечностных галлюцинаций» (В. Гульченко). Их жизнь и чрезвычайно сосредоточена, и рассредоточена (так как запечатлена в разных клеточках повествования), постоянно пребывает в стадии движения и перестройки.

Творчество Чехова возродило полилогический художественный космос Гоголя и парадоксальным образом синтезировало инонациональную и отечественную литературную традицию Чехов – хранитель и продолжатель традиций.

Література

1. Чехов в воспоминаниях современников - М., 1986 - С.98.
2. Громов М.П. О гоголевской традиции у Чехова // Чехов и литература народов Советского Союза. Сборник - Ереван, 1982 - С. 65.
3. Бердников Г.П. Гоголь и Чехов // Бердников Г.П. Над страницами русской классики - М., 1985; Семанова М.Л. Гоголь и Чехов // Ученые записки ЛГПИ им. А.И.Герцена. - Л., 1955 - Т.107, Головачева А.Г. «Хотел взять форму «Мертвых душ». (о «повествовательности» «Чайки») // Чеховские чтения в Ялте. Чехов в меняющемся мире. Сборник научных трудов. - М., 1993. - С.23 – 32, Гаузель В.Н. Секреты чеховского художественного текста. - Астрахань, 1999
4. Маркович В.М. Пушкин, Чехов и судьба «лелеющей душу гуманности» // Чеховиана. Чехов и Пушкин. - М., 1998 - С.26.
5. Чеховские чтения в Ялте. - М., 1993 - С.90
6. Флоренский П.А. Характер и имя - М., 1993 - С.36

А. Ю. Пономаренко

Фразеологізми з демінутивним та аугментативним компонентом
у художніх текстах (на матеріалі творів В. Шевчука)

Комунікативне призначення тексту, або його прагматична сутність, полягає в передачі через художню літературу предметно-логічної, естетичної, образної, емоційної та оцінкою інформації, об'єднаної в ідейно-художньому змісті тексту в єдине складне ціле [1]. Як зазначає А.К. Мойсієнко, художнє моделювання дійсності на основі вербальної інформації, яку містить відповідний текст, як правило, передбачає проникнення у творчий об'єктивний світ художника слова. Художній текст як образна

модель світу завжди передбачає творче, особистисне прочитання-декодування, у якому значну роль відіграє певний життєвий, культурно-естетичний досвід індивіда. І такий досвід нерідко стає визначальним в аксіологічному аспекті [2].

Мовна картина світу художника слова є вербальним відображенням світовідчуття письменника, його цінніших орієнтирів. За Л.Ф. Щербачук, поняття *індивідуальний стиль* розглядаємо як ідейно-художню, мовностилістичну своєрідність творчості письменника й безпосередньо відбір і синтез мовних виражальних засобів [3]. Поняття індивідуального стилю є основною категорією в галузі лінгвістичного вивчення художньої літератури. Існує багато ідей, думок, проблем, спільніх для багатьох письменників. Проте специфічні риси почерку автора створює композиційне, образне, мовне втілення цих ідей. На думку С.Я. Єрмоленко, системність індивідуального стилю ґрунтуються на формуванні мової картини світу, в якій поєднано загальне й індивідуальне, загальне й одиничне [4]. Естетична функція художнього слова письменника, категорія індивідуального, вважає Л.О. Ставицька, створюється насамперед функцією повторюваності й закономірності, яка формує естетичне організуюче ядро кожного ідіостилю. Ця функція пов'язана із значущістю художньої ідеї в авторській моделі картини світу. Внутрішня "ідоляктна норма" художнього мовлення формує категорію індивідуального в стилі письменника. У процесі породження художнього тексту (дійсність-письменник-образ-текст-читач) поверхнева структура його співвідноситься з глибинною структурою. Поверхневий рівень тексту, тобто його мовне оформлення, підпорядковується цілісній єдиності тексту, але мовна форма також є актуалізатором глибинної структури. Використання мовних засобів підпорядковане розкриттю ідейних та естетичних настанов митця.

Письменник сам створює та відтворює реальність, ділових осіб свого твору, уводить їх в' описание в художньому полотні комунікативні ситуації. Комунікація літературних героїв у художньому тексті являє собою один із засобів імітації індивідуального мовлення, здебільшого розмовного, з притаманними йому мовно-психологічними рисами, у тому числі й засобами комунікативного взаємопливу. Реалізації комунікативно-прагматичної функції сприяють одиниці різного ступеня усталеності, які виявляють позиції мовця, його комунікативні наміри та засоби мовленнєвої інтерпретації інформації, яка передається адресату, характеризують ставлення автора до учасників комунікації [5]. До таких одиниць можна зарахувати фразеологізми, оскільки вибр мовцем тієї чи іншої фразеологічної одиниці (ФО) завжди пов'язаний із комунікативним наміром та прагматичною спрямованістю висловлювання.

Питання функціонування ФО у текстах присвячені роботи Л.Г. Авксентьеві, М.А. Алексенка, М.Ф. Алефіренка, М.О. Бакіної, В.М. Білоноженко, В.М. Вакурова, С.А. Ганжі, І.С. Гнатюк, І.В. Дубинського, В.П. Ковальова, М.П. Коломійця, Н.М. Нічик, Ю.Ф. Прадіда, А.П. Супрун, В.Д. Ужченка, О.І. Федорова, Т.В. Цимбалюк, В.А. Чабаненка, М.М. Шанського, Л.Ф. Щербачук та ін. Однак у більшості досліджень розглядаються загальні аспекти використання фразеологічних засобів мови в художніх текстах, а проблема функціонування ФО з демінтивним та аугментативним компонентом (ФО з ДК та АК) у сучасних прозових творах лишається не висвітлененою. Такі стійкі звороти заслуговують на увагу, адже вони становлять значну частину фразеологічного фонду української мови й активно використовуються в живому мовленні та в сучасній художній прозі. Вони досить неоднорідні як у генетичному, семантичному, так і в семантико-граматичному та структурно-граматичному планах. Але наявність у формальній структурі стійких зворотів демінтивних та аугментативних компонентів дає змогу об'єднати їх у єдину мікросистему.

Питання функціонування ФО з демінтивним та аугментативним компонентом у прозових текстах розглянемо на прикладі творів В. Шевчука. Добір текстів

мотивується широким використанням письменником досліджуваних фразеологізмів, а також тим, що фразеологічні засоби мови у творах В. Шевчука в українській лінгвістиці не були об'єктом спеціального дослідження.

Як зазначає О. С. Переломова, індивідуальна мовна картина світу В. Шевчука, представлена його художніми текстами, є національно детермінованою. У центрі моделі світу, що постає з екзистенційного світогляду, – людина. Події зовнішнього світу – лише тло, на якому відтворюється внутрішній світ особистості. Мовні засоби підпорядковані презентації духовного світу людини і самого письменника. Метафоричне, притчове бачення світу в його складності і універсальноті, що постає через образне мислення, витворює в мовних знаках нову естетичну реальність [6].

Фразеологізми можна віднести до прагматично маркованих одиниць мови завдяки провідній ролі конотації в їх семантиці. Конотація – це та частина значення стійкого звороту, що виражає ставлення адресата до адресата, до дійсності і до самого висловлювання. Будь-який із традиційно перелічуваних мікрокомпонентів конотації – експресивний, оцінний, емотивний – пов’язаний із різними прагматичними факторами.

Оцінність є мікрокомпонентом конотації, що несе інформацію про ставлення людини до об’єкта. Суб’єктивність оцінки виражається в позитивному чи негативному ставленні суб’єкта оцінки до об’єкта, а об’єктивність – орієнтується на притаманні об’єкту властивості, на підставі яких він оцінюється. Мовець, вивляючи емоцію, у першу чергу намагається передати своє ставлення до змісту висловлювання, а вияв емоцій має прагматичну спрямованість – вплинути певним чином на слухача в необхідному для мовця напрямку. Відчуваючи емоцію, мовець асоціє її з позитивною чи негативною оцінкою, оскільки емоція – це форма оцінки суб’єктом об’єкта світу.

У ФО слова-компоненти набувають метафоричності, образності та художньо-естетичної вартісності. Їх експресивність досягається численними мовними засобами, серед яких велику роль відіграють словотвірні. Компоненти, емотивність яких зумовлена суфіксами суб’єктивної оцінки, набувають додаткової експресивності в контексті фразеологічних одиниць. Співвідношення ФО із суфіксами суб’єктивної оцінки в аналізованих творах В. Шевчука зображене на рис. 1.

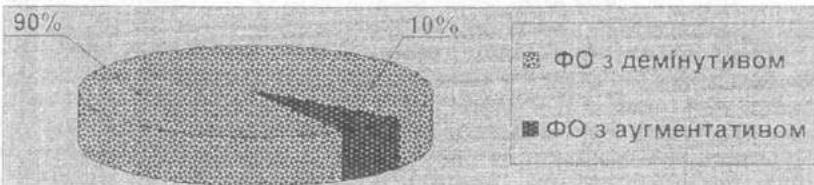

Рис. 1. ФО із суфіксами суб’єктивної оцінки в художніх текстах В. Шевчука

У досліджуваних прозових текстах переважають дієслівні фразеологічні одиниці, приблизно однакові частки припадають на адвербальні та ад’єктивні фразеологізми, не відрізняються численністю субстантивні та інтер’єктивні одиниці (рис. 2). Серед субстантивних фразеологізмів із демінутивним та аугментативним компонентом зафіксовані стійкі звороти, не відображені у фразеологічних словниках: свята водичка (горілка) “Ох і святу водичку перекинули, а я не такий багатий, щоб добро розливати” [7], Вовчик-братьчик (самотня людина) “Тоді він знову відчувся Вовчиком-братьчиком” [8].

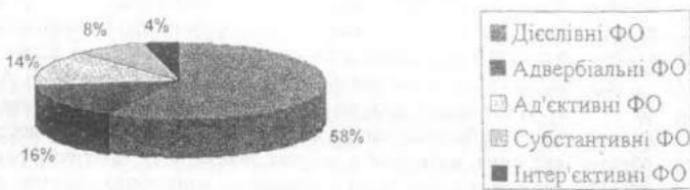

Рис. 2. Семантико-граматичні розряди ФО з демінутивним та аугментативним компонентом у художніх текстах В. Шевчука

Функціонування ФО з ДК та АК у творах В. Шевчука тісно пов'язане з авторською інтенцією. Враховуючи специфіку стійких зворотів, автор свідомо використовує їх для досягнення комунікативної мети. Письменник уводить фразеологізми у висловлювання своїх героїв в узуальному ("Бачив ішла, а в роті козяча ніжка" [9], "Я уявив собі хата на курячих ніжках" [10]) або трансформованому ("І Галя надійшла його буханцем у спину" [11]) вигляді. ФО в традиційній формі та значенні використовуються в художніх текстах як готові стилістичні експресивні одиниці. Зведення в тексті художнього твору в один синонімічний ряд ФО та лексичних одиниць сприяє посиленню емоційності та експресивності. "Ясна річ, що фізичну разправу мав учинити Владек Шарий, ото чистюля — мамин синок і пестунчик, який навіть мухи уніков розчавити." [12]. Вияв експресивності фразеологізмів у вузькому контексті певним чином зумовлені їх позицією щодо синонімічного ряду. Досить чітко стилістичне навантаження ФО виражається в пропозиції та постпозиції щодо вузького контексту, які традиційно вважаються сильними позиціями.

Трансформація стійких зворотів є одним із сигналів прагматичного варіювання, що базується на їхній здатності виражати додаткові відтінки значення залежно від особливостей структури та семантики. Найчастіше дослідники фразеології виділяють такі типи трансформації ФО: перетворення семантики і перетворення структури [13], зміна, переоформлення, оновлення значення і структури [14], семантичні та структурно-семантичні трансформації [15], семантичні, лексико-семантичні, структурно-семантичні трансформації [16].

Окремо зупинимося на структурно-семантических трансформаціях ФО з ДК та АК у художніх текстах В. Шевчука.

Граматичні зміни фразеологізмів констатують майстерне пристосування письменником стійкого звороту до конкретних мовленнєвих умов. "Коли не викидуватимеш коники, то у нас і справді буде все добре." [17]. В Шевчука в узуальній ФО викидати коники "робити щось безглузде, нерозумне або діяти підступно" [18] змінює неозначену форму дієслівного компонента на особову та додає до традиційного компонента словотвірні елементи, вплітаючи стійкий зворот у тканину художнього твору.

Лексична заміна одного чи кількох компонентів ФО є одним із найбільш уживаних прийомів трансформації цих одиниць: "Ти чого оче, зараза, до має жинки клинці тешеш?" [19]. У наведеному прикладі спостерігаємо лексичну заміну традиційного компонента ФО підбивати клинці "заличатися до кого-небудь" [20] контекстуальним

синонімом. Для таких фразеологізмів притаманні ситуативний характер образу й одноразовість уживання, тобто все те, що є релевантним для конкретної ситуації.

Серед структурно-семантических трансформацій стійких зворотів з ДК та АК в аналізованих прозових текстах вирізняється фразеологічна алюзія. У таких випадках використовується лише зміст або загальний образ ФО, а фразеологізму як цілісної мовної одиниці тут немає. "Знайшов дурну, яка терпіла всі його коники" [21]. Можна висловити припущення, що іменні коники відповідають одному з компонентів ФО викидати коники "робити щось безглузде, нерозумне або діяти підступно" [22].

У художніх текстах В. Шевчука зафіксовано також фразеологічний еліпсис, який полягає в тому, що автор свідомо опускає один або кілька компонентів ФО, які легко відтворюються в контексті або мовленнєвій ситуації. "Припекло? – тихо спитала Ванда. – До кісточок, – відповіла байдьоро Аполінарія" [23]. Досліджуваний матеріал дає змогу зробити висновок, що найчастіше скорочуються дієслівні компоненти.

Дистантне розташування компонентів ФО у мінімальному контексті сприяє актуалізації, посиленню експресивності не тільки самого стійкого звороту, а й усього висловлювання. "Зрештою, мое діло в тій історії маленьке..." [24], "... чи немає в цього вашого Андрія клепочки в макітерці?" [25], "Зараз оце кумкання і скрекіт були його, Горбатого, ганьбою, але вин кумкав і скрекотав, вибалишуючи на похмурого чоловіка ягу очиська – добре знав вдачу чоловіків свого роду" [26]. В останніх двох прикладах дистантне розміщення компонентів супроводжується заміною компонентів стійких зворотів. Майстерне використання ускладнених способів трансформацій фразеологізмів увиразнює, конкретизує висловлювання, посилюючи його експресивність, емоційну насиченість.

Художній текст передає вплив на емоційну сферу особистості читача через інформування його про нову реальність. Дослідження засвідчило, що авторські прийоми використання ФО з ДК та АК визначаються комунікативним завданням мовця. Автор, передаючи через систему образів емоційний заряд, сподівається на емоційне сприйняття повідомлюваного. Спрямованість на моральний, емоційний вплив на читача через його "втягнення" у світ пристрастей та переживань зображеного дійсності зумовлює використання письменником експресивних, емоційно забарвлених, оцінних мовних засобів. Вживання фразеологізмів із демінтивним та аугментативним компонентом у художніх текстах В. Шевчука як один із творчих прийомів сприяє розкриттю комунікативного змісту висловлювань і тексту в цілому, допомагає досягти прагматичного ефекту впливу на читача, створити умови для реалізації авторських ідейно-естетичних настанов.

Література:

1. Мерзлікіна О.В. Комуникативно-прагматичний аспект функціонування прислів'їв у художніх текстах (на матеріалі творів М. Сервантеса). Автореф. дис. канд. фіол. наук. – К., 2001. – С 4.
2. Мойсієнко А.К. Текст як аперцепційна система // Мовознавство. – 1996. – № 1. – С 21.
3. Щербачук Л.Ф. Загальномовна та індивідуально-авторська фразеологія в художніх текстах (на матеріалі творів О. Гончара). Автореф. дис. канд. фіол. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – С 18.
4. Переломова О.С. Ідіостиль В. Шевчука. Автореф. дис. канд. фіол. наук. – К., 2002. – С 5.
5. Мерзлікіна О.В. Комуникативно-прагматичний аспект функціонування прислів'їв.
6. Переломова О.С. Ідіостиль В. Шевчука. – С 15.

7. Шевчук В.О Стежка в траві Житомирська сага: В 2 т – Том 1. – Х. Фоліо, 1994 – С 164.
8. Там же. - С 464.
9. Там же. - С 111.
10. Шевчук В.О Стежка в траві Житомирська сага: В 2 т – Том 2. – Х. Фоліо, 1994 – С 403.
11. Там же - С 221.
12. Там же - С 425.
13. Вакуров В.М Основы стилистики фразеологических единиц. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С 101.
14. Шанский Н.М Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. – С 150-155.
15. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – С 85-127.
16. Цимбалюк Т.В. Мова перекладу Миколи Лукаша. Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри "Дон Кіхот" – К.: Довіра, 1996. – С 114-168.
17. Шевчук В.О Стежка в траві Житомирська сага: В 2 т – Том 1. – Х. Фоліо, 1994 – С 383.
18. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн / Укл. В.М. Білоноженко та ін. – К., 1999.-Кн 1 -С 91
19. Шевчук В.О Стежка в траві... -Т1 -С 433
20. Фразеологічний словник української мови У 2 кн / Укл. В.М. Білоноженко та ін. – К., 1999.-Кн 2.-С 630.
21. Шевчук В.О Стежка в траві... -Т1 -С 369
22. Фразеологічний словник української мови: У 2 кн. / Укл. В.М. Білоноженко та ін. – К., 1999.-Кн 1 -С 91.
23. Шевчук В.О Стежка в траві... -Т1 -С 217.
24. Там же -Т2 -С 412
25. Там же. - Т1 -С 322
- 26."Там же.-Т.2 -С 12.

A. В. Ролік

Муки перекладацькі (до питання про причини перекладацьких помилок)

У статті розглядаються типові перекладацькі помилки та їх основні причини. Поруч з аналізом творів перекладної літератури для ілюстрації багатоплановості перекладацьких помилок використовується матеріал періодичної преси і телепередач

Перекладна література становить значну сферу в переважній більшості національних літератур сучасності. Творчими перекладної літератури є перекладачі і, як слушно зауважує А.Федоров, на їх адресу можна почути не лише одні славослів'я [1]. У книзі "Высокое искусство" К.І.Чуковський, детально аналізуючи перекладацькі помилки та курйози, вказує на те, що деякі помилки повторюються знову й знову, переходить з епохи в епоху. Як приклад він наводить англійський фразеологізм "піймати краба", який має значення "зробити невдалий рух веслом", "занадто глибоко занурити його у воду". Вперше на помилку при перекладі цієї Ф.О, вказав Ф.Енгельс ще в 1885 році, але й через півстоліття вона знову повторилася в перекладі "Саги про Форсайтів" [2]. Цікаво, що також через півстоліття повторюється помилка в перекладі слова *патетичний*, на яку в 1955 році вказала у статті "Ложные друзья переводчика" Л.Б.Шахрай [3]. У газеті "Телевечер" (1998 – №47) наводиться такий

переклад інтер'ю з Аленом Делоном: "Когда мне предложили учить английский язык ускоренным методом и начинать работать в Голливуде, я был еще очень молод. Правда, сообразил, что моя карьера в Америке не будет патетичной". Як не дивно, продовжують повторюватись помилки при перекладі таких фальшивих друзів перекладача, як intelligent, Akademiker, хоча їх вже можна назвати хрестоматійними. Так, у телевізійному серіалі "Обличчя світу" в інтер'ю з перехожими австрійцями деться переклад, що Отто Габсбург - людина, інтелігентніша за інших, а в фільмі "Німецьда" професор говорить, що академіки не їдять з золотих тарілок.

До останніх "надбань" фальшивих еквівалентів можна віднести слово delikatnij. Порівняємо, наприклад, переклад, із фільму "Поліцейська академія - 6": "Не торкайся моїх корабликів. Вони такі деликатні. Вони зламаються у ваших великих жирних пальцях".

Нагадаємо, що англійське delicate має значення "вітончений, вишуканий", напр., delicate taste - вишуканий смак, вітончений, зроблений зі смаком - delicate casket - вітончена шкатулка; delicate operation - віртуозна операція, крихкий, тендітний - delicate china - крихка порцеляна, ніжний, слабкий - delicate flavour - невловимий аромат, чуттєвий, точний - delicate instrument - точний інструмент, гострий - delicate ear - гострий слух, дражливий, ніжковий - delicate subject - дратівлива тема; деликатний, вітчливий, тактовний - delicate manners - деликатні манери, приємний на смак, легкий - delicate dish - смачна страва, (заст.) красивий, елегантний.

Українське деликатний має значення "тактовний, педантичний, скрупульозний, вимогливий, тонкий". Як бачимо, смысловий обсяг цих слів не одинаковий. Різниця в змісті слів поглибується ще й відсутністю схожості в можливостях словосполучення.

Таким чином, можна констатувати, що однією з причин перекладацьких помилок є механічне перенесення явищ мови оригіналу в мову перекладу. Помилки, які виникають в результаті цього, називаються буквальними.

Буквализми трапляються на всіх мовних рівнях. Проялюструємо це деякими прикладами.

"Solch ein Morgen war es, als ich erwachte, erwachen musste, weil es an meinem Fenster tickte und pickte, immer wieder und immer ungeduldiger, und zuerst blieb ich liegen und horchte nur auf die kleinen Schläge gegen das Glas: ich dachte an Zaunkönige".

Один із студентів зробив такий переклад

"Це був ранок, коли я прокинувся, мусив прокинутись, тому що щось постукувало в моє вікно, знову і знову, все більш нетерпляче, та я спочатку залишався в ліжку і прислухався до постукування в шибку: я думав про парканних королів".

Тут перекладацька помилка "спровокована" внутрішньою формою слова. Потрібно було б перекласти "пташок-короліків", як це зробив перекладач роману З.Ленца "Урок німецької", хоча теж не зовсім точно, оскільки Zaunkönig, синонім Zaunschlüpfer, латинська назва trogodytes troglodytes - це кропивник, маленька співоча пташка з піднятим хвостом. Наш варіант перекладу: "думав про кропивників, цих невагомих співочих пташок".

Аналізуючи природу буквальному, Л.С Бархударов пише, що буквальним називається переклад, здійснений на більш низькому рівні, ніж той, який є достатнім для передачі незмінним плану змісту при дотриманні норм мови перекладу [4]. Так, переклад англійського словосполучення Eyes left у фільмі "Поліцейская академія - 5" "глаза налево" є буквальним, оскільки одиницею перекладу тут виступають слова, у той час як для правильної передачі смыслу при дотриманні норм російської мови необхідно перекладати на рівні словосполучення "Равнение налево" ("Равняйсь").

Порівнюючи переклади з оригіналами, постійно доводиться спостерігати, що вибір слів у перекладі, пошуки відповідних слів до оригіналу залежать не лише від сполучуваності тих чи інших лексем, але й від виконуваних ними синтаксичних функцій.

Саме при перекладі найбільш відчутно дають про себе знати розходження граматичного ладу мов, зумовлені закономірностями їх розвитку. До них належать, зокрема, наявність категорії артиклія та різниця між означенним та неозначенним артиклем. Сюди ж можна зарахувати також і різницю в граматичному роді іменників. Про те, які труднощі це може спричинити під час перекладу, свідчить переклад заголовка повісті М.В.Гоголя "Шинель" на німецьку мову

У російській мові іменник *шинель* жіночого роду, а в німецькому перекладі – чоловічого. Це приводить до втрати підкresленості майже еротичного відношення Акакія Акакійовича до своєї *шинелі*.

У процесі перекладу поруч із зіставленням різних мовних систем має місце також зіставлення різних культур. Як правило, тексти, адресовані носію вихідної мови, розраховані лише на його сприйняття. Всі цілком виходять зі специфічних рис його психології, доступного йому обсягу інформації, особливостей фонової соціально-культурної сфери. У процесі перекладу текст переадресовується іншомовному читачеві, який володіє іншим обсягом фонових знань. При цьому проходить прагматична адаптація вихідного тексту, тобто внесення певних поправок на соціально-культурні, психологічні та інші розбіжності між одержувачами оригінального тексту та тексту перекладу.

Про те, як установка на читача знаходить відображення в перекладі, відомий болгарський теоретик і практик перекладу С.Флорін наводить такий приклад. В англійських книгах дуже часто зустрічається загадка про меблі у стилі Чіппендейл, що мало що говорить читачеві перекладу. Тому перекладач дозволив собі невеличке пояснення: "... в стилі Чіппендейл вісімнадцятого століття". Це дозволило читачу зрозуміти, що йдеться про старовинні, а отже, й дорогі меблі [5].

Наступний приклад запозичений нами у Я.І.Рецкера [6]. У перекладі роману Фіцджеральда "Великий Гетсбі" на російську написано "Я закінчив Йельський університет в 1915 році". Між тим в оригіналі маємо: "I graduated from New Haven in 1915".

Дослівний переклад "Я закінчив вищий навчальний заклад в Нью-Хейвені" нічого б не сказав російському читачеві. Тому перекладач, Є.Д.Калашникова вирішила конкретно вказати назустріч, тим більше, що Йельський університет в Нью-Хейвені (штат Коннектикут), заснований у 1702 році, є найстарішим американським університетом.

А ось інший приклад. В одному з російських перекладів Чайза натрапляємося на таке речення: "Затем Нассау, песок, океан и солнце" [7]. Навряд чи пересічному читачеві відомо, що Нассау – це столиця Багамських островів. Тому замість Нассау доречніше було б перекласти Багами.

Найбільш важливо враховувати прагматичний аспект при передачі тих розріядів лексики, котрі належать до безеквівалентних, а саме, власних імен, географічних назв та назв культурно-побутових реалій.

Коло питань, яке входить до сфери прагматичних відношень "текст-адресат" надзвичайно широке, тому ми обмежимося лише деякими проблемами, пов'язаними з передачею українських реалій у творах М.В.Гоголя в німецьких перекладах.

Питання про подачу та осмислення реалій дуже важливе для перекладача, тому що введення реалії обумовлене, з одного боку, її місцем в оригіналі і, відповідно, її осмислення автором, а з іншого – засобами, які використовує перекладач для розкриття її змісту. Оскільки реалії, як правило, не мають еквівалентів в інших мовах і внаслідок

необхідності передати поруч з предметним значенням також і колорит (конотацію), то їх переклад вимагає особливого підходу.

Загальна схема прийомів передачі реалій у художньому тексті має такий вигляд:
1. Транслітерація 2. Переклад (заміни) 3. Наближений переклад 4. Контекстуальний переклад [8]

"Українські" твори М.В. Гоголя можуть служити яскравим прикладом майстерності введення реалій в оригінальну літературу. Об'єктами нашого дослідження стали українські реалії в повісті Гоголя "Ніч перед Різдвом". За вихідний матеріал був узятий "словничок українських слів", який Гоголь навів у передньому слові Рудого Панька в першій та другій частині "Вечорів на хуторі біля Диканьки" [9].

Предметна класифікація українських реалій запропонованого Гоголем словника включає в себе назви: 1) їжі, напоїв: варенуха, галушки, книш, палінниця і т.п., 2) посуду і начиння: миска, скриня, 3) одягу, взуття: підлога, кобеняк, кожух, намітка, плахта, світка, кунтуш, черевики; 4) грошей: півкопи, 5) звичаїв та свят: голодна кутя, колядувати.

Судячи з аналізованого нами перекладу частіше, ніж будь-який інший прийом, перекладачем застосовувався наближений переклад українських реалій, який включає а) родо-видові заміни (варенуха - *Beerenbranntwein*), б) використання функціонального аналога (світка - *Kosakenkittel*), в) опис, пояснення, тлумачення (голодна кутя - *Fasten*, півкопи - 25 *Kopeken*) [10].

Наближений переклад, як говорить сама назва, дозволяє, хоча й не дуже точно, передати предметний зміст реалії, а що стосується колориту, то він майже завжди втрачається, оскільки проходить заміна очікуваного конотивного еквівалента нейтральним за стилем.

"Німецька мова найменш гостинна до реалій", – відзначають С. Влахов і С. Флорін [11]. Значною мірою це обумовлено наявністю в ній дуже зручного способу передачі реалій шляхом словоскладення. Саме це й пояснює незначний відсоток реалій в німецьких перекладах. Разом з тим використання перекладачем виключно засобів німецької мови при передачі українських реалій привело до втрати національного колориту.

Крім українських реалій, в тексті є також велика кількість вкраплень українською мовою, напр. "Брешут сучі бабы", "Та вси, батько", "Та спасиби, мамо! Як же, мамо!", пісня "Мені с жінкою не возиться", щедрівка "Щедрик, ведрик! Дайте вареник, грудочку кашки, кільце ковбаски!" [12].

Перекласти німецькою, залишаючи українські слова, неможливо, проте втрату колориту певною мірою могли б компенсувати пояснення перекладача на зразок "говорив, мішаючи російські слова з українськими", або "заспівав по-українськи".

На наш погляд, подібну "неуважність" перекладача до українських реалій та вкраплень можна пояснити, проаналізувавши те місце оригіналу, де запорожці розмовляють з ковалем та царицею.

"– Что ж, земляк, – сказал, приосанясь, запорожець и желая показать, что он может говорить и по-русски..."

"Nicht wahr, Landsmann, bemerkte der Kosak, der zeigen wollte, daß er auch die Schriftsprache beherrschte."

Отже, в оригіналі – по-російські, а в перекладі – літературною мовою. Загальновідомо, що українська мова в Російській імперії вважалася не мовою, а "грубим, мужицьким наріччям", що й підкresлив Гоголь в цитованому нижче уривку:

"– Як же, мамо! ведь чоловеку, сама знаєш, без жинки нельзя жити, – отвечал тот самый запорожець, который разговарив с кузнецом, и кузнец удивился, слыша, что этот запорожець говорит с царицею, как будто нарочно, самым грубым, обыкновенно

называемым мужицким наречием”

Очевидно, саме таким поглядом керувався і німецький перекладач

Стосовно національного забарвлення творів М.В. Гоголя необхідно вказати на те, що воно як художній образ обумовлене, по-перше, змістом, а по-друге, тими мовними категоріями, які утворюють його мовну основу

У зв’язку з цим зупинимося на одній із мовних особливостей повісті Гоголя “Невський проспект”, а саме – іншомовних вкраплень, на “ламаному” мовленні і їх відтворенні в німецькому перекладі.

Вживання широкого кола іншомовних вкраплень було характерним для класиків минулого. Для перекладача це створює додаткові труднощі, особливо при перекладі на мову самого вкраплення. Саме такий випадок має місце і в “Невському проспекті”

“– Мейн фрай! – закричал он.

– Вас волен зи дох? – отвічала блондинка

– Гензи на кухня” [13]

Перекладацьке вирішення, а саме пояснення “сказав по-німецьки”, “відповіла вона також” відається в даному випадку найбільш адекватним. Природно, що переклад самим автором даного вкраплення стає цілком безпредметним і опускається. Разом з тим перекладач проходить повз важливий момент, вказаний автором, а саме примітку “лам нам”

Як відомо, у деяких випадках у мові оригіналу і в мові перекладу можуть існувати певні традиції в зображенні особливостей мови, які виникають під впливом третьої мови. Ці традиції обумовлені структурними розходженнями всередині кожної пари мов і зазвичай можуть мати різні риси. Так, у російській літературі для передачі “неправильного” мовлення інших народів характерні, зокрема, помилки у відмінкових зваженнях. Однак при перекладі на німецьку мову зберегти типовість цих помилок неможливо також і внаслідок граматичних особливостей німецької мови. Внаслідок цього перекладачеві доводиться шукати інший прийом, замінюючи морфологічні помилки фонетичними, фонетичні -синтаксичними чи навпаки.

Порівнявши переклад з оригіналом, ми переконуємося в тому, що в ньому не знайшли відображення помилки в російському мовленні персонажів. Майже всі практики і теоретики перекладу, торкаючись цієї проблеми, говорять про почуття міри, економності в стилізації національно забарвлених (тобто ламаного) мовлення [14].

Однак подібна “економність” перекладача там, де сам автор не скористався нею, може привести до порушення авторського задуму. На наш погляд, ламана мова персонажів несе в оригіналі чітко визначене смыслове навантаження, оскільки цілком очевидно є різниця в її неправильності. Якщо прийняти до уваги той факт, що в повісті наводиться характеристика типового петербурзького німця того часу - “Шиллер был совершеннный немец, в полном смысле всего этого слова”, то стає очевидним, що мовна характеристика є невід’ємною частиною загальної характеристики персонажа. Крім того, оскільки всі неправильності мовлення найбільш яскраво проявляються при хвилюванні, у напружені моменти, тобто є деталлю психологічного емоційного стану персонажа, то їх використання письменником уносить додатковий необхідний штрих до характеристики образу

Таким чином, можна констатувати, що в аналізованих нами німецьких перекладах творів М.В.Гоголя недостатньо переданий іхній національний колорит. Причини подібних огріхів щодо національного та історичного колориту, в основному, пов’язані з особистістю перекладача - незнанням ним реальних фактів, а подекуди й деяких основних положень теорії перекладу, зокрема того, що, оскільки текст являє собою послідовність мовних одиниць, семантичне значення цих одиниць і тексту в цілому

може і повинне бути розкрите шляхом встановлення зв'язків між самими цими одиницями та чимось, що лежить поза ними.

Отже, врахування прагматичного фактора при перекладі вимагає глибокого знання самих предметів та ситуацій, які описані у вихідному тексті. Саме це створює передумови для успішного вирішення питань, пов'язаних із міжкультурною комунікацією, і забезпечує адекватний переклад тексту.

Джерелом перекладацьких помилок є й неправильне розуміння смыслу вихідної одиниці. Як приклад розглянемо наступну вихідну фразу та її переклад, зроблений одним зі студентів:

Vor einer Woche noch sass ich ebenso wie sie in einer Bank.

Це тиждень тому я, як і вони, сидів у банку.

Очевидно, що помилку спричинило непорозінення омонімів die Bank -Sitzmöbel fur mehrere Personen та die Bank - Anstalt fur Geldverkehr. Втім, значення слова цілком однозначно випливає з попереднього контексту:

Verlegen und etwas unsicher hocke ich auf dem Katheder. Vor mir sitzen vierzig Kinder. Wie mir dem Lineal ausgerichtet sitzen sie in acht Banken hintereinander

Таким чином, ще однією причиною перекладацьких помилок є нesвіміння правильно визначати контекстуальні значення слова.

Нерідко спостерігається непорозінення значення слова взагалі. Наприклад, у фільмі "Загин спеціального призначення" ми почули таку фразу: "Жінка зі Штрасенштріх" У той час переклад мав би звучати як – "жінка з панелі, повія"

Недостатнє знання української мови і недосвідченість перекладача також часто призводять до помилок у перекладі. Вони досить часто трапляються, тому наведемо лише окремі зразки.

Так, у фільмі "Граф Монте-Кристо" віконт де Морсер говорить: "Я хотів побачити страту, але пізно отямився, бо всі квитки були продані" Очевидно, замість отямився потрібно було б сказати: спохоплився. У цьому ж фільмі граф Монте-Кристо титулюється величністю, але ж величність говорять про монархів, а про графа доречним було б звертання світлість.

Схожа помилка зустрічається і в серіалі "Клеопатра", де царя Птолемея величують королем. Недосвідченістю перекладача можна пояснити і такі фрази, як Здесь прекрасная изоляция против звука замість звукоизоляция, Вранці Його знайшла домогосподарка замість доноуправителька чи економка; Дай мне гаечный ключ замість торцевой, дав червези замість два пива. Досить дивно в устах німецьких злочинців звучить слово "менті" Цо вже казати про доколумбійську епоху чи такого письменника, як Роберт Схеклі. Це ім'я зустрілося нам в одному з номерів чернігівської газети "Гарт", де на початку 90-х друкувалося досить багато перекладів під рубрикою "Пригодницькі сюжети". Прочитавши внизу "переклад з польської", нам стало зрозуміло, що ніякий це не Схеклі, а відомий американський фантаст Роберт Шеклі.

Наведені приклади, як нам здається, є досить красномовним підтвердженням слів Сідера Флоріна про те, що переважна більшість перекладачів абсолютно не знайома з теорією перекладу і значна частка перекладів робиться ремісниками-кустарями [15]. Саме тому, відкопуючи помилки, перекладачі збирають крупинки тих знань, які дозволяють наповнити рамки принципів і теоретичних засад перекладу.

Література:

1. Поэтика перевода. - М.: Радуга, 1988.-С 143.
2. Чуковский К И Высокое искусство. -М.: Сов. писатель, 1968.-С 16-17.
3. Шахрай Л Б Ложные друзья переводчика // ВЯ - 1955. -№2.-С 111

4. Бархударов Л.С Язык и перевод. - М., 1975.-С.186
5. Флорин С. Муки переводческие - М. Высш. школа, 1983 -С.136
6. Рецкер И.Я. Теория перевода и переводческая практика. - М. Междунар отношения, 1974 -С.36.
7. Чейз Д.Х Туз в рукаве - М. Пресса, 1994.-С.557
8. Влахов С., Флорин С Непереводимое в переводе. - М.. Междунар. отношения, 1980 -С.93.
9. Гоголь Н.В. Собрание сочинений. В 7-ми томах -Т1. - М. Худож. лит., 1976 - С 11-13,94-96
10. Gogol Nikolai W. Die Nacht vor Weihnachten. - insel taschenbuch 584. -93 S
11. Влахов С , Флорин С Непереводимое в переводе -С.101.
12. Гоголь Н.В. Собрание сочинений. - Т1 -С.108-133.
13. Гоголь Н.В Собр. соч. В 7-ми томах. -Т3 -С 34.
14. Влахов С., Флорин С Непереводимое в переводе -С 260
15. Флорин С. Муки переводческие Практика перевода - М., 1983 -С.7

Проблема походження Русі:
чи можна прийти до спільног зnamенника?

«Откуда есть, пошла Русская земля?» Ця споконвічна проблема вітчизняної та зарубіжної історіографії не втрачає своєї значимості впродовж багатьох століть. Майже тисячу років тому її підняв один з перших літописців, створюючи вікопомний скарб давніх русичів - «Повість временних літ» Минали століття, епохи різних імперій, на політичній карті світу з'явились і зникали нові народи і племена, накопичувались різноманітні факти, спостереження й гіпотези, а питання про походження Русі і в наш час, за словами О. Назаренка, «здається настільки ж далеким від свого вирішення, як за часів М.В. Ломоносова та А.Л. Шльоцера»[1]. У чому ж причина? Чому вже не одне покоління істориків, котрі стали на складний шлях вивчення давньої історії, порозбивали лоби об цей камінь, який стоїть на тернистому шляху історика? Чому дехто поряд протоптует власну колію, керуючись принципом „розумний в гору не піде, розумний гору обійде”, і чи не породжує такий підхід нові знаки питання в історії? Чи не призводить це до спрошеного розуміння давньої історії? Чи справді ця проблема сьогодні схожа на Гордів вузол, що має єдиний найпростіший спосіб розв'язання – просте уникнення? Майже сім десятиліть тому відомий славіст В.А. Мошин зазначав, що „головною умовою на право дослідження питання про початок руської держави повинно стати ознайомлення з усім тим, що вже зроблено в цій галузі”[2]. Тому, щоб зrozуміти причину суперечок, спробуємо зробити екскурс в історію проблеми.

Київська Русь була однією з найбільших ранньосередньовічних держав і якщо в Західній Європі такою державою була імперія Карла Великого, то у Східній – держава Рюриковичів. Обидві намагалися бути в центрі політичного та культурного життя. Однак, якщо геополітичний простір на заході сприяв піднесення Франкськії імперії, то Київська Русь була розміщена в більш глухій місцевості, хоча й тут проходило напружене міжнародне життя. Тому вітчизняна історіографія, що розвивалася в таких умовах, намагалася віднайти місце молодої держави у світовому історичному процесі.

Очевидно, вже після офіційного прийняття християнства, а точніше за часів Ярослава Мудрого, його ідеолога Іларіона та сина Ізяслава, виникло питання щодо коренів Руської державності[3]. І вже тоді воно виявилося політично гострим, а етнічні традиції допускали різні варіанти його вирішення. Так виникла полянно-русська і варязька концепції походження Русі[4]. Офіційне обґрунтuvання першої в історіографії пов'язують з діяльністю великого (за оцінкою Нестора) Никона, ймовірного творця і редактора літописного ізводу 1073 р., який проживав в Кисві і ототожнював себе із нащадками полянно-русів, що прийшли на територію Середнього Подніпров'я з Норіка. Друга виникла в Новгороді. Новгородський літописець наполягав на тому, що саме варяги були фундаторами руської державності, і першим руським князем був зовсім не Кий, як це стверджував київський літописець, а Рюрик. У кінцевому результаті в офіційній історіографії, що дійшла до нас, утвердились обидві версії (щоправда з перевагою північної).

Досліджуючи руські літописи, вчені помітили, що ПВЛ як одне з основних джерел, на котре спираються вчені у дослідженні питання походження Русі, є результатом неодноразового переписування та редагування, а легенда про покликання варягів носить „аставний” характер. Так, Новгородський перший літопис молодшого ізводу, що найменш постраждав від редагувань і є відображенням ранішого літописного

зводу, ніж редакція ПВЛ, що дійшла до нас, свідчить: «Идоша за море к Варягомъ и ркоша: земля наша велика и обилична, а наряда нас нѣтъ; да пондѣте к нам княжити и владѣть нами. Изъбрашася З брата с роды своими и пояса со собою дружину многу и предивну» [5] Тоді як ПВЛ відображає трохи іншу картину початків Руської держави «Идоша за море к Варягомъ, к Руси, сице бо ся звахуть ты варяги Русь, яко се другини зовутся свеє, другин же уланни, англьяне, инѣн и готе, тако и си. Ркоша Русь, чудъ словенъ наша велика и обилична, а наряда в ней нетъ; да пондите княжити и володеть нами. И изъбрашася трое брата сроды своими, и пояса по собѣ всю Русь» [6] Як бачимо з наведеного прикладу, текст, виділений курсивом та підкреслений, є пізнішою вставкою київського літописця, який хотів зв'язати варягів з русами, а Північну Русь з Південною Ця версія продовжувала жити в літописній традиції, пов'язаній з домом Мономаховичів, які надавали їй офіційної підтримки, що і забезпечило їй довге життя у Північно-Східній Русі. Сюди і перемістилось ядро володінь нащадків Мономаха [7]. Боротьба за "київську спадщину" продовжувалася і в наступні століття. І якщо південно руське літописання помонгольського періоду дійшло до нас в зубожому вигляді і не дає відповіді на поставлене питання, то північно-східні джерела багати на такі свідчення. Вже в „Сказании о князьях Владимирских“, написаному в першій чверті XVI ст., відзначалось: «И в то время некий воевода новгородецкий именем Гостомысл скончевает свое житье и созва вся владелеца Новгорода и рече им: О мужне новгородстни, совет даю вам аз, яко да пошлете в Прусскую землю мужа мудры и призовите от тамо сущих родов к себе владелеца. Они же шедше в Прусскую землю и обретоша тамо некоего князя именем Рюрика, суща от рода римъскаго Августа царя. И молиша князя Рюрика посланнцы от всех новгородцев, дабышел к ним княжити. Князь же Рюрик прииде в Новъгород, имея с собою два брата; единому имя Трувор а второму Синеус, а третий племенник его именем Олег. И оттоле наречен бысть Великій Новград; и начя князь великий Рюрик первый княжити в нем» [8]. Очевидно, вже й тоді вкотре на допомогу як внутрішній, так і зовнішній політиці прийшла література, намагаючись обґрунтувати ідею цілісності Русі та право Москви на нещодавно придбані Новгород та Псков як законну вотчину великого князя. Ця ж лінія простежується і в період правління Івана Грозного, активно пропагуючись навіть за кордоном. Прикладом цього є праця Сигізмунда Герберштейна „Записки о московитских делах“ [9] та полеміка Івана Грозного зі шведським королем Юханом III [10], в ході якої виплило і «варязьке питання».

Тому річна промова 6 вересня 1749 року офіційного імператорського історіографа, члена Імператорської Петербурзької академії наук Геральда Фрідріха Міллера під назвою "Origines gentis et nominis Russorum" навряд чи може претендувати на оригінальність. Спираючись на роботу свого попередника і співвітчизника Готліба Зігфріда Байера „De varagis“, він лише став, сам того не підозрюючи, черговим служителем, а потім і жертвою культу держави, що на той час пов'язувалася з походженням династії і соціальної верхівки, і доводив, що Київська Русь була заснована норманами. Можливо, все б і надалі протікало в традиційному історіографічному руслі, якби не той факт, що ця промова вийшла за межі Академії і була подана вищим державним чиновникам під негативним кутом зору. Відбулося створення спеціальної комісії, яка мала встановити, чи справди роботи Міллера завдали шкоди Російській державі. Серед членів комісії був Михайл Ломоносов, який в „Замечаниях на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского» піддав гострій критиці «байерівсько-міллерівське» вчення походження Руської держави, надаючи у вирішенні цього питання перевагу слов'яно-роксоланам.

Так чи інакше, але дата 6 вересня 1749 року стала важливою віхою в історіографії, ця подія започаткувала виникнення норманської та антинорманської шкіл та гостру дискусію між ними, що не вщухає і понині.

Протягом більш ніж 250-літньої суперечки представники норманізму А. Шльоцер, Е. Кунік, В. Томсен, С. Соловйов, М. Погодін, О. Шахматов, Т. Арне, С. Томашевський, В. Мошин, А. Стендер-Петerson та ін. виробили свої постулати, які за спостереженням О. Прицака зводяться до наступного:

- „Русь одержала свою назву від *Ruotci*, бо так у сер. IX ст. фіни називали шведів. Назва утворилася від шведського приморського регіону в Уппландії, *Roslagen* (*Rödslagen*), мешканці якого називали *Rödskarlar* (від *Rodr* — «гребти» або «всеславувати»). У модифікованому варіанті цієї лексеми, запропонованої Р. Екбломом, А. Стендером-Петерсоном та іншими, «Русь» виводиться з *rod(er)s-byggjar* — «мешканці проток між островами» (<*goddag*>)
- Найдавніший літопис включав русів до інших варязьких народів «за морем» шведів, урманів (норвезьків), англьянів (англійців), готів
- Більшість імен «руських» посланців, зафікованих у договорах з Візантією (911, 944 pp.), мають явно скандінавське походження — Карлы, Инегельдъ, Фарлоф, Веремуд тощо (911 р.)
- У «Бертинських анналах», тогочасному джерелі, зазначається, що близько 839 року «руський» (*Rhos*) посланець (*Rhos vocari dicebant*), який прибув від візантійського імператора Теофіла до імператора Людовіка I в Інгельгайм і служив правителю, що мав титул хакана (*kagan*, тюрк *qazan*; цей титул з'являється також в тогочасних ісламських, а пізніше києворуських джерелах), називався «шведом» (*eos gentis esse Sveonum*).
- Візантійський імператор Константин Багрянородний у своїй книзі «Про управління імперією» (бл. 950 р.) наводить як слов'янські (*Σκυαθητοι*), так і руські (*Ρωσοι*) назви дніпровських порогів. Більшість з руських назв мають відверто давньонорманське походження. Наприклад, Оулерорі (від давньонорм. (*h)ulm*)forsi, що відповідає слов'янському *ostrovnipirax*, 'Острозовні прафіліx')
- Ісламські географи і мандрівники IX — X ст завжди чітко розрізняли «русь» (*Rus*) і *as-Saqaliba* (слов'ян)»[11]

Антинорманісти, найвизначнішими представниками яких є Г. Еверс, С. Гедеонов, Д. Іловайський, М. Грушевський, Б. Греков, С. Юшков, Б. Рибаков, М. Тихомиров, В. Пашуто, О. Прицак, П. Толочко, А. Кузьмін та ін., так і не змогли виробити единого погляду на проблему Тому на сьогодні антинорманська історіографічна література нараховує кілька десятків теорій походження давньоруської держави. Найпоширенішими з них є такі:

Середньодніпровська, Представниками є М. Грушевський, Б. Греков, М. Тихомиров, Б. Рибаков, П. Толочко та ін. Вони вважають, що первісне етнічне ядро Русі сформувалось на території Середнього Подніпров'я, де поляно-руси мешкали з давніх часів. Для підтвердження своєї тези вони в основному звертаються до:

- по-перше, літописних матеріалів XII-XIII ст., де термін "Русь" або "Руська земля" виступає у двох значеннях — широкому, що відноситься до всіх східнослов'янських земель, і вузькому, яке вживалося тільки по відношенню до певної частини — Київщини, Чернігівщини та Переяславщини, території між Десною на півночі, Россю і Тясмином на півдні, Сеймом і Сулою — на сході, Горинню — на заході. Тобто там, де сиділи колись племінні об'єднання полян, сіверян й древлян, які й становили основу ранньої Русі, іде провідна роль належала полянам, "яко ныне зовомая Русь",

- по-друге, до топонімії Середнього Подніпров'я, де збереглося найбільше гідронімів з коренем „рос” — Рось, Росава, Росавка, Роставиця тощо,
- по-третє, до арабських і візантійських джерел, які локалізують русів (народ *rhos*) у Середньому Подніпров'ї, південніше Києва, або Причорномор'ї задовго до появи тут норманів.

Причорноморо-Азовська та її похідні (турецько-хозарська, слов'яно-болгарська, роксоланська та ін.) Представниками є Г. Еверс, Д. Іловайський, В. Пархоменко, М. Чубатий, Г. Вернадський, М. Брайчевський, Ю. Павленко та ін. Вони вважають, що на південному сході Європейської рівнини далеко від основного масиву слов'янства, задовго до включення Південного Приазов'я до складу Київської Русі, мешкало плем'я Русь — двійник Подніпровської Русі, що зіграла виключно важливу роль у ранній історії Руської держави. Свої погляди вони будують на:

- даних Пророка Їезекіла, який говорить про народ росів (*Ros*), що проживав в Причорномор'ї,
- свідченнях арабських та візантійських джерел, які локалізують росів у причорноморо-азово-кавказькому регіоні і називають їх роксоланами;
- фактах існування руського князівства у Приазов'ї в XI ст., а отже, і споконвічність росів на південному сході.

Дослідники розходилися лише в поглядах на етнічну приналежність цього населення, вважаючи їх:

- слов'янами,
- слов'яно-болгарами,
- слов'яно-роксоланами;
- протоболгарами,
- іранцями,
- турко-хозарами,
- норманами,
- кельтами.

Кельтська Представниками є С. Шелухін, Р. Іванченко, О. Стрижак та ін. лі автор — Сергій Шелухін, наслідуючи французького письменника П'єра Шарона, бачить предків Київської Русі у кельтському племені *Rutheni* (кельто-русини), які прийшли на "Вкраїну" з річки Рона в Провансі, де знаходилася їх держава під назвою *Ruthena civitas*. У V ст під час великого переселення народів вони оселяються у провінції Норік, а також на узбережжі Адріатичного моря, де проживають біля 150-200 років, змішуючись з слов'янами. З VII ст відбувається їх рух у двох напрямках. Перша хвиля — в Чехію, Словаччину і Галичину (яка і отримала від них свою назву — земля галлів). Друга — в нижнє Подунав'я, причорноморські степи та на Таманський півострів. Оскільки в цій таманській групі переважали кельти, то вони і зберегли за собою ім'я *Rutheni*, від якого С. Шелухін і будеє етимологічну конструкцію *Rutheni* — Русини — Рус — Русь. Саме ця Таманська Русь, що нараховувала біля ста тисяч жителів, мала важливе значення в Причорномор'ї, саме вона і здійснювала напади на Сурож, служила Греції і Хозарії. У IX ст. частина кельто-русинів піднялася по Дніпру до полян в Київ і злилася з "українським слов'янським народом Антів кровно і духовно в антропологічну оригінальність." [12] Живучість кельтській теорії дас сильна етимологічна основа, оскільки в кельтському походженням етнонім "рус" тлумачиться як "поле". У давньокельтському ареалі також знаходять багато відповідних топонімів: Русяна, Руссільон, Русцино, Русітон тощо. Okрім того, за дослідженнями А. Кузьміна, переважна більшість власних імен соціальної верхівки в Київській Русі були кельтського походження [13]. На думку Ю. Павленка, філологічно це здається цілком вірогідним зіставленням, але історична побудова, що з цього має

виплизати, виглядає досить штучною. Оскільки спочатку необхідно обґрунтувати опанування кельтами-рутенами/русенами Лісостепового Правобережжя (археологічно це ніяк не підтверджується), а потім показати інтеграцію цих кельтослов'ян з аланами (або нашадками місцевих гелонів, які перейняли сарматську культуру), а за сучасним станом джерел це зробити неможливо [14]

Соціальними Представниками є Л. Падалка, С. Юшков, Л. Тіверіадський, О. Прицак. На думку С.Юшкова, Русь – це особлива соціальна група, яка виникла у VIII-IX ст. у період розпаду первіснообщинного ладу у східних слов'ян на території Причорномор'я. Ця група говорила особливою більш розвинутою мовою, ніж говорили інших слов'янських племен, мала вищий культурний рівень, що розвивався під впливом арабів і Візантії, тому вони настільки суттєво стали відрізнятися від маси общинників, яка їх оточувала і платила ім данину, що виникла потреба в особливій назві цієї групи. "Це купці, які скуповують товари у слов'ян і продають у Візантію, в Хозарі і навіть безпосередньо арабам. Руси – це населення міст, якому підлягали колишнє слов'янство Руси збирало данину з цього слов'янства. Руси – це організатори й учасники грабіжницьких походів на Візантію і хозар, на Чорноморське і Каспійське узбережжя. Руси – професійні воїни, що служили у візантійських імператорів і хозарських каганів – бувши особливою соціальною групою, яка стояла над рядовим слов'янством, руси панували над ним..." [15]. "Русь" як соціальний термін, що окреслював привілейовану верхівку слов'янського суспільства, розглядався і Л. Тіверіадським [16].

Якщо С. Юшков пов'язував етнонім "Русь" із півднем, то О. Прицак поєднує етнонім "Русь" одночасно із західом і сходом. Згідно з його думками, певне торгове об'єднання "Русь", що виникло в Галлії, поширило свої интереси на схід. У цей же час близько середини VIII ст. аналогічне об'єднання східних купців поширило свої интереси на захід. Два потоки зустрілися на Волзі і спільними зусиллями заснували державу Русь [17]. Теза мігруючого соціального центру була підтримана і Д. Мачинським [18].

Дунайська Представниками є А. Кузьмін, А. Назаренко, Л. Гумельов. Стрижнем концепції А. Кузьміна, який був основним представником цього напрямку дослідження, є безсумнівна різноетнічність слов'ян і русів. На основі дослідження величезного комплексу джерельного матеріалу автор наголошує на одночасному існуванні декількох "Русій". Так, за його підрахунками тільки на території Східної Європи Русь існувала меншою мірою в чотирьох місцях: Середнє Подніпров'я, Прикарпаття, Причорномор'я, узбережжя Каспію. А. Кузьмін найважливішою Руссю вважає Русь Дунайську, яку пов'язує, як і інші "Русі", з племенем ругів, що займали на початку нашої ери південне узбережжя Балтики, а потім в III ст. розселилися на нові території, в тому числі і середнє Подунав'я, де виникло королівство Рурсія, або Ругланц, що було федеративним по відношенню до Риму [19].

Поширеними на сьогодні в історіографії є й такі концепції:

- балто-слов'янська,
- біблійна,
- неонорманська,
- комплексні.

Поступово відходять у минуле такі концепції:

- готська,
- угорська,
- єврейська,
- іфризька,

- франко-турецька;
- грузинська;
- яфетична;
- литовська;
- поволжсько-фінська;
- іранська та ін.

Упродовж тривалого періоду дослідження джерельної бази зафіксовано наявність декількох словоформ назви "Русь".

- візантійсько-грецька Rhos ('Ρως');
- південно-германські Ruzz-, Rüz- та ін.;
- рейнські Russ- Rus-;
- ріпуарсько-франкська Rug-;
- книжна: Ruten- і Ruthen-

Стосовно етимології назви "Русь" виділяють:

- скандинавську,
- південно-русську, або середньодніпровську,
- прибалтійсько-слів'янську;
- кельтську,
- іndoарійську,
- готську,
- північноіранську

Навряд чи може кого з істориків задовольнити такий невизначений стан речей в історіографії. Якщо на початковій стадії постановки проблеми питання «Откуда есть, пошла Русская земля?» виглядало доволі банально і могло вирішитись однозначно (принаймні в літописанні), то впродовж багатолітньої історії проблема походження Русі перетворилася в інтергальну, і сьогодні вона включає цілий ряд складових:

- первісне походження, зміст та значення етноніму "Русь",
- еволюція назви "Русь" в етнокультурній історії Давньоруської держави та в момонгольський період,
- походження самого етносу русь (рос., рус.) (якщо такий був),
- становлення Руської держави,
- роль неслов'янського етнічного елементу в ранньодержавних структурах Давньої Русі;
- етнічна приналежність перших руських князів.

Але жоден з аспектів поставленої проблеми сьогодні не має спільногознаменника. То чи можна його знайти? Відповісти на це важко. І переважна більшість дослідників скажуть однозначно "Ні". Але спробувати можна. І для цього необхідно виробити нову методику дослідження. А тому варто:

- По-перше, зробити комплексний аналіз всього пласту писемних джерел, незважаючи на мову, якою вони написані, ретельно вивчаючи місце, час, умови написання, оскільки "походження Русі" питання насамперед історичне, а історія, за висловом О. Пріцака, починається з писемних джерел, і це не можна поширити на ті періоди, коли писемних джерел не існувало [20].
- по-друге, не слід забувати про археологічні, етнографічні та антропологічні джерела, які при досконалій методиці їх обробки можуть слугувати цінним доповненням до історико-писемних, хоча можливості їх обмежені, оскільки за їх

- даними етнічний склад населення визначити неможливо;
- по-третє, необхідна тісна співпраця істориків, археологів, етнографів, мовознавців, запровадження інноваційних технологій обробки бази даних;
- по-четверте, вивчити весь той об'єм історіографічного матеріалу, який накопичився за багатовікову історію проблеми, і тут навряд чи можна погодитись з О. Прицаком, якому "у такій безрадісній ситуації... спало на думку, що єдиний правильний шлях полягатиме в дослідженні всіх теми абсолютно по-новому, відкинувши спеціальну наукову літературу з її застарілими суперечками" [21], оскільки кожна концепція, коли б і за яких умов вона не була створена, має право на існування до тих пір, поки не доведена істина. А тому предметом вивчення має послужити не лише так званий "великий текст" – сукупність робіт істориків, їх творчий доробок, а весь історико-культурний контекст – сукупність матеріалів, що характеризують епоху та умови наукової діяльності історика,
- по-п'яте, чітко розділяти історію етносу та історію етнонима, оскільки проблема походження назви "Русь" не тотожна проблемі становлення етносу "Русь" та Давньоруської держави, опускаючи етимологію на другий план. Проблема походження етнонима "русь" досить часто ставиться і виршується в прямій залежності від того чи іншого уявлення про походження русі як етносу. Безумовно, такий підхід для історика вправданий і природний, але, як наголошує О. Назаренко, "і він був би єдино вірним, якби давня етнічна історія носіїв імені "русь" була належним чином зрозуміла сучасній науці" [22];
- по-шосте, звільнити це цілком наукове питання від різного роду патріотичних традицій;
- по-сьоме, трактувати дану проблему як невід'ємну частину загальноєвропейського та загальновсітового історичного процесу.

Література

- Назаренко А. В. Об имени Русь в немецких источниках IX-XI вв. // Вопросы языкоznания. – 1980. – №5. – С. 46
- Цитируется за: Кузьмин А. Г. Болгарский ученый о советской историографии начала Руси // Вопросы истории. – 1971. – №2. – С. 186.
- Можливо, це питання було поставлено і раніше, наприклад ще у Велес-книзі, але достовірність самого джерела ще далеко не встановлена
- Кузьмин А. Г. Две концепции начала Руси в "Повести временных лет" // История СССР. – 1969. – №6.
- Новгородская первая летопись. – М., Л., 1950. – С. 106
- Полное собрание русских летописей. – СПб., 1846. – Т 1. – С. 8
- Кузьмин А. Г. Две концепции начала Руси ... – С. 105. Також див. Славяне и Русь. Проблемы и идеи: Концепции, рожденные трехвековой полемикой, в хрестоматийном изложении / Сост А. Г. Кузьмин. - 2-е изд., – М., 1999. – С. 210-211.
- Сказание о князьях Владимирских. Первая редакция // Дмитриева Р. П. Сказание о князьях Владимирских. – М., Л., 1955. – С. 175
- Герберштейн С. Записки о московитских делах – СПб., 1908. – С. 4.
- Послания Ивана Грозного – М., Л., 1951. – С. 157–158
- Прицак О. Походження Русі: Стародавні скандінавські джерела (крім ісландських car) – Т 1. – К., 1997. – С. 69.
- Шелухін С. Звідкіля походить Русь. Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції. – Прага, 1927. – С. 4.
- Кузьмин А. Г. Древнерусские имена и их параллели. // Откуда есть пошла Русская

- земля Века VI-X –Кн. 2 Сост., предисл., введение к документам, comment. А. Г. Кузьмина. – М., 1986. – С. 639-655.
- 14 Павленко Ю. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К., 1994. – С. 264.
 - 15 Юшков С.В. До питання про походження Русі. // Наукові записки Інституту мовознавства АН УРСР – 1941 – Т. I. – С. 137 – 166, Юшков С.В. К вопросу о происхождении русского государства // Ученые записки Московского юридического института НЮУ СССР. – Вып. 2. – 1940. – С. 37 – 59).
 - 16 Тивериджий Л. С. К вопросу о происхождении Руси в связи с этногенезом славян // Исторические записки – 1942 – Т. 13. – С. 40-53.
 - 17 Цит. за: Толочко П.П. Чи існувала давньоруська народність? // Археологія. – 1991. – №3. – С. 51. Див. також Pritsak O Where was Constantine's inner Rus // Harvard Ukrainian Studies/ Okeanos. – Volume 7 – P 555 – 567.
 - 18 Мачинский Д. А. Ростово-Суздальская Русь в X в. и „три группы Руси“ восточных авторов // Материалы к этнической истории европейского Северо-Востока – Сыктывкар, 1985. – С. 3.
 - 19 Кузьмин А. Крещение Руси: концепции и проблемы // Крещение Руси в трудах русских и советских историков – М., 1988. – С. 42-43; Кузьмин А.Г. Истоки русского национального характера // Вестник Московского ун-та – Серия 8. История – 1993. – №5, Кузьмин А.Г. Об истоках древнерусского права. // Советское государство и право, – 1985. – №2, Ловмиянский Г. Руссы и руги / Вопросы истории, – 1971. – №9
 - 20 Прицак О Походження Русі – С. 72.
 - 21 Там же. – С. 29.
 - 22 Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. – М., 2001. – С. 12.

С. О. Кириленко

До питання витоків Причорноморо-Азовської теорії походження Русі

Однією з ключових проблем вітчизняної історії є питання походження Давньоруської держави та її назви. Це питання по-різному трактувалося в історичній науці, що й стало результатом наявності декількох десятків різних теорій з поставленої вище проблеми.

Ще у XVIII ст професор Санкт-Петербурзької Академії наук, німець за походженням, Г. З. Байер, котрий не знав ані російської, а тим більше давньоруської мови, у 1735 р. в трактаті латинською мовою, спираючись на Берлинські аннали та руські імена порогів у Костянтина Багряногодного, висловив думку, що давньоруська літописна назва «варяги» — це назва скандинавів-норманів, котрі й принесли державність на Русь [1]. Ця теза була підтримана когортю тодішніх світіл історичної науки (Г. Ф. Міллером, А. Л. Шльоцером, І. Е. Туннманом, А. А. Куніком та ін.) переважно німецького походження, з-під пера яких вийшла солідна кількість наукових праць, що значною мірою закріпили позиції норманізму [2].

На противагу норманській історичній школі формується не менш потужна школа істориків-антинорманістів, несхильних до пошуку початків Русі на Півночі Європи і до виведення «руського» імені від скандинавів-варягів. Свої пошуки вони звертали до балтійських слов'ян, фінів Поволжя, литовців, угорців, мадяр, готів, євреїв, кельтів, арабів, тюрків, або ж вважали русів автохтонним слов'янським населенням Середнього Подніпров'я. Також поступово вкорінюється уявлення про те, що на

південному сході Європейської рівнини, далеко за межами основного масиву слов'яно-руської етнокультурної спільноти і задовго до включення Південного Приазов'я до складу Київської держави мешкало плем'я русь – двійник Русі Подніпровської.

Витоки початкової Русі в цьому регіоні спробував обґрунтувати ще М. В. Ломоносов. Поставивши під сумнів байєрівську і міллерівську інтерпретацію скандинавських джерел і, углядівши в їх концепції прогалину, яка не була заповнена свідченнями античних та середньовічних авторів, М. В. Ломоносов вирішив за необхідне висловити власне бачення цієї проблеми, чим і започаткував анти normanську теорію походження Русі. У "Зауваженнях" на дисертацію Міллера він зазначав, що ім'я і рід росія походить від роксолан, котрі, за даними писемних джерел, мешкали в районі Приазов'я, а потім у ході міграційних процесів, які зачепили їх, разом з готами переселились на північ до Балтійського моря і стали називатись варяги-русами. Учений вважає зміну назви "роксолані" на "росляни" доволі виправданою через перестановку літер у на о в грецькій мові, яка і призвела до зміни терміна "россолані" на "роосолані" [3]. Такі самі здогадки М. Ломоносов підтверджують свідченнями ряду античних джерел, посилаючись зокрема на Плінія, в роботах якого алани поєднуються з роксоланами в "один народ сарматський", а також на Христофора Целларія. На думку Целларія, це слово могло утворитись від двох основ — "роси" і "алани", про що згадував і автор Київського Синопсиса, локалізуючи давній народ "роси" на території між Дніпром і Доном. питання чергування голосних [o] - [u] в слові "рос" - "русс" ("русь") М. Ломоносов пояснює взаємопливом фонетичних систем давньопольської та давньоруської мов, який в свою чергу підсилювався територіальною близькістю та шлюбно-династичними зв'язками польського та руського правлячих домів [4].

Отож, такими доволі фантастичними припущеннями учений показав прихід роксолан з Північного Причорномор'я на територію Східної Прибалтики і трансформацію їх у балтійських русів. Ідея, висловлені М. Ломоносовим, знайшли небіднозначну оцінку в історіографії [5]. Проте, саме вони будуть неодноразово повторюватися в подальших пошуках початкової Русі іноді із наведенням нових даних, або ж навпаки з ігноруванням залучених ним джерел і висловлених міркувань. Але не дивлячись на його запальний патріотизм, який доволі часто заважав тверезо поглянути на реальний стан речей, на слабкість його філологічних конструкцій, доволі свавільне поводження з джерелами та вибіркове їх залучення, слід відзначити саме намагання вченого показати всю складність і багатогранність вивчення даної проблеми.

Другим, хто виступив проти канонізованої А. Шльоцером на початку XIX ст норманської теорії був Густав Еверс. У 1807 р. він закінчив книгу "Vom Ursprunge des russischen States. Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen" [6] (Про походження російської держави. Досвід вивчення історії за джерелами). Починаючи цю книгу епіграфом з роботи Шльоцера, „Ніколи не треба жодному автору, чи носить він прославлене чи невідоме ім'я, чи називається він Кромером чи Шльоцером, чи Мавро-Орбино, – беззастережно вірти!" [7], – він відразу наводить читача на основну мету дослідження – спростовувати скандинавське походження перших засновників руської держави.

Робота Г. Еверса була спрямована проти норманської теорії Байєра і Шльоцера. В ній вказувалось на недовірість прикладання недавніх ворогів Русі – варягів. Г. Еверс, заперечуючи аргументи норманістів щодо північного походження Русі, наполягав на тому, що в Причорномор'ї задовго до покликання варягів існувало державне утворення, відоме як Тмутараканська Русь. Подальші свої міркування з проблемами Причорноморської (Приазовської) Русі він обґрунтував в своїй наступній монографії „Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen" [8]. Вважаючи за

неможливе пояснити походження руської держави на основі лише північних чи західних писемних даних, Г Еверс пропонує звернути увагу на східні взагалі і візантійські джерела зокрема, оскільки лише останні, на його погляд, писалися досить грунтовно [9] Аналізуючи свідчення арабських та візантійських авторів, він робить припущення, що „первісні руси, можливо, були турецького і, очевидно, козарського племені”, оскільки терміни „руси” і „козари” вважалися синонімічними, а Ібн ел-Варді згадував, що руси відокремились від східних турків [10].

Шукаючи найдавніші звістки про “руське плем’я”, Г Еверс звертається до Пророка Іезекіїла, який говорить про росів (Ros), що проживали поблизу двох народів (масох і фовель) за 600 років до Різдва Христового і вважалися жителями Причорномор’я і Кавказу Це так звані каппадокійці та іверяни. Саме в цих росах Г Еверс схильний бачити все тих же роксолан, які з перших століть нашої ери є основним народонаселенням між Азовом і Дніпром. Але як тоді пов’язати росів-роксолан з хозарами, від яких учений виводив русів? З цієї ситуації Г Еверс входить доволі просто. Оскільки роксолани в писемних джерелах досить часто згадуються поруч з аланами, наприклад у Плінія, Аміана Марцелліна, і оскільки вони жили біля алан, то іх зазвичай вважали аланським племенем, яке на відміну від інших називалося роксами. І хоча автори давніх джерел у цьому питанні не є одностайні, Г Еверс говорить, що чи не краще було б погодитись з Туніманом, який вважав, що “узі і козари часто розумілись під аланами”. Це в свою чергу пояснює і зв’язок між роксоланами та іменем Ros, яким Агафемер (блія 215 р. н. е.) називає Волгу [11].

З метою подальшого обґрунтування своєї теорії Г Еверс зачуває свідчення ПВЛ. І хоча, на його думку, Несторові повністю довіряти не можна, оскільки той писав через два століття після приходу Рюрика, зерно істини у словах літописця все ж є. У будь-якому разі останній принаймні не намагався пояснити більше, аніж знав сам. Найбільше приваблює його те місце в літописі, де літописець, описуючи Понтійське море, називає його Руським. Тому-то й логічно, на думку Г Еверса, було б шукати русів біля Руського моря, а не біля Варязького [12].

Таким чином Г Еверс приходить до висновку, що між Каспійським і Чорним морем проживали руси ще до того, як історія зафіксувала цей народ деянде.

Незважаючи на ризку розбіжності з А. Шльоцером у висновках, Г Еверс залишається його вірним учнем у методах дослідження, для якого джерело було основою концептуальних побудов. І хоча деякі аргументи Г Еверса були відкинуті більшістю тогочасних учених, важливо підкреслити його сміливість, що посягнула, незважаючи на молодість і невідомість у наукових колах, піти проти теорії славнозвісного А. Шльоцера у всеозброженні того ж критичного методу. У цілому ж гносеологічні основи ідеї Г Еверса зрозумілі. Він намагався з позицій, близьких ломоносівській концепції, пояснити автохтонність русів в Північному Причорномор’ї та іх зв’язок з Тмутараканським князівством, а відтак і з Києвом. І хоча турецько-хозарська концепція Г Еверса не закріпилась у вітчизняній історичній науці, але думка про існування долітописної Русі в районі Керченської протоки стала аж надто популярною. Тому-то під впливом слов’янофільської ідеології в другій половині XIX ст склалась історична система Д. Іловайського, яка увібрала в себе чисельні докази на захист гіпотези Приазовської Русі.

Наслідуючи ідеї М. Ломоносова та Г Еверса, Д. Іловайський у збірнику статей “Разыскания о начале Руси” [13] піддав критиці норманські погляди своїх попередників та сучасників, мобілізувавши для цієї мети величезну і значну мірою нову аргументацію, а зокрема — дані на той час молодої науки археології. Кінцеві результати своїх пошуків він виклав у статті “Откуда пошла Русская земля и как она впервые собралась” [14]. Наголошууючи на тому, що в 1906 р. виповниться рівно дві

тисячі років з моменту появи Руського імені на скрижалах світової історії і пропонуючи співістивізникам поставити пам'ятник чи колону в Керчі на вершині Мітрідатової гори, де відбулася описана Страбоном зустріч роксолан з військом pontійсько-боспорського царя, Д. Іловайський змалював власний шлях пошуку відповіді на "Несторівське питання".

За окресленою схемою, подібно до М. Ломоносова і Г. Еверса, Д. Іловайський виводив русів від тих же скіфо-сарматських (пізніше слов'янських, або слов'яно-болгарських) племен роксолан, або россо-алан, які мешкали в степах між Дніпром і Доном, а також по берегах Мостійського озера (Азовського моря). Уперше в історії роксолани з'являються під час війни молодого pontійського царя Мітрідата VI із сусіднім племенем таурскіфів, на допомогу яким і прийшло плем'я роксолан, про що детально описував Страбон. Подальші свідчення ми отримуємо від Тацита, який описав вторгнення роксолан на територію римської подунайської провінції Мезії. Послідовно свідчення цих двох авторів, Д. Іловайський схематично зобразив портрет роксоланника і, зокрема, його озброєння, що складалося зі списа, лука, довгого меча, шита, плетеного з очерету, шолома і панцира з волячої шкіри, а у знатних людей, як він підкresлював, траплялися панцири із залізних пластин. Цим самим Д. Іловайський прагнув довести зовнішню тотожність руського воїна з його давнім предком. Як народ, який ще не вийшов зі сфери кочового побуту, роксолани у своїй більшості були вершниками. Подібно іншим кочівникам, вони мешкали у повстанчих шатрах і займалися скотарством. Саме в такому вигляді, на думку Д. Іловайського, постали наші предки під власним іменем [15].

Звістки про роксолан повторюються і в наступні століття. Саме завдяки тому, що ці сміливі вершники часто турбували набігами кордони римських придунайських провінцій – Дакії та Мезії – вони і примусили говорити про себе латинських і грецьких авторів. З метою утримання варварів від набігів деякі римські імператори, підкresлював Д. Іловайський, вступали в договори з роксоланськими князями. Першим відомим роксоланським князем, ім'я якого зберіг латинський напис часів імператора Елія Адріана, був Елій Распарасан.

У IV ст. роксолани зустрічаються серед народів, які платили данину готському царю Германаріху Йордан зображену роксолан народом віроломним, який знищив короля, готів Германаріха під час його боротьби з гуннами. Д. Іловайський припускає, що називати сам рух гуннів (яких вважав слов'янською Русі, проти панування німецьких готів, Далі Д. Іловайський прийшов до ще більш фантастичних висновків: описуючи боротьбу готів з антами, яку змалював Йордан, Д. Іловайський бачить в антах саме роксолан. Назва ж антського правителя Божа, на думку Д. Іловайського, є близькою до руського імені Богша, яке зустрічалося в XI–XIII ст., а жиноче роксоланське ім'я Санелга нагадувало учесному пізніше руське ім'я Ольга або Елга, як вона називається у візантійських джерелах.

Коли ж панування готів у Скіфі змінилося на часи панування слов'янсько-болгарського племені гуннів, роксолани, без сумніву, входили до складу царства Атілли і брали участь в завойовницьких походах. Доказом того, що роксолани не залишилися поза межами руху племен, відомого під назвою "Велике переселення народів", вказує назва південнофранцузької провінції Русільон, куди, подібно до інших германських і слов'янських народів, була спрямована гото-гуннами і частина роксолан.

Після смерті Атілли роксолани не лише встигли звільнитися від гунської залежності, але й знайшли пануюче становище на північ від Азовського і Чорного морів. Принаймні так, судячи зі списа Йордана, тривало до VI ст. Таким чином автор прийшов

до висновку, що сукупність греко-латинських джерел I-VI ст яскраво вказують на те, що роксолани як сильний, численний народ зосередилися поблизу Дніпра, а окремі гілки його простягалися з одного боку до Азовського моря, а з іншого — приблизно до Дністра. Ті ж самі звістки, без сумніву, свідчать про присутність у цього племені князівської влади і по'язданого нею боярського стану, який відрізнявся під час війни багатшим озброєнням. Отже, як наголошуєвав Д. Іловайський, князь і дружина — це звична основа державного устрою у Слов'янській Русі, така ж давня, як і у народів германського кореня. У ході безперервної боротьби зі спорідненими слов'янськими та з іншими племенами руський народ отримував перевагу, кроє за кроком осідаючи на середній течії Дніпра подалі від небезпечних південних степів. З усіх здібностей, якими природа наділила слов'яноруське плем'я, найбільш цінною була здатність до державної організації. Саме на території Середнього Подніпров'я і утверджився найбільш енергійний і підприємливий роксоланський народ "Рось" (від назви річки Рось), або "Поляни", і саме звідси дружини русо-поліян розпочали процес консолідації слов'янських племен [16].

Вихід у світ робіт Д. Іловайського, який прийняв на себе обов'язок на кожному кроці воювати з норманізмом і літописною традицією в історіографії, викликав жвавий інтерес серед науковців. Його ідеї критикували і ними ж захоплювалися, вбачаючи в ньому найвидатнішого адвоката антинорманізму. Однак, чи не найяскравішу характеристику його поглядам, методам дослідження і його внеску у історичну науку зробив М. Грушевський: "Фільольгія, котрою Іловайський хотів побивати фільольгію норманістів, бувала часто страшна; його науковий метод дуже слабий — він розрубував питання, замість розв'язувати (як напр., поправка Slavorum замість Sueonum в звітці 839 р.), його власні теорії (Роксолани — Русь, Гуни і Болгари — Слов'яне і т. і.) були ще менш часливі як норманська, і проповідь сих безвихідних теорій разом з антинорманізмом не виходила на здоровле съому останньому, адже енергія Д. Іловайського і ширення антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важніше було, що Д. Іловайський не обмежився, як переважна більшість антинорманістів, толкованням на власний спосіб Повісті, а виступив проти самої її легенди, признавші саме призвання вигадкою пізнішого книжника." [17].

Але так чи інакше, лінія автохтонності М. Ломоносов — Д. Іловайський (Роксолани — русь), що пов'язана з Причорномор'ям, і в наступні роки буде однією з визначальних у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Невдовзі вийде ціла низка робіт таких дослідників, як В. Пархоменка, М. Чубатого, Г. Вернадського, М. Брайчевського, Ю. Павленка та ін., які значно поглиблять уявлення про історію Південно-Східної Європи, її вплив на Середнє Подніпров'я.

Література

1. Bayer T. S. De varagis. Conunenlarii Academiae Petropolitanae — Т IV.
2. Шаскольский И. П. Норманская теория в современной буржуазной науке. — М., Л., — 1965. — С. 9-11.
3. Ломоносов М. В Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера «Происхождение имени и народа российского» // Ломоносов М. В. Полное собрание сочинений. — М., Л., 1952. — С. — 26. Його ж: Древняя Российская история // Там само — С. 209-213
4. Ломоносов М. В Замечания — С. 26
5. Див. напр. Грушевський М. С. Норманская теория // История України-Руси — ТІ, К, 1994 — С. 603; Очерки истории исторической науки в СССР // Под ред М. Н. Тихомирова, — М., 1955. — Т. I. — С. 193 — 204; Аллатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII-XII вв. — М., 1973. — С. 5 — 16,

- Славяне и Русь. Проблемы и идеи: Концепции, рожденные трехвековой полемикой в хрестоматийном изложении / Сост. А.Г. Кузьмин. – М., 1999. – С. 246–247.
- 6 Evers G "Vom Ursprunge des russischen States Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen" Riga und Leipzig, 1808
 - 7 Нечкина М. В., Густав Эверс / Русская историческая литература в классовом освещении: Сборник статей с предисловием и под редакцией М. Н. Покровского – Т. I – М., 1927 – С. 27.
 - 8 Evers G "Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen" I-es и II-es Buch-Dortpat 1814 В перекладі російською – Эверс Г Предварительные критические исследования для российской истории. – М., 1826.
 - 9 Там само – С 157.
 - 10 Там само – С 185.
 - 11 Там само – С 195.
 - 12 Там само – С 205.
 - 13 Иловайский Д. Развысканне о начале Руси – М., 1876.
 - 14 Иловайский Д. Откуда пошла русская земля и как она впервые собралась? // Иловайский Д. И. Исторические сочинения – М., 1897 – Ч. 2.
 - 15 Там само – С 5.
 - 16 Там само – С 9.
 - 17 Грушевський М. С. Норманська теорія // Історія України-Руси – К., 1994. – Т. I. – С 607–608.

О. В. Желіба

Чи було козацтво найслабшою ланкою держави Богдана Хмельницького?

Козацтво – лідеруюча страта нової держави, що постала на східних землях Речі Посполитої після громадянської війни 1648–1667 рр. Наскільки життєздатною була ця держава, багато в чому залежало від стратової структури населення, і особливо від лідеруючої страти, – наскільки існуючі страти здатні забезпечувати основні функції суспільства.

Які ж страти повинно мати життєздатне суспільство? Для даного аналізу можна використати принцип варнової побудови суспільства, який зародився в середовищі стародавньої Індії. Так на чолі громади повинна стояти варна брахманів – ідеологія суспільства, які розробляють філософські, релігійні, юридичні засади існування свого народу. Керувати суспільством повинна варна кшатріїв – чиновників та військових, які мають слідкувати за дотриманням законів даних, брахманами оберегати суспільство від внутрішніх порушників та зовнішніх зазіхань. Економічна стабільність суспільства залежить від варни вайшія – незалежних селян, ремісників, торговців. Власне, даних трьох варн вистачило б для суспільства, але не можна забувати про те, що соціум завжди має у своєму складі тих своїх членів, які не можуть виконувати жодну зі згаданих функцій: діти та інваліди. В стародавній Індії до варни дітей та інвалідів, яких називали шудрами, віднесли також підкорені інострічні племена, які не мали жодних політичних та економічних прав [1].

Українське суспільство напередодні національної революції Богдана Хмельницького мало ряд своїх особливостей, які впливали на подальші події.

Функції брахманів у XVII ст. продовжувало виконувати духовенство. За княжих часів це був превілейзований стан, який спиралася на православні суспільство Русі на політичну єдність, спираючись на віру супроти етнічних особливостей складових імперії. На першу половину XVII ст. духовенство було розколоте на православних

та греко-католиків, що було породжено занепадом Київської митрополії і зростаючим втручанням у справи духовні світських осіб.

Уніати, орієнтуючись на цінності західного світу, де церква була захищена від впливу можновладців авторитетом Папи римського, вирішили зробити поступки претензіям Риму. Очевидно, ієархи греко-католиків також розраховували на те, що уряд Речі Посполитої буде вважати уніатів за громадян рівних у правах католикам, що зупинило б втечу шляхти в лоні католицизму і дозволило б зберегти для українського суспільства кшатрів. Але даний розрахунок, як показали подальші події, був помилковим.

Та частина православних ієархів, яка не бажала зраджувати віру батьків, змушена була діяти в умовах репресій влади. Позбавлені підтримки шляхти-кшатрів, вони звертають свою увагу на новий стан вояків – козацтво. Очевидно, православне духовенство розраховувало шляхом опори на козацтво домогтися все того ж громадянського рівноправ'я з католицькою церквою [2, 3].

У стані розкладу в Україні була варна кшатрів Боярі та панство, які походили від воїнства рюриковичів чи здобули собі шляхетський привілей за гедиміновичів, масово переходили до католицизму, все більше ототожнюючи себе не з Руссю, а з Річчю Посполитою, орієнтуючись на польську культуру. Напередодні повстання Хмельницького фактично вся велика шляхта та більшість середньої перейшли на латинський обряд. Очевидно, в таких умовах ці кшатрії виступали не як захисники власного суспільства, а як його руйнівники.

Напротивагу занепадаючій шляхті, позиції кшатріїв українського суспільства почало займати козацтво – страта, сформована на основі уламків шляхетського стану зі значними домашками селянства, міщенства, а то й розбіщацтва. Насамкінець XVI ст головною метою існування нової страти стала боротьба за урівняння в правах зі шляхтою. При цьому, козацтво не бажало втрачати своєї православної ідентичності, що було на руку як духовенству, так і селянству та міщенству [4].

Разом з тим уряд Речі Посполитої наніс козацькій державі Хмельницького потужний удар ще в XVI ст., коли розпочав розраховуватися з козаками за службу не грошима, а економічними привіліями. Таким чином, образ козака поєднав у собі ідеал і кшатрія, і вайшія, що не припустимо з точки зору безпечної існування суспільства.

Напередодні повстання Хмельницького в занепаді були українські вайші. Так протягом XVI ст. селянство було перетворено на шудр. Тому переважаючу більшість українського суспільства першої половини XVII ст. становили безправні крипаки, які перебували під тяжким економічним, соціальним та релігійним гнітом шляхти [5].

Українське міщенство протягом цього ж періоду інтенсивно витісняється з міст поляками, німцями, вірменами і, особливо, євреями. Спроба міщан шляхом створення церковних братств допомогти занепадаючим брахманам, з одного боку, сприяла розколу церкви (уніати шукали у Папи захисту від впливу світських осіб), з іншого – дозвола загальмувати процес остаточного витіснення українства на село. Таким чином, можна зробити висновок про те, що нішу вайшів українського суспільства намагався заполонити іностранчий елемент [6].

У сумі наступ на три провідні варни українського суспільства створював вибухонебезпечну ситуацію, коли задля порятунку суспільства варни готові були руйнувати світ Речі Посполитої.

Як же себе проявили стани українського суспільства в подіях української революції? Чи змогли вони відійти від вузьковарнових інтересів заради побудови гармонійного суспільства?

Перш за все, слабко проявили себе брахмани. Духовенство так і не спромоглося

витворити пристойної концепції мети революції, подібна робота була для нього дещо раптовою і неочікуваною. Та все ж брахмани розвинули ідею автономії України в рамках модифікованої Речі Посполитої. Очевидно, саме під впливом київського духовенства взимку 1649 року Богдан Хмельницький заходився говорити про виділення з Речі України в окрему адміністративну православну одиницю. Але подібна реформа охоплювала лише вузькі кола українського суспільства: духовенство, православну шляхту, козацтво, міщанство. Це в той час, коли творення нової держави вимагає мобілізації зусиль всього суспільства [7].

Свою деструктивну роль духовенство проявило в часи Руїни. Замість того, щоб творити окрему українську ідентичність, багато українських православних ієрархів, спираючись на традиції сянання Русі, кинулися творити спільну руську ідентичність, чим винесли в люди московитів і загнали в кайдани українців. Саме ця православна ідентичність досить часто грава не останню деструктивну роль у фільтрації сусідів на друзів та ворогів [8].

Суперечливо творився козацький стан. Лише невелика маса козацтва бачила своєю головною метою виконання суто військової та адміністративної роботи кшатрів, основна ж маса селян та міщан нахлинула сюди заради економічних привileїв. Таким чином, козацтво остаточно сформувалося як змішаний стан кшатрів-вайшів зі значним ухилом у бік вайшів. Подальші спроби окремих гетьманів замінити основу війська держави найманцями-кшатріями (це був той правильний шлях, який поступово усуяв руїну суспільства) не вдалися – в суспільній свідомості міцно закріпився як ідеал симбоз військового та землероба [9].

Дещо кращим виявився процес відродження варни вайшів. Міщани, які на початку визвольної війни масово "покозачилися", поступово в переважній більшості відходять від цього стану і пробують розвиватися, як окремий стан. Але, на жаль, козацтво виявилось не готовим надати станову незалежність міщанству: містами в переважній більшості починає керувати козацька адміністрація. За таких умов про рівноправну економічну конкуренцію не могло бути мови. Заможне козацтво своєю активною економічною діяльністю позбавило українське суспільство національної буржуазії. І це в той час, коли в провідних країнах світу вайші виходять на головні позиції у суспільній ієрархії [10].

Українське селянство опинилося в подібних умовах. Конкуренція з простими козаками була можливою (через службу господарства козаків частіше потрапляли в економічні халепи), але з багатими – ні. Останні часто вдаються до силового вирішення економічних проблем із селянами, чим настроюють їх проти себе [11].

Така економічна конкуренція козацтва, як стану, що повинен виконувати функції кшатрів, із станами вайшів призводить до розколу українського суспільства (чим досить-таки добре скористалися сусіди України). Унаслідок відсутності чіткого розподілу функцій станів суспільства стани взаємно винищилися. Так, на початок XIX століття на землях колишньої Гетьманщини жило суспільство без брахманів (наявне духовенство виконувало функцію брахманів російського суспільства) і кшатрів (старшина служила, як дворяні Росії, а прості козаки колупалися в землі та згадували свою колишню славу). Вайшіями-землеробами можна назвати козацький стан Лівобережжя, а міщан фактично не було – із міст українців витіснили євреї, росіяни, поляки. Так українство перетворилося у своїй переважній більшості на знедолених кріплаків-шудр [12].

Таким чином, відповісти на головне питання статті потрібно ствердно: козацтво було най slabшою ланкою держави Богдана Хмельницького. Саме воно не виконало своєї основної функції: не стало варною кшатрів, чим заглушило варну вайшів і загальмувало розвиток українського суспільства.

Література

1. Каганець І. Арийський стандарт // Переход IV - 2000 - №2 - С. 61-64
2. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. - К: Видавничий центр "Академія", 2001. - С. 150.
3. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст: [Навч. Посібник для учнів гуманітарних гімназій, лицей, студентів історичних факультетів вузів, вчителів] - К: Генеза, 1997. - С. 168-176
4. Бойко О.Д. Вказана праця. - С. 149-150
5. Там само. - С. 149
6. Там само. - С. 149.
7. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ ст. 2-ге вид. Навчальний посібник - К. Либідь, 1998. - С. 216-217.
8. Яковенко Н.М. Вказана праця - С. 244-247.
9. Там само. - С. 203-207.
10. Борисенко В.Й. Вказана праця. - С. 221-223.
11. Там само. - С. 218-221. 12. Там само. - С. 339-342.

Г. С. Доманова

Актові книги Чернігівського магістрату

Поява актових книг на території Лівобережної України тісно пов'язана з історією польсько-литовського судочинства, де власне і з'являються особливі книги (acta) для запису судових рішень [1]. Як відомо, на середину XIV ст. Чернігово-Сіверські землі втратили політичну самостійність, а протягом наступних двох століть поперемінно входили до складу Литви й Московського князівства. На початку XVII ст. Чернігово-Сіверські землі повернулися до Речі Посполитої, яка за короткий час спромоглася запровадити там нові форми правління та судочинства. Так, найбільші міста Лівобережжя отримали у спадок магдебурзьке право у вигляді магістратів, які насамперед виступали судовою установою. Звідси і беруть свій початок міські актові книги, які є цінним джерелом для вивчення внутрішнього життя міста другої половини XVII–XVIII ст.

На межі XIX–XX ст. належну увагу вивченню історії актових книг приділив О.Левицький. Ретельно проаналізувавши судовий устрій польсько-литовської доби, він дав загальну характеристику актовим книгам України [2]. Його зауваження стосовно того, що "едва ли найдутся другие судебные акты, так ярко и полно отражающие в себе жизнь народную, как именно акты малороссийские", якнайкраще підтверджується тими судовими документами XVII ст., які дійшли до нашого часу [3].

Слід відзначити, що актові книги Правобережної України значно краще досліджені історичною науковою, ніж Лівобережною. Перш за все, це пояснюється тим, що з усього масиву актових книг лівобережних міст до нас дійшла лише їх незначна частина, ще менше цих документів було видано. На сторінках "Черніговских губернских ведомостей" О.Лазаревським були оприлюднені уривки з Ніжинських магістратських книг. Завдяки зусиллям В.Модзалевського на початку XX ст. побачили світ міські книги Стародубського магістрату та Полтавського городового уряду. Завдяки старанням родини Староженків окремими збірками були видані актові документи містечка Борисполя та Пирятинські актові книги [4]. М.Василенко опублікував уривки

з Чернігівських актових книг, наведені у "Генеральному следствии о мастьностях Черниговского полка 1729-1730 годов", а П. Єфименко та О. Шишацький-Ілліч – на сторінках "Черниговских губернских ведомостей". Частина документів з актових книг Чернігова залишається неопублікованою і розпорощена серед архівних справ.

Як вже зазначалося, поява актових книг на теренах Лівобережної України безпосередньо пов'язана з входженням цих земель до складу Речі Посполитої. Згідно з умовами Деулинського перемир'я 1618 р. до Польщі відійшли Чернігівська, Сіверська та Смоленська землі, на яких польський уряд відразу почав заводити свої порядки та права. Ще раніше, на Сеймі 1613 р., відносно Чернігівського князівства та Сіверської землі, була прийнята постанова про введення там "земства и гроды, по примеру других поветов" [5]. Це рішення було відкладено з однієї причини: ці землі на той час були віддані у адміністрацію та "пользовакіе" королевичу Владиславу Конституцією ж 1620 р. Йому була доручена вища судова влада у краї. На території Чернігово-Сіверської землі спочатку виникають замкові суди, які були сформовані на зразок "гrodских" і які мали вести актові книги. Тобто, у 20-х роках у Чернігові вже існувала судова установа на чолі з старостою міста та велися судові книги. Але, на жаль, жодна замкова актова книга не збереглася, збереглися лише поодинокі витяги з них.

Окремі витяги маємо з Чернігівських замкових книг, що датуються 1641 та 1648 рр. Йдеться в них про продаж мешканцями міста частини млина. Так, "Виписъ из книг замку Черниговскаго" за 1641 р. зазначає "Предо мною Николаем Василковским на сей час подстаростым Черниговским ставши очевисто Иван Стельмах добровольно до книг поточных замковых сознал, что он, которую имел половину части своей в млине Старо-Белоуском в получении размерного хлеба по купле от Богдана Войтовича и брата его Олешки доставшуюсь, продал и уступил пану Игнату Санченку Райцу и мещанину Черниговскому ему самому жене и потомкам его, за певную и готовую сумму то есть за полтораста коп грошей литовских на вечные часы позволяющи сму оною часткою спокойно пользоваться" [6]. Інший запис, зроблений у 1648 р., свідчить про те, що частину Старо-Білоуського млина "названий Демидовским" колишня дружина Гната Санченка маючи нужду продала "за полтораста коп. Анне Григориевне Василиевной Радченковой бурмистровой Черниговской вдове", наприкінці тексту "М. П. Иван Турчинович наместник Черниговский" [7].

Одночасно з замковими урядами на Лівобережжі виникають уряди "меские", тобто ратушні та магістратські. Чернігів отримав привілей на магдебурію у 1623 р., відтоді й починають свій відлік чернігівські міські актові книги. До того ж, у 1633 р. сеймова конституція заснувала у місті "гродский, земский и подкоморский уряды", наділила Чернігівську землю правами і статутом, забезпечила можливість існування таких типів судових установ, які були в наявності на території Польщі [8].

Після приєднання України до Росії, царський уряд, підтверджуючи чинність давніх законів, що діяли в межах українських земель, досить довго не звертав уваги на той "різнобій" прав, за якими жило й судилося місцеве населення [9]. Згодом були ліквідовані земські, гродські, підкоморські, замкові суди, а замість них з'явилися козацькі, по містах недоторканними залишилися магістратські та ратушні, які надали набували вагомого значення.

Чернігівський міський суд займався цивільними справами та не складними карними. Характер громадянських справ, що розглядалися міським урядом, засвідчують записи у Чернігівських міських книгах. Все, що відбувалося у суді, – розбір судових справ, прийняття скарг та будь-яких заяв, подання для внесення до книг найрізноманітніших документів – акуратно протоколювалося в актовій книзі. Уряд санкціонував договори на купівлю або продаж рухомого і нерухомого майна,

реєструвалися купчі на землю, дарчі, заяви на заперечення, звинувачення, результати проведених розслідувань тощо.

Так, 30 січня 1669 р. "Емельян Іванович Яхимович, писар мескій ратушний Черніговський, корыкговал с книгами" купчу на половину рудні Неданчицької, яку продав Максим Лейба війтові чернігівському Григорію Яхимовичу [10]. Зміст цієї купчої передан доволі цікаво: "Перед нами Василем Елоцким, субделегкованим війтом, Григорием Демиденком, наказним бурмистром, на мъсцу рокового бурмистра пана Єнка Макаровича, пан Максим Радошкевич, прозвываемый Лейба, зажывши узду нинешнего для споряженя собы тестаменту любъ на тъль хорый, але на разуме цале здоровый, явъне, ясне и добровольне ку записаню до книг нинешних мъских Черніговъскій признал, ижъ он в року прошлом тисяча шестсот шестдесят пятом своим коштом власным и своею копою и працюю, за универсалом его млыни пана подскарбего войскового Романа Ракушки уплативъши мъске способное в тракте Любецком и в положеню Неданчицком на реце Ворзъ рудню забудовал и оную колко лѣт тримающы спокойне из млыном Евтуховъским заживающы на реце Белоусе, на што и право певъное мъючи". Зазначено, що Максим Радошкевич разом зі своєю дружиною та нащадками зрікся та уступив рудню війті, не маючи на неї після цього ніяких прав, все це було скріплено печаттю Чернігівського магістрату. До речі, більшість виписів з міських книг другої половини XVII ст виконана міським писарем Омеляном Івановичем Яхимовичем.

За 1680 р. зберігся ряд витягів з "книг меских права Майдебурського ратуши Черніговской". Витяги від 18 та 23 січня 1680 р. стосуються продажу частини, "часть четвертую свою" млина на р. Білоус вдовою Катериною Лук'янівною та бурмистром Павлом Філіповичем Клевцевичем Семену Ялинському, "тиографови Архиєпископии Черніговской за сто золотих" [11]. За формулою написання виписи стосовно купівлі-продажу ідентичні. Змінюються лише прізвища магістратських урядовців: "Пред нами Григорием Івановичем Яхимовичем війтом Черніговским Павлом Філіповичем Клевцевичем бурмистром и райцами в ратушу Черніговском заселыми ставши очевисто". У 1682 р. у власність Ялинського перейшов увесь Старобілоуський млин, останню частину якого за 200 польських золотих продала "Пелагея Карповна Назариха мелничка... именем своим и именем сынов своих Антона и Семена Назаренков явне и ясне до книг меских Черніговских признала" [12].

До міських книг вносилися позиви не лише від міщан. Інші жителі міста і прилеглих сіл також мали право звертатися до магістрату у вирішенні цивільних справ. У 1680 р. військовий товариш І. Малявка придбав частину землі у селі "Левонках в тракте любецком, в воеводстве Черніговском, с полями пашенимы и в дереве бортном и до бортя згожом, туде борами, лесами, речками, з сеножатмы и дубровами" у пана чернігівського Яська Селивоновича та військового товариша Чернігівського Гната Олександровича Яхимовича за 120 золотих литовських грошей за кожну третю частину [13]. Той самий І. Малявка у вересні 1692 р. купив у вдови Марії Трофимової з села Величок "четвертую часть в ґрунті Мелковским Лазаровскою помеж Левонками, з другой тож сторона до границе Мохнатинской" [14]. У травні 1692 р. до міських книг вписана угода про продаж священиками з Седнева нерухомості у селі Чемер Київському полковому писареві Данилу Солоніні за 300 польських золотих: "На уряде их Царского пресветлого величества меском Черніговском перед нами Иваном Матвеевичом бурмистром и наместником вітовским, и райцами в ратушу Черніговском заселими, ставши очевисто, честные господини отцы Василий Стефанович Миколский Андрей Критцкий священиники парофияльныес Седневские явне, ясне и добровольне до книг меских ратушных Черніговских признали" [15]. Запис зроблено міським писарем О. Яхимовичем. Крім того, вказано

на наявність печаті, на якій був зображеній "козак с значком в правій руці, а левая рука козака задета за пояс" та підпис "печаті міста Его Царского Величества Ратуша Черніговського".

За 1698 р збереглася купча на частину "мелницкуу у млине Старом Белоуском", яку придбав район Чернігівського магістрату Герасим Зверович у пана отця Юрія Ісааковича [16].

До міських книг потрапляли і духовінці. Так, від 11 червня 1703 р маємо "випись из книг меских права майдебурскогоратуша черниговскогого, содержащая в себе духовное завещание священника Григория Прокоповича на земли Ивану Савенку и его жене" [17]. Духовінці має печатку Любецького Свято-П'ятницького монастиря. За 1712 р збереглася купча на землю у селі Шумани, придбану військовим товарищем Мойсеєм Дмитровичем у козака Любецької сотні [18]. У 1716 р за борги батька поповичами Данилом та Євсєєм Мойсею Дмитровичу було віддано "грунт, прозвиаемый Шуманы, в тракте Любецком лежачий... именно, двор зо всею будивлею, сеножеть, лес, дуброва и поле пахотное з селищами и зо всеми угодиями до него належащими" [19].

За 1727 р збереглася купча на землю, витяг з якої був наданий бунчуковому товаришу Андрію Борковському, та заява про віддання за грошовий борг пану Леонтію Мартиновському батьківського грунту [20]. Збереглися витяги з міських книг, які стосувалися козацької старшини. Земля купувалася знатними військовими чинами, які мали на це кошти. У 1731 р бунчуковий товариш Андрій Полуботок купив у козака села Нові Боровичі двір з землею, а у 1734 р він придбав у цьому селі землю, на що з магістрату отримав урядовий лист про підтвердження набутого: "До книг меских принято и записано" [21]. Яков Полуботок у 1732 р у чернігівського війта Єрофея Петровича купив неподалік від села Жукотки "два пляци прозвываемые Петровский и Павликowski з грунтами" за 700 золотих [22]. За 1715 р. збереглася "Випись из книг меских Черниговских по продаже Т. Загоровскою власной ей гребли полковнику П. Полуботке" [23]. Наведенівище виписи з актових книг Чернігова стосуються лише оформлення нотаріальних справ, що було прерогативою магістрату.

Друга половина XVIII ст. залишила по собі справи, які містять протоколи судових процесів, протести та окремі витяги з них. За січень-грудень 1760 р. залишилися поточні справи різного характеру, здебільшого заяви, звинувачення у крадіжках, побоях, запереченні, договори купівлі або продажу нерухомого майна.

"Протестное доношение Петра Лебедовича о уворованной якобы им лошади", "Доношение Моисея Зикуна с представлением что Гломозда грунт под посев за копийки козакам и прочим позаводил", "Доношение Моисея Зикуна на Афанаса и Василя Гломозд за завладение отческого его грунта", "Доношение Ивана Каневского на Йосифа Римаревского за опорочение его воровством у квартиры Карла Кожемяки", "Допрос Кожемяки силу вышеписанного определения взяти", "Термина виписи в силу выписанного определения Каневскому данной", "Письмо Ивана Борозны на Михайлу Трошинского задолжание двенадцать рублей денег с прошением взыскания сных", "Доношение Татьяны Михайловой на Дарию Михайлова задолжание сю семи рублей денег" [24].

Спираючись на ці документи, урядовці виносили певні рішення, складали протоколи, які вписувались до міських актових книг.

Література

1. Левицкий О. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. – Москва, 1900. – С 4-5.
2. Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.

- Київ, 1902.
- 3 Там же. — С.5
 - 4 Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя // Записки історично-філологічного відділу УАН — К., 1923 — Кн. 2-3 — С.3-5
 - 5 Левицкий О. Об актовых книгах... — С.23
 - 6 Юридические акты // Черниговские губернские ведомости. — 1859. — №24. — С. 168-169
 - 7 Там же. — С.169.
 - 8 Левицкий О. Об актовых книгах... — С.24.
 - 9 Гуркій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст. кордони, населення, право. — К., 1996. — С.143
 - 10 Купча на половину рудні Неданчицької, яку продав Максим Лейба війтові Чернігівському Григорію Яхимовичу 30 січня 1669. // Записки історично-філологічного відділу УАН — К.,1923. — Кн.2-3. — С. 55
 - 11 Юридические акты // Черниговские губернские ведомости. — 1859. — №26. — С 182-183.
 - 12 Там же. — С. 183-184.
 - 13 Василенко Н.П. Генеральное следствие о мастьностях Черниговского полка 1729-1730 гг. — Чернигов, 1908. — С 664-665.
 - 14 Там же. — С. 667-668.
 - 15 Выпись из книг местных права Майдеборского Ратуша Черниговского // Черниговские губернские ведомости. — 1857. - №18. — С 149.
 - 16 Юридические акты // Черниговские губернские ведомости. — 1859. - №34. — С.262-263
 17. Василенко Н. П. Назв праця. — С. 493-496
 18. Там же. — С. 500-501
 19. Там же. — С. 499-500.
 20. Там же. — С. 249-250
 21. Из архива графа Милорадовича // Черниговские губернские ведомости. — 1889. - №53. — С 4.
 22. Там же. — С 4.
 23. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі ЦДІАУК) — Ф 108. — Оп.2. — Спр 4 — Арк.1-2.
 24. ЦДІАУК, ф.1673,оп.2,спр.41,45.

Г. М. Дудченко

**Чому не реалізувався націотворчий потенціал
українського старшинсько-шляхетського автономізму?**

Користуючись класифікацією Е Сміта, в українському суспільстві 18 – початку 19 ст можна виділити риси двох етнічних спільнот латеральної та вертикальної. В основі кожної з них лежать різні типи етнічних ядер, а, отже, і різні шляхи формування нації.

Наявність власного аристократичного стану з певним комплексом цінностей, символів, міфів, традицій і спогадів, інтегрованих в складну ідеологічну структуру автономізму в основі політичої свідомості репрезентує особливості латеральної етнічної групи. Українське шляхетство другої половини XVIII ст. за своїми характеристиками підпадало під категорію «серцевинної» латеральної спільноти. За певних умов воно могло поширити свої політичні цінності на інші верстви українського суспільства, поступово інкорпорувавши їх в межі власної культурної орбіти.

Цей шлях був характерний для більшості націй Західної Європи, Польщі і, до певної міри, Росії.

Але українська старшина і шляхта не була відділена від решти суспільних станів неподоланим культурно-соціальним бар'єром. Соціальний поділ не був пов'язаний з різницею культур. Навпаки, чітко виражена історична культура в певній мірі об'єднувала різні стани навколо спільної «народної» спадщини і традицій. Саме це є головною рисою вертикального типу етнічної спільноти. В певний час в такому соціальному середовищі з'являється верства інтелектуалів, яка добудовує «народну» культурну матрицю і оголошує її національною, а «народ» – нацією.

Таким чином, українське суспільство на початку XIX ст мало два альтернативні шляхи побудови нації. До початку 40-х рр. XIX ст вони зберігають певний паритет. Однак в межах ідейного поля автономізму так і не сформувалась ідея української нації. Більше того, автономізм як світогляд зазнає кризи. Т. Шевченко рішуче заперечує ідеїну спадшину Гетьманщини. На кінець 40-х р. в межах Кирило-Мефодіївського товариства продукується ідея української нації на основі вертикального етнічного ядра. Тобто нація визнається априорі існуючою, визначається як народ – суверенна і самодостатня спільнота вільних і рівних між собою індивідів.

В українській історіографічній традиції зазначені соціс-ідеологічні процеси визначались як «зрада» еліти національних інтересів заради збереження свого привілейованого становища. На нашу думку, проблема потребує глибшого аналізу.

Шляхетський автономізм відтворював головні компоненти західної моделі творення нації. В своїй ідеологічній структурі він мав:

1. Уявлення про компактну чітко визначену територію, «історичну землю» проживання наші (1). Серцевину „історичної“ землі складала Гетьманщина, але в неї входила і Слобожанщина, і українські землі „польських губерній“.

2. Ідея *patria*, батьківщини, сукупності законів та інституцій з єдиною політичною волею (2). Протягом всього XVIII ст гетьманська влада і влада старшини в Гетьманщині мала постійного і перемагаючого суперника в особі царської влади. Правове поле автономії постійно звужувалося. Але з інституційного боку Гетьманщина, як певна автономна політична одиниця, не лише на свідомісному, але і на юридичному рівні проіснувала аж до перших десятиліть XIX ст (3). Більше того, в перших десятиліттях XIX ст ідея Батьківщини, землі, які служили шілі покоління старшинських родів, актуалізується у звязку з боротьбою українського вишого стану за дворянство.

3. Чуття юридичної рівності серед членів спільноти своєрідна передтеча громадянства (4). Це почуття підтримувалось відродженням традицій шляхетства, за якими шляхтичі між собою рівні незалежно від посад і древності роду. В цьому плані характерною була скарга Григорія Полетики на гетьмана Розумовського за неповагу Гетьман, за переконаннями Полетики, незважаючи на свою гетьманську гідність, такий самий шляхтич, як і він сам (5).

4. Система варгостей і традицій, спільних для всього населення або принаймні для його „серцевинної спільноти“ – певна система спільної культури та громадянської ідеології, низка спільних порозумінь і сподівань, почуттів та ідей, що пов'язують населення з його рідним краєм. (6) Наявність такої спільної культурно-ідеологічної осі підтверджують накази в уложені комісію. Кожен стан українського суспільства був так чи інакше пов'язаний з автономним статусом Гетьманщини.

Постас питання – чому український автономізм, пройшовши протягом другої половини XVII – XVIII ст. тривалу еволюцію, так і не зміг реалізувати свій націотворчий потенціал?

Відповідь на це питання криється в становій природі автономізму. З одного боку

– становість ідеології, її зав'язаність на конкретних інтересах і потребах певних українських станів були головною причиною і життєдійності. З іншого - як в станову ідеологію, в розвиток українського автономізму вносили корективи особливості соціальної історії Гетьманщини. Якщо прослідкувати еволюцію українського автономізму з середини XVII до к. XVIII ст – поч. XIX ст, то можна помітити значні зміни в станових акцентах. Український автономізм середини XVII ст. – це автономізм козацький. Це реалізація на практиці ідеї козацького імунітету – свободи від будь-яких обов'язків перед державою, крім військового, особистої свободи, самоуправління, власної юрисдикції. В результаті грандіозного соціального катаклізу, яким супроводжувалась Українська революція XVII ст., було інституційно знищено вищий стан-шляхетство, і навпаки, більшість населення почала претендувати на права козацького стану. Запровадження на величезній території “козацьких порядків” – на думку Смолія і Степанкова – і призвело до створення української державності (7). В той же час виникає своєрідна квазі-нація - суспільство рівних козаків з інститутами прямої демократії – чорними радами. Своєрідним відгомоном цієї епохи стануть уявлення С. Величка про “народ лицарський – козако-руський”.

Проте такий стан пропричався недовго. Вже в Переяславській угоді 1659 р. в окремій статті зазначалося про розподіл населення на селян-хліборобів, які будуть відбувати звичну повинність, і козаків, які користуватимуться привileями. В деяких документах з'являються застереження проти несправжніх самозваних козаків, що лише дискредитують козацький стан. Українське суспільство після кількох років соціального хаосу поступово структурується. Панівне становище в ньому посідає стан козаків і, зокрема, його верхівка – старшина. Коломацькими статтями 1687 р. старшинські маєтності були звільнені від оподаткування, а самій старшині у відповідь на прохання надано „честь дворянську” (8). В кінці XVII ст. українська старшина розробляє механізми збереження свого статусу поза військовою службою – виникають інститути бунчукового, значкового і знатного військового товариства. Варто зазначити, що в першій половині XVIII ст. ще робляться спроби обґрунтovувати привілейоване становище всього козацького стану. Зокрема, С. Величко в своєму літописі прирівнює козацтво до шляхти („шляхетного козацького роду люді”)(9)). Теорії українського сарматизму та хозаризму мали довести легітимність як козаків, так і старшини. Претензії козаків на рівність у благородстві з дворянами представлені і в наказах депутатам Катерининської Законодавчої комісії 1767-68 рр.(10). Однак ці обґрунтuvання і претензії не знайшли відчутної підтримки з боку старшини, яка сама була заклопотана проблемами легітимації власного статусу. З середини XVIII ст. козацька старшина починає офіційно титулуватись шляхтою. Зокрема, петиція старшинської ради 1764 р. починається словами “Гетьман, шляхта, малоросійське військо та народ...” (11). Після скасування гетьманства автономізм знову модифікується в напрямку шляхетського республіканства. До козацької міфології дополучається політико-правова спадщина українського шляхетства дореволюційної доби.

Таким чином, прослідковується не розширення соціальної бази автономізму, а її звуження. Український політичний народ (середньовічна “політична нація”) поспільно обмежується в напрямку від козацького народу – до козацького стану – до шляхетства.

Це було пов'язано частково з особливостями політичної культури Російської держави, в якій уявлення про права підданих і обов'язки держави були практично відсутні і в яку ідея політичної нації сама по собі просто “не вписувалась”. Частково – з запізнілим і розтягнутим у часі формуванням панівного стану українського суспільства. Головними бальовими точками цього процесу були питання легітимності

і механізмів самозбереження. Аж до 1785 р ("Жалована грамота дворянству") обидва ці питання позитивно вирішувались лише за умови існування автономії – політико-правового простору, в межах якого українське шляхетство зберігало і своє майно, і привілеї, і статус. І наспаки, поза межами Гетьманщини привілеї і права української шляхти ставились під питання. Отже, головним призначенням автономії для української шляхти було забезпечення привілейованого становища власного стану.

"Жалована грамота дворянству" дала українській шляхті альтернативний і в той же час гарантований спосіб свого соціального самоствердження – через нобілітацію в загальноімперське дворянство. З цього часу автономістські настрої і прагнення стають соціально необґрунтovаними. Це спровоцило вирішальний вплив на націотоворчі процеси. Українська "політична нація"-шляхта перестала потребувати підтримки решти станів для збереження автономії. В її середовищі поширюються асиміляторські тенденції, чому сприяє ряд факторів:

По-перше, інтеграційна політика імперського уряду відкривала перед українською шляхтою безпрецедентні можливості для кар'єри. В перший половині ХІХ ст серед факторів, котрі впливали на кар'єру, етнічне походження займало другорядне значення. На першому місці стояла освіта, а за освітніми ресурсами українські губернії посидали одне з перших місць. В той же час економічні обставини - зубожіння дрібнопомісного дворянства - примушували дворянських дітей іти на службу. А служба, в свою чергу, була одним з головних факторів русифікації.

По-друге, відсутність власної високої культури примушувала українське дворянство маркувати свій стан іноетнічним культурним столоном (російським чи польським). Нерозвиненість власної етнічної культури і слабке засвоєння культурного зразка росіян, який сам лише починав формуватись, акрай збіднювали місцеве інтелектуальне життя, що посилювало в українських землях синдром провінційності. Система "центр-провінція" в перший половині 19 ст передбачала однонаправлений культурний рух. Столичне дворянство було виробником моди, способів поведінки, станів, передових поглядів і т. і. В цьому плані слідування національним зразкам і традиціям загрожувало звинуваченням у відсталості. Більше того, дана ситуація перетворила національну культуру в культуру нижчих станів, створила культурний бар'єр, подолати який українське дворянство так і не змогло.

По-третє, давався візнаки специфічний характер української шляхти. Хоча її внутрішня організація, конституційна будова і політичні погляди були більш-менш чітко окреслені, та за влучним висловом З. Когута, все це не було освячено столітніми традиціями.

Отже, в перший половині ХІХ ст склалися ідеальні умови для поступової асиміляції і інтеграції українського дворянства в загальноімперський нобілітет. Традиціоналістські тенденції, хоча й загальмували, та все ж не змогли зупинити процес прийняття дворянством-носієм політичного хотіння нації (за термінологією Лисяка-Рудницького) чужої національно-державної ідеології. "При всей нелюбви хохлов к москалям, – писал у 50 рр. И.С.Аксаков, - они нисколько не отделяют себя от России, сознают себя постоянно частью великого целого и живо принимают участие в войне и во всех вопросах общественных. Мне кажется что отделение Малороссии от России невозможно, и мечта эта существует только в головах ученых" (12) Українська латеральна спільнота так і не змогла себе реалізувати. Розколоввшись на дві частини, одна з яких відверто стала на шлях асиміляції, а друга заглибилась в бесплідні нативістичні переживання, українське дворянство втратило свій націотоворчий потенціал.

Література:

- Сміт Е. Национальна ідентичність. – К., 1994. – С 18-19.
- Там же. – С 19.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. – К., 1996. - С. 207.
- Сміт Е. Вказано праця. – С 20
- Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII – первой половины XIX в Григорий и Василий Полетики. – Дисер. – Д., 1993. – С 110.
- Сміт Е. Вказано праця. – С 20.
- Смолій В.А. Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть. проблеми формування, еволюції, реалізації. – К. "Альтернатива", 1997. – С. 36.
- Яковлів А. Українсько-Московські договори в XVII-XVIII віках // УДЖ. – 1994. – № 6. – С. 125.
- Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т 1. - С. 35.
- Когут З. Вказано праця. – С 133.
- Прошение малоросийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // Киевская старина. – 1883. - № 6 – С. 317.
- Іван Сергєевич Аксаков в своє письмах. Исследование об Украинских ярмарках. — Т. 3. Письма 1851-1860 г — М., 1892. — С 96.

А. В. Гончаренко

Сепаратистський рух боснійських мусульман у другій половині XVII – 50-х рр. XIX ст.

Боснія та Герцеговина були захоплені Османською імперією в другій половині XV ст. Після завоювання Порта відразу ж почала адміністративну перебудову своїх нових володінь. У 1580 р. був створений Боснійський вілает (пізніше пашалик), який поділявся на чотири санджаки [1]. Більш дрібними територіальними одиницями були махалі (або кадилуки), джемати та махали. Турецьку адміністрацію очолював візир (звідси ще одна поширенна назва провінції – візирлук), який концентрував у своїх руках усю повноту влади [2].

Відразу ж після османського завоювання більша частина боснійської феодальної еліти прийняла іслам та зберегла свою власність, права, привілії, перетворившись на відданого провідника урядової політики. Крім цього, було збережено феодальну організацію економічного та суспільно-політичного життя, що існувала до появи османів. Незабаром процес ісламізації охопив інші верстви боснійсько-герцеговинського суспільства.

У Боснійському вілайеті сформувались три релігійні громади: мусульманська, православна та католицька. Всі релігійні спільноти мали власне самоврядування, звичаї, розвивались самостійно, майже не перетинаючись. Ізоляція релігійних громад призвела до розбіжності між ними в мові та менталітеті. Крім цього, перехід боснійців з однієї віри в іншу, навіть до нового часу, був дуже поширенним явищем [3].

У 1807 – 1808 рр. у Босні та Герцеговині мешкало 1 млн. 251 тис. чоловік – 700 тис. християн і 520 тис. мусульман [4]. Причому в останніх не лише збереглась сербська мова, але й формувалась особлива національна самосвідомість. Іслам наклав відбиток не лише на релігію, але й на спосіб життя та культуру місцевих слов'ян-мусульман. У той же час вони проводили чітку межу між собою та мусульманами-турками і не ототожнювали себе з останніми. Боснійські мусульмани відчували себе "особливою етнічною спільнотою, як по відношенню до представників іншої віри,

так і до інших мусульман" [5].

Слід відзначити, що формуванню мусульманського сепаратизму в Боснії та Герцеговині сприяло специфічне політико-адміністративне становище цих земель у складі Османської держави. Одна з причин цього – значна віддаленість регіону від Стамбула та його прикордонний статус, що зумовлювало необхідність захисту від зовнішніх ворогів власними збройними силами. Османи створювали там місцеву систему оборони, спираючись на місцевих великих землевласників [6].

В період ослаблення військової могутності Османської Порти в кінці XVII–XVIII ст. Боснійський вілайет під час війн з Австрійською імперією та Венеціанською республікою все більше повинен був розраховувати на власні сили. У Боснії як периферійній частині Османської імперії, розташованої найближче до кордону даруль-харба (тобто "країни війни", де іслам вів боротьбу з невірними), сильніше, ніж в інших районах, відчувалися наслідки військових поразок. У результаті віддаленості цієї території від турецької столиці тут з особливою силою знайшли своє відображення економічні аспекти кризи – представники місцевої влади були склонні до сепаратизму, а селяни особливо сильно страждали через грабежі та беззаконня [7].

До кінця XVIII ст. Стамбул у своїх північно-західних провінціях спирається на місцевих великих землевласників – бегів і аянів та підтримував їх інтереси. Поступовий занепад феодальної системи не міг не відбитися на становищі в підконтрольних йому територіях. Ослаблення впливу султанської адміністрації, а разом з тим і влади боснійсько-герцеговинського візиря, супроводжувалось посиленням політичних позицій заможних феодалів, зростанням сепаратистських тенденцій у вілайеті. Політика османського керівництва, яка була спрямована на централізацію держави та зміцнення влади на місцях, зустріла різко негативну реакцію з боку бегів Боснійського візирлука. Складне внутрішньополітичне становище регіону погіршувалось існуванням слого комплексу проблем. На початку XIX ст. посилились, поряд з релігійними, протиріччя, як між представниками місцевої фінансово-політичної еліти та турецьким урядом, так і між феодалами та залежними від них селянами.

Спроби центральної влади змінити свої позиції у вілайеті шляхом проведення реформ наштовхувались на рішучий опір з боку боснійських бегів. Великі землевласники бачили у реформах загрозу існування свого економічного та політико-адміністративному впливу. Крім того, намагання Порти змінити ситуацію розцінювалась ними, а також військовим керівництвом візирлука, як поступки християнам. Цей аргумент використовувався для залучення до боротьби з турецькою адміністрацією широких прошарків мусульманського населення. Внаслідок опору місцевої еліти Порти не вдалося послідовно провести жодних перетворень. Вплив візиря в цьому регіоні залишався номінальним, реальна ж влада належала аянам. Таким чином, Боснія та Герцеговина до 1851 р. мали статус автономії, але вона не була юридично оформлена [8].

У 20-х рр. XIX ст. центром сепаратистського руху боснійських мусульман було місто Сараєво. Провідна роль в опозиції належала яничарам. Після розпуску в 1826 р. корпусу яничар боротьбу проти реформ очолили великі феодали-аяни, які були незадоволені зменшенням свого впливу в Боснійському візирлуку.

У 1831 р. відбулось повстання під керівництвом Гусейна-бega Градашчевича. Боснійські мусульмани виступали проти військових перетворень, які передбачали створення в Боснії та Герцеговині замість яничарських загонів регулярного війська. Також висувалася вимога надання Боснійському вілайету самоврядування з правом обирати візиря серед місцевих бегів та аянів при збереженні верховної влади султана та виплаті щорічної данини. Військо повстанців здобуло декілька перемог і завдало нищівної поразки османській армії на Косовому полі. Гусейн-бega проголосили

боснійським візирем. Але після відмови Герцеговини приєднатись до повстання цей виступ було придушенено.

У 1833 р. центральний уряд провів у своїх північно-західних володіннях адміністративні реформи, які передбачали зменшення впливу місцевих феодалів. Герцеговину виділили в окремий Мостарський візирлук Боснію (Травницький візирлук) розділили на 6 санджаків і 42 нахі. Адміністративна влада у візирлуках належала султанським намісникам. У 1845 р. при них були створені меджліси (збори), членів яких призначав імперський центр. До їх складу входили представники християн і мусульман. Подібні меджліси були створені в санджаках і нахіях [9].

З придушенням повстання Гусейн-бега мусульманський сепаратизм у Босні та Герцеговині продовжував існувати. Боснійські феодали не бажали втрачати свої права та земельні володіння. Особливе обурення бегів викликало зменшення їх політичної ролі в місцевих дивахах і меджлісах у зв'язку з упровадженням у систему управління краєм інститута чиновників, призначених Стамбулом. Усе це, разом з намаганням грati вирішальну роль а адміністративно-політичних справах, зумовлювало подальші виступи проти перетворень центрального уряду. В цей час серед боснійської еліти з'являються думки про автономію Боснії та Герцеговини на кшталт Єгипта або Сирії і перехід усієї повноти влади до представників найзаможніших родин [10].

У 1837 р. проти урядового курсу реформ виступили феодали Сараєво та Боснійської Крайни. В останній опозиційний рух тривав і в 40-х рр. Танзиматські реформи, що проводились в Османській імперії у цей час, у Босні та Герцеговині впроваджувались зі значним запізненням.

Лише на початку 50-х рр. XIX ст. турецький уряд здолав сепаратистський рух великих землевласників. У Боснію було направлено регулярне військо під керівництвом Омер-паші Латаса. Після того, як значну частину місцевих бегів стратили, авторитет султанської влади значно зрос. У 1851 р. Омер-паша Латас ліквідував залишки спахійської системи та в наступні роки провів ряд адміністративних перетворень, головне завдання яких полягало в посиленні ролі центру й обмеженні прав і свобод боснійських феодалів.

Порта запровадила новий адміністративний поділ на каймакамлуки та мюдирлуки. За цією реформою Боснійський вілает поділили на шість каймакамлуків, Герцеговинський – на три. В цілому на території цих земель було створено 9 каймакамлуків і 60 мюдирлуків [11].

Вся повнота влади у каймакалуках концентрувалась у руках каймакамів, у мюдирлуках – мюдірів. Судові функції знаходилися у каймаків і кадів. В якості дорадчого органа існували меджліси [12]. Герцеговинський вілает, так само як і Боснійський, мав власну окрему адміністрацію, але в питаннях, що торкалися економічного та політичного розвитку обох провінцій, підкорявся боснійському візиру. На ключові адміністративні посади почали призначати не босняків, а етнічних турків, більшість яких приїхала зі Стамбула та інших частин Отоманської держави.

Отже, перші ознаки мусульманського сепаратизму з'явилися в Босні та Герцеговині в період ослаблення військової могутності Османської імперії у другій половині XVII–XVIII ст. Протягом XVIII – першої половини XIX ст. позиції боснійських мусульман посилилися. Провідну роль в опозиції відігравали представники феодальної еліти – беги та аяни. Лише в 50-х рр. XIX ст. Порта здолала опозицію місцевих феодалів. Не дивлячись на консервативний характер сепаратистського руху боснійських мусульман, він мав прогресивні риси – крім відміні реформ, босняки вимагали розширення самоврядування, права самим обирати візира та ін.

Література:

- Грачев В. П. Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений) – М., 1990. – С. 11.
- Формирование национальных независимых государств на Балканах Конец XVIII–70-х гг XIX в / Ред. кол.: Е. К. Вяземская, В. Я. Гросул, И. С. Достян (отв. ред.), Ю. А. Писарев, В. И. Фрейдзон, И. В. Чуркина – М., 1986. – С. 269.
- Чуркина И. В. Национальная церковь и формирование южнославянских наций // Вопросы истории – 2001 – № 3. – С. 48.
- Пејановић – Становништво Босне и Херцеговине. – Београд, 1965. – С. 77.
- Фрейдзон В. И. К истории боснийско-мусульманского этноса // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе – М., 1981. – С. 20.
- Формирование национальных независимых государств на Балканах Конец XVIII–70-х гг XIX в. / Ред. кол.: Е. К. Вяземская, В. Я. Гросул, И. С. Достян (отв. ред.), Ю. А. Писарев, В. И. Фрейдзон, И. В. Чуркина – М., 1986. – С. 270.
- Илич С. Религиозные брожения в Османской Боснии во второй половине XVI в. // Вопросы истории – 2002. – № 2. – С. 135.
- Мильников А. С., Фрейдзон В. И. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе в XVIII–XIX веке (закономерности, типология и периодизация процесса) // Вопросы истории. – 1987. – № 3. – С. 64.
- Формирование национальных независимых государств на Балканах Конец XVIII–70-х гг XIX в / Ред. кол.: Е. К. Вяземская, В. Я. Гросул, И. С. Достян (отв. ред.), Ю. А. Писарев, В. И. Фрейдзон, И. В. Чуркина – М., 1986. – С. 272.
- Буне и установи у Босне и Херцеговине у XIX веку – Београд, 1952. – С. 18.
- Формирование национальных независимых государств на Балканах Конец XVIII–70-х гг XIX в. / Ред. кол.: Е. К. Вяземская, В. Я. Гросул, И. С. Достян (отв. ред.), Ю. А. Писарев, В. И. Фрейдзон, И. В. Чуркина – М., 1986. – С. 273.
- Пејановић – Становништво Босне и Херцеговине. – Београд, 1965. – С. 11.

О. В. Кухарук

Поширення рекрутської повинності на українські землі у XVIII – першій половині XIX ст.

Рекрутська повинність (від нім. *rekrutieren*) – система комплектування військ, яка базується на принципах відбору потрібного контингенту за фізичними, віковими та іншими, законодавчо визначеними, ознаками. Призов відповідних осіб може проходити як шляхом формально добровільної вербовки, так і в порядку загальнодержавної повинності, що відбувається станом, громадою або територією.

В умовах Росії рекрутська повинність набуvalа настільки своєрідних рис, що перетворилася в самобутнє явище. Тому прямі співставлення із західними рекрутськими системами або аналіз без врахування особливостей історичного періоду приводить до свідомих або несвідомих перекручень. Необхідно враховувати, що у 18 – 19 ст. термін "рекрутська повинність" використовувався в певних випадках як синонім військової повинності, хоч рекрутчина була лише однією з її форм. Ототожнення рекрутської повинності з військовою дозволяло робити висновки про класовий характер побудови армії [12, 22], проводити дуже популярну в кінці 19 та в кінці 20 ст. ідею про найбільшу пригнобленість етнічних росіян в Російській імперії, адже виключно вони захищали і рятували інші народи у 18 – 19 ст., підлягаючи рекрутській повинності [13, т. 1].

Насправди в Росії, і в часи Московського царства, і в часи Петровської імперії,

що отримала назву Російської, існувала загальна військова повинність. Вона фактично поширювалася на всі стани та етноси. Ця повинність здійснювалась в натуральному вигляді – через комплектування регулярних польових, гарнізонних, допоміжних військ; у вигляді охоронної та гарнізонної або ямської служб; – відбуванні постійної повинності: будівництва та утримання фортець, мостів, доріг, у виплаті спеціального податку або ясаку і т. д. Натуральна військова повинність, в свою чергу, здійснювалась в різних формах, задовго до Петра I. Він лише вдосконалив систему, змістивши з метою економії, центр тяжіння комплектування польової армії на рекрутчину.

В кінці 17 ст спостерігається наступна картина:

- регулярні солдатські та рейтарські полки комплектуються переважно вербовкою,
- гарнізонні та міліційні частини на кордонах поповнюються на основі особистої повинності військово-служилими станами стрільцями, пушкарями, одноворцями, городовими козаками;
- кінне ополчення у випадку війни або за вимогою уряду формується дворянством на основі особистої повинності, козаками та частиною мусульманських та буддистських народностей;
- військово-поселенська система, яка виникла у 60 – 80-х роках 17 ст., коли з метою економії кілька регулярних полків були поміщені в Новгородських землях [18, ч. 1].

В той же час існувала традиція, що в разі необхідності держава могла вимагати для поповнення різних категорій військ даточних людей, що поставлялися по спеціальній розкладці дворянами та громадами.

Всі ці види натуральної повинності продовжують існувати протягом XVIII – XIX ст., змінюючись лише їх частка в комплектуванні армії, гарнізонних і лінійних військ, ополчення.

Отже, Петро I Указом "О приеме на службу в солдаты из всяких вольных людей" від 8 листопада 1699 р. продовжує традиції вербовки на службу, інший Указ від 17 листопада оголошує набір даточних від дворян [16, с. 55 – 58]. Служба передбачається терміном на 10 років. Проте цю дату складно вважати початком введення специфічно російської рекрутської системи, комплектування нагадує європейську традицію в російському варіанті 17 ст.

Більші рациі мають дослідники, які вважають початком рекрутської системи 20 лютого 1705 р., саме тоді вперше вживався термін "рекрут", а 18 параграфів регламентують повинність [1, № 2036]. Саме рекрути, витісняючи найм, стають основою комплектування регулярної армії. Проте ця система більше нагадує французьку предтечу створену маркізом Лувуа, а своєю всестановістю на 90 років випереджає систему конскрипції революційної Франції. Головними принципами системи 1705 р. були 1) всестановість, її підлягали всі класи і стани росіян, 2) для російських дворян вона вводилася як обов'язкова для всіх і носила особистий характер – для інших станів громадська і подвірна. Громаді доводилась лише кількість рекрут, вона сама визначала, хто йшов на службу; 3) термін служби був строковим з тенденцією до збільшення (10, 15, 25 років, а потім пожиттєва); 4) розмір набору, його термін, порядок визначалися кожного разу окремо; 5) гарнізонні ландміліційні війська та іррегулярні частини комплектуються традиційними способами. Це стосувалося і України.

Початком трансформації рекрутчини в специфічно російське явище можна вважати наступний стап реформ вже за прусським зразком, що почався після 1712 р. Саме тоді для утруднення втеч починається таттування хреста на руці рекрутам із податних станів [1, № 2532]. В 1719 р. публікується "Учреждение о содержании и довольствии рекрут". Та справжня поява саме російської рекрутської системи

пов'язана із закінченням І-ї Ревізії. В 1722 році рекрутська повинність офіційно поширюється на неросійські етноси – мордвинів, марійців, татар [1, № 3884] і нарешті в 1724 р з введенням подушної повинності рекрутчина пов'язується з нею для податних станів. Це приводить до зміни характеру повинності – вона починає носити не подвірний, а громадсько (общинно) сімейний характер. Черга сімей у громаді визначалась по душам [1, № 4636].

З цього часу протягом 30 років відбувається трансформація системи на фоні часткових змін в законодавстві, що стосувалися порядку прийому, термінів служби, фізичних кондицій. З введенням подушної податі відповідальними за її сплату стають поміщики, одночасно вони несуть обов'язки по поставці рекрут. Зміцнення дворянської монархії приводить до того, що, з 1735 р., дворяни починають звільнятися від обов'язкової служби. Одночасно збільшується її термін для податних станів, що економило призовний контингент з кріпосних. Для боротьби з масовими втечами рекрут в 1738 р. вводиться порядок вибривання лобів у призовників. Фактично з середини 50-х років у Росії остаточно утверджується комплектування регулярної польової армії із рабів, оскільки кріпосна залежність трансформується в повну особисту залежність поміщицьких селян. В 1767 р. Сенат затверджує "Генеральне учреждение о сборе в государстве рекрут". Їх позиції були брати з осіб, що платять подушну подать. Остаточно закріплювалася практика 30 – 40-х рр., що духовенство та купецтво могли відкупитись за полегшеною схемою [2, № 12748].

В ході реформ, що відбувалися одночасно з поступовою ліквідацією гетьманської влади рекрутська повинність вперше поширяється і на Лівобережну Україну. З 1767 р. починають брати рекрутів поки що з одного стану – розкольників, але це дуже показово. Адже стани відбували повинність не змішуючись [4, № 12985, 12997]. В літературі чомусь початок рекрутчини на Лівобережжі ведуть з 80-х років 18 ст.

В 1768 р. вводиться набір в рекрути одноварців Київської губернії, замість традиційного комплектування ними ландміліції [4, № 13195]. Повстання пікнерів, війна О. Пугачова затримали поширення рекрутчини на інші стани в Україні.

Подальше розширення числа станів, які підлягають натуральній повинності, пов'язано з введенням на Лівобережжі 1 січня 1782 р. загальноімперського устрою. У травні 1783 р. забороняються переходи залежних селян і вводиться подушна подать та пов'язана з нею рекрутська повинність для осіб, які підлягають семигривенному або відповідному Йому окладам. Остаточно рекрутська повинність поширяється на селян і міщен Лівобережжя і Слобожанщини 1787 р. у зв'язку з остаточним перетворенням ландміліції, слобідських та лівобережних полків в російські регулярні війська. Відповідно проходить заміна системи їх комплектації [6, № 16064, 16071, 16253].

Початково для рекрут з України передбачалось більш вигідне відbuвання повинностей: 15-річний термін служби, 500 душові рекрутські дільниці, 2-х місячний термін набору [6, № 16602, 16]. З включенням до складу Російської імперії Правобережжя ці правила поширяються і на ці території.

В 1797 р. робиться спроба включити до наборів і малоросійських козаків, але на відміну від твердження Історії УРСР в 10 томах, набори з них не проводяться до 1830-х рр. Натомість починається судова тяжба між козаками і урядом. Також З. Когут вважає, що набори на малоросійських козаків поновилися у 1818 р., проте мова йшла не про натуральні набори, а про військову повинність [14, с. 244-245].

З правління Павла I починається відновлення контролю держави за рекрутськими наборами. Й обмеження прерогатив поміщиків у комплектуванні військ, що характерно для переходу до абсолютизму.

З такої точки зору варто розглянути і спробу відмовитися від рекрутчини шляхом

відродження військово-поселенської системи і перетворення її в основу комплектування регулярних військ. Військові поселення на Україні розмістились в зоні поселень колишніх слобідських, гусарських, пікнерних полків. Проте введення поселень бюрократичними методами привело до масових заворушень. Це змусило уряд переглянути роль поселенської системи в комплектуванні військ, потім жителі цих районів підлягали натулярній повинності за окремими правилами.

Формально державний контроль за віддачею в рекруті закріплюється Уставом 28 червня 1831 р., який приходить на зміну трансформованому Указу 1766 р. [7, № 4577]. З одного боку, цей зразковий Устав послужив базою для введення рекрутської повинності на Лівобережніх козаків [8, № 5458]. З іншого боку, він упорядкував і формалізував порядок відбуття рекрутської повинності. Близько 30 пунктів Уставу присвячувалися категоріям населення, що звільнялися від натулярної рекрутської повинності, в тому числі для України жителі Тавриди та Бесарабії, населення Волині та Поділля, що проживало в 100-верстній зоні від австрійського кордону, міщани Києва та ін. Одночасно повинність набуває більш європейських і звичних для українців форм відбування. Так, облік черги ведеться не за кількістю душ в сім'ї, а за працевдатними особами чоловічої статі. Замість щорічних, вводяться набори за полосами. Україна відносилась до Південної, потім – до Західної полоси, що привело до призовів через рік [9, № 7317]. З 1837 р. починає вводитись набір рекрутів за жеребом. Спочатку для державних селян і козаків [10, 28831]. В 1840-х рр. він поширюється і на більшість поміщицьких селян, особливо Правобережжя, де в ході інвентарів польські поміщики позбавляються права віддачі в рекруті, як і господарі маєтків під опікою.

В 1840-х рр. поступово, спочатку в інструкціях зникає ганебний звичай брити лоб, а з 1849 р. вводиться звичайна стрижка. Протягом 30-40-х рр. відбувається скорочення термінів служби, особливо для регулярних військ, до 10-15 років з подальшим переведенням у безстрокову відпустку і запас [9, № 6864]. Проте рекрутська повинність залишалась надзвичайно тяжкою для тих, хто ій підлягав. Це був могутній засіб русифікації і руйнації звичних господарських укладів та традицій, спосіб приборкання невдоволених. Жорстка армійська система часто являла собою більш надійний засіб перевиковання або знищення опору, ніж в'язниця чи заслання. Рекрутчина служила одним із засобів придушення автономістських тенденцій в Україні.

Література

1. Повне зібрання законів Російської імперії. Перше видання (далі ПЗЗ I). – Т. IV.
2. ПЗЗ I. – XVI.
3. ПЗЗ I. – XVII.
4. ПЗЗ I. – Т. XVIII.
5. ПЗЗ I. – Т. XX.
6. ПЗЗ I. – Т. XXII.
7. Повне зібрання законів Російської імперії. Друге видання (далі ПЗЗ II) – Т. VI.
8. ПЗЗ II – Т. VII.
9. ПЗЗ – Т. IX.
10. ПЗЗ II – Т. XXIX.
11. Баюв. История военного искусства, как науки. – СПб., 1912.
12. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII в. – М., 1958.
13. Керновский А.Л. история русской армии – М., 1992. – Т 1 – 4.
14. Когут Зенон. Російський централізм та українська автономія – К., 1996.
15. Леер Г.А. Обзор войн России. – СПб., 1885 – 98. – Ч. I – IV.

16. Масловский Д.Ф. Записки по истории военного искусства в России. – СПб., 1897 – Вып. 1.
17. Его же. – Вып. 2. – Ч II
18. Свечин А.А. Эволюция военного искусства. – М.-Л., 1927 – 28. – Ч I – 2.
19. Сидоренко Г. Рекрутская повинность. Значение её в ряду систем комплектования и формирования войск. – К., 1869

О. С. Луговий

Історична еволюція кримінальних покарань: вітчизняний досвід

Жоден народ не може жити ні пам'ятуючи уроків своєї історії. Тільки на основі досвіду, набутого народом, будеться сьогоднішній і завтрашній день. Цей вислів ще раз підтверджує відому істину про те, що без минулого нема сьогодення і не може бути майбутнього. Дане судження відноситься і до кримінального права та одного з його інститутів-кримінального покарання.

В 19 столітті російські вчені розробили теорію про те, що покарання за час існування слов'янських народів, а пізніше Російської держави, існувало в трьох різних видах або системах.

Так, в своїй промові про кримінальні покарання в Росії професор ліцею князя Безбородька, магістр, коледжський радник І. Максимович говорить про те, що найдревнішу систему покарань в Росії складали приватна помста та плата винагороди чи викуп від помсти, наступну систему покарань складали смертна кара і тяжкі тілесні покарання, і її ще називали системою публічної помсти, третю систему складають покарання юридичні в прямому значенні цього слова, метою яких є покарання злочинця менш шкідливим, морально кращим та для держави корисним способом [1].

Згідно вищевказаних систем історія законодавства поділялася на три періоди.

Перший період починається в стародавні часи і закінчується в 1462 році, коли Московський престол зайняв Іван III. Найпоширенішими покараннями в цей період були приватна помста і різні види викупів від неї.

Перший період в свою чергу поділявся на дві частини, межею, яка їх поділяла, є введення в 988 християнства. В першій частині стародавнє право розвивалося лише з народних прав та заичаїв і збереглося в договорах та найдревнішій Руській Правді. Система покарань на той час заключалася в відплаті за скосне зло [2].

В другій частині цього періоду значний вплив на розвиток кримінального законодавства мали візантійські закони. Система покарань залишилась незмінною, але вона була пом'якшена духом християнства. Приватною відплатою за злочин на той час було грошове стягнення, в рідких випадках застосовувалася приватна кровна помста до скасування її синами Ярослава Мудрого, ще рідше-страта.

Приватна кровна помста мабуть була найпершою і єдиною формою втілення ідеї покарання в житті слов'ян і тому всі тяжкі (кримінальні) порушення приватних прав переслідувались самими скривдженними, а у випадку іх смерті, іх близькими родичами шляхом помсти порушнику чужих прав і його родичам без всякого обмеження. Після прийняття християнства приватна кровна помста обмежувалася і після смерті князя Ярослава Мудрого утрималася тільки як наслідок вбивства. При цьому вона обмежувалася тим, що

- за збивство міг помститись тільки один із близьких родичів убитого,
- право помсти належало родичам убитого до третього ступеня родства, а саме батько за сина, син за батька, брат за брата, син брата чи сестри за своїх дядьків чи тіток,

- були визначені інші види відшкодування, а саме: на випадок зникнення вбивці все його майно переходило на користь найближчого родича вбитого, коли не було родичів, які мають право на помсту, – з убивці стягувалась передбачена законом віра на користь князя, умисне вбивство “тс есть совершенное через разбой без всякой ссады или повода со стороны убитого” каралось уже кримінальною карою Нарешти, після смерті Ярослава Мудрого його сини на загальній раді зі своїми боярами остаточно скасували право приватної родової помсти і замінили його викупом.

В джерелах цього періоду називаються 4 різних види викупів:

- 1) головщина-не визначалась законом і мабуть спочатку залежала від взаємної домовленості позивача з відповідачем, а в подальшому визначалась судом за скарою позивача,
- 2) віра-введена на той випадок вбивства, коли після вбитого не залишалось родичів, які мали право переслідувати вбивцю шляхом приватної помсти Віра поступала в казну князя. Розмір віри був визначений законом: за вбивство вільної людини – 40 гривень, за вбивство мужа (болярина)-подвійна віра 80 гривень. Особи, що складали округ (верви) ручались за кожного із своїх членів в зберіганні між ними миру, тиши та спокою і тому, коли в межах общини знаходили труп убитого і не було виявлено вбивцю, община всім миром платила так звану дику віру по становищу вбитого, а якщо воно було невідоме – 40 гривень;
- 3) продаж-грошове стягнення, яке сплачувалось винним за всі інші крім вбивства, порушення прав. Розмір продажі визначався законом по різному, в залежності від тяжкості злочину або вини: 1, 3, 12 і 20 гривень. 20 гривень ще називалось полувір'єм,
- 4) уроки-сплачувалась тільки за матеріальну шкоду понесену власником майна через злочин. А також- за вбивство не вільних осіб (рабів, холопів) і до них на користь князя додавалась ще продаж, якщо особа, яка нанесла шкоду чужому майну чи вбивця, була вільною людиною [3].

Крім викупів існував і такий вид покарання, як видача злочинця на потік і пограбування, потерпіла сторона, чи община, передавала злочинця разом з його дружиною, дітьми та всім майном в повну волю князя для покарання. За рішенням князя злочинець зі своєю сім'єю примусово виселявся з общини на все життя у віддалені місця, або поселявся в віддалених областях на княжих землях в якості княжого холопа. Майно його переходило частково на задоволення потерпілих від злочину, а частково в казну князя.

М. Грушевський, говорячи про систему кримінальних покарань Руської Правди, вказує, що духовенство вживало спроб реформувати слов'янську систему покарань шляхом введення страти, але оскільки це суперечило інтересам громадськості та знижувало прибуток від викупів, страту було введено, але незабаром скасовано. Мала місце й друга (вже після князя Володимира Великого) спроба узаконити страту під час правління князя Ярослава, яка була нейтралізована його синами [4].

В 14-15 століттях стали застосовуватись покарання у вигляді смертної кари та тілесних покарань. Спочатку вони застосовувались за злочини, належні церковному суду. Але на той період ці покарання не були законодавчо визначені, крім смертної кари, яка вперше була згадана в Уставній Двінській Грамоті князя Василя Дмитровича в 1398 році за скoenня третьою крадіжки [5].

Другий період продовжувався до початку самостійного царювання Петра I. В “Судебниках” Івана III та Івана IV передбачалась смертна кара, яка повинна була вмінятись у 18 випадках: за крадіжку, розбій і вбивство, ябедництво та за злочини тогожні з ними по тяжкості (підпал та інші). Але при цьому смертна кара вмінялась

не безумовно, а лише коли винні, на думку общини, були "ведомые лихие люди". Крім них, безумовно, підпадали під смертну кару вбивця свого господаря, бунтовщик, зрадник, церковний злодій, особа, що займалась викраденням людей та інші. Уложення царя Олексія Михайловича розширило межі застосування смертної кари до 36 випадків (за злочини релігійні, державні та тяжкі суспільні).

В законі того часу визначалася проста смертна кара (говіщення та відрубування голови) і кваліфікована (спалювання, закопування живим в землю, заливання горла металом). В практиці застосовувались і інші форми як простої (розстріл, отравлення, утоплення), так і кваліфікованої смертної кари (колесування, четвертування, перетирання тонкими мотузками, посаження на палю, розпинання на хресті) [6].

Крім смертної кари застосовувались тілесні покарання: "отнятие членовъ", побиття канчуком, батогами, за незначні злочини - тюремне ув'язнення та грошові стягнення. В рідких випадках застосовувались заслання в віддалені місця і Сибір та конфіскація.

Третій період продовжувався до краху Російської імперії.

В Військових Артикулах Петра I вперше вводиться поняття злочину замість "воровства", яке означало злодіяння взагалі. Слушно було на нагадати, що поліція теж була заснована Петром I спочатку в 1718 році в С.-Петербурзі, а в 1722 році в Москві. У всіх інших містах поліцейські функції виконували восьовиди, а в волостях земські комісари. Суть обов'язків поліції того часу виражалась наступними словами Петра I "поліція есть душа гражданства и всех добрых порядков и фундаментальной подпорой человеческой безопасности и удобности" [7].

Система покарань стала різноманітнішою і чисельнішою в своїх видах. Смертна кара в деяких випадках була замінена громадянською стратою чи вічною каторжною роботою, тілесні покарання канчуком і батогами, інколи замінялась каторжною роботою на визначений час, або вправнimi роботами на фабриках чи в смиренних домах. Крім того, застосовувались покарання у вигляді заслання, позбавлення честі або шельмування, легкі покарання, що стосувались честі позбавлення чину (офіцерського звання) взагалі чи на деякий час, втрата посади, віддача в рекруті, арешт та догана.

В 18 столітті з'явилася теорія суспільного договору, і з цього часу теоретичним шляхом стали заперечувати раціональність та справедливість смертної кари. В числі послідовників теорії суспільного договору був італійський філософ Беккарія, який розвинув думку, що ніхто із громадян не може включити в суспільний договір ні своєї совісті, ні свого життя і з цих міркувань зробив висновок, що суспільство не повинно мати право карати смертью своїх громадян.

Аргументи, спрямовані проти смертної кари, були різними. Одні автори виводили свої положення із властивості божого промислу, посилаючись на те, що в книзі долі передбачено кінець нашого життя і тому держава, передчасно припиняючи це життя, втручається в справу промислу. Інші твердили, що життя є благо недоторканне, яке знаходиться поза людською юрисдикцією. Треті - заперечували смертну кару, тому що вона, забираючи у злочинця життя, позбавляє його можливості для вправлення в майбутньому житті.

Заперечення справедливості смертної кари основувалось також на властивостях суду людського і на наслідках смерті. Мотивом цього служило те, що суд людський є судом помилковим, і, оскільки позбавлення життя є діянням, яке неможливо відшкодувати, то помилки суду в вироках до смертної кари можуть супроводжуватись непоправними наслідками.

Інший заперечував всі покарання, які не базувались на засадах вправлення злочинця. Так, деякі криміналісти, вбачаючи в вправленні основну і кінцеву мету покарання, стверджували, що держава повинна діяти смиренінню, а не жорстокістю.

і страхом. Метою держави є захист від шкоди злочину, від злії волі злочинця і разом з тим - сприяння його моральному виправленню.

Теорії ідеалістів та матеріалістів зводились до наступного. Ідеалісти розвивали ідею про те, що в основі покарання принцип виправлення повинен переважати над всіма іншими принципами тому, що закон братньої любові, який не відмовляється і від злочинця, вимагає, щоб ми докладали всіх зусиль до виправлення злочинця, хоча б це і суперечило його волі. Матеріалісти, проводячи думку про виправлення, стверджували, що людина є продуктом суспільства, в якому вона живе, і що її воля, незалежно від того добра вона чи зла – є плодом тих соціальних умов, в яких формується окрема особистість [8].

Вважаємо за необхідне уточнити, що на захист смертної кари теж висловлювались слушні доводи.

Результатом боротьби прихильників та противників смертної кари стало те, що в 1744 році було зупинено виконання всіх вироків, якими винні засуджувались до смертної кари чи громадянської страти (громадянська страта полягала в тому, що засуджений клався на плаху чи підводився до шибениці, а потім карався канчуком та вирізанням ніздрів, або без всякого тілесного покарання засилався довічно на каторжні роботи. Наслідком цієї процедури була втрата правозданності), а Указом від 1753 року імператриця Єлизавета фактично скасувала смертну кару у всіх випадках, крім злочинів державних і т.зв. Карантинних [9].

Протягом третього періоду всі законодавчі акти Російської імперії систематизуються в Повному Зібрannі Законів та Зводі Законів, а всі кримінальні покарання – в Уложенні про покарання кримінальні та виправні Зводу кримінальних законів.

Станом на 1906 рік ст. 2 Уложення поділяє покарання на кримінальні та виправні. До кримінальних відносились наступні покарання:

1. Позбавлення всіх прав "остояння" і смертна кара.
2. Позбавлення всіх прав "остояння" і заслання на каторжні роботи.
3. Позбавлення всіх прав "остояння" і заслання на поселення в передбачені для цього місця.

Згідно ст. 19 Уложення каторжні роботи визначалися за родом злочину та мірою вини (за 7 ступенями) від 4 років до безстрокових каторжних робіт [10].

Хотіли б акцентувати увагу на тому, що каторжні роботи не були відомі російському законодавству до Петра I. Вперше це покарання зустрічається в Указі від 24 листопада 1699 року за обвинуваченням в отриманні хабарів посадськими людьми. Спочатку каторжні роботи були корабельними, адміралтейськими чи галерними, а з плинном часу вони трансформувались в фортечні роботи, примусову працю на рудниках і заводах. При цьому каторжні роботи поєднались з тілесними покараннями (клеймування, батоги та інше) [11].

З плинном часу законодавець усвідомивши необхідність звільнення людини від ганебних для неї покарань скасував тілесні покарання спочатку для дворян, потім духовенства та осіб з особливими перевагами, а з 17 квітня 1863 року і для решти громадян імперії.

Ініціатори скасування тілесних покарань говорили не тільки про те, що ці покарання ішли в розріз з людською честью та гідністю, а і про те, що вони йшли відріз з метою покарання-сприяти виправленню злочинця і примиренню його з суспільством.

Необхідно сказати і про те, що до поняття "позбавлення всіх прав "остояння"" входило не тільки втрата права власності а і втрата дворянства, духовного сану, купецьких свідоцтв, доброго імені, почесних титулів, чинів, орденів, грамот,

дипломів, патентів, атестатів, втрата сімейних прав та інше. Наприклад, ст 28 Уложення передбачено, що внаслідок втрати права власності все майно засудженого до каторжних робіт чи заслання на поселення переходить до його законних спадкоємця так само, як і внаслідок його смерті. Іншими словами держава того часу не претендувала на майно злочинця. А ст 25-27 Уложення крім того передбачали втрату засудженими до каторжних робіт та заслання на поселення сімейних прав, крім випадків, коли один із подружжя добровільно слідує до місця відбування покарання засудженого та коли діти засудженого, які народилися до засудження, ідуть до місця відбування покарання батьків і не залишають його [12].

У відповідності зі ст 30 Уложення до виправних покарань відносились наступні:

- 1 Направлення в виправні арестантські відділення з позбавленням всіх особливих прав і переваг
- 2 Тимчасове ув'язнення у в'язниці з позбавленням всіх особливих прав і переваг
- 3 Тимчасове ув'язнення в фортеці з позбавленням лише деяких особливих прав і переваг чи без позбавлення їх
- 4 Тимчасове ув'язнення у в'язниці з позбавленням лише деяких особливих прав та переваг
- 5 Тимчасове ув'язнення у в'язниці
- 6 Короткосрочний арешт

7 Догани в суді, зауваження, грошові стягнення [13]

Слід детальніше зупинитись на такому виді покарання, як арешт. В залежності від міри зини арешт мав чотири ступені:

- 1 ступінь. Арешт на термін від 3 тижнів до 3 місяців
- 2 ступінь. Арешт на термін від 7 днів до 3 тижнів
- 3 ступінь. Арешт на термін від 3 до 7 днів
- 4 ступінь. Арешт на термін від 1 до 3 днів

Особи, які належали до тих розрядів населення, які і раніше, до видання Маніфесту від 11 серпня 1904 року, були вилучені згідно закона від тілесних покарань, утримувались у тюрях, інші особи – в передбачених для цього приміщеннях при поліції. Крім того, дворянні й чиновники, засуджені до покарання – короткосрочного арешту за рішенням суду або начальства – могли відбувати покарання або у в'язниці, або на військовій гауптвахті, або за місцем свого проживання, або в одному з будинків, що належать відомству, у якому вони служать. Якщо вищевказані особи проживали в сільській місцевості, то для виконання арешту вони викликались у найближче до їх місця проживання місто й там відбували покарання у своєму будинку, а в разі його відсутності у спеціально відведеному для цього приміщенні.

Офіцери, які не знаходились на дійсній військовій службі, відбували покарання на військових гауптвахтах, а офіцери, які були у відставці – в особливих приміщеннях для арештованих за вироками мирових суддів.

Купці відбували покарання у вигляді арешту в тюрмі, міщани у приміщеннях при поліції, а державних селян поміщати в тюруму для відбуття арешту заборонялося.

Таким чином, вітчизняній юридичній думці відоме досить широке коло кримінальних покарань, які з'являлись, змінювались та зникали в залежності від потреб у регулюванні владно-правовими засобами тогочасних суспільних відносин.

Література

- 1 Максимович И. Речь об уголовных наказаниях в России. –К. 1853. -С 11
- 2 Там же. -С 12.
- 3 Там же. -С. 15,16.
- 4 Бочарников Д. М. Грушевський про історію створення та кримінальне право

- "Рускої Правди" // Право України -1996, -№ 11. - С. 67
5. Максимович И. Речь об уголовных наказаниях в России. -К. -1853. -С. 17.
 6. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. -К. -1905. -С. 370.
 7. Максимович И. Речь об уголовных наказаниях в России -К. -1853. -С. 22,23.
 8. Филиппова О.А. очерк русского уголовного права. -П., -1866. -С. 11-17.
 9. Там само. -С. 7
 10. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. -С.-Пб. -1908. -С. 43-46.
 11. Филиппова О.А. очерк русского уголовного права. -С.-Пб., 1866. -С. 41,42.
 12. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. -С.-Пб., -1908. -С. 46-48.
 13. Там само. -С. 50,51.

О. В. Крупенюк , Т. В. Лаврінова

Регіональна політика Російської імперії: стимул чи гальмо економічного розвитку українських земель у II половині XIX ст.?

Друга половина XIX ст для Російської імперії і для України стала періодом значних змін як у політичному, так і в економічному житті. Невдачі Росії на міжнародній арені, значне відставання від передових країн Європи поставили на порядок денний завдання перебудови всіх суспільно-політичних відносин на нові капіталістичні рейки. Його розв'язання зумовило зміну загальнopolітичного курсу й появу нових акцентів у національно-регіональній політиці. Якщо раніше українські землі асимілювалися лише в адміністративному та політичному відношенні, то в другій половині XIX ст вони підпали під дію закону економічної інтеграції, суть якої полягала в цілковитому підпорядкуванні українського господарства потребам і запитам імперії. Разом із тим відбувалося бурхливе економічне зростання України, модернізація традиційних та появі нових, рентабельних галузей виробництва, вихід українських товарів на зовнішні ринки. І ми не можемо заперечувати зв'язку між цими процесами й регіональною політикою уряду.

Метою нашого дослідження є визначення пріоритетних напрямів національно-регіональної політики уряду в сфері економіки, об'єктивне висвітлення позитивних і негативних її сторін, визначення тенденцій і перспектив розвитку, які були намічені комплексом урядових заходів.

Для вирішення комплексу цих питань використано праці як вітчизняних, так і російських істориків та економістів: М.І.Туган-Барановського [1], М.С. Грушевського [2], М.Порша [3], О.П. Оглобліна [4], І. Гуржія [5], О.О.Нестеренка [6], П.І.Лященка [7], Л.Г. Мельника [8], Є.Г. Плімака та І.К. Пантіна [9], Б.Г.Літвака [10], Т.І. Лазанської [11] та ін.

Проаналізуємо чинники, які стимулювали розвиток економіки імперії в першій половині XIX ст і зумовили її відставання від передових країн. Це збереження кріпацтва, проблема комунікацій, несформованість ринкової інфраструктури, слабкість вітчизняної буржуазії, практична відсутність нових сучасних галузей промисловості, нестача кваліфікованих кадрів. Саме на їх усунення і були спрямовані зусилля влади.

Переломним кроком, який започаткував епоху якісних структурних змін в економіці країни і прискорив становлення ринкових відносин, стало скасування кріпацтва. Селяни поповнили рибок вільнонайманої праці, отримали можливість займатися промисловістю й торгівлею (наприклад, на 1865 рік в Чернігівській губернії

власниками 10-ти із 63-х шкіряних заводів були селяни [12]), втрата безкоштовної робочої сили змусила поміщиків модернізувати виробництво на своїх підприємствах.

Значну увагу в пореформений період було приділено розвиткові системі комунікацій. Створення мережі залізниць у такій територіально великий державі, як Російська імперія, було головним важелем прискорення капіталістичного розвитку взагалі, створення великої промисловості зокрема. На території України в 60-80-ті роки XIX ст. збудовано південно-західні залізниці – на 2732 версти, Фастівську – на 334 версти, Курсько-Харківсько-Азовську – на 763 версти, Харківсько-Миколаївську – на 1031 версту, Курсько-Харківську – на 6439 верст [12]. Важливе значення мало створення Донецької (1878 р.) та Катерининської (1884 р.) залізниць, які пов'язали Донбас з Криворізькими залізорудними родовищами. Наслідок цього – стрімке зростання підприємств важкої промисловості в цьому регіоні.

Нові шляхи об'єднали райони сільськогосподарського та промислового виробництва з ринком збуту, у кілька разів здешевили й прискорили перевезення продукції. Значно зросли товаропотоки, посилився процес міграції трудового населення. Зріс експорт хліба через південні порти (з 45406 тис. пудів на поч. 60-х роках до 304282 тис пудів на середину 70-х – у 90-х роках) [13]. Поглибилася спеціалізація сільського господарства.

Певному економічному піднесення сприяла й політика уряду в системі фінансування. Так, у 1880 році при загальній вартості залізничних доріг 1,8 млрд крб. безпосередня частка державних капиталовкладень становила 1,4 млрд крб, або 80 % від усієї суми будівництва, а сукупність боргів товариств залізничних доріг державній казні досягла 1,1 млрд крб. (більше 60% загальної вартості) [14].

Але були й негативні моменти. "Концесійна лихоманка", спричинена надзвичайно вигідними умовами, зумовила цілий ряд зловживань, хабарництво. Концесіонери отримували надприбутки, тоді як якість доріг була низькою, частими були аварії. Тарифна політика, внаслідок якої перевезення хліба до чорноморських та азовських портів обходилося значно дорожче, ніж аналогічні перевезення до балтійських, збільшувала вартість українського хліба й гальмувала його збут [15].

Перехід до капіталістичних відносин вимагав створення ринкової інфраструктури. Банківська мережа почала формуватися в Україні після урядового рішення в 1860 році про заснування Державного банку, який взяв на себе основний тягар кредитування. Його контори існували майже в усіх губернських містах. Наступні постанови від 26 червня 1889 року та 3 липня 1894 р. деталізували правові умови діяльності банків [16]. Держава заборонами захищала фінансово-кредитну сферу від спекулятивних зловживань, міністерство фінансів мало необмежене право ревізії і тимчасового припинення банківських операцій. Це обмежувало створення приватних банків, але й захищало банківську систему від потрясінь.

Не залишились поза увагою й торговельні заклади торгові доми та біржі, узаконені 1870 р. Причому знову ж таки їх діяльність суворо регламентувалася.

Самостійним заходом, що дозволив перебудувати промисловість за капіталістичним зразком, стало акціонерне засновництво, особливо поширене в цукровій та в галузях важкої промисловості. Виникли великі монополістичні об'єднання: Брянське, Криворізьке й Донецьке акціонерне товариство ("БДК", 1895 р.), "Продамет" (1902 р.), "Продвагон", "Продвугілля" (1894 р.) [17]. Така тенденція в економічному житті сприяла концентрації капіталів і виробництва. Але дозвільний принцип засновництва та високі ціни на акції не давали змоги брати участь в акціонуванні прошарку середніх, а тим більше дрібних підприємців.

Загалом тенденція стимулювання великого виробництва за рахунок усунення від конкурсніці новостворених невеликих підприємств вдаряла насамперед по українській

ще слабкій буржуазії, висуваючи на перший план російських та зарубіжних промисловців

Курс на форсований розвиток фабрично-заводської промисловості за нестачі внутрішніх резервів спонукав уряд вдатися до зарубіжних інвестицій. Іноземні компанії стали справжнім дзонором важкої промисловості на вітчизняних теренах: саме ця галузь була найбільш капіталістичною і тому непосильною для вітчизняної буржуазії.

Величезні природні ресурси, "м'які закони", дешева робоча сила, швидке залізничне будівництво й можливість отримати значні прибутки приваблювали іноземних інвесторів. За свідченням М.І. Туган-Барановського, "на закордонних ринках акції південноросійських заводів, що приносили величезні дивіденди, ... стояли так високо, що достатньо було додати до назви фірми слово "дніпровський" чи "донецький", щоб розраховувати на легкий збут акцій за кордоном" [18].

Вторгнення досвідчених іноземних капіталістів перешкоджало вітчизняним підприємцям проникати в прибуткові галузі промисловості. Так, 1900 року частка іноземних капіталів у гірничозаводській сфері сягнула 80 – 90 % [19]. Несприятливою для українського капіталіста виявилась кон'юктура в металургійній і залізничній галузях.

Наслідки масового імпорту іноземного капіталу в промисловість і залізничне будівництво не можна оцінити однозначно. З одного боку, він сприяв викачуванню грошових ресурсів із країни у вигляді баатомільйонних процентів, що виплачувались за залізничними позиками, і величезних дивідендів від акцій, що знижувало темпи зростання внутрішніх капіталовкладень. З іншого – приплив зарубіжних інвестицій прискорив промислове будівництво, сприяв розвитку капіталістичного господарства в Україні. Разом із капіталом передових європейських країн переносилися на український ґрунт новітня техніка й організаційні форми великого капіталістичного виробництва, що сприяло такій перебудові промисловості.

Суперечливі наслідки мали протекційні заходи встановлення охоронних мит, надання концесій, системи державних позик і замовлень. Зокрема позитивні результати мало введення охоронних мит у липні 1868 року: спостерігався ріст виробництва у цукровій, гумовій промисловості (105 і 204,4 % річного приrostу відповідно) і в машинобудуванні (391 % річного приrostу) [20]. Підвищення митних тарифів на ввіз вугілля, металопродукції та металевих виробів сприяв розвитку важкої промисловості. Але високі ввізні мита на промислові товари і металопродукцію (на 1891 р – 31 % від собівартості [21]) обернулися проти інтересів сільськогосподарських виробників: дорога привізна техніка для більшості господарств була недоступною, звідси й низькі темпи технічного переозброєння села.

Стимулами промислове зростання системи кредитування й держзамовлень. Завдяки цьому було засновано на середину 70-х років 8 рейкопрокатних, 5 паровозобудівних і вагонобудівних заводів [22]. Проте високо гарантовані прибутки не сприяли підвищенню якості продукції, здоровій конкуренції між виробниками, що стимувало розвиток ринку. Паралельно збільшення державних витрат привело до зростання податків із населення.

Суттєво гальмувала модернізаційні процесси в економіці нестача кваліфікованих кадрів. Цю ситуацію яскраво ілюструє одна з тогочасних публікацій: "Більша частина російських фабрик і заводів управляються людьми малограмотними, малознаючими, які добивалися своїх місць не знанням справи, а догоджанням і приниженнем перед своїми господарями, чи поставлені на ці місця через відсутність інших, освічених людей" [23]. Частково проблема була вирішена за рахунок розширення підготовки фахівців інженерно-технічного профілю, комерсантів. У кінці XIX ст відкрилися Київський політехнічний інститут, Катеринославське гірниче училище, ціла низка реальних училищ. На 1894 рік більше 4 тис. чоловік навчалися у вузах і близько 15

тис – у середніх навчальних закладах [24]

Підсумовуючи наслідки економічної політики Російської імперії, на нашу думку, варто визначити її суперечливий характер. Так, з одного боку, спостерігається у II половині XIX ст економічне зростання, перехід до капіталістичного способу господарювання, нарощення значного промислового потенціалу, вихід українських товарів на світові ринки. Однак імперсько-централістське спрямування політики закладає ряд негативних тенденцій. Це нарощання диспропорцій в українській економіці, як в регіональному плані (основну увагу приділено розвиткові південних регіонів), між окремими галузями (харчова й гірнича промисловість на кінець XIX ст становили 73,4 % всього обсягу виробництва) [25], між промисловістю й сільським господарством, формування України виключно як сировинної бази для центральних регіонів імперії, виділ капіталів за рахунок оподаткування, дивідендів з акцій, прибутків з підприємств російської промисловості з України. Національна політика сприяла утвердженню великого російського й іноземного капіталу, обмежуючи зростання прошарку української буржуазії, загалом, гальмуючи творення цієї верстви серед українців.

Література

1. Туган-Барановский М. Русская фабрика в прошлом и настоящем. – Т. 1 – С-Пб., 1907
2. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть? – К., 1991
3. Порш М. Про автономію України. – К., 1913.
4. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – К., 1931.
5. Гуржій ІО. Україна в системі всесоюзного ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968.
6. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку ХХ ст – К., 1952.
7. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР – М., 1950.
8. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К., 1972.
9. Плимак Е.Г., Пантин И.К. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политический анализ) – М., 2000.
10. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – М., 1991.
11. Лазанська ТІ. Історія підприємництва в Україні. – К., 1999
12. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – С. 479.
13. Лазанська ТІ. Історія підприємництва в Україні. – С. 30.
14. Там же – С. 28
15. Порш М. Про автономію України – С. 8, 9
16. Афанасьев Б.В. Банкирские дома в России 1860. – 1914 гг. – Л., 1991. – С. 23. – 26.
17. Лазанська ТІ. Вказана праця. – С. 59.
18. Туган-Барановский М. Русская фабрика. – С. 339.
19. Лазанська ТІ. Вказана праця – С. 156.
20. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. – Томск, 1911. – С. 443.
21. Там же. – С. 691.
22. Лазанська ТІ. Вказана праця – С. 39.
23. Вестник промышленности. – 1959. – Т.ІІ – №4. – Апрель, 14. – С. 105.
24. Овдієнко П.П., Страшко Є.М. Нариси історії України (XIX – поч. XX ст.) – Ніжин, 2000 – С. 164

О. В. Ростовська, О. В. Дудар
«Козацький міф»: романтична утопія
чи реальний план дій?

Поява міфів і їх роль у формуванні суспільної свідомості, пробудженні та розвитку національної гідності є одним із цікавих та злободенних аспектів наукових досліджень

Механізм використання міфів відомий ще з античних часів. Наприклад, греки вважали свою батьківщину колискою цивілізації, намагаючись на цій основі об'єднати розрізнені поліси. Очевидно, саме такі міфи, нащотворчі, націоконсолідаційні, увібрали в себе її минулі здобутки, і сподівання на майбутнє. У вітчизняній історії міфи також присутні у тій чи іншій формі. За часів Київської Русі – про варязькі корені держави; за радянської доби – про спадкоємність і легітимність одної держави ще з давніх часів. Наявність міфу, на нашу думку, свідчить про спробу подолати певні негативні тенденції.

Та у нашому випадку поняття «міф» дещо відрізняється від визначеного словником. Нащотворчі міфи містять мінімум вигаданого, скоріше, факти, оброблені перебільшенням та ідеологізацією. Загалом міф працює на кон'юнктурі, виконує соціальні замовлення.

Показовим прикладом є доба XIX століття. Українці знаходилися у складі різних держав, не мали активної політичної еліти, яка б могла очолити визвольні змагання. Не було ідеї, прийнятної для усіх суспільних верств. І тому, на наш погляд, поява «козацького міфу» саме в цей період є закономірним витвором.

І він не був сформований в один момент, його витоки досить давні.

Ще козаки вважали себе явищем не лише унікальним, а доленоносним. Дослідник питань, пов'язаних із формуванням української державності, В Степанков, говорячи про самосвідомість запорожців, зазначав, що до середини XVII століття “завершується творення міфу про козацтво як символ слави руського народу, щит християнського світу проти невірних” [1].

Причини – у необхідності утвердження і урівняння в правах з іншими народами, найперше з поляками.

Український науковець П.М.Сас доповнює, що козаки вважали себе захисниками прав і свобод руської нації [2].

Такі уявлення генерувалися як на простий народ, для якого козаки – не лише символ захисту, а й гарант економічних свобод і політичних прав, так і на старшину, яка за козацької доби мала можливість якнайкращого захисту власних інтересів.

Підкріплювалися дані висновки й свідченнями іноземців, які цікавилися українцями як неординарним етносом. Про це свідчать не лише джерела Речі Посполитої, а й, наприклад, Італії (праця Томазо Марнавізіо, 1628 р.), Пруссії (історична дисертація Йогана-Йоахіма Мюллера, 1684 р.)

Пізніше (кінець XVII – початок XVIII століття) козацькі літописи продовжуватимуть вивчення героїчного минулого України. Це “Самовідець” (ймовірно, Романа Ракушки), участника визвольних змагань, пізніше – протопопа Стародубського, полковника Гадяцького Григорія Граб'янки «Действия небывалой брави Б Хмельницкого.»; канцеляриста Генеральної Канцелярії Саміїла Величка «Сказания о войне козацкой з поляками через Зиновия Богдана Хмельницкого»

Ці історичні джерела все ж не були повністю достовірними. Твори “військових канцеляристів” (за словами М.С.Грушевського) часом страждали від незнання окремих фактів, захопленості, пристрасності, певної упередженості, адже “літописці” були прихильниками козацтва і часом закривали очі на деякі реальні тогочасного життя.

Аналізуючи позиції козацьких хроністів, а згодом і автора “Історії Русів”, можна

зробити висновки про основні соціальні симпатії

- 1) старшинська, яка підтримувала гетьманську владу й автономію як дуже вигідні і дивилася на інших зверхньо,
- 2) шляхетська – більше зацікавлена в царських чи королівських дарунках, і через те не підтримувала гетьманів,
- 3) загальнокозацька, яка виражала інтереси всього козацького стану,
- 4) щодо четвертої - позиції черні, яка мала виразних репрезентантів (наприклад, М Кривоноса), то її представники не залишили після себе літописних пам'яток.

Ця варіативність і зробила можливим використання козацького міфу такими різними соціальними прошарками, як простий люд, дворянин, інтелігенція.

Слід зазначити, що козацькі літописи дещо ідеалізували як козаків, так і козацьку державу. Наприклад, С Величко шанував устрій Січі, уважав його зразковим. Аналогічне ставлення і до народу “... козацько-руський народ, справжній, простодушний, добросердній, мужній і лицарський” [3].

Історичні розвідки першої чверті XIX століття, зокрема «Істория Малой России» Дм Бантиш-Каменського, «Істория Малороссии» О Мартоса, анонімна «Історія Русів», використовуючи літописний матеріал, з одного боку, робили “аристократичнішими” старшинські родини, підносячи їх на один шабель із російським дворянством, а з іншого, популяризували козацьку добу взагалі.

Варто відмітити, що на цей період припадають серйозні збирання й вивчення народного фольклору. Величезна кількість пісень, легенд, дум і байок не могла не звернути на себе увагу. Ще більш посилила інтерес “Енеїда” І Котляревського, опублікована 1798 р., витримана в стилі й традиціях народного епосу. Прості козаки прирівнюються до легендарних героїв, наділяються високими моральними якостями і “мужицькою” хітрею, сміливістю, яскравою, колоритною мовою. І хоча ці ідейні пошуки мали стуго прагматичну мету, результати були набагато далекосяжнішими. Крім популяризації вивчення минулого, інтересу до народної мови, фольклору, побуту й традицій, вони стали основою пізніших ідейно-політических концепцій і поглядів цілого покоління “українофілів”, кирило-мефодіївців і т.д.

У XIX столітті захоплення фольклором популяризувалося романтизмом і мало місце у всій Європі. Мета – пошук ідей, які б об’єднували європейські нації. У такому контексті не дивно, чому серед усіх історичних епізодів обрали саме козаччину. Вона ідеально відповідала модернім віянням і потребам українського народу: ще живі у пам’яті найбільш героїчні сторінки, ідеали демократії і справедливості надихали інтелігенцію, свобода забила селян, економічні можливості – підприємстві.

Але в популяризації козацтва мала місце одна недоречність: ідеалізувався козацький устрій, і його ознаки вважалися повністю прийнятними для XIX століття. Це притаманно і для автономізму дворянської еліти, яка, як, наприклад, В Капніст, або прагнула відновити гетьманське правління, або, як М Рєпнін – створити козацькі армійські загони із наданням учасникам податкових пільг.

Ще більше романтизований “Закон Божий” Кирило-Мефодіївського товариства. Козаки уявлялися лицарями – християнами, і не було в них “жодної пальти панської і титула”[4]. Прославлявся альтруїзм і рівноправ’я, козакам приписувалося бажання створення слов’янського союзу. Чи мали такі плани реальні спроби втілення? Писемних свідчень про таку практичну діяльність немає (якщо така діяльність взагалі була). Лише в матеріалах слідства над братчиками збереглося звинувачення студента Андрузького у намірах відновити Запорізьку Січ, які він приписував Костомарову.

Суто позитивне ставлення до козацтва не просто зберігалося надалі, а й розвивалося: народники ідеалізували козаків, бо розуміли під ними лише низових і голоту, а про старшину, яка часто керувала рештою, забували..

В Антонович і М Драгоманов, які ставили за мету об'єктивну оцінку й пошук правди, теж не уникли певної романтизації. Громадівці вважали основою ідеального суспільства спілки вільних людей, об'єднаних для спільної праці, що нагадує козацькі хутори.

Навіть російська імперська влада, яка через офіційних істориків намагалася якщо не зганьбити козацтво, то принаймні не популяризувати, використовувала впливи "козацького міфу". Це досить простий розрахунок для звичайного люду можливість стати козаком – особиста воля, економічні: пільги. Тому після указу 17 червня 1812 року, у якому за участь у боротьбі із французами селянам обіцяно "перевести в козаки" (звільнити від кріпацтва разом з усю родиною), добровольців виявилася величезна кількість.

Проаналізувавши цей матеріал і спираючись на праці європейських дослідників, ми спробуємо довести, що "козацький міф" – не романтичний феномен, а закономірний результат тривалого процесу.

Відомий фахівець із питань, пов'язаних із нацією, Б Андерсон у праці "Уявні спільноти" [5] констатує вирішальне значення капіталізму як причини й рушійної сили появи національних міфологем. Саме капіталізм, базований на принципі прибутковості, зробив книгодрукування бізнесом. Якщо до 1500 року було видано близько 20 мільйонів томів, то до 1600 року – 200 мільйонів. Книготорговцям були необхідні нові ринки збуту – і латинь, мова освічених і обмежених кіл, відживала себе. Спираючись на релігійний переворот XVI століття, друкарство сприяло уніфікації діалектів, створенню літературних мов, надало їм стабільноти й створило центральний для національності образ їх стародавності [6].

Таким чином, виникли передумови для нової форми уявної спільноти. Поступово підносилися колись плебейські мови, і це стало приводом для їх вивчення. Кінець XVIII – початок XIX століття – етап бума дослідень, наукових лексикографій, літературно-теоретичних праць. Науковці отримали вплив – через мову. Якщо на українських землях престижними вважалися церковно-слов'янська, польська, а українську називали мовою гречкосів, то після виходу вже згадуваної "Енеїди" вона стала популярною.

У 1804 був заснований Харківський університет, центр мовою і літературної діяльності.

У 1819 з'явилася перша власне українська граматика (лише через десять років після офіційної російської) А творчість Т.Г. Шевченка, про якого Сетон – Вотсон писав, що "формування визнаної української мови завдячує йому більше, ніж будь-кому іншому" [7], остаточно утверджує колись "мужицьку говорірку". Вживання цієї мови стало вирішальною стадією у формуванні національної свідомості, а вже в 1846 у Києві (за Б Андерсоном) [8] була заснована істориком перша націоналістична організація.

- Ентоні Сміт [9] називав найголовніші риси національної ідентичності:
- 1) історична територія або рідний край,
 - 2) спільні міфи та історична пам'ять,
 - 3) спільна масова громадська культура,
 - 4) спільні юридичні права і обов'язки для усіх чиновників,
 - 5) спільна економіка з можливістю пересуватися у межах національної території.

Оскільки нація походить з етнічної спільноти, то для процесу й творення необхідні групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, елементи культури й чуття солідарності. Зважаючи на ці фактори, міф ніби синтезує усі необхідні елементи й стає певним об'єднуючим началом [10].

Дуже важлива присутність не лише культурних, а й спільних суб'єктивних

компонентів, ще важливіший міф про спільніх предків (саме вигадане походження, а не будь-який факт, який би вказував на них) Питання «Хто ми?» визначається через "Звідки ми походимо?" [11]

Те, що іноді називають спільною історичною пам'яттю, часто набирає форму міфу, адже для багатьох народів доновітньої доби межа між міфом та історією або не існувала, або була розмита. Як приклад – суперечки про існування Гомера, билинних богатирів, іх етнічну належність. До того ж навколо ядра реальних подій нарощують драматичні оповідки про минуле, які здобувають популярність і довіру, а також слугують визначеній меті. Міфи про організацію політичних об'єднань, звільнення, переселення і релігійний вибір з'являлися внаслідок інтерпретації й доповнені новими подробицями дійсних фактів. Узяти хоча б козацькі походи, Визвольну війну, козацьких ватажків. Борці за свободу ідеалізувалися, наділялися іміджем героя-месника, а іх противники, навіть ситуативні, виглядали як монстри, чудовиська. Так, ім'я Б.Хмельницького сповіте величезною кількістю легенд про його походження, випадки, які навстовхнули його на боротьбу, бо і т.д. – і все "зволі і благословлення Божого".

Поступово етнічна спільнота (майбутня нація) створює й інші міфи, як-от асоціації щодо життя на певній території, виділення певної священної землі батьків, мудреців, героїв, яка притягує і слугує духовним орієнтирам.

Завдання націотворчого міфу – на певному етапі історичного процесу консолідувати людей, вселити віру в їх природну єдність і таким чином маніпулювати масовою свідомістю з певною метою (не завжди прогресивною і мирною, якщо згадати про нацистську ідеологію). Якщо перейти конкретно до "козацького міфу", то він увібрав різні елементи вищезазначених спільні предки з героїчним минулім, територіальний і духовний орієнтир.

Звичайно, не лише український народ мав таку сторінку в процесі історичного розвитку. Майже повсюди героїчне злегендаризоване минуле використовувалося в різni часi з рiзною метою для пiдняття бойового духу, для активiзацiї об'єднавчих процесiв, для вiдокремлення вiд iнших спiльнот.

Загалом, "козацький міф" є атрибутом указаного Ентоні Смітом [12] одного з шляхів перетворення спільноти на націю, коли невелика група просвітителів – інтелектуалів, попри внутрішні розбiжностi в поглядах, намагається об'єднати спiвiгромадян через заклик до переоцiнки минулого й залучення його до творення майбутнього.

Пiдсумовуючи вищесказане, можемо зробити висновок, що назвати "козацький мiф" утопiєю неможливо, бо у свiй час вiн вiдповiдав певнiй метi й завданням. I навiть пiзнiше, коли мiфологема отримала деякi утопiчнi риси, усе одно була здатна зацiкавити представникiв riзних соцiальних груп.

Література

1. Степанков В. Українська державна ідея // Українське суспiльство на зламі Середньовiччя і Нового часу. нарис з історiї ментальностi і нацiональної свiдомостi – К., 2001. – С. 73.
2. Сас П. М. Політична культура українського суспiльства (кiн. XVI – I гол. XVII столiття) – К., 1999. – С. 75.
3. Дiв. Величко Самiйло. Лiтопис. – К. 1991. – Т. 1. – С. 8.
4. Дiв. Костомаров М. І. Закон Божий, або Книга буття українського народу – К., 1991. – С. 24.
5. Андерсон Б. Уявнi спiльноти. Мiркування щодо походження і поширення нацiоналiзму – К., 2001. – С. 112.

6. Андерсон Б. Там же. – С. 114.
7. Сміт Е Национальна ідентичність – К, 1994. – С. 31.
8. Андерсен Б. Вказана праця. – С. 111.
9. Сміт Е Вказана праця. – С. 32.
10. Сміт Е Вказана праця. – С. 25.
11. Геллер Е. Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Нации и национализм. –М., 2002 – С. 146.
12. Сміт Е. Вказана праця. – С. 77

О. Г. Самойленко

Українські студії в науковій спадщині вчених-істориків
Ніжинської вищої школи (кін. XIX – 20-ті рр. ХХст.)

Українознавство та його розвиток у складних умовах національної політики урядів Російської імперії та Радянського Союзу є досить неоднозначною і ще далеко не вивченою проблемою.

В українській історичній науці останнього століття існували окремі закиди щодо пасивності наукового інтересу вчених Лівобережної України 2-ї пол. XIX-поч. ХХст. до українознавчої проблематики, але, як засвідчують факти і новітні наукові розвідки [1], навіть у період утисків, поліційного свавілля і тотальної заборони науковці Лівобережжя не залишили інтересу до питань, пов'язаних з вітчизняною історією та культурою.

У Ніжинській вищій школі певні традиції освоєння української тематики були закладені вже в другій пол. 20-х років XIX ст., коли викладач І.Г.Кулжинський надрукував власне дослідження "Малороссийская деревня" (1827), де описав побут, звичаї, фольклор українського села. Пізніше окремим виданням вийшли його твори "Семен Середа, куренной атаман Запорожского войска" (1852), "О зарождающейся так называемой малороссийской литературе" (1863) та ін.

Гімназист Є.Гребінка, пізніше відомий український письменник, написав у Гімназії вищих наук майже всі свої байки, що увійшли до збірника "Малороссійські приказки" (1834), а потім історичний роман "Ніжинський полковник Золотаренко". Інтерес до української тематики був присутній і в ранній творчості М.Гоголя, М.Білевича, В.Любича-Романовича, О.Афанасьєва-Чужбинського, братів Сементовських та ін.

Традиції Є.Гребінки продовжив під час навчання у Юридичному лиції Л.Глібов, який написав тут свої твори українською мовою. Появи його байок у пресі сприяв професор російської словесності М.Тулов. Українською мовою писали П.Колосовський, І.Лашніков, П.Морачевський, Є.Дриянський, О.Кониський та ін. Пилип Морачевський у Ніжині першим в Україні здійснив переклад Біблії українською мовою.

Проте, лише з відкриттям Історико-філологічного інституту розширюється діапазон наукових досліджень про Україну, її історію та культуру. В цей час переважали наукові розвідки, які охоплювали лише декілька важливих проблем історичного минулого українського народу.

Передусім, значний інтерес викликала у ніжинських учених давньоруська держава, особливо та її територія, яка пізніше увійшла до складу України. Вони вивчали різні питання її розвитку. Одним із перших до цієї теми звернувся професор М.О.Лавровський, який деякий час був директором інституту. У своїх працях "О древнерусских училищах" та "Памятники старинного русского воспитания" вчений, глибоко і всебічно вивчивши джерела, розкрив особливості розвитку освіти та виховання у східних слов'ян.

На інші аспекти давньої історії Русі звернув увагу професор І.В.Лашнюков. Його цікавила, перш за все, історична доля Володимира Мономаха. Але вчений з метою глибшого пізнання характеру діяльності цього визначного державного діяча свого часу, визнання його місця в історичному розвитку багато уваги приділяв вивченю епохи, у якій той жив. Цікавою була і його праця "Про міжкнязівські та суспільні зносини в давній період нашої історії від покликання варягі-руські до смерті Ярослава".

Професора В.І.Савву цікавили питання про час і місце хрещення великої княгині Ольги [2] і тп.

Значний науковий доробок присвятив давньоруській історії професор М.М.Бережков. Серед його праць слід відмітити такі розвідки, як "Святий Володимир - будівничий міст" (1888), "Блаженний Ігор Ольгович, князь Новгород-Сіверський і великий князь Київський" (1893) та ряд ін.

Але, мабуть, найбільше зробив для дослідження історії Київської Русі професор В.Г.Ляскоронський. За хистом більше археолог, ніж історик, він постійно займався археологічними розкопками, і це давало йому можливість знаходити свіжий матеріал, який допомагав розкривати різні проблеми історичного розвитку. Серед робіт цього спрямування заслуговують на увагу "Археологічні розкопки біля м.Лубни Полтавської губернії в урочищі Лиса Гора" (1892), "Про кургани-майдани, що знаходяться на лівому боці р.Дніпро в межах Полтавської губернії і про з'язок іх з іншими подібними спорудженнями Південної Росії" (1893), "Залишки давнього Лукомльського городища у м.Лукомлі Лубенського повіту Полтавської губернії" (1893), "Археологічні знахідки поблизу міста Таганки Київського повіту Київської губернії" (1896) та ін.

Ці археологічні дослідження дали можливість накопичити матеріал для глибоких узагальнюючих і досить об'ємних праць: "Історія Переяславської землі з давніх часів до половини XIII ст" (1903), "Нарис внутрішнього побуту Переяславської землі з давніх часів до половини XII ст" (1906), "Головні риси громадсько-політичної та церковно-релігійної діяльності князя Володимира Святого і його заслуг" (1916).

Значну роль у вивченні археологічних старожитностей та історичних пам'яток Лівобережної України, передусім Київщини, Чернігівщини та Полтавщини, відігравали члени Ніжинського археологічного товариства. Крім В.Г.Ляскоронського, дослідженням курганів доби бронзи у Ніжинському та Остерському повітах займався в 1896-1899 роках також М.І.Лілеєв, який зробив спеціально про це доповідь на XI Археологічному з'їзді у Києві (1899).

Цей список дослідників можна було б продовжити, але і названі вище праці засвідчують, що ніжинських учених цікавили ті землі Київської Русі, на яких відбувалась територіальна концентрація майбутньої Української держави.

Другою проблемою, пов'язаною з історією України, була Гетьманська доба (XVII-XVIII ст.). Ці дослідження носили досить різновідмінний характер. Учених перш за все цікавили питання, які недостатньо були досліджені і висвітлені в тодішній історичній науці. Так, професор М.І.Лілеєв тривалий час займався вивченням історії розколу у північній частині Чернігівщини в XVII-XVIII ст і написав кілька грунтовних праць з даної тематики [3]. Професор Г.А.Максимовим цікавився проблемами освіти і військової екзерції у Малоросії в кінці -XVIII ст, виборами і наказами в законодавчу комісію 1767р. Грунтовною є його праця "Діяльність графа Румянцева-Задунайського по управлінню Малоросією", де він дав розгорнуту характеристику діяльності цього визначного діяча XVIII століття, який намагався дещо зробити у той час для розвитку України. Зокрема, він піднімав питання про поширення серед українців не тільки початкової, а й вищої освіти. У 1907 році професор В.І.Савва опублікував замітки і

матеріали "Із слобідської української старовини XVIII ст."

Інший науковий напрямок носили праці М.М.Бережкова, який досліджував науковий доробок учених XVIII століття. Його перш за все засікавала розвідка О.Ф.Шафонського "Чернігівського намісництва топографічний опис" (1787). У спеціальній статті вчений не тільки розглянув основні аспекти історичного розвитку Чернігівщини, а й додавав новий значний матеріал, який розширював і поглиблював працю О.Ф.Шафонського [5]. Розглядаючи проблеми подальшого розвитку Малоросії, М.М.Бережков висловлював оптимістичний погляд на майбутнє українського народу.

Оглядночи те, що було зроблено попередниками, ніжинський учений звертав увагу і на романтично-науковий рух до знань малоросійської старовини, який був дуже сильним у XVIII - на початку XIX ст. в деяких освітніх українських гуртках і залишив після себе чимало рукописних праць. Він же знайшов утілення і в роботі чернігівського дослідника М.Є.Маркова, відомого вченого в галузі археології та археографії, краєзнавства, доброго знавця джерел. М.М.Бережков відмічав уміння М.Є.Маркова писати жваво, дещо з полемічним відтінком, вступати в наукову дискусію, поправляти, критикувати праці Болтина, Міллера, Рибакова, Туманського, Г.Полетики та інших, до яких він звертається у своєму дослідженні [6].

М.М.Бережков неодноразово повторював думку про необхідність випуску окремих рукописів, що торкались старовини. Він добився того, що у 1910 році у Москві була видана праця "Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки".

Аналізуючи праці М.Є.Маркова, М.М.Бережков подавав їх у контексті з іншими дослідженнями попередників та сучасників, і це давало можливість побачити їх перевагу і недоліки. Помітна була і недосконалість методології, бо метод, як відомо, "не дастесь в готовому вигляді, зразу, його доводиться виробляти під час самої справи, покращувати, відшлифовувати його разом з роботою" [7].

М.М.Бережков указував на характерний недолік праці М.Є.Маркова, який був притаманний провінційним авторам, коли ті "надто багато займались так званими народними легендами, пов'язаними з місцевими уроочищами, вдавались до довільних догадок, марних тлумачень слів і т.п., а речові пам'ятки старовини, які були у всіх на виду, залишали без особливої уваги, не вміли шнувати їх, тому що не було правильного поняття про наукові завдання археології, мало зверталися до архівних документів, віддавали перевагу літописам і притримувались літописного викладу" [8]. В цих словах відчувається і сама позиція М.М.Бережкова, і йї методологічні вимоги, яких дотримувався вчений.

"Щоденники" вченого також насычені цікавими думками, що стосуються України. Вони є прямим свідченням того часу і підтверджують, що проблеми подальшого розвитку Малоросії цікавили і вчених Ніжина.

Говорячи про основні напрямки досліджень української тематики у науковій спадщині вчених-істориків Ніжина, слід указати, що сучасних проблем розвитку України вони практично не торкалися. Із усіх проблем, які цікавили їх, були лише питання освіти та місцевої історії. Про це свідчать праці М.М.Бережкова "Город Нежин в начале XIX века по описанню московских путешественников /Заметки к истории города/" (1895), М.О.Лавровського "Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине 1820-1832" (1879), В.І.Савви "К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук князя Безбородко" (1908), І.П.Срібницького "Очерки из истории Лицея князя Безбородко /1832-1875/" та деякі інші, а також нариси про видатних діячів культури та науки, які були пов'язані з Ніжинською вищою школою.

Певний внесок у висвітлення окремих питань історії, культури, побуту та фольклору зробили і філологи. Професор К.Ф.Радченко відстовував необхідність

викладання в інституті на слов'янському відділенні української мови та літератури бодай на рівні інших слов'янських мов і літератур. Але у тогочасних умовах, коли царський уряд продовжував виражати своє негативне ставлення до української мови та культури, це здійснити було важко. І все ж учени Ніжинської вищої школи дещо робили у цьому напрямку.

Професор В.І.Резанов почав у 1900-х роках систематично і грунтовно займатись вивченням давньої української драматургії, шкільного театру, його зв'язку з іншими дійствами у світовому мистецтві. Його праці отримали високу оцінку з боку вчених Росії та України.

Професор М.Н.Сперанський у цей час зосередив свою увагу на історії "Енеїд" І.П.Котляревського, південно-російських (тобто українських) піснях і їх сучасних наслідках. Він зокрема проаналізував репертуар бандуриста Т.М.Пархоменка, з яким він зустрічався у Ніжині, розкрив особливості української пісні. Цьому була присвячена і його праця "Малорусская песня в старинных песенниках" (1909).

Проблемам вивчення українського фольклору, етнографії присвятив декілька своїх розвідок і В.В.Данилов: "Пісні села Андріївки Ніжинського повіту" (1904), "Найдавніше малоруське голосіння" (1904), "Відгомін билин про змієвірство Добрині Никитича в українському фольклорі" (1905), "До історії української етнографії" (1909), "Серед кобзарів та лірників" (1911) та ін. Останні дві праці хоча і були написані за межами Ніжина, але вони створені під впливом того, чим молодий учений займався у Ніжинській вищій школі.

Вчені Ніжина реагували і на ті праці, які з'являлись у різних регіонах на українську тематику, робили ім презентації чи аналізували в спеціальних рецензіях. Так, видавець збірника "Вестник славянства" професор В.В.Качановський постійно подавав матеріали українознавчого характеру. Тут були вміщені рецензії на книги "Культурное переживание" М.Сумцова (1891), "Пам'ятки українсько-російської мови і літератури" /Т.1,2. - Львів, 1899/(1900), статті "Словянские наречия" (1889), "К вопросу о происхождении украинского наречия" (1894) та ін.

Професор Г.А.Ільїнський теж виступив з рецензіями: "Критический разбор "Украинской грамматики" А. Крымского", "Сборник Харьковского историко-филологического общества "Пошана" - Т.18 - Изд. в честь проф. Н.Ф.Сумцова" (1910) та ін.; професор В.І.Резанов грунтовно проаналізував книгу М.І.Петрова "Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков" (1912).

У 1894 р. у Ніжинському Історико-філологічному інституті кн. Безбородька з ініціативи професорів М.М.Бережкова, А.В.Добаша та ряду інших було створено Історико-філологічне товариство, почесними членами якого були обрані В.Б.Антонович та М.В.Довнар-Запольський. Товариство мало своє наукове видання - "Сборник Историко-филологического общества при институте кн. Безбородко в Нежине" (Т.1-10, 1896-1916). У зв'язку з цим активізувалася наукова робота в інституті. Особлива увага була спрямована на збір історичних документів, дослідження археологічних старожитностей, етнографічних та фольклорних студій, стародруків тощо.

Міська управа передала Товариству архів Ніжинського грецького магістрату, документи якого охоплювали життя греків у Ніжині з 1722 по 1872 роки. Письменник Борис Грінченко надіслав до Ніжина кілька стародруків, дружина письменника Пантелеймона Куліша Ганна Барвінок - рукописний збірник народних пісень, псаломщик церкви С.Гутишка Борзнянського повіту К.Самбурський - картини "Козаки в лісі", "Цар Давид і перед ним голова Голіафа" (невідомого художника), портрети гетьманів І.Мазепи, Д.Апостола, К.Розумовського, рукописну "Енеїду" українською мовою, рукописну книгу про відвідування українським монахом Єрусалима у 1749

р тощо. Подібні матеріали надходили до Товариства і пізніше і склали цікаву колекцію рукописних документів.

Головою Товариства був спочатку директор інституту професор Ф.Ф.Гельбке, а згодом професор І.Г.Турцевич. Члени Товариства проводили не лише наукову, а й громадсько-пропагандистську роботу. З іх ініціативи всупереч офіційній забороні було відзначено ряд ювілеїв письменників та вчених, у тому числі святкування ювілею в пам'ять Т.Г.Шевченка, професорами читалися публічні лекції з різних суспільно-політичних та історичних проблем.

Історико-філологічне товариство проіснувало до 20-х років ХХ ст. і зробило вагомий внесок у розвиток історичної та філологічної науки в Україні.

Проте, тут необхідно зауважити, що на перших порах дослідницька робота ніжинців дещо стояла останньою від тих проблем, які гостро ставились діячами культури України. Задуматись над цим учених Ніжина змусив лист відомого українського письменника і діяча культури Бориса Грінченка, який у цей час проживав у Чернігові і проводив у надзвичайно тяжких умовах величезну роботу по українізації краю, добивався викладання рідною мовою у школах, видавав книги українською мовою для бібліотек і шкіл, брав активну участь у різних заходах, направлених на збереження української культури.

Познайомившись з першими випусками періодичного видання товариства, Б.Грінченко написав листа, який був адресований його голові А.В.Добіашу:

“Многоуважаемый Антон Вячеславович!

Получил З тома “Сборника” и приношу Вам и Обществу за них мою благодарность. Прилагаемое при сем письмо и книги поясняют остальное.

Я очень наскоро пересмотрел Сборник. При всем моем глубоком уважении к труженикам науки и при полном признании за ними права избирать по своему усмотрению темы для своих научных исследований, я все же не могу удержаться, чтобы не сказать несколько слов о предмете, который повёрг меня в большое и - если хотите - грустное недоумение. Нежинское Историко-филологическое общество находится в Нежине, который, в свою очередь, стоит на территории, заселенной малорусской народностью. Между тем содержание Сборника заставляет предполагать, что географы решительно ошиблись, поместив Нежин в Черниговщине, а не в Псковской губернии или, если хотите, даже и в какой-нибудь французской, что-ли, провинции - так мало все содержание Сборника имеет какое-либо отношение к тому населению, среди которого находится ученое учреждение и трудом которого добываются средства для его существования! Если мы признаем (а невозможно этого не признать), что наука существует для людей, а не люди для науки, то неизбежно должны мы преклониться перед мыслью, что народ, среди которого и - значит - для которого существует ученое учреждение, имеет полное право рассчитывать на то, чтобы это учреждение вносило свет научной мысли прежде всего и главное всего в его собственную жизнь. Этим вовсе не сужается право свободы научных исследований, но всякое право предполагает и обязанности и должно быть осуществляется только при соблюдении этих обязанностей.

Такие размышления вызвали во мне три первые тома Сборника Общества и я счел не лишним поделиться ими с Вами, как с председателем О-ва, полагая, что всякая честная критика может быть только желательна для служителя науки.

Прошу принять уверения в моем глубоком уважении Б.Грінченко. 1901.IV.25. Чернігов”[9].

З цим листом були ознайомлені члени Історико-філологічного товариства. Подальші випуски “Сборника” показали, що зауваження Б.Грінченка були сприйняті позитивно. Уже в четвертому випуску опубліковані матеріали з українського фольклору.

Б Гринченко мав рацию, бо дійсно, у перших трьох томах збірника не було надруковано жодного матеріалу, пов'язаного з Україною. В наступних томах ця ситуація змінюється. Починаючи з 4 тому і до 10 включно /1903-1916/, постійно з'являються досить грунтовні дослідження, пов'язані з історією, культурою, фольклором України і Чернігівщини. Це, зокрема праці професора М.М Бережкова "М.Е.Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине /с дополнением к статье/", "Нежинские предания о Полтавском 1709 г.", "А.Ф.Шафонский и его труд "Черниговского наместничества топографическое описание", а також доцента П.О.Заболотського "Старейший Запорожский уезд".

Остання праця цікава тим, що в ній автор зупиняється на історико-етнографічному описові Олександровського повіту Катеринославської губернії, тобто того місця, де проживали козаки Запорізької Січі. Літературознавець П.О. Заболотський так пояснює свій потяг до цієї теми. "Займаючись вивченням літературної діяльності М.В. Гоголя і, зупиняючись між іншим на питанні про історичну повість великого письменника "Тарас Бульба", ми захотіли більше познайомитись з тими місцями, картину яких розвернув у вказаному творі поет, захотіли подивитись зокрема те місце, звідкіля вилітали: "все те гордые лъви, откуда разливалась воля и казачество на всю Украину" [10]. Автор сподідався, що на попелищах Запорізької Січі можна буде знайти якісь сліди попереднього побуту, цікаві перекази, легенди і т.п., побувати на знаменних острові Хортиці та на Великому Лузі.

Праця П.О. Заболотського, яка займає більше 50 друкованих сторінок, складається з двох розділів: "Історико-етнографічний нарис Олександровського повіту Катеринославської губернії" та "Народнопоетична творчість Олександровського повіту Катеринославської губернії як охоронець пам'яті про історичне минуле". Автор зумів досить вдало поєднати історичний і фольклорний матеріал, розкрити славну історію Запорізької Січі.

У деяких томах надруковані статті про М.В.Гоголя, 100-річчя від дня народження якого широко відзначалося у Ніжині. І тут було помітне деяке українознавче спрямування. Це підтверджують статті А.П.Кадлубовського "Гоголь в его отношениях к старинной малорусской литературе" та М.Н.Сперанського "К истории песен Н.В.Гоголя", а також публікацій П.С.Заболотського про святкування ювілею та Гоголівський музей в Ніжинському Історико-філологічному інституті.

Деякі матеріали виходили за межі місцевого значення, бо торкалися питань зв'язків України з іншими країнами, зокрема торгових відносин з грецькими купцями, які створили цілу колонію у Ніжині. Проф. В.І.Савва, описуючи матеріали із архіву Ніжинського братства і магістрату, торкновся багатьох шкавих питань з історії цього спілкування. Автор іншої публікації М.Автономов досліджував історію бібліотеки Ніжинського грецького училища. Цим же проблемам присвячена і досить об'ємна записка професора М.М.Бережкова про архів Грецького магістрату.

У 1900 році було створено спеціальну археологічну комісію на чолі з А.В.Добящем, яка протягом 1900-1902 років спрямувала зусилля на пошук старожитностей та предметів старовини для виставки на XII Археологічному з'їзді у Харкові (1902).

У 1916 році виходить останній 10-й том "Сборника Историко-филологического общества при институте кн Безбородко в Нежине". В ньому були опубліковані дві великі статті, присвячені 900-річчю від дня смерті Київського князя Володимира Г.Борков "Князь Владимир Великий, святой и равноапостольной" та В.В.Кукаркина "Владимир Святой в изображении писателей древнего периода русской истории", в якій автор спирається на відомі твори давньоруської літератури "Повість минулих літ", "Пам'ять і похвала" князю Володимиру, складену письменником XI ст монахом

Іаковом, "Похвальне слово митрополита Іларіона" та "Сказання про Бориса і Гліба".

Питання історії України піднімаються і на засіданнях Історико-філологічного товариства в Ніжині, на заняттях археологічної комісії. В цьому напрямку інтерес має публікація П.Ф.Хлопіка про знайдений універсал гетьмана Мазепи, який був наданий трьом братам Лизогубам, товаришам війська запорізького, у якому підтверджується право на володіння, що знаходилися біля Чигирина і в його повіті і перейшли до них ще від їх діда по матері Дорошенка та їх матері. Автор публікації подає в статті біографії всіх трьох братів Лизогубів - Андрія, Якова і Семена.

Весь цей матеріал засвідчує, що ніжинські вчені не стояли останньою української тематики. Тому автор не може розділяти твердження відомого українського історика О.Гермайзе, який у своїй розвідці "Праця Київського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України" зауважував, що в Ніжині українська справа стояла слабо і українські интереси виявлялися не виразно, бо "роботи" М.Бережкова, публікації В.Резанова, що торкалися української історії та історії літератури були виявом холодного, не зігрітого любов'ю і громадським прагненням интересу до "южно-руського прошлого" з боку людей, культурні интереси яких були виключно російськими [11], а більше схильний до думки упорядників цієї публікації С.Ведотика та І.Мазура, які вважають оцінку О.Гермайзе не зовсім зваженою [12]. Як бачимо, цьому є чисельні підтвердження.

Після бурхливих подій 1917 року професори Ніжина створили товариство, яке займалось вивченням історії та культури України. Про це свідчить документ, знайдений в архіві м.Ніжина: "В виду обстоятельств и потребностей текущего времени, при слагающемся свободном строе жизни, который все мы должны укреплять и поддерживать, местный язык, этнография, история, литература, быт материальный и тд должны стать предметом интенсивного изучения. Местные культпросветительные учреждения обязаны принять на себя эту задачу прежде всего и явиться в этом смысле объединяющими центрами.

При ІФІ виникає "Общество изучения Украины". Цель общества - собирание, а затем и разработка материалов для создания "Энциклопедии Украины".

На 1-е место - изучение украинского языка.

Общество имеет ввиду приступить к работе следующей очереди - к систематизации, изучению, освещению и разработке общих и спец. вопросов Украиноведения, истории Украины, ее литературы и проч.

Предполагается издавать научно-популярный вестник "Украина"...

Проф. Резанов" [13].

У травні 1917 року відбулося засідання цього Товариства, присвячене 100 річниці з дня народження М.Костомарова, на якому прозвучали доповіді В.Резанова "Пам'яті Костомарова", В.Безсмертного "Костомаров як історик України", В.Розова "Про мову Костомарова" [14]. Більшість учених НІФІ схильно зустріли боротьбу українського народу за відродження власної державності. В серпні 1918 року викладачі вузу прийняли обітницю на вірність Українській державі: "Урочисто обіцяю вірно служити Державі Українській, визнавати її державну владу, виконувати її закони і всіма силами охороняти її інтереси і добробут" [15].

Всі ці підвалини, закладені наприкінці XIX- на початку ХХ ст. в Ніжинській вищий школі, надали плідні результати в середині 20-30-х рр. ХХ ст., коли українознавська тематика стала провідним напрямком наукової діяльності цілої плеяди ніжинських істориків.

Література:

1. Див. Ситник О.М. Історія України доби середньовіччя у наукових студіях

- В.Г.Ляскоронського / Автореф дис ... канд іст наук - К., 1994, його ж. Василь Григорович Ляскоронський. Життєвий і творчій шлях відомого українського історика, археолога і нумізмата // Український історичний журнал - 1990 - № 2 - С 88-89, Острянко А.М. Ніжинська історична школа кінця XIX- першої чверті ХХст / Автореф дис ... канд іст наук - К., 2001, його ж. Ніжинська історична школа доба становлення (1875- 1920) // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. - К.: Стилос, 1999. - С. 124-131, Самойленко О.Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга половина XIX- поч. ХХст) / Автореф дис ... канд іст наук - К., 2000, його ж. Розвиток історичної науки в Ніжині в XIX- 1-й чверті ХХ ст. Історико-бібліографічний огляд // Література та культура Полісся. Вип. 6. - Ніжин, 1995. - С. 90-108, Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820-1990 - Нежин, 1993, Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. - Ніжин, 1999, Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету. - Ніжин, 2000, Коваленко А.Б. М.Н. Бережков - историк-краевед // Література та культура Полісся. Вип. 1 - Ніжин, 1990. - С. 104-105, Коваленко О.Б. Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович, російський історик, активний учасник краєзнавчого руху початку ХХст на Україні // Репресоване краєзнавство /20-30-ті роки. - К., 1991. - С. 334 і тд.
2. Савва В.И. О времени и месте крещения русской великой княгини Ольги. Опыт историко-критического разбора. - Харьков, 1890
3. Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола на Вятке и в Стародубе XVII-XVIII вв. - К., 1893, його ж. Из истории раскола на Вятке и в Стародубе XVII-XVIII вв. - К., 1895, його ж. Из начальной истории раскола в Стародубе // Киевская старина. - 1889. - №8-9 і тд.
4. Максимович Г.А. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Малороссии в конце XVIII в. // Чтения в обществе Нестора - летописца. - 1912. - Кн. 23. - Вып. 2. - С. 89-142, його ж. Выборы и наказы в Малороссии в законодательную комиссию. - Нежин, 1917.
5. Бережков М.Н. А.Ф.Шафонський // Сборник Історико-філологічного общества при НІФІ кн Безбородька. - 1910-1911. - Т. 7
6. Бережков М.Н. М.Е.Марков и его рукописный сборник о Черниговской старине. - Нежин, 1902.
7. Бережков М.Н. Михайла Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки. - М., 1910. - С. 3
8. Там же
9. Інститут рукописів НБУ ім. В. Вернадського, фонд 3, оп. 1, од.зб 40743
10. Заболотский П.А. Старейший Запорожский уезд // Сборник Историко-филологического общества при НИФИ кн Безбородька. - 1903. - Т. 4. - С. 2.
11. Ведотик С., Мазур І. Творча спадщина визначного українця. До 100-річчя з дня народження О.Гермайзе // Київська старовина. - 1992. - №6. - С. 106.
12. Там же. - С. 105.
13. Известия Нежинского общественного комитета. - 1917. - №6. - 11 апреля. - С. 3.
14. Ростовська О.В. На шляху становлення національної освіти (1917-1919) // Сіверянський літопис. - 2000. - №5. - С. 29.
15. ФЧДОА в м. Ніжині, ф. 387 (1105), оп. 1, спр. 1836, арк. 34

Що зумовлювало участь студентів у революції 1905-1907 років:
матеріальні чи соціально-психологічні фактори?
(На прикладі ніжинського студентства)

Проблема участі молоді у революційних подіях давно привертає до себе увагу дослідників з огляду на те, що саме вона складала на початку ХХ століття найактивнішу і найрадикальнішу частину учасників боротьби. Водночас не так багато дослідників у наукових працях докладно зупинялися на докладному аналізі рушійних стимулів, які спонукали молоді, і зокрема її найкращу, інтелектуальну частину - студентство - до участі у цій боротьбі.

Досить традиційним у дослідженнях, у тому числі і в нових [1], стало твердження про розшарування студентства за матеріальними та соціальними ознаками і злідсність значної його частини. Однак спірно виглядає відповідь на питання, наскільки цей факт пов'язаний з революційним рухом студентських мас і яким є його співвідношення з соціальною та суто психологічною мотивацією виступів студентства проти існуючого політичного порядку. Розглядаючи цю проблему на конкретному прикладі студентів Ніжинського історико-філологічного інституту, ми змушені констатувати, що якраз матеріальних стимулів для участі вихованців закладу в революційних подіях практично не існувало. За статутом, вони не лише не сплачували за навчання, але і перебували на повному державному утриманні [2]. Для них передбачалося регулярне харчування, забезпечення одягом та взуттям, навіть послуги перукаря і канцелярське приладдя студенти отримували за державні кошти [3]. Щоправда, радянські дослідники виступів студентів інституту вказували на окремі заворушення у ньому (Стр. 1 Зокрема, посилаються на заворушення під час відзначення 100-ліття з дня смерті засновника закладу - ГА Безбородька у 1899 р.), як такі, що були викликані зловживаннями адміністрації [4]. Але документальних підтвердень навести ніхто не зміг. Більше того, у вимогах та резолюціях, які приймали студенти протягом усього 1905-го року, не було ж натяку на недостатність матеріального забезпечення.

Звісно, це не означає, що у них все було гаразд. Точку зору молоді на негативи їхнього життя і побуту відбиває записка делегата від студентів Михайла Прялухіна, подана 10 жовтня 1905 року на засідання змішаної комісії професорів та студентів інституту. Як основні проблеми вона відзначала надмірну скученість студентів в інтернаті, що заважала навчальній та науковій роботі; напружені особисті стосунки студентів між собою (постійні колісничі й сварки), сам устрій, одноманітність і гнітюча обстановка казарменних умов інтернату, серед яких «по временах как-то безотчетно все и всех ненавидишь» [5]. Особливо ж загострювалась увага на двох моментах по-перше, протест проти саме надмірного піклування про студентів, для яких спеціальний штат осіб виконував доручення і обслуговував їх потреби [6.- Арк 11за], по-друге, залежність студентів від казенного утримання і керівництва закладу та вищих чиновників, яка ображала їхню гідність [6]. Свідчення Прялухіна підтверджує і записка конференції інституту з проектом змін у статуті цього закладу, що відзначала первовне напруження і дратівливість серед студентів [7].

Всебічно розглядуючи проблему мотивації студентства до участі у заворушеннях, варто згадати точку зору дослідниці Дацюк Т.К., яка відзначає характерною рисою революційних подій так званий "конфлікт поколінь". Він полягає в тому, що досить часто спостерігалася диференціація ставлення до революції серед тих же самих соціальних верств за віковою ознакою [8]. У вищій школі дане явище виявилось у зіткненні радикальних настроїв студентства із помірковано ліберальною позицією

професури. Яскравий приклад цього – боротьба ради студентських представників університету св. Володимира з адміністрацією та професорами [9]. Щоправда, у Ніжинському інституті подібного явища не було, тут конференція вузу неодноразово виявляла поступливість, більш того - піклування про студентів навіть у періоди гарячої боротьби. Але якраз у Ніжині про віковий рубіж у сприйнятті нових ідей і закликів яскраво свідчать особові справи лідерів революційного руху в інституті. Часто саме цим основним фактором, з огляду на походження та матеріальний стан, можна пояснити їхню участю у революції. Навряд чи вплив сім'ї міг поставити на цей шлях, скажімо, Василя Плишевського, сина помічника Мглинського повітового ісправника і надвірного радника, який ще у 1900-1901 роках (на момент вступу сина) отримував за службу 1000 крб/рік [10]. Або Олексія Бочкарьова, потомственного дворяніна, сина сотника (а в 1905 р вже підсавула) Оренбурзького козачого війська [11]. Можна навести й інші приклади, що вказують на доконаний факт: не через нестачки чи соціальну дискримінацію, але під впливом навчання, а ще більше - складної соціально-психологічної ситуації в інституті, яка не в останню чергу зумовлювалася жорстким адміністративним режимом, ніжинські студенти набули сприйнятливості до революційних ідей та пропаганди. Варто зазначити лише, що така відраза до авторитарності навчально-виховного режиму закладалася ще на попередньому етапі молодого життя – у стінах середньої школи. Дослідники постановки виховного процесу в середніх школах України ще у другій половині XIX століття відзначали його негативні сторони: надмірну увагу до зовнішніх проявів вихованості та добропорядності, перевага заборон над дозволами, застосування суворих покарань [12]. Наскільки обридала для багатьох юнаків така жорстка регламентація, засвідчуєтъ спогади студента університету св. Володимира на поч 1900-х років Заславського Д.: "Мы вступали с... мыслями о свободной жизни, а... в коридорах университета встречали нас испытующие взоры инспектора и его "субов", - и Боже сохрани, появиться в полосатых брюках или в высоких сапогах, или в цветной рубашке под тужуркой... сейчас же следовало внушение или выговор" [13]. І це при тому, що режим університетів значно менш регламентував студентський побут, аніж інтернат інституту в Ніжині.

Велику роль відіграло також почуття солідарності з вибухом загальностудентського протесту, спричиненого резонансом подій "кривавої неділі" у січні 1905 року. Це явище зумовило поворот у свідомості студентства інституту, яке почало пов'язувати жорсткі казарменні умови власного навчального закладу із самодержавним режимом у цілом. Показово, що найбільше це виявлялося серед студентів II-III курсів. Так, серед 18-ти вихованців закладу, що погодилися з вимогою конференції відновити заняття у березні 1905 року, налічувалось 12 осіб з IV курсу, 5 – з I, і лише 1 з II курсу [14], тобто переважно або ті, хто вже готувався до визначення власного місця у житті, або ж ті, хто тільки-но увійшов у нове соціальне середовище. Про координацію дій загальностудентських мас свідчить і відкриття інституту 15 вересня 1905 року, ухвалене окрім конференцією, і окрім – сходкою студентів історико-філологічного інституту [15]. Таке "паралельне" рішення вихованців навчального закладу не випадково співпало із аналогічними "відкриттями" вищих шкіл студентами в інших містах та з рішеннями IV всеросійського загальностудентського з'їзду у Виборзі, який відбувся напередодні і постановив відкрити вищі навчальні заклади з метою революційної агітації та пропаганди [16].

Усі вищевказані фактори, разом із впливом масовою пропаганди соціалістичних партій, які на молодь звертали особливу увагу, а також своєрідною сійфортею від успіху розгортання революційної боротьби протягом року, яка посилювалася юнацьким максималізмом, утворили в свідомості студентів прямий зв'язок усіх

негативних сторін режиму вищої школи з цілім політичним режимом держави і бажання якнайшвидше втілити у революційних виступах радикальні проекти, які не сккупилися підкидати в іхні гарячі голови прокламації і твори теоретиків соціалістичного руху різних напрямів

Література:

1. Левицька Н.Д. Студентство України на зламі XIX - ХХ століть // Історія України. - 1998. №17 - С.2-3, №19 - С.4, Степанович Е.П. Висша специальна школа на Україні (конец XIX – начало ХХ в.) – К. Наук думка, 1991 – 100с.
2. Устав Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине // Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине. - Т.1. - Нежин, 1877 – С.22.
3. Инструкция в дополнение к уставу Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине //Известия - Т.1 - Нежин, 1877 – С.48; Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного архіву (НФЧОДА), ф.1105, оп.1, спр 641, арк. 5
4. Королевич О.Д. До історії студентської забастовки 1905 року в Ніжині // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту – Т.1. – Чернігів, 1940 – С.60-61.
5. НФЧОДА, ф.1105, оп.1, спр.1318, арк 10.
6. Там же, арк. 113в., 14.
7. Там же, арк 29.
8. Дацюк Т.К. Учащаяся молодежь Украины и политические партии в революции 1905-1907 годов. – Дис на соиск уч степ канд ист наук – Днепропетровск, 1994 – С 27-28
9. Дело Совета Студенческих Представителей Университета св. Владимира. Прения сторон // З іменем святого Володимира. У 2 кн / Упоряд В. Короткий, В Ульяновський - Кн 2 - К. Заповіт, 1994 – С 370.
10. НФЧОДА, ф.1105, оп.1, спр.1117, арк. 8зв, 12-13.
11. Там же, спр.1153, арк.7,13.
12. Понова О. Деякі аспекти виховного процесу в навчальних закладах Києва // Рідна школа. – 2001. – №12 – С.68
13. Заславский Д. Предрассветное // З іменем святого Володимира.. - Кн 2 – С 357.
14. Левина К.Р. Революционные события 1905 года в Нежинском историко-филологическом институте // Збірник наукових робіт студентів – Ніжин:НДП,1957 – С.24.
15. Королевич О.Д. До історії студентської забастовки – С.74.
16. Левина К.Р. Революционные события – С.29

Б. Кривошина

Військові дії першої світової війни у 1914-1916 р.р. на території України у сучасній вітчизняній історіографії (середина 80-х-90-і роки ХХ століття)

Історіографія проблеми "Перша світова війна і Україна" проходить складний шлях у пошуках правдивого висвітлення суперечливих і драматичних процесів періоду війни. Останні позначились на подальшій долі багатьох народів, у тому числі і українського. Тому за 80 років, які минули після закінчення Першої світової війни у країнах-учасницях цієї всесвітньої драми створено і видано тисячі науково-історичних праць, документальних збірників, мемуарів про хід військових дій на різних фронтах, про їх окремі соціально-економічні й політичні наслідки. Характерним для дослідженъ

і публікацій останніх років є відображення військових операцій на території України.

У радянській історіографії хід військових дій на території України в роки Першої світової війни подавався в основному через призму жовтневого перевороту та громадянської війни. При цьому ряд історичних подій та фактів щодо ходу військових операцій спотворювався, а то й взагалі замовчувався.

У другій половині 80-х років ХХ століття почався якісно новий етап у дослідженнях подій Першої світової війни на Україні. Вони розглядалися в основному у контексті національно-визвольної боротьби українського народу за державну незалежність та діяльності першої національної військової формaciї – Легіону Українських Січових Стрільців. У кінці 90-х почали з'являтися публікації, в яких військовим діям на території України в роки Першої світової війни приділялася значна увага.[1;6,37]

Вперше в науковий обіг були введені узагальнені дані про підготовку військових операцій, розстановку сил напередодні та під час їх здійснення. У зв'язку з цим великий інтерес викликає література, що висвітлює діяльність розвідок і контррозвідок ряду держав на українських землях напередодні та в роки Першої світової війни. Вона містить цікаві фактичні дані щодо створення ними агентурних позицій в Україні, організації таємної роботи та проведення широкомасштабних акцій. Великий внесок у вивчення цих питань зробив В.С. Сідак, який у своїх працях досить детально висвітлив роботу спецслужб Австро-Угорщини та Німеччини на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни [57,58,59]. Одночасно з розгортанням розвідувальної роботи спецслужби Австро-Угорщини вживали заходів до контррозвідувального забезпечення військ та фронтового тилу від розвідувально-підривної діяльності спецслужб Росії на західноукраїнських землях, які з початком війни стали театром бойових дій. На проблемах діяльності австрійської контррозвідки напередодні війни зупиняється у своїй статті А.Бояновський. [7,118-130].

У 1994 році у видавництві Інституту Служби Безпеки України вийшла в світ книга В.С. Сідака та В.С. Степанкова "З історії української розвідки та контррозвідки: нариси", [60] де здійснюється спроба узагальнити історіографічні надбання з проблеми діяльності цих служб та одночасно проаналізувати нові археографічні пам'ятки історії спецслужб України. Один з нарисів цієї роботи безпосередньо торкається оперативної обстановки в Україні в роки світової війни. Автори розглядають хід військових дій та діяльність спецслужб різних держав на території України з точки зору формування спецслужб молодої української держави [60,91-95].

Війна перестала бути заняттям професіоналів і вторглась в життя кожної людини. З початком війни різко зросла потреба у людських ресурсах для поповнення армії. Перетворення війни на виснажливий багаторічний марафон ставало можливим завдяки постійному нарощуванню необхідних генералам резервів. Треба було постійно відновлювати чисельність армій, що знищували одну в ході військових операцій. Тому цілком закономірним є те, що автори багатьох публікацій, висвітлюючи хід військових дій, торкаються питання мобілізації на території України. [20,10-12, 45, 66, 73, 11-12].

Незважаючи на загальну мобілізацію в Російській імперії співвідношення на користь Німеччини, хоча у загальному відношенні за даними істориків людські ресурси Німеччини і Австро-Угорщини більш ніж удвое поступалися ресурсам країн Антанти (120 млн. осіб проти 266 млн.). [37,3]. Проте за природними ресурсами та економічним потенціалом Німеччина була набагато сильнішою. Ці фактори і лягали в основу німецького плану війни, відомого як "план Шліффена" (за ім'ям начальника Генштабу), що передбачав миттєвий блицкриг на Заході проти Франції. У Берліні планували розгромити французьку армію і ще до осені завершити кампанію на Заході, після

чого нанести удар по Росії. Скориставшись неузгодженістю російського командування, німецькі війська витіснили росіян із Східної Пруссії, знищивши близько чверті мільйона солдатів і офіцерів. [38]

Невдачі на півночі були компенсовані царським командуванням успішним наступом на півдні російського фронту. Тут з 23 серпня розгорілася грандіозна за своїми масштабами Галицька битва. Вона вражала учасників воєтину величеськими масштабами по обидва боки, за оцінкою істориків, боролися всім армій, понад сто дивізій, більш як 1,5 млн. солдатів і офіцерів із застосуванням авіації, бронепотягів, танків і навіть хімічної зброї. [27,37,7,42,15]

Військові дії 1914 року, в тому числі і Галицька битва, одержали певну розробку в сучасній історіографічній літературі. Серед робіт особливо виділяються праці С. Кульчицького та Б. Андрусишина під однійменною назвою "Україна в роки Першої світової війни", [1,37] В. Вериги "Визволіні змагання в Україні 1914-1918", [11] К. Кондратюка "Історія України від половини XIX століття до 1917 року", [32] статті В. Пегіри "Російські війська в Карпатах", [49] В. Разгунова "Русские войска в Карпатах" [54].

Серед історичної літератури про хід військових дій у 1914-ї 1916 роках на західноукраїнських землях велику групу публікацій, різноманітних як за жанрами, так і за авторським представництвом, становлять матеріали, присвячені діяльності Легіону Українських Січових Стрільців. Починаючи з кінця 80-х років ХХ століття, почали з'являтися матеріали, які відображали процес формування і бойовий шлях цього першого національного з'єднання. Особливо збільшилася кількість таких публікацій з моменту відновлення у 1991 році історико-краєзнавчого часопису "Літопис Червоної Калини", який виходив у Львові у 30-і роки. Серед матеріалів, вміщених у цьому виданні, військові дії під час Галицької битви висвітлені у статтях І. Головацького [16], Р. Коритка [33], Є. Курткя [39], Ю. Кучабського [40], Б. Якимовича [70]. У них відображені так званий "карпатський період" січових стрільців, який став своєрідним символом військової звитяги Легіону УСС.

Внаслідок Галицької операції російські війська зайняли всю Східну Галичину, частину Західної і майже всю Буковину, розпочали бойові дії в Карпатах та Закарпатті.

Безпосередньому висвітленню бойових операцій на Закарпатті присвячено ряд статей у закарпатській періодичній пресі. Серед них варто відмітити однійменні статті вже згаданих В. Разгунова [54] та В. Пагірі [49], публікацію В. Красняника "Січовики Верховини" [35], Б. Дикого "Історія: постаті, спогади, документи" [24]. Певний інтерес викликають матеріали В. Шура "Воскресають там, де є могили" [67], та М. Козара "Нелегкі випробування" [31].

Живим аспектом висвітлення проблеми дій на Закарпатті є також виявлення і включення до наукового обігу нових історичних джерел. Короткий огляд цих джерел подається у публікації "Перша світова війна у документах", в якій використано матеріали виставки "Закарпаття в роки Першої світової війни" [50].

Вагомим внеском у вивчення історії війни на Україні став вихід у 1993 році колективної праці закарпатських науковців "Нариси з історії Закарпаття" [48]. Один із розділів праці присвячений перебігу військових дій на Закарпатті. В ньому подається оперативна обстановка на Закарпатті в роки війни, вплив військових дій на економіку краю, соціальні та етнічні процеси, зумовлені цими діями [48, 365-399].

Говорячи про хід військових дій у 1914 році в період Галицької битви, окрім слід розглянути бойові операції на території Буковини. В українській історіографії вони залишаються однією з цікавих, проте мало досліджених сторінок Першої світової війни. Великий внесок у вивчення військових дій на території Буковини зробили молоді науковці В. Заполовський та С. Осачук, які досить детально висвітлили хід

бойових дій на Буковині у своїй праці "Слідами забутої війни 1914-1918 рр. в Буковині (військово-історичний нарис, воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині)", виданий у чернівецькому видавництві "Молодий буковинець" 1998 року [29]. У книзі вперше в Україні, хоча й на регіональному рівні, висвітлюється комплекс питань виникнення, упорядкування та збереження військових цвинтарів і поховань воїнів, які загинули в Першу світову війну. Автори, які є молодими, але фаховими істориками-науковцями й організаторами товариства "Буковинський Чорний Хрест", склали своєрідний звіт перед громадськістю про гуманну діяльність як свою, так і своїх численних колег і помічників, спрямовану на виявлення, вивчення й впорядкування солдатських могил незалежно від національності та громадянства загиблих. Історична ретроспектива військових дій 1914-1918 рр., що спирається на різноманітні джерела, подається тут лише для висвітлення подій, які прямо ведуть до названих у книзі місць, де зберігаються військові могили, проте досить повно відображає перебіг військових дій на одній із частин Північно-східного фронту – Буковинському фронті.

До важливих досягнень історичної науки у висвітленні бойових дій на Буковині можна віднести ще один історичний нарис буковинських науковців, який вийшов у світ у видавництві "Зелена Буковина" у тому ж 1998 році [34].

Взимку 1915 року австрійсько-російський фронт у Карпатах стабілізувався. Почалася позиційна війна, що вимагала нової тактики й організації. Ворогуючі сторони прикладали велике зусилля для того, щоб зміцнити вогневу силу своїх армій. Озброєння армій почало поповнюватися новими видами вогнепальної зброї. Крім кулеметів (або, як їх називає більшість авторів публікацій – скорострілів) на фронти з'являються бомбомети, міномети, вогнемети, різного виду ручні гранати, нові типи гармат. Історія створення та запровадження цих видів озброєння в ході бойових дій Першої світової війни стала одним із предметів дослідження в книзі І. Беркута "Військові традиції і сучасність" [10]. З неї, у контексті традицій українських збройних сил, можна дізнатися про виникнення та відмінності у певних видах озброєння як російської, так і австро-угорської армій. Цікаво подається маловідомі, екзотичні види озброєнь і техніки, які використовувалися в цей час, військові анахронізми тощо. Цінність цього видання полягає і в багатому та пізнавальному ілюстративному матеріалі.

За порівнянно короткий термін в австрійській армії було виконано велику роботу. Завдяки вже згаданим зусиллям по переозброєнню, вона відновила свої сили до такого ступеня, що стала більш боєздатною і придатною для подальшої боротьби як у військовій кампанії 1914 року. У цих умовах німецьке командування вирішило перекинути на Східний фронт великі військові сили, розгромити російські війська і звіести Росію з війни. Створивши перевагу у живій сілі і техніці, німці 19 квітня 1915 року перешли до наступу, котрий увійшов в історію Першої світової війни як Горлицький, прорив або Галицька операція, і тривав до 10 червня. З усіх бойових дій, які відбулися в рамках цієї операції, найбільше відображене в історіографії битва за гору Маківку. Велику чисельність публікацій, в яких висвітлені оборонні й наступальні бої за Маківку, можна пояснити не стільки важливістю цього стратегічного об'єкта з військової точки зору (хоча контроль над горою створював надійну перепону подальшому просуванню тієї чи іншої армії), скільки тим, що битва на Маківці стала найбільш яскравим епізодом бойового шляху Легіону УСС, своєрідним стрілецьким триумфом.

Серед опублікованих у періодіці статей великий інтерес викликає розвідка Д. Юсипа "Б'ються стрільці на Маківці", в якій автор уперше в сучасній історіографії зупиняється на детальному опису цієї гори у бойківських Карпатах як важливого

оборонного об'єкта [68,12] 2 квітня могутнім артилерійським обстрілом почався наступ російських військ, які спрямували свій головний удар на Маківку, оскільки гора не давала можливості військам Брусилова обійти Південну армію генерала Лізінгена. Опис цього бою знаходимо в книзі М.Литвинова і К.Науменка [42,24-25]. Уночі з 28 на 29 квітня росіяни прорвали оборону Маківки і силою одного полку зайняли її частину. Детально причини прориву оборони розглядаються у статті О.Вішки "На Маківці" [12]. Щоб врятувати фронт вранці, 29 квітня австрійське командування кинуло на шо ділянку I-ї курінь УСС під командуванням Г.Коссака та півкурінь С.Шухевича. Вони несподіванним ударом відбили втрачені позиції, в жорстокій рукопашній сутичці відкинули росіян за р. Головчанку. Про це говориться у статті М.Симчича "Ой на горі, на Маківці" [56]. Але найзапекліший бій, на думку В.Бережинського [5] та В.Мороза [47,74], розгорнувся 1 травня 1915 року.

У боях за Маківку обидві армії понесли великі втрати у живій силі. Із сучасної історіографії ми можемо дізнатися лише про втрати, яких зазнав у ході бою Легіон УСС. За даними більшості дослідників він втратив 42 стрільці, 76 пораненими та 35 полоненими [44,36,52,27,71,77]. Дещо більші втрати називася З.Степанів: 47 стрільців убитими і 86 пораненими [62,101]. Враховуючи малочисельність стрілецьких сил, то це були досить великі втрати. Із загальних обсягів втрат обох армій відомо, що при штурмі Маківки російською армією було захоплено 1300 солдат і офіцерів царської армії, австрійські війська в свою чергу взяли до полону більше тисячі росіян [42,26].

Одночасно з позитивними моментами в сучасній історіографії у відображені подій на Маківці мають місце недоліки і помилки. Так, наприклад, помилки допускається у своїй публікації про бойовий шлях одного з лідерів українського національно-визвольного руху Є.Коновалець І.Ходак. Він пише, що Є.Коновалець весною 1915 року з похідною сотнею виїжджає на Карпатський фронт, де воєє до червня 1915 р. У наступному абзаці читаємо "... під час бою на горі Маківці Є.Коновалець потрапив у московський полон..." [65,44]. Такі недоречності формують у читача неправильне сприйняття хронології подій.

Бій за Маківку став кульмінаційною точкою німецько-австрійського наступу. Після цього починається загальний відступ російської армії з Карпат, який проходив для росіян у досить важких умовах. Протягом червня 1915 року вісім армій під загальним командуванням генерала Лізінгена рішучим наступом в напрямку Перемишль – Львів змусили російські війська залишити Галичину. Так 3-го червня союзники відібрали назад фортецю Перемишль і, просуваючись Прикарпаттям, взяли Калуш, 8-го червня повернули Станіслав, а 22-го червня – Львів [11,43]. Бойові дії за взяття цих важливих промислових і культурних центрів Галичини досить мало відображені в сучасній історіографії. Хоча скупі дані довідкового характеру можна знайти в працях Б.Якимовича [71,77], З.Степаніва [62,101], В.Вериги [11,43]. Дещо ширше висвітлені військові дії в районі Галича. Саме під Галичем біля с. Викторова була створена міцна лінія оборони, укріплення якої, за твердженням О.Думіна, не змогли пробити навіть австрійські важкі гармати [25,157]. Більше двох тижнів потрібно було австрійським військам, щоб подолати опір оборони росіян і переправитися через Дністер поблизу Галича. Для розуміння перебігу подій під Галичем важливою є публікація Т.Салиги "Впав стрілець під Викторовим", в якій описуючи стрілецьку могилу край шляху з Івано-Франківська до Львова, автор подає події більш як 85-ти річної давності [55].

Багато уваги в сучасній вітчизняній публіцистиці приділяється військовим діям у районі с. Семиківці. Це можна пояснити тим, що більшість істориків вважають семиківський бій за своїм значенням другим після Маківки, де завдяки виключно

героїзму січових стрільців австро-угорські війська одержали важому перевагу. Бій за зайняття Семиківців знайшов відображення у публікаціях І Головацького [16], М. Горбового [18], М. Угриня [63], В. Удайського [64], Б Якимовича [72], Я Яроша [74].

Крім згаданого бою під Семиківцями, сучасні українські історики майже не торкалися висвітлення бойових дій 1915 року на Поділлі. Чи не єдиним більш-менш описаним в історіографії є бій у районі р. Золотої Ліпі біля с. Завалова Драматичним подіям під Заваловим приділяють увагу у своїй праці автори "Історії українського війська" [36, 322-324]. Опис цього бою зустрічаємо також у публікації Б Мельничука, присвячений життєвому та творчому шляху читаря Івана Балюка, який загинув у ньому [46]. Як стверджують історики, перемога під Заваловим відкрила шлях австрійським військам на схід і протягом п'яти днів із боями вони вийшли на берег р. Серет, де російські війська почали готовувати контринаступ [36, 325, 43].

У підсумку літніх боїв 1915 р союзні німецько-австрійські війська здобули Холмщину, Підляшшя, частину Полісся та Західну Волинь. Для розуміння перебігу бойових дій на території Полісся і Волині важливою є наукова публікація Б.Й. Заброварного та Б.В. Бернадського "Вклад січових стрільців у розвиток освіти на Волині", в якій автори, досліднюючи культурно-просвітницьку діяльність січових стрільців на Волині, на документальний та мемуарний основі відтворюють плани австро-німецького командування та відображають хід військових дій [26, 63]. Детальному висвітленню військових дій під Луцьком присвячена стаття Б.Бернадського "Бої за Луцьк влітку – восени 1915 р." [6].

Перебування січових стрільців на Волині було досить шкавою, хоча і до недавнього часу маловідомою сторінкою історії стрілецтва. Малодослідженім це питання залишалося до початку 90-х років, коли водночас поряд із викривальними публікаціями, які ламали догматичні стереотипи тоталітарної системи, помітно зростає кількість матеріалів про діяльність січових стрільців, у тому числі і на Волині. Питання діяльності січових стрільців під час позиційної боротьби 1915-1916 рр. на Волині стало об'єктом дослідження у статтях Ю.М. Попішук [53], М.В. Лазаровича [41], С.Грушки [20], О.М. та С.О. Соловйових [61].

Новий спалах активності бойових дій на території Полісся та Волині пояснюється катастрофічним становищем союзниці Росії – Сербії. Російська ставка, щоб відтягнути із сербського фронту значні сили військ Центральних держав, та з метою залучення до війни Румунії, вдалася до енергійного масового наступу на Буковині. З 24 грудня 1915 року на р. Дністер у районі населених пунктів Топорівці – Раранче – Бояни спалахнули так звані "Різдвяні бої", які поступово переросли у "Новорічну битву", що тривала з 27 грудня 1915 р по 15 січня 1916 р. Про масштаб цих бойових операцій свідчать фрагменти даних людських втрат з обох сторін, знайдені у військових архівах Австро-Угорським та С.Осачуком. " ... У ній росіяни втратили понад 70 тисяч бійців вбитими та пораненими, не здобувши будь-якого успіху. Втрати оборонця Буковини сягали на 2 січня 1916 р понад 8 тисяч вояків" [28, 17].

Бої такого масштабу практично поза увагою наших науковців. А вони варти уваги хоча б тому, що тут, уперше на Східному фронті, австро-угорськими військами була застосована хімічна зброя [34, 202]. (Аналогічна зброя на Західному фронті вперше була використана у квітні 1915 р. в районі Іпра.) Використавши отруйні гази в ході боїв, австрійці завдали росіянам великих збитків.

Весною 1916 р. в російській ставці керуванням Верховного Головнокомандуючого Миколи II відбулася велика нарада за участю військових верхів, на якій було затверджено план операції на літо 1916 р. Імператор вимагав покінчити з позиційною війною і у відповідь на звернення Італії перейти до активних дій. Так,

згідно виробленого плану, 4 червня 1916 р. чотири російських армії Південно-західного фронту під командуванням генерала О Брусицького розпочали великий наступ, який увійшов в історію воєн під найменуванням Брусилівського прориву.

Брусилівський прорив дістав широке відображення в сучасній історіографічній науці. Хоча грунтовної праці, в якій би об'єктивно переосмислювалися військові дії 1916 року, поки що немає. Йому, як одній з найпомітніших військових операцій Першої світової війни, приділяють значну увагу у своїх працях сучасні українські історики.

Особливий інтерес викликають матеріали присвячені цій військовій операції, опубліковані у сучасній періодичній пресі. Невідомий внесок у висвітлення ходу запеклих боїв за Луцьк зробив у своїй статті "Напрям удару – Луцьк" І Головко, поданий з нагоди 80-річчя прориву у газеті "Луцький замок" [17]. Військові дії на території Волині в центрі уваги ще однієї розвідки, присвяченої цій даті, під назвою "З історії Першої світової війни на Поліссі". І автор М. Барбіч подає свою оцінку бойових дій та їх впливу на становище Волині [4]. Нові штрихи до історії військових дій 1916 року на території Волині додає, використавши опубліковані матеріали, у своїй доробці "Стари могили над Стоходом" С. Грушка [21]. Безпосередньому висвітленню бойових операцій, в яких брав участь 297-ий Ковельський піхотний полк, присвячена стаття В. Гаврилюка "297-ий Ковельський піхотний" [13]. Про долю окремих воїнів російської армії, які воювали на Волині у 1916 році, йдееться у статтях і нарисах В. Гнатюка [15], О. Григор'єва [19], М. Юхти [69].

Особливе місце в історіографії зайняли бої УСС в районі гори Лисоні, що становили помітну ланку в ланцюзі бойових акцій Брусилівського наступу. Битву на Лисоні дослідники вважають найбільшою і найкривавішою в історії УСС. Своими розмірами, територіальним охопленням, чисельністю учасників та видів озброєння вона значно перевищила бої на Маківці та під Семиківцями [11, 51-52, 14]. Бої за Лисонію точилися від 12 серпня до кінця вересня 1916 року. В ході цих боїв Лисонія неодноразово переходила з рук в руки. Особливо жорстокими виявилися вересневі бої. Саме вони знайшли найкраще висвітлення в сучасній історіографії. Найбільша кількість публікацій з'явилася у 1991 році у зв'язку з відзначенням 75-х роковин з часу героїчних боїв УСС на Лисоні. Серед них варто відмітити статті та історичні нариси І. Антонюка [2], П. Арсенича [3], О. Булгакова [8], Б. Галляновського [14], В. Дзиковського [23], О. Климчука [30]. Військовим діям на Лисоні відводять місце у своїх працях І. Беркут [9, 9], В. Верига [11, 51-59], С. Макарчук [44, 37], Б. Якимович [71, 78].

Узагальнюючи описані події на Лисоні у згаданих матеріалах у цілому, необхідно відзначити, що автори приходять до одної думки, що бої за Лисонію, незважаючи на катастрофічні втрати, яких зазнали УСС, залишилися найяскравішою сторінкою бойового шляху цього українського військового підрозділу в роки Першої світової війни.

З точки зору союзників Росії стратегічні результати Брусилівського прориву були величими. Відіbrane у противника території становили по площі більше 25 тис. кв. км. Таких результатів не досягла ні одна наступальна операція союзників Росії за попередні три роки війни. Але все ж ці успіхи росіян у порівнянні з іхніми втратами в ході Брусилівського прориву були мізерними. Це доводить статистика втрат з обох сторін, наведених у праці В. Заполовського та С. Осачука, лише на Буковині. Вона, до речі, є єдиною працею з історії Брусилівського прориву, в якій подана, на основі опрацьованих архівних даних, конкретна кількість втрат, як з одного, так із другого боку [28, 21]. Із цих сухих статистичних даних можна побачити, що втрати росіян у Брусилівському наступі на Буковині були майже у 2 рази більшими до

втрати противника. Число загальних втрат австро-угорської армії убитими, пораненими та полоненими обчислюється в 1,5 млн чол. [26, 68, 51, 47] Щодо втрат у цій операції російської армії, то такі дані в сучасній вітчизняній літературі відсутні. Хоча Брусилівський прорив покращив стратегічне становище союзних армій на Західному фронті, для Росії він не приніс значних стратегічних результатів, оскільки не був підтриманий іншими арміями. Він став остаточною значною військовою операцією 1916 року. У жовтні активні бойові дії припинилися і знову набули позиційного характеру.

У даний статті розглядаються найбільш важливі, переважно опубліковані в періодичних виданнях, матеріали, які містять інформацію про головні операції Першої світової війни на території України. У полі зору дослідників опинилися такі великомасштабні військові операції Першої світової війни на Східному фронті 1914–1916 рр., як Галицька битва, Горлицький і Брусилівський прорви Аналізуючи ці операції, автори ряду публікацій прослідковують їх з бойового шляху легіону УСС. Це можна пояснити тим, що стрільці Легіону, який на той час був чи не найкращим бойовим підрозділом австро-угорської армії, кидалися австро-німецьким командуванням на найбільш відповідальні ділянки фронту. В свою чергу, бої дещо меншого масштабу залишилися практично поза увагою науковців. Це, наприклад, стосується ходу військових дій 1915–1916 рр. на території Буковини. Малодослідженими залишилися і бойові дії 1915 р. на Поділлі. Ці військові дії можуть стати об'єктом більш детального вивчення істориками. Потребує грунтовного дослідження й проблема людських втрат у ході найбільших військових операцій на території України.

Література

1. Андрусішин Б. Україна в роки Першої світової війни. // Історія в школі – 1998 – № 5–6 – С.10–15
2. Антонюк І. Та встояти не було сили. Лисоня, 1916-й // Літопис Червоної Калини – 1991 – № 1 – С.25–29.
3. Арсенич П. Виступали стрільці січовії Військова історія. //Голос України – 1991–13 вересня
4. Барбич М. З історії Першої світової війни на Поліссі. //Полісся – 1996 – 1,6,8 червня
5. Бережинський В. Українські січові стрільці //Народна армія – 1993 – 15 травня
6. Бернадський Б. Бої за Луцьк влітку–весні 1915 р. //Минуле і сучасне Волині: літописні міста і середньовічна культура. Науковий збірник матеріалів VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції 27–29 листопада 1995 р.–Луцьк: Надтир'я, 1998.–С.59–68
7. Боляновський А. Діяльність австрійської контррозвідки в Галичині проти російської розвідки (1878–1913 рр.) //Україна в минулому – 1996 – № 9 – С. 118–139
8. Булгаков О. У пеклі двох війн правда про січових стрільців //Прикарпатська правда – 1991 – 15–17 січня
9. Буркут І. А ми тую славу збережемо (з історії українських збройних сил у ХХ ст.) //Чернівці, 1992
10. Буркут І. Військові традиції і сучасність – Чернівці: Молодий буковинець, 1998 – 159с.
11. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 – Т1 – Львів: Місіонер, 1998
12. Вішка О. На Маківці //Наше слово – 1996 – № 2.
13. Гаврилюк В. 297-й Ковельський піхотний // Молода Волинь – 1992 – 3 липня

14. Галляновський Б. Я в боргу перед Україною. //Літопис Червоної Калини –1991 – № 1–С 17–20.
15. Гнатюк В. Не падайте духом поручик Чижевський. //Молодий ленінець –1990 – 29 вересня.
16. Головацький І. Галичанин, який прислужився Великій Україні. //Літопис Червоної Калини –1994 –№ 4–6 –с 22–25.
17. Головко І. Напрям удару – Луцьк: (До 80-річчя Брусилівського прориву) // Луцький замок –1996 –31 травня
18. Горбовий М. На чотири коні: записки січового стрільця. //Україна –1993. –№ 11 –С 24–28.
19. Григор'єв О. Солдати Брусилівського прориву. //Сільські вісті –1995. –7 грудня.
20. Гриневич В., Гриневич Л., Колисник Р та ін. Історія українського війська 1917–1995. –Львів: Світ, 1995. –305с.
21. Грушка С. Старі могили над Стоходом. //Волинь –1996 –16 листопада.
22. Грушка С. Січові стрільці на Волині. //Волинь –1992 –10,11 січня.
23. Дзіковський В. Лисоня //Відродження. –1991 –29 січня.
24. Дикий Б. Історія, постаті, спогади, документи. //Закарпатська правда –1992 –4 серпня.
25. Думін О. Історія Легіону українських січових стрільців 1914–1918. //Дзвін – 1991. –№ 10–11.
26. Заброварний Б. Й., Бернадський Б.В. Вклад січових стрільців у розвиток національної освіти на Волині. //Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету –Луцьк, 1995 –Випуск 1 –С 63–68.
27. Зайцев Ю., Баран В., Грицак Я та ін. Історія України. –Львів: Світ, 1996 –186с.
28. Заполовський В., Осачук С. Слідами забудої війни 1914–1918 р.р. в Буковині (військово-історичний нарис: воєнні могили Першої світової війни в Північній Буковині, догляд воєнних могил) –Чернівці: Молодий буковинець, 1998 –47с.
29. Кедрін (Рудницький) І. Київ 1918. //Пам'ять століття. –1998 –№ 4 –С 22–26.
30. Климчук О. Як ви умирали вам дзвони не грали. //Україна –1991. –№ 25 –С 17–19.
31. Козар М. Нелегкі випробування //Вісник Хустщини –1992 –15 серпня.
32. Кондратюк К. Історія України від половини XIX ст до 1917 р – Тернопіль, 1994. –176с.
33. Коритко Р. Командант Легіону //Літопис Червоної Калини –1991. –№ 4 –С 46–50.
34. Костишин С. С., Ботушанський В.М та ін. Буковина. Історичний нарис. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. –245с.
35. Красняник М. Січовики Верховини. //Радянська Верховина –1990 –1 вересня.
36. Кріп'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська (від княжих часів 20-х рр. ХХ ст.) –Львів: Світ, 1992. –573с.
37. Кульчицький С. Україна в роки Першої світової війни. //Історія в школі –1999 – № 31–32. –С 3–24.
38. Кульчицький С. Головна подія століття: місце України в історичному контексті Першої світової війни. //Одеські вісті –1998 –13 листопада.
39. Куртак С. Сльози генерала Тарнавського //Літопис Червоної Калини –1994 –№ 4–6. –С 53–56.
40. Кучабський Ю. Полковник Кучабський //Літопис Червоної Калини –1994 –№ 4–6. –С 26–30.
41. Лазарович М.В. УСС на Волині //Велика Волинь: минуле і сучасне –Житомир, 1993. –С 73–77.

42. Литвин М.Р, Науменко К.Є. Історія галицького стрілецтва –Львів Каменяр, 1991 – 1992.
43. Макарчук С.А. Січові стрільці //Сільські вісті –1990 –10 лютого
44. Макарчук С.А. Українська Республіка Галичан –Львів Світ, 1997 –215с
45. Мачас М. Земля, що зростила героїв //Томін волі –1998 –28 квітня.
46. Мельничук Б. Читар Іван Балюк: воїн, поет //Вільне життя –1992 –17 березня
47. Мороз В Україна в ХХ столітті –Тернопіль, 1992 –128с
48. Нариси з історії Закарпаття –Т1. (з найдавніших часів до 1918 року) /Під ред. 1 Гранчака/ –Ужгород, 1993 –436с
49. Пагиря В. Російські війська в Карпатах //Карпатська Україна –1993 –8 квітня
50. Перша світова війна в документах //Демократична Україна –1994 –1 вересня.
51. Пивовар С.Ф., Серішев Я.М., Стельмак С.П. Всесвітня історія ХХ століття –Київ Феміна, 1995 –238с.
52. Плечій А. Загинули за Україну //Літопис Червоної Калини –1993 –№ 10–12 –С 19–22.
53. Полящук Ю.М. Січові стрільці на Волині. //Велика Волинь минуле і сучасне Тези міжнародної краєзнавчої конференції –Житомир, 1993 –С 76–80
54. Разгунов В. Русські войска в Карпатах. //Единство-плюс –1994 –23 июля
55. Салига Т. Впав стрілець під Вікторовим //Літопис Червоної Калини –1995 –№ 4–5 –с 14–19
56. Самчич М. Ой на горі на Маківці (80 років з часу переможних боїв УСС на Маківці). //Українське слово –1995 –№ 2 –С 5
57. Сідак В.С. Діяльність спецслужб Австро-Угорщини й Німеччини на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок ХХ ст.) //Український історичний журнал –1997 –№ 6 –С 45–58.
58. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1920 р.р. (Невідомі сторінки історії) –Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1998 – 319с.
59. Сідак В.С. Українські землі кінця XIX – початку ХХ століття – арена таємної боротьби провідних європейських держав (історико-правовий аналіз діяльності спецслужб) –Київ: Видавництво інституту СБУ, 1997 –289с
60. Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки: нариси. –Київ: Видавництво інституту СБУ, 1994 –401с.
61. Соловйов О.М., Соловйов С.О. Українські січові стрільці на Волині //Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ –1996 –Випуск 3 –С 99–104.
62. Стефанів З. Історія українського війська. //Київська старовина –1992 – № 6 – С 97–102.
63. Угрин М. Гей ви стрілець січові! //Перемога –1992 –17 липня.
64. Удалський В. Гинули не лише під Крутами //Літературна Україна –1996 –25 липня.
65. Ходак І. Залізний командант України //Літопис Червоної Калини – 1991 –№ 3 – С. 42–47.
66. Чернявський Г Напередодні світової війни та на її початку //Прапор –1990 –№ 1 –С 30–34
67. Шур В. Воскресають лише там де є могили //Новини Виноградівщини –1992 – 24,25 серпня.
68. Юсип Д. Б'ються стрілець на Маківці //Літопис Червоної Калини –1991 –№ 2 – С 12–15
69. Юхта М. Солдати Брусиловського прориву //Радянська Україна –1988 –18 травня

- 70 Якимович Б. Гей зі Стира до Мукачева. //Літопис Червоної Калини. – 1991. – № 6 – с 44–50
- 71 Якимович Б. Збройні сили України. нарис історії – Львів, 1996. – 390с
- 72 Якимович Б З історії УСС //Зоря комунізму. – 1990. – 26 червня.
- 73 Ярош Я. За волю України воювали. //Україна – 1990. – № 49–50. – С 17–19
- 74 Ярош Я. І х оплакують роси у лузі. //Прикарпатська правда – 1990. – 5 травня

П. П. Моцяка

Спогади Т. Масарика про початок Першої світової війни

Неминучість великої війни на початку ХХ ст передбачало тоді чимало європейських політиків "Передбачав війну і я", – каже Т.Масарик [1]. Він зазначав, що від часу другої балканської війни займався планом примирення сербів і болгар, бо побоювався продовження цього конфлікту між двома слов'янськими народами у майбутній війні. Т.Масарик у зв'язку з цим намагався зрозуміти південно-слов'янську і балканську проблеми, оскільки саме звідси чекав війни, правда не так рано і не такої великої, як сталося [2]. На думку Т.Масарика, після анексії в 1908р. Боснії і Герцоговини Австро-Угорщиною у Белграду було чимало відповідальних політиків, які були готові піти на розумний компроміс з Віднем [3]. Наприклад, коли в грудні 1912р. під час переможної для сербів першої балканської війни міністр закордонних справ Сербії Пашич через Т.Масарика хотів домовитись зі своїм австрійським колегою Берхтольдом про такий компроміс, останній це з великомдеревнним апломбом відкинув [4]. Це, ясна річ, зміцнило впевненість Т.Масарика в наближенні війни. Крім того, він зазначав, що його "передбачення", або скромніше сказати, очікування війни ґрунтувалося також на пильному спостереженні Австрії, Угорщини та Німеччини і на розвиткові пангерманістичного руху та його історичної і політичної літератури... Я звертає увагу своїх земляків на загрожуючу небезпеку статтями й лекціями і старався зв'язати зв'язки з міжнародними політиками"[5].

Після замаху в Сараєво і різкого загострення ситуації в Європі, Т.Масарик був у відпустці з родиною в Шандau, в Саксонії. Він навіть сподівався, що розважливі державні мужі сидуть за стіл переговорів і злагодять усі суперечки, і в своїх спогадах зауважує, що "навіть оголошення війни я не вважав ще останнім словом"[6]. Коли було оголошено мобілізацію, Масарикова сім'я не могла відразу покинути Німеччину – залізниці були зарезервовані для війська і новобранців. Цікавими були спостереження Т.Масарика, як проходила мобілізація в Німеччині і Австро-Угорщині, для чого він спеціально їздив до Дрездена та інших міст. Про німецьку мобілізацію він згадує, що "іхня організація не могла йому не імпонувати" зібраність і серйозний порядок у всьому, аж до найменших дрібниць. Під час мобілізації я не бачив жодного п'яного німця, в той час, як транспорти австрійських новобранців, які іхали на батьківщину відбували військову повинність, часто на ногах не трималися. Я розумію, пили вони з горя, з відчая, але все ж це говорить і про стан самої держави"[7]. І далі зауважує, що, "повернувшись до Праги, я подивився на нашу мобілізацію: призовники йшли до армії з відрazoю, як на бойню, були випадки непокори, відмов, почалися переслідування"[8].

Як Т.Масарик оцінював тоді з початком війни шанси держав на успіх? Його прогноз був досить точним відносно більшості держав, які вже були втянуті у війну чи були нейтральними. Із самого початку війни він був упевненим, що Австро-Угорщина війни не виграє. Свої думки стосовно цього він виклав тоді на шпалтах журналу "Cas". Як згадує Т.Масарик, він "сподівався, що Німеччина буде переможена, проте й усвідомлював, що для цього буде потрібно багато зусиль, що ця справа є

важчою, ніж багато хто вважав [9]. Свою впевненість у тому, що Німеччина програє війну, а доводив собі скоріше всього своїми підрахунками і зважуванням всіх засобів і можливостей обох воюючих сторін, як економічних, так і людських резервів" [10]. Цікаво, що ТМасарик засвідчує, що тоді про допомогу нейтральної Америки він не міг навіть і думати [11].

Разом з тим, ТМасарик побоюючися за долю Франції, думаючи, що стрімкий наступ німців застане й зменщика і поставить під загрозу Найбільші ж сумніви щодо можливостей успішного протистояння у війні викликала в нього Росія. У своїх спогадах ТМасарик свідчить, що його поїздка до Росії в 1910 р. була скоріше для того, щоб ознайомитися зі станом російської армії. На його думку, її стан після російсько-японської війни дещо покращився, але ненабагато [12]. Тим часом чеське населення за свою слов'янофільською традицією та під впливом успіху російської армії в Галичині покладало великі надії на російські обіцянки визволення чехів і словаків. Як говорив сам ТМасарик: "Ми вирости з ілюзіями про Росію, ми по вихованню русофили" [13], і в той же час додавав, що проте "мусимо все оцінювати з нашого чеського становища, а не тільки надіятися на росіян" [14].

Слід зауважити, що тоді з початком війни ТМасарик у багатьох замітках в "Cas'i" слушно підкresлював, що Росія до війни "не підготовлена, критикував не тільки нездарного Сухомлинова, але й начального вождя (великого князя Миколу Миколайовича – Верховного головнокомандуючого – МП), окрім його патріотичних і слов'яноських маніфестів" [15]. Його очіки можливостей Росії і сподівань на неї були правильними і далекоглядними. За твердженням ТМасарика, "одним з моїх найкращих політичних діагнозів і рішень було те, що я не поставив нашої народної справи лише на одну російську карту, а навпаки, прагнув дістати симпатії у всіх союзників і те, що я відважився виступити проти тодішнього некритичного і пасивного русофільства" [16].

ТМасарик згадує: "приймаючи рішення, що проти Австро потрібно якось виступити, я не говорив собі, що я патріот і що це воля народу, просто мене мучила совість з-за того, що наші люди йдуть на війну, їх кидають до в'язниць, а ми, депутати, сидимо, склавши руки. Я говорив собі якщо вже ти депутат, то роби що-небудь!" [17].

Людина слова і діла, ТМасарик виробив план таємної організації (проекти плану після прийняття було спалено) і разом зі своїми прихильниками (проф. Дртина, доктори Бочек, Бенеш, Весели, Душек, Гербен, видавець Дубський, п. Пфеферман) утворив таємне товариство "Мафія", щоб "створювати на всій чеській землі таємні комітети, які б тримали зв'язок з центром і готовили все до слішного часу". Окрім роботи в краю, "Мафія" налагоджувала зв'язки із закордоном, діставала звідти та подавала туди найдостовірнішу інформацію [18]. Як свідчить ТМасарик, "моя політична програма являлася з'єднанням всіх чеських стремлінь, які формулювали державно-правова, історична і народно-правова думка; я постійно думав про прилучення Словаччини – за походженням я словак і мораванин" [19]. Як бачимо, вже в 1914 р. ТМасарик твердо стояв на позиціях чехословакізму – тобто об'єднання в майбутньому чехів і словаків до єдиної держави.

Проте досить швидко ТМасарик переконався, що, силячи в Чехії, широко налагодити чеську визвольну боротьбу через репресії не вдається. До того ж, вкрай необхідно було збирати сили за межами Австро-Угорщини, зустрічатися з політиками інших держав і переконувати їх в необхідності розчленування Австро-Угорщини і утвердження нових незалежних держав, оскільки на Заході побутувала думка про корисність збереження Австро-Угорщини як бар'єру проти Великої Німеччини вже після війни. З цією метою ТМасарик дівчі іздиж до Голландії та до Німеччини. У

Роттердамі він зустрічався з впливовими людьми і саме тут, як згадує Масарик, "був вироблений план майбутньої Чехословацької держави, який потім потрапив до рук політичних діячів Союзних держав" [20].

Повернувшись до Чехії, Т.Масарик іздив кілька разів до Відня і налагоджував роботу "Мафі". У цьому йому допомагав чеський поет Махар, якому чех Дубкованда давав матеріали, списуючи їх ночами в канцелярії міністра внутрішніх справ Гайнольда. У Відні Т.Масарик розмовляв з сербськими та хорватськими політіками про необхідність однієї лінії, про інформацію з Балкан, а також з австрійськими політіками. В останніх він намагався довідатися, чи є які підстави вірити, що австрійський уряд на випадок успішного закінчення війни погодиться на якісь державні реформи. Про це у спогадах читасмо "Розмовляв з Кербером (у 1900-1904 рр. - глава уряду Австро-Угорщини - М.П.) і запитав прямо, що би з нами сталося, коли б Австрія виграла? Чи змінилася б династія? Кербер сказав, що ні. Стала б, мабуть, ще упертишою" [21].

Ці віденські зустрічі ще раз переконали Т.Масарика в необхідності виїзду за межі Австро-Угорщини, щоб мати свободу дій. У грудні 1914 р. він з молодшою дочкою Ольгою, нібито для лікування, виїхав до Італії. Він збирався прилюдно заявити про своє неприйняття політики Австро-Угорщини, але Віденський уряд вичитав з "Popolo d'Italia", що Т.Масарик планує іхати до всіх держав, "щоб на випадок передбачуваного розпаду Австрії добитися утворення чеської автономної держави", і віддав наказ заарештувати Т.Масарика, як тільки він ступить на землю імперії [22]. Дорога додому була тоді унеможливлена. Відтепер всі свої сили він поклав на алтар боротьби за національне визволення і повернувшись додому тільки в 1918 р. у вже вільну Чехію.

Література:

1. Масарик Т.Г. Добірні думки. З нагоди 75 літ життя (1850-1925) - Прага, 1925 - С 56.
2. Омельченкова М. Т.Г.Масарик -Прага, 1931 -С 211.
3. Масарик Т.Г. Добірні думки. - С 56.
4. Масарик Т.Г Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини -Львів, 1930 -С.1-2
5. Масарик Т.Г. Добірні думки. - С.56
6. Масарик Т.Г. Світова революція за війни й у війні 1914-1918. Спомини -Львів, 1930 -С 2
7. Чапек К. Беседы с Т.Г.Масариком -М ,2000 -С 110,Масарик Т.Г. Світова революція -С 2.
8. Чапек К. Беседы с Т.Г.Масариком. -С 111
9. Там же -С 110
10. Там же -С 111.
11. Там же
12. Там же -С 110
13. Омельченкова М. Т.Г.Масарик -Прага, 1931 -С 57.
14. Масарик Т.Г Світова революція -С.52.
15. Там же - С.11-12.
16. Там же - С 12.
17. Чапек К. Беседы с Т.Г.Масариком -С 111.
18. Масарик Т.Г. Добірні думки.. - С.58.
19. Масарик Т.Г. Світова революція -С 22.
20. Омельченкова М Т.Г.Масарик -С 214

21. Масарик ТГ. Добірні думки... – С.59.

22 Там же – С.60.

О. В. Оніщенко

Жіноче обличчя революції: уявне чи реальне.

Революції завжди призводять до незворотних наслідків у суспільстві, ведуть до повального руйнування соціальних відносин, втрати людських цінностей, але в той же час змінюють життя всього населення і чоловіків, і жінок, і дітей, втягують їх у вир подій, примушують іти на ризичні кроки.

Не є винятком роль жінок у революції 1917 року. На думку відомого російського історика В.Булдакова: "Лютнева революція не раптово розпочалася з виступів жінок, які навіть вступали в бой з поліцією." Це доводило, що в основі повстання лежала загальна соціальна істерія, яка, за дослідженнями психологів, завжди є жіночою по своїй суті [1].

Реальна роль жінок у переломну епоху залежала від її економічного, соціального, суспільного статусу. Загалом серед жінцтва спостерігався той же розкол, що і в усьому суспільстві. Поведінка жінок здебільшого визначалася психологією того прошарку, до якого вони належали. Революційна сейфорія захопила представниць слабої статі всіх верств суспільства. Суттєвим було те, що жінки певної верстви в цілому поділяли погляди та переконання, властиві чоловікам цієї соціальної групи.

У той же час реакція та поведінка жінок під час революції здебільшого відзначалися підвищеною емоційністю, що в свою чергу суттєво вплинуло на активізацію революційної свідомості чоловіків.

Найжахливішим було те, що жінка опинилася у полоні насильства. Деструктуризація суспільства, стрімке падіння життєвого рівня населення, ріст криміналької активності, знищенння матеріальної основи благополуччя родини і руйнація її вікових устоїв привели до загального різкого росту злочинності і, зокрема, до збільшення рівня злочинності серед неповнолітніх та жінок [2]. З іншого боку, виявилось, що саме жінки залишилися з насильством сам на сам, стаючи беззахисними жертвами згвалтувань, побоїв, пограбувань та вбивств.

Загальним надбанням жінцтва можна назвати новий правовий статус у суспільстві отримання виборчого права. Хоча таке зрівняння жінок у правах з чоловіками і призвело до певного пробудження політичного мислення у жінок, переважно з освічених та інтелігентських кіл, але більшість ще мало усвідомлювала важливість та значення цього надбання. Приклад такого ставлення знаходимо у спогадах Віктора Андрієвського про події на Полтавщині під час виборів влітку 1917 року до Полтавської міської думи: "Продовжуючи подорож до дому, натикаючись проти Першої гімназії на цікаву групу. Бруком іде компанія солдат душ 20-30. Між ними жінки: видно – покоївки, кухарки й інших в тім роді професій. Дехто в парах. На палиці несуть картоновий плакат з написом "№ 3" (Список соціалістів). Попереду один грає в якусь білу бляшану дудку і всі п'яненькими голосами вигукують і підспівують... Очевидно, йдуть голосувати "оптом" [3].

Та все ж таки щодо визначення ролі жінки в цей бурхливий період нашої історії можна сказати, що спектр її діяльності надзвичайно розширився, вона посила принципово нове місце в суспільстві – сімейному, професійному, громадсько-політичному житті країни. Жінки одержали доступ до професій, які раніше зважалися суто чоловічими. Вони отримали посади в галузі юриспруденції, в органах державної влади та місцевого самоврядування, поліцейських установах. Спеціальна комісія навіть видала диплом першій жінці-машиністу на Миколаївській залізниці [4].

Піднесення українського національного руху не залишило острорів і українських жінок, які досить рішуче заявили про себе у 1917 році. Зростаюча кількість освічених жінок впевнено і сміливо долючалася до громадського й політичного життя. Виникла низка жіночих організацій та спілок: добровільні та благодійні організації опикувалися інвалідами, сиротами, бідними, пораненими, культурно-просвітницькі: займалися ліквідацією неписьменності, освітою не лише для дітей, а й для дорослого населення, політичні – боротьбою за соціальне та політичне рівноправ'я жінок. Жінки стали членами першого українського уряду – Центральної Ради. До її складу увійшло 11 жінок від українських суспільно-громадських організацій та територіального представництва, 4 – від Всеукраїнської Ради робітничих депутатів, 6 – від національних меншин (здебільшого єврейської та польської) [5].

На місцях українські жінки, насамперед вчителі та представниці інтелігенції, ставали активними діячами просвітніх товариств, освітянського руху створювали "Просвіту", читальні, дитячі виховні заклади, українські гуртки, проводили освітні лекції для дорослих.

Український Жіночий Союз (УЖС), утворений влітку 1917 року, поширював свою діяльність на всю територію України. Він одним з перших об'єднав жіноцтво "під гаслом рівних з чоловічими прав жінки на основі рівних з чоловічими обов'язків української жінки у громадянській роботі для добра України" [6]. Друкованим органом УЖС став "Жіночий Вістник" – перший на східноукраїнських землях двотижневий часопис українського жіноцтва [7]. Софія Русова, одна з найвизначніших діячок українського жіночого руху, так визначала нове становище українок: "такий природний життєвий стан перейшла українська жінка від інстинктивно несвідомого вузького родинного життя до широкого діяльності добре освіченої виховниці й громадянки, якій український народ завдає немало в своїх змаганнях як до освіти, так і до волі, до свого національного і соціального визволення" [8].

Зовсім інший портрет жінки постає перед нами, якщо звернути увагу на село. Можливо, найтяжче було вижити серед хаосу революції жінкам-селянкам, чиї чоловіки гинули на фронтах війни і які самі повинні були на своїх плечах нести тягар безлічі турбот: годувати та одягати дітей, доглядати господарство та оселю, знаходчись в екстремальних умовах та не отримуючи допомоги. У політичному та соціальному житті на селі переважав традиціоналізм, селянки не розуміли, що відбувається, відомості про події у столиці чи-то губернському центрі доходили із запізненням, досить часто у перекрученому вигляді. Змістом їхнього життя було елементарне виживання.

У таких тяжких умовах багато селянок, здебільшого молодих незаміжніх дівчат, поповнювали ряди робітниць. Саме вони з запалом сприймали багатообіцяючі гасла більшовиків, вступали до партії великими групами, завзято проникалися агітаційними промовами, активно брали участь у маніфестаціях, мітингах, які нерідко закінчувалися погромами та безчинствами.

У великих містах жінки, за свідченнями Олександри Коллонтай, відомої більшовички, борячи за жіночі права та першої у світі жінки-дипломата, об'єднувалися у два табори: "буржуазні рівноправки-оборонки, ті за Тимчасовий буржуазний уряд, за війну до перемоги Антанти, ті купляють портрети Керенського та шлють квіти його дружині. А широкі маси робітниць, солдаток за Ради, за більшовиків" [9].

Говорячи про жінок, яких можна було зустріти на вулицях та майданах тих бурхливих років, не можна забувати про представниць слабкої статі у військовому вбранні. Досить значна кількість рішучих жінок за власними переконаннями беззапідставно відкидали моральні традиції, які складалися тисячоліттями, та йшли служити ідеї.

Жінки, що воювали у різних військово-політичних таборах, були абсолютно різними за своїм походженням, світосприйняттям та прагненнями.

У боротьбі за національну ідею та право українського народу на свободу та власне державне життя взялося за зброю багато українських жінок та дівчат. Так, у рядах Українських Січових Стрільців воюала жіноча стрілецька рота із 32 стрілецькими дівчатами [10]. Цікавими з приводу ставлення до жінки-вояка є спогади Тетяни Михайлівської-Цимбал, яка під час громадянської війни була зв'язковою-розвідницею у загоні українських повстанців, що ліяв під Могилів-Подільським. "Ніяких церемоній і ніякої конспірації при вступі до повстанців не було. Через те, що я була першою (і єдиною) жінкою, хлопці прийняли мене радісно і за весь час моєго перебування в загоні поводилися зі мною по-товарищому, але шанобливо і ввічливо. Жіноче рівноправ'я тоді ще не було дуже популярне, й мої нові друзі не дозволяли мені тегати на собі зброя..." [11].

Жінки, що брали участь у патріотичних організаціях, за підтримки Тимчасового уряду створили "Спілку допомоги вітчизні", метою якої проголосили боротьбу з дезертирством на фронтах світової війни та підніняття морального духу солдат. Вони були переконані, що саме поява жіночих батальйонів вирішить ці проблеми. Перший такий батальйон був утворений у Петрограді [12]. Активно вони створювалися і в Україні: у Києві батальйон напічував 400 жінок [13], в Одесі – 100 [14].

Жінки-солдатки, дружини та вдови фронтовиків також вимагали від Генерального військового комітету утворити з них жіночий курінь [15]. А на початку серпня 1917 року у Москві був проведений Жіночий військовий з'їзд, на якому обговорювалися мета жіночого військового руху, створення всеросійської жіночої ради забезпечення родин добровольців, військова трудова жіноча повинність тощо [16].

Та прийшовши в революцію з міркувань вищого порядку, жінка стасе немилосердним, нещадним "бійцем революції". Червона хустка, шкірянка та маузер стають модними атрибутами жіночого вбрання. Історія зберегла цілий ряд подібних образів:

Серед них професійна революціонерка Землячка (Залкінд Розалія Самойлівна), що очолювала політвідділ Південного фронту, займала високий партійний пост у Криму. Вона стала однією з головних ініціаторів фізичного винищенння офіцерського і молодшого командного складу врангелівської армії, який повірив обіцянкам більшовицького керівництва: здався в полон Багато крові, особливо української інтелігенції, на совісті у незламної більшовицькії Евгени Бощ, яка очолювала наркомат внутрішніх справ в Україні [17].

Слід відзначити, і на сьогодні це навіть доведено фахівцями-психологами, що якщо жінка переходить певну межу та вдається до насилля, то діє вона значно жорстокіше, ніж чоловік. Тож під час війни, коли психіка людей ставала досить крихкою, поява безжалісних фанатичок певною мірою була обумовлена спствореним життям. Образ такої "звіхнено-жорстокої жидівочки Фані" змальовує у своїх спогадах вище згадувана Тетяна Михайлівська-Цимбал: "Вона то зникала, то з'являлася знову, викликаючи жах та загальну ненависть. Улюбленим заняттям Фані були арешти й виконання смертних вироків. Оповідали, що вона звичайно сідала верхи на стілець обличчям до спинки й наказувала помічникам пропихати засудженого під стілець. Коли голова смертника появлялася з-під сидження стільци, Фаня пускала кулю просто в потилицю. Я бачила цю несамовиту жінку особисто. Маленька, чорненька, вбрана в чорну шкіряну куртку, з кулеметними стрічками, перехрещеними на грудях, і з парабелумом в руці. Очі – якісь мишаці, злиощі, колючі" [18].

Міфами та легендами овіяна постаття терористки та революціонерки-анархістки Марусі Никифорової. З її біографії відомо, що походила вона з селянської родини,

яка мешкала у селі Печенікове Стародубського повіту Чернігівської губернії. За терористичну діяльність під час Першої російської революції у своїх сімнадцять років вона потрапила до в'язниці, звідки ій вдалося втекти за кордон. Повернувшись після лютневої революції, Маруся стала на чолі анархо-терористичної групи, що діяла в Єлісаветграді, а пізніше розгорнула свою діяльність на значній території від Одеси до Ростова-на-Дону. Загинула ця легендарна особа у Криму в 1919 році від рук білих [19].

Але були жінки, які показали зразки героїзму на фронтах громадянської війни та у політично-громадському житті. Серед них – перша в Червоній Армії жінка-командир бронепотягу Людмила Мокієвська-Зубок [20]. Легендарною постаттю була також Чернігівська більшовичка Соня Соколовська. У 20 років ця тендітна дівчина стояла на чолі місцевого комітету партії Дмитро Дорошенко, який в ті часи був Чернігівським губернським комісаром, згадував про неї: "грубість ділсно була чужа Соні Соколовській, бо коли вже у самому кінці 1917 року Чернігів зайняли більшовики, то ій були зобов'язані своїм спаснням біля сотні офіцерів, що мешкали у місті." [21].

Та переважна більшість жінок все ж таки залишилися звичайними трудівницями, дружинами і матерями. Це досить яскраво простежується у спогадах жінок тих часів, які самовіддано намагалися зберегти родину, дати дітям освіту та належне виховання, захистити їх від жорстокостей війни. У своїх спогадах Марія Лівицька, дружина Андрія Лівицького, відомого українського громадсько-політичного діяча, члена Центральної Ради та голови Директорії УНР, зазначала: "Я особисто не брала участі в революції 1917 року. Причиною цього були мої родинні обставини. Наші діти, Наталя і Микола, були в шкільному віці та вимагали моєї опіки. Дочка моя училається вже в гімназії в Золотоноші, а синя з сама підготувалася до іспиту до першої класи гімназії. Під моїм додглядом були також хлопці сироти, якими опікувався Андрій. Я не мала права занедбувати всіх цих обов'язків родинного характеру" [22]. У великих містах, де панував голод і холод, здобути опалення та харчі становило неабияким героїзмом. Зі щоденника Емілії Брушкус, дружини відомого російського економіста, яка разом з чоловіком та трьома синами пережила страшні роки революції та громадянської війни у Петербурзі, постає образ жінки, для якої здоров'я та життя дітей були набагато важливішими ніж будь-які політичні перетворення. У лютому 1917 року вона писала: "Полно мне загадывать о ходе истории... У детей вчера вечером поднялась температура, а врача нельзя достать. Или нет дома, или не на чем ему приехать. Трамваи не ходят, ни извозчиков, ни автомобилей. Мне не до революций. Я прежде всего мать, у которой дети больны" [23].

Тож, як бачимо, під час революцій та війн жіночі обличчя ставали серйознішими та суровішими, іхні характери загартовувалися, жінки ставали сильнішими морально та фізично. Хоча зараз ми і вважаємо, що поява жінок на фабриках та заводах, створення ними власних профспілок, добробчинних та освітніх організацій і наречіті розширення іхніх політичних прав було значним кроком вперед у завоюванні жінками рівноправ'я з чоловіками, але не слід забувати, що все те сталося не від хорошого життя, не від усвідомлення необхідності поступу жіночтва суспільством. Перш за все, це було зумовлене жорстокими обставинами, які примусили жінок змінити свій соціальний статус [24]. На жаль, жінки так і не змогли стати консолідаючою та миротворчою силою в суспільстві. Вони скоріше стали жертвами свого часу, чий повчальний досвід забувати не слід.

Література

- Буддаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – С. 55.

- 2 Зориков А. Н. Криминогенная обстановка как результат и фактор социальной мобильности в России в нач. XX в // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. - М., 1997. - С. 5 - 8.
- 3 Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині). - Нью Йорк, 1963. - Т 1 - Ч. 1 - 2 - С. 102.
- 4 Черниговская земская газета. - 1917. - № 3
- 5 Підрахунки за Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. - К., 1998. - С. 206 - 238.
- 6 Жіночий Вісник. - 1917. - № 1. - 11 червня.
- 7 "Жіночий Вісник" УЖС не слід плутати з "Жіночим Вісником" - органом Союзу Українок, який вперше вийшов на сторінках газети "Діло" у 1922 р. у Галичині: Західноукраїнський Союз Українок утворився у 1917 р. на основі "Жіночої Громади", яка у свою чергу постала у 1909 р. з "Клубу русинок" (1893р.)
- 8 Русова С. Наши визначные женки: литературные характеристики-силиети. - Вінниця, 1945. - С. 11.
- 9 Коллонтай А. М. Из моей жизни и работы. - М., 1974. - С. 401.
- 10 Навроцький О. Українське жіноцтво в боротьбі за волю України (з нагоди 40-ліття вимаршу УСС) // Жіночий світ. - 1954. - Вересень. - Ч. 9. - С. 2.
- 11 Михайлівська-Цимбал Т. З військового гнізда (Слогади). - Буснос-Айрес, 1977. - С. 92.
- 12 Кулик В. Н. Российские женщины в 1917 г. // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. - М., 1997. - С. 84.
- 13 Київська мысль. - 1917. - 12 липня
- 14 Там же. - 1917. - 19 augusta
- 15 Нова рада. - 1917. - 19 липня
- 16 Київська мысль. - 1917. - 4 augusta
- 17 Козуля О. Жінки в історії України. - К., 1993. - С. 104.
- 18 Михайлівська-Цимбал Т. Назв. праця. - С. 94.
- 19 Беленкин Б. И., Леонтьев Я. В. "Черная тень революции" (атаманша Маруся Никифорова) // Отечественная история. - 2002. - № 4. - С. 169 - 178.
- 20 Козуля О. Назв. праця. - К., 1993. - С. 111.
- 21 Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине: По мемуарам белых. - М., 1930. - С. 83.
- 22 Лівіцька М. На грани двох епох. - Нью Йорк, 1972. - С. 261.
- 23 Цит за: Рогалина Н. Л., Телицын В. Л. Заботы и мысли интеллигентной женщины в дни революции ("Дневник матери-хозяйки") // Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль. - М., 1997. - С. 87.
- 24 Грабовська І. Проблеми та перспективи жінки в сучасній українській політиці // Сучасність. - 2001. - № 6. - С. 59.

Н. А. Владимирова
Радянська влада в Чернігові в 1917-1918 роках:
демократія чи авторитаризм

Жовтневі події 1917 р. в Петрограді призвели до пожвавлення діяльності чернігівських більшовиків. Однак вони відразу ж зустріли опір з боку місцевих представників українського політичного спектра: політичної влади, українського багатльйону і комітету громадської безпеки. Фактично це стало більшовикам на перешкоді.

Але за цих умов вони не припинили боротьби за здійснення гасла - "вся влада

радам", навпаки, спробували ще до приходу радянських військ до Чернігова втілити лозунг в життя та утворити військово-революційний комітет.

На початку грудня 1917 р. це питання розглядалося на зборах міськради, де пропозицію більшовиків підтримали і члени партії Поалей-Ціон. Та коли діло дійшло до голосування, поалей-шоністи, не відомо з яких причин, змінили свою думку, висунувши компромісну резолюцію "ВРК потрібен для охорони здобутків революції, але брати владу, з огляду на місцеві умови, рада не повинна" [1].

Проте, треба зазначити, що більшовицька резолюція мала деякий успіх, набравши чималу кількість голосів - 30, особливо, якщо враховувати, що проти проголосувало лише на 3 голоси більше Пропозиція Поалей-Ціон отримала всього 6-7 голосів [2]. Швидко зорієнтувавшись, більшовики вирішили присиднатися до резолюції ціоністів, вважаючи, що обрання ВРК обов'язково потягне за собою наступні кроки по захопленню влади [3]. Але іх розрахунок не вдався, бо союзники не погодились і на цей крок, а більшість депутатів, які складали есери і меншовики, повністю їх підтримала. Отже, перша спроба більшовиків захопити владу зазнала поразки.

Певний час з боку більшовицьких сил не спостерігається проявів будь-якої активності. Д.Дорошенко мав рачю, коли писав у своїх споминах, що становище в Чернігові зробилося небезпечним десь з середини грудня [4]. Це насамперед, пов'язано зі змінами, що сталися після проведення 11-12 грудня 1917 р. в Харкові I Всеукраїнського з'їзду рад.

Без сумніву рішення з'їзду виявилися мобілізуючим чинником в боротьбі за встановлення радянської влади на Україні. Як наголошував Д.Дорошенко, від проведення I Всеукраїнського з'їзду рад почалося завоювання України більшовиками з середини, ніби українськими ж силами і при наявності нового українського уряду [5]. Розгорнувся наступ проти Центральної ради та її органів на місцях.

В Чернігові все розпочалося зі створення (в грудні) загону червоної гвардії. Розбіжності в радянській історіографії призвели до того, що одні називають цифру кількості загону - до 100 чоловік [6], інші - понад 100 [7], і навіть - 200 бійців [8], проте всі погоджуються з тим, що командував їм О.Соколовський. А у другій половині грудня об'єднане засідання ради, спільно з представниками місцевого гарнізону ухвалило таки більшовицьку резолюцію про переображення ради робочих і солдатських депутатів і створення ВРК, що знаменувало собою перший крок до наближення поставленої більшовиками мети. Причому, ліві сили, засудивши дії Генерального Секретаріату - стосовно пропуску через Україну козацьких ешелонів на Дон на допомогу Каледіну, висунули навіть вимогу переображення Центральної ради [9].

До поступового, але все ж таки зростаючого впливу більшовиків серед населення, приводила не лише політична діяльність їх самих, але й практична бездіяльність політичних опонентів. Це стосується і українських, і російських партій. Дуже показовими з цього погляду є свідчення Д.Дорошенка. "В той час, констатує він, - як більшовики виявляли колосальне напруження енергії, активності, захоплення й завзяття, - на українському боці ясно виявлялися депресія, занепад духу і зневіра" [10].

Одночасно, населення міста починає все більше відходити від меншовиків та есерів. Про зміну настрою свідчать і листопадові перевибори виконкому міськради, спричинені, на думку сучасників, його фактичним розвалом [11]. Членами виконкому стали 5 поалей-шоністів, 3 більшовика, 1 меншовик, та 1 есер.

Той факт, що в 20-х числах грудня на загальноміських зборах РСДРП(б) була прийнята категорична резолюція - "вся влада - ради народних комісарів" [12], засвідчує остаточне рішення більшовиків встановити радянську владу в Чернігові. Це красномовно підтверджують і слова Ю.Коцюбинського (саме його резолюція й була прийнята). "Коли не буде якого найрішучіших заходів, то станеться жахливе діло -

буде упущенено владу” [13]

Однак, для утвердження в місті влади, більшовикам потрібно було “розгромити значні сили націоналістичної контрреволюції” - три батальйони гайдамаків (1,500 чол.) [14]. Та, постановивши не вагатися, а поглибити російську революцію, більшовики не розраховували навіть на власні сили. І саме тому С Соколовська, встановивши зв’язок з командуванням мінського революційного загону, звернулась з проханням про допомогу [15]. А для більшого посилення, за вказівкою комітету, до Чернігова підійшли загони з навколишніх селищ, загальною чисельністю 1,5 тис. чоловік [16]. Здавалося б, якщо військові сили таким чином зрвнялися, то більшовикам нема чого боятися, та попри все, вони не наважились на самостійний виступ, а чекали на допомогу, плануючи почати виступ лише 19 січня 1918 р.

Вірогідно, така позиція вичікування, деяка пасивність більшовиків, яка тривала певний час, виглядає дещо дивною. Тим більше, що, як згадує Д. Дорошенко, більшовики взагалі мали захопити Чернігів на місяць раніше, ніж це сталося (19 01 1918 р.) Загальна ситуація теж була відповідною. Як наголошував В. Шербаков, вже “переддень жовтневої революції на Чернігівщині характеризувався як повне беззладдя і панування анархії” [17]. А на початку грудня 1917 р. в губернії запанувала вже повна анархія, та навіть сам губернський комісар (Д. Дорошенко), за власними спомінами, “нічого не міг видіяти й мусив покірно плисти за водою” [18]. Будучи не в змозі впливати на політичне життя міста, губернський комісар прийняв остаточне рішення повернутися до Києва. Отже, існуюча в Чернігові система влади вже з жовтня місяця була паралізована. Тобто, для політичних опонентів влади відкрилась можливість її усунення взагалі.

Проте, таку відносину бездіяльність цілком можна пояснити. Але спочатку, звернемо увагу на той момент, що радянські дослідники пояснюювали таку поведінку більшовиків лише двома причинами: 1) наявністю в місті великого гарнізону, 2) негативною позицією ради робочих і солдатських депутатів.

Що стосується другої причини, то вона в дійсності викликана тим, що більшовики не мали абсолютної переваги в раді, не зважаючи на збільшення свого представництва в ній та в її виконкомі.

Щодо посилень на гарнізон, то вони дещо перебільшенні. Ті військові частини, що дислокувались у Чернігові, можна сказати існували лише номінально і боєздатними одиницями фактично не вважались. Оскільки, згідно з постійними повідомленнями місцевої преси (зокрема земської газети), вони займалися не політичними справами чи охороною спокію населення, а навпаки, грабували, вбивали і наводили жах на мешканців Чернігова. До того ж частина військового гарнізону віддавала свої симпатії більшовикам. Сам губернський комісар визнавав, що охороняти, боронити місто від погрому, властиво, було нічим. Українські військові сили пітому деморалізувались і збільшовичувались.

На початку січня 1918 р. охорону міста здійснювало місцеве добровільне об’єднання “Військовий Союз”, незабаром перейменованій у “перший чернігівський загін Вільного козацтва” [19]. Мабуть він і став головною перепоною для більшовицьких сил. Та наявність такого більш-менш боєздатного, але обмеженого військового контингенту, робила дуже проблематичною подальшу долю захисту.

Тобто, з’ясовується, що питання полягало дещо в іншому ракурсі. Справа в тому, що червоногвардійський загін був не достатньо міцним і надійним. До того ж, він існував на нелегальному становищі [20]. Навряд чи варто підвергати сумніву визнання більшовика А. Тіліса, що в цих умовах підняти озброєне повстання в листопаді 1917 р. не було ніякої можливості.

Власне, ситуація ускладнювалась й розколом чернігівської РСДРП(б) на праву і

ліву групу, причому першу складали більш популярні і досвідчені діячі. Такі внутрішні незгоди - прямий наслідок тривалої дискусії з приводу можливості і доцільноти взяття влади. Спроба члена правої групи Я. Шафрановича довести, що наша країна відстала, а тому немає умов для соціалістичної революції (адже ж не солдатськими багнетами її робити), успіху не мала [21]. Під тиском наведених аргументів, більшість підтримала протилежну, доленосну доповідь Ю. Коцюбинського, яка вимагала негайного здійснення гасла - "вся влада - раді народних комісарів" [22].

Але на цьому суперечки серед більшовиків не завершились, навпаки, вони продовжували тривати і після запрошення мінського загону. Дуже показовими виявилися настрої Соколовських. Зокрема, О. Соколовський вважав, що "Радянська влада не поглибила справу революції, а внесла лише анархію в економіку Росії. Всі декрети не витримують критики. Вся сила ради народних комісарів у багнетах, але це ознака безсиля". Позиція Його сестри Софії вважала цікава, якщо взяти до уваги те, що ця жінка стояла на чолі місцевих більшовиків. Поділяючи, в цілому, погляди брата, С. Соколовська внесла заяву, що вона не є більшовичкою, а є інтернаціоналісткою, на підставі чого, ставила під сумнів своє представництво в міській думі від РСДРП(б) [23].

Щербаков наводить дані, згідно з якими це висловлювання належить не О. Соколовському, а Його сестрі.

При такому стані речей, навіть при розкладі апарату управління, стає зрозумілим, що чернігівські більшовики, не маючи достатніх військових сил, єдності у поглядах, не спроможні були захопити владу в строк, визначений губернським комісаром.

Нарешті, 19 січня 1918 р., в Чернігові вступив червоногвардійський загін під командуванням лівого есера М. Порядіна [24]. Напередодні міська рада і дума, домовившись про мирну передачу влади та роззброювання місцевих добровільчих формувань, оприлюднили відозву до населення із закликом до спокою. Тож, загін не зустрів в місті будь-якого збройного опору.

Таким чином, 19 січня 1918 р. в Чернігові була встановлена радянська влада.

А 21 січня в місті відбулась демонстрація-вітання загону та факту встановлення радянської влади. Командир загону - М. Порядін, звернувшись до солдат і публіки, сказав, що: "Тепер перед нами стоїть серйозне завдання - укріпити владу рад" [25]. Населення широко вітало Його далекосіжну промову, не знаючи ще, які наслідки вона буде для них мати в подальшому.

Початок, здавалося б, був гарним, як на думку сучасників. З січня почала працювати рада депутатів, головою якої стала С. Соколовська. В тому ж місяці вона провела засідання в раді з запрошеннями заможними мешканцями Чернігова, де запропонувала им внести можливу суму грошей (в зв'язку з їх відсутністю у ради) на школи, лікарню і т.п. Результатом був список присутніх з зазначенням суми й строку внеску [26]. Крім того, за ініціативою ради депутатів в місті були націоналізовані банки, а на промислових підприємствах встановлений робітничий контроль [27]. Втім, на цих "успіхах" все і скінчилось.

Дуже швидко з'ясувалось, що радянська влада має й зворотній бік медалі. Такою стороною більшовицького триумфу стала "чорна смуга" для інших політичних суперників і населення також.

Підтвердженням цього може слугувати протокол одного мітингу, що відбувся в перші ж дні радянської влади в залі дворянського зібрання. Впевнені в тому, що вони живуть в демократичному суспільстві, де є свобода слова, політична опозиція почала звинувачувати більшовиків в захопленні влади, в узурпаторстві, в продовольчий кризі. Однак, у відповідь опозиція почула те, що заздалегідь не важко було передбачити іншими словами, - категоричне попередження О. Соколовського.

"Если вы будете сидеть смирно и не станете мешать нам в работе, мы вас не тронем. Но, если вздумаете вставлять палки в наши колеса, - пеняйте на себя" [28].

Проте, насправді, виявилось, що "палки в колеса" вставляла ні політична опозиція, а славнозвісний військовий загін, що прийшов на "допомогу" більшовикам. Учасники подій того часу дають про командира загону М. Порядіна найнегативніші свідчення безупинно пиячих, проводив ні на чому не обґрунтовані арешти; він не вважав у своїх вчинках ні на місцеву більшовицьку організацію, ні на раду депутатів [29], це людина, котра володіючи великою силою волі, одночасно володіла не меншими зазорумілістю і нахабством, що доходили до самодурства [30].

З контексту праць Д. Дорошенко видно, що основне вістря терору радянських військ у перші дні після захоплення було спрямоване проти військових, особливо офіцерства. Несправедливі факти і спомини очевидців свідчать, що це дійсно так. В перші ж дні, М. Порядін, у супроводі своїх солдат, почав арештовувати на вулицях, без будь-яких причин і підстав, усіх перехожих, котрі своєю виглядовою були схожі на військових [31].

Одночасно, слід визнати, що в день приходу загону в місті не сталося жодної кривавої розправи. Але, певним чином це було пов'язано з діями С. Соколовської, яка рішуче виступила проти вбивств і мордувань.

Вона, будучи головою революційного комітету, врятувала життя коло сотні офіцерів [32].

Наведені дані дають нам змогу побачити, що вже з самого початку між командуванням загону і радою депутатів не було спільногого діалогу. Між ними відразу почалися гострі чвари і на ґрунті розподілу владних функцій. Виконком вимагав (і цілком логічно), щоб цивільна влада в місті повністю належала йому. Командування відмовляло, на підставі наявності в раді оборонців. Більше того, на засіданні виконкому від 28 січня, присутній М. Порядін висловив "бліскучу" думку, що: "мол Ленин і Троцкий от революции отстали, что декреты он не считает нужным принимать к руководству и что он представляет собой власть и военную, и гражданскую" [33]. І хоча рада депутатів виділила зі складу низку комісарів, фактично владу свою вона не могла проявляти.

Непорозуміння між ними ще більш посилились після видання радою наказу про віддачу населенню зброя. Через це зі штабу загону стали поступати беззапеляційні вимоги на неї, а також, на повернення пістолетів офіцерам. А декілька днів по тому, стало достовірно відомо, для чого знадобилася зброя: захісники-червоногвардійці продавали револьвери на базарі тому ж населенню [34]. На такому фоні ставало дедалі зрозумілим, що відносини не покращатися, а роль ради зводиться до нуля. Тож прямим наслідком такого "спилкування" було те, що власний військовий загін ради депутатів стояв в повній бойовій готовності, на випадок нападу порядінців з метою розбросиння місцевого загону [35].

Між радою і керівником гарнізону постійні конфлікти виникали і на ґрунті неможливості розподілення влади. Мабуть, саме це розпечення пристрастей зумовило появу на одному з січневих зібрань комітету РСДРП та членів фракції ради робочих і солдатських депутатів комісара Ставки Арістратова. Здавалось би, з його допомогою, було знайдено, нарешті, компромісне рішення. Суть полягала в прийнятті резолюції Арістратова, згідно з якою, цивільна влада повинна належати створеному військово-революційному комітету з 7 чоловік - 4 від ради і 3 від загону [36]. Та, навіть визнання авторитету Ставки, не завадило М. Порядіну не погодитися з віддачею частини влади. На останок, він відповірив: "Я назначен не для того, чтобы быть лакеем совета. Вся власть - в моих руках" [37].

Однак, на початку лютого, невідомо з яких міркувань, М. Порядін вирішив:

передати цивільну владу міськраді, але за умови її перевиборів. Щоправда, потреби в цьому зовсім не було, оскільки і склад майже весь час іновлювався. А проведені перевибори виконкому, що дали 6 більшовиків, 3 поалей-ціоніста, 6 правих, вже не мали ніякого значення, тому, що в тому ж місяці в Чернігові стало відомо про укладений договір України з німцями, і одночасно про відхід червоногвардійського загону М. Порядін тікав з міста, залишаючи про себе "добру" згадку, мабуть, не реалізувавши до кінця накреслений план більшовицької авантюри в усіх його складових.

Як же сприяяли більшовицьку навалу з цією демократією безпосередні мешканці Чернігова? Щоб уявити собі це, наведемо для прикладу уривки зі статті місцевої газети, що якраз відображає думки всезагального характеру "Большевизм явился сплошной властью разнуданной черни, которая поняла социализм как разбой и грабеж, а равенство, как право оплевывать все окружающее Жизнь и честь человека онставил ни во что. Самосуды он ввел в систему. Все, что добывалось реквизициями и контрибуциями, текло в карманы большевиков. В дни их господства город представлял собой какой-то пьяный лагерь. Их комиссары в своем цинизме превзошли всех николаевских чиновников" [38]. А група чернігівців, як подає та ж сама газета, навіть мала намір випустити брошуру з описом подробиць перебування більшовиків в Чернігові [39]. На жаль і так і не було надруковано. Звернемося до підтверджених документами фактів, які складають частковий перелік "подвигів" нової влади за період її перебування в місті: 1) розгромили і пограбували садибу Савича на Бобровиці - % худоби перерізано, в домі розбиті і поламані все меблі, знищена бібліотека, 2) у кількох осіб реквізовано коней, 3) у магазинах вилучено велику кількість товарів і видано "платіжні розписки"; 4) була визначена контрибуція в 675 тис. карбованців, 5) при повний забороні вживання спиртних напоїв у місцях посту більшовиків вони текли рікою, що брала початок з місцевого винного складу [40]. Доказом останнього є і показання міліціонера Ф. Райко від 27 березня 1918 р. "в останні дні свого перебування, як чини штабу, так і рядові більшовики, майже постійно були в стані сп'яниння" [41].

На підтвердження розстрілів місцевих жителів радянськими військами "Чернігівська земська газета" нагадує, що в Чернігові убито гімназиста М. Лебедя (член комітету УПСР), учовою стріляниною з гармат - дівчину 18 років [42], вже в переддень відходу загону вибухом ручної бомби - офіцера Печановського, розстріляний писар М. Чоботько, а також важко поранений писар С. Ніколаєнко [43]. Як потім вихвалається один з учасників екзекуції, М. Чоботько і С. Ніколаєнка розстріляли за те, що знайшли у них якісь "царські документи" [44] (дуже "вагома" причина, щоб позбавити життя).

Всі ці, вище викладені факти, що відображали дійсну політику порядінців, в радянській історіографії поставали, як - "значна допомога ради депутатів, а головне, - рішуче викорчувування решток контрреволюції та змінення органів радянської влади" [45]. Але політичні реалії, як ми вже змогли переконатися, дають зовсім іншу картину життя. Влада концентрувалася в руках диктатора М. Порядіна (зазначимо, що в подальшому він був розстріляний своїми ж бійцями за викрите мародерство).

Література

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. Р.592,оп. 1,спр. 1, арк.31.
2. Щербаков В. Жовтнева революція і роки громадянської боротьби на Чернігівщині — Чернігів, 1927. - С 309.
3. ДАЧО,арк.31
4. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Укр. іст. журнал

- 1993. - №2-С 108
5. Дорошенко Д. Історія України 1917 - 1923 рр. - Ужгород, 1932. - Т. 1. - С 224
6. Гамрецкий Ю. и др. Триумфальное шествие советской власти на Украине. - К., 1987. - С.56
7. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. - К., 1972. - С. 107
8. Левенко Л. Трудящі Чернігівщини в боротьбі за владу рад (1917-1920 рр.) - Чернігів, 1957. - С. 17.
9. Большевистские организации Украины в период становления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917-апрель 1918) - К., 1962. - С.470
10. Дорошенко Д. Вказ. пр. - С 287.
11. ДАЧО, арк.32
12. Щербаков В. Вказ. пр. - С 60.
13. Там же.
14. Гамрецкий Ю. Вказ. пр. - С.56
15. Там же
16. Нариси історії. -С.70.
17. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині // Літопис революції. - 1927. - № 5-6. - С 300
18. Дорошенко Д. Мої спомини. - С. 107.
19. Чернігівський край. - 1918. - З января.
20. ДАЧО, арк.30
21. Щербаков В. Жовтнева революція й роки. - С.59
22. Там же. - С 60.
23. ДАЧО, спр.3,арк.108.
24. Там же, спр. 1,арк.32
25. Чернігівський край. - 1918. - 23 января.
26. Коновалов В.Г. Елена. - Одеса, 1969. - С 39.
27. Яцура М., Єдомаха І. Чернігів. - С. 85.
28. ДАЧО,спр. II., арк203
29. Щербаков В. - С.47.
30. ДАЧО,арк.204
31. Там же, спр.5, арк. 124
32. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л.,1930. - С.83.
33. ДАЧО, спр.11, арк.204
34. Там же, спр. 5,арк.124
35. Там же, спр. 11, арк.204
36. Там же, спр.3,арк. 110
37. Там же
38. ЧЗГ. - 1918. - 23 февраля
39. Там же.
40. Чернігівський край. - 1918. - 7 марта
41. ДАЧО. ф. - Р4609, оп. 1, спр.527,арк. 18
42. ЧЗГ-1918-2 февраля.
43. Там же. - 23 февраля
44. ДАЧО,арк. 18
45. Яцура М., Єдомаха І. Назв. пр.

А. М. Острянко

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому?

Становлення студій з вітчизняної історії в стінах Ніжинської вищої школи нерозривно пов'язано з діяльністю науково-дослідної кафедри історії культури й мови (далі – НДК). Секція історії НДК в 20-і рр. ХХ ст стала форпостом Ніжинської історичної школи в галузі історії України. Її представники зробили неабиякий внесок в розробку української історії доби Гетьманщини, створили низку історіографічних та джерелознавчих досліджень.

Ніжинська історична школа у 20-х рр., на жаль, повторила багато у чому типовий для української історичної науки шлях, переживаючи складні трансформації, з одного боку, під впливом неоднозначних та суперечливих процесів у державі, а з іншого, внаслідок незахищеності її від адміністративної сваволі. Паралельно з нарощуванням успіхів на тлі згуртування осередку науковців у Ніжині, початком його регенерації та завойовуванням авторитету серед інших дослідницьких центрів України, над Ніжинською історичною школою згущалися хмарі.

Відкрита у лютому 1922 р. НДК історії культури й мови при Ніжинському інституті народної освіти невдовзі непомітно для себе почала зазнавати впливу суспільно-політичних реалій. 31 травня 1923 р. за ініціативи Ніжинського іспартиту було скликане спільне зібрання красних партизан Ніжинської округи і Ніжинської НДК [1, Арк. 134]. На зборах були присутні усі члени НДК та 163 красних партизани. Метою зборів було створення спеціальної комісії по вивченню руху червоних партизан на Ніжинщині та Чернігівщині. Учасники зібрання погодились, що "все представители научно-исследовательской кафедры были свидетелями деятельности и подвигов партизан и являются вполне подготовленными историографами красной партизанщины на Нежинщине и Черниговщине" [1, Арк. 134]. На думку представника червоних партизан В Крапивянського, над історією партизанського руху повинні працювати "не только участники, но и те, кто были нашими врагами, и даже те, кто и сейчас остаётся нашим врагом" [1, Арк. 135]. Керівник НДК, ректор ІНО О. Карлеко запропонував доручити "главную работу и руководство работой учёному историку, которому уже приходилось писать не одну книгу" [1, Арк. 135 зв.]. Від імені істориків кафедри В. Кукаркін заявив, що професори Г.Максимович, М.Бережков та О.Покровський вітають рішення про створення історії червоних партизан і готові приступити до роботи по її написанню [1, Арк. 136 зв.]

Напевно саме в цьому засіданні криється пояснення багатьох фактів подальшої історії НДК. Очевидно, що це засідання мало безпосередній вплив на порушення у червні 1923 р. питання про створення секції марксознавства та про осучаснення назви кафедри – НДК історії, культури, мови і марксознавства [2 - С. 123]. Можливо, ухвалена разом з червоними партизанами програма наукових студій членів кафедри, визначила непотрібність пролетарській державі досліджень аспіранта кафедри К. Штепи і спричинила тимчасове зняття НДК з державного фінансування [3, Арк. 220]. Крім того, зі згадуваного засідання ведуть початок дослідження історії більшовицької партії та революційного руху в Україні членами Ніжинської НДК, при тому, що у звітах немає згадки про роботу над створенням історії партизанського руху на Чернігівщині.

З часом НДК відчула на собі безпосередній ідеологічний тиск, так би мовити, з середини У вересні 1927 р. було прийнято рішення у зв'язку з нагальнюю потребою підсилити "марксівський ґрунт" наукової роботи зарахувати науковими співробітниками кафедри комуністів ректора інституту М. Куїса та В. Кукаркіна [4 -

Арк. 15-16]. Для Ніжинського ІНО цей факт досить промовистий, адже до 1921 р. серед викладачів та студентів не було жодного комуніста і комсомольця [5 - С 688]. Саме ці два представники НДК були провідниками офіційних поглядів. 1928 р. М. Куїс став ініціатором обговорення питання про потребу вивчення пролетарської культури [2 - С. 124]. Аргументуючи необхідність звернення до вивчення пролетарської культури, він підкреслював, що "життя вимагає від кафедри ведення масової роботи, ознайомлення мас з висновками науки. Через це треба поставити на чергу дня вивчення нової літератури, мистецтва, науки, питань нового побуту". На підставі цього невдовзі було створено комісію з проблем пролетарської культури, до якої увійшли М. Куїс, В. Кукаркін, В. Резанов, Є. Рихлик, К. Штеппа, П. Кліміша [4 - Арк. 33 зв., 40 зв.]

Бажання активізувати вивчення революційних подій змусило керівництво кафедри поставити у травні 1928 р. питання про зарахування співробітнику НДК директора Чернігівського ІНО В. Щербакова, який займався дослідженням історії революційного руху на Чернігівщині. Рецензію на його роботу дав М. Петровський. Як позитивну рису дослідження В. Щербакова він відзначив лише використання архівних матеріалів, проте наголосив, що автору бракує знайомства з науковою методологією історичних досліджень і критикою джерел. Однак кафедра, зважаючи на тривалу педагогічну діяльність В. Щербакова, прийняло рішення про його обрання науковим співробітником НДК [4 - Арк. 40, 46-46 зв.]

У лютому 1930 р. Ніжинська НДК стала об'єктом дискусії, яка розгорнулась між Донецьким ІНО та Народним комісаріатом освіти. Спираючись на думку М. Скрипника про "потребу перерозподілення науково-дослідницьких катедр", правління Донецького ІНО висловило пропозицію про переведення НДК з Ніжина до Луганська [6 - Арк. 185]. Ця пропозиція була умотивована тим, що, з одного боку, Донбас відіграє куди більшу, ніж Ніжин, роль у господарському і культурному житті країни, а з іншого, у Луганську "катедра знайде робітниче оточення й зможе розгорнути нові секції з більш актуальними, ніж зараз завданнями, до того ж гарантувався цілком робітничий склад аспірантів" "з дуже значною партійно-комсомольською прослойкою" [6 - Арк. 185]. Планувалось компенсувати фонди бібліотеки Ніжинського ІНО за рахунок зв'язків з науковими бібліотеками Харкова [6 - Арк. 185].

Директор Ніжинського ІНО С. Порада та керівник НДК В. Резанов 6 вересня надійшли до Укрнауки запит, якому просили внести ясність у "чутки про розформування науково-дослідних кафедр... бо цілком невідомо, як же саме пройде реформа яка буде доля ніжинських аспірантів" [6 - Арк. 188]. Усі сумніви розвіялися, коли у вересні ж 1930 р. надійшло повідомлення про те, що "згідно з резолюцією РНК Ніжинська н/д к-ра історії української культури ліквідується" [6 - Арк. 187]. Аспіранти мали бути переведені до установ Києва або Харкова за власним бажанням, а ті з них, хто пройшов дворічний стаж, направлялися на педагогічну роботу. Згідно цього рішення керівництво кафедри та її члени залишились на роботі на кафедрах ІНО, а також прикріплювались "для наукової роботи до відповідних н/д інститутів і працюють на місці під їх керівництвом" [6 - Арк. 187]. На місці науково-дослідної кафедри постали дві - кафедра історії України та кафедра історії народів СРСР, які за своїм призначенням зосереджувались на навчальній, а не науковій роботі.

Такий поворот подій став частиною чітко спланованої операції проти науково-дослідних установ в Україні в цілому, адже у липні-серпні 1930 р. тривала перевірка установ ВУАН бригадами і комісіями Робітничо-селянської інспекції, що привела до згортання діяльності академічних установ М. Грушевського. Оскільки ще з 1924 р. ДПУ було відомо, що "в різних містах, особливо в академічних центрах, у Грушевського з'являються "свої люди", в тому чи іншому відношенні від нього залежні

в Ніжині Петровський, Єршов, Штеппа – молоді науковці, які подавали певні надії, в Чернігові Федоренко, Єфимовський, Милovidov" [7 - С 34-35], то ніжинський осередок недовго чекав своєї участі. Основний матеріал, необхідний для морального знищення ніжинських вчених, був зібраний під час так званих "чисток" 1929-1930 рр., коли основна увага зверталася на соціальне походження науковця та на коло його наукових з'язків – накопичені дані дозволили розправитись з ніжинським осередком як з кублом класових ворогів.

І все ж, ліквідація основного інфраструктурного підрозділу Ніжинської історичної школи ускладнила, але не припинила її діяльність.

Джерела та література:

1. Державний архів Чернігівської області - Ф Р-592.- Оп. 1.- Спр. 5.- 207 арк.
2. Бойко О.Д. Нарис історії ніжинської науково дослідної кафедри історії, культури та мови (20-30-ті рр.) // Сіверянський літопис - 1998. № 5 - С 120-127.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині - Ф Р-6121 - Оп. 1 Спр. 281 - 311 арк.
4. Там само - Спр. 106. - 72 арк.
5. Карпеко А. Там, где учился Гоголь (воспоминания) [Машинопис] - Воронеж, 1960. - 911 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф 166 - Оп 6 - Спр. 4647. - 189 арк
7. Пристайко В , Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934 - К.: Україна, 1996. - 335 с.

А. Ю. Шевченко

М.Н.Петровський: представник офіційної науки чи об'єктивний історик ?

Наукове сьогодення яскраво свідчить про закономірне зростання інтересу до постатей вітчизняних вчених-істориків, іх діяльності в певних історіографічних умовах. Цей процес актуалізується не тільки "зовнішніми" для науки сприятливими умовами українського державотворення, але обумовлений і суті "внутрішньою" логікою розвитку науки. Тому великої значення набувають дослідження персонологічного та біоісторіографічного характеру як своєрідний вид історіографічних праць.

Вивчення особистої долі науковців, умов, в яких вони проводили дослідження необхідно для розуміння самої суті їх концепцій, для всебічної оцінки ролі й місця конкретних істориків у розвитку історичного знання, з'ясування ступеню їх впливу на становлення, формування і подальшу еволюцію різних наукових течій, до яких вони належали, для відтворення цілісної картини загального процесу розвитку історичної науки.

Ім'я Миколи Неоновича Петровського ототожнювалося у вітчизняній історіографії з процесом становлення марксистсько-ленинської методології в історичній науці, а сам вчений вважався одним з фундаторів "радянської концепції" історії України. Лише останнім часом з'являються роботи дослідників, які більш об'єктивно відображають складну та суперечливу долю цього талановитого вченого[1]. Відомий дослідник історії України В.Г.Сарбей у одній з рецензій зазначив "навіть так звана перебудова другої половини 80-х років не порушила сталих консервативних традицій радянських видавництв, одним з прикладів чого були митарства, яких зазнав у 1985-1986 роках при підготовці до друку у "Науковій

думці" рукопис розвідки про історика М.Н.Петровського" [13,7, 11].

А саме до марксистсько-ленинської методології сьогодні питають небезпідставні претензії, насамперед, щодо її об'єктивного характеру. Тому для з'ясування питання, що винесене як назва цієї статті, необхідно висвітлити два головних його аспекти. Перший - взагалі можливість повної об'єктивності в історичних дослідженнях. Другий - наявність чіткої межі між використанням у дослідженні певної методології, що обрана самим науковцем з власних внутрішніх переконань, та ситуацією, коли цю методологію, а поряд з нею і висновки, науковцю нав'язано ззовні.

Необхідно виходити з того, що будь-яке історичне дослідження не може бути взагалі позбавлене суб'єктивного елементу, навіть за умови ідеологічної незаангажованості науковця. До того ж і будь яке історичне джерело, що надає інформацію про певні суспільні процеси чи події, має певну мірою інтерпретаційну природу.

Можливо погодитися з тезою професора О.А.Удода, що об'єктивність, яка розуміється відокремлено від людини та її свідомості, "важко реалізувати навіть і в природничих науках", бо навіть там багато важливих даних отримують за участю людини та через її свідомість [12, 64-65]. Тим більш це стосується суспільних наук, що являють "самопізнання людства" та набувають пізнавальної цінності тільки за умови співвідношення з тією чи іншою ціннісною системою. Розв'язання проблеми отримання об'єктивних результатів дослідження за умови використання суб'єктивних за своєю суттю категорій, на думку О.А.Удода, багато в чому залежить від використання дослідником максимально широкої джерельної бази та альтернативних історичних джерел, від засікленості дослідника та суспільства у отриманні достовірного знання про історію людства, та використання цього знання для практичного вирішення сучасних соціальних проблем, від контролю об'єктивності історичних досліджень з допомогою отриманих раніше знань та загальнолюдських цінностей, від інтеграції історичної науки, що обумовлює співставлення національних історичних наук, відмову від монополізації істини і визнання багатозначності висновків історичної науки [12, 65].

В радянській історичній науці починаючи з 1920-х років активно стверджувалося розуміння об'єктивності ототожнене з партійністю, точніше комуністична партійність визнавалась за "вищу форму прояву об'єктивності". Головним аргументом тут виступило те, що, ніби то, прагнення пролетаріату повністю відповідають закономірностям розвитку суспільства, які, в свою чергу, є незалежними від волі чи свідомості людини. З цієї точки зору об'єктивний історик та представник офіційної науки є поняттями цілком тотожними [12, 63-64].

Але автор цієї статті ставить за мету розглянути наукову діяльність Миколи Несновича Петровського, з точки зору дотримання ним викладених вище умов, що наближують результати історичного дослідження до справжньої об'єктивності. Це передбачає вивчення досягнень М.Н.Петровського і у той час, коли він мав змогу проводити дослідження за власноруч обраною методологією та приходити до оригінальних висновків, а також тоді, коли він, під тиском умов, був вимушений приховувати за формальними висновками дійсні результати своїх досліджень чи збирати та аналізувати історичні джерела, зовсім утримуючись від оприлюднення висновків, що могли привести до переслідувань з боку влади та офіційної науки.

Для того, щоб простежити трансформацію наукових поглядів М.Н.Петровського необхідно, на наш погляд, ввести періодизацію його творчої діяльності, що припала на 20-ті – початок 50-х рр. ХХ ст.

Для першого періоду наукової біографії М.Н.Петровського (1924-1934 рр.) характерне розгортання його наукових інтересів до вивчення історії України

XVII століття, початок краснавчої та археографічної діяльності, редагування ним "Записок Ніжинського Інституту народної освіти", активна співпраця з установами Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та обрання дослідника дійсним членом Археографічної комісії ВУАН [11, 3].

Талант та напружена праця дозволили вченому швидко отримати високий авторитет в наукових колах особливо в галузі пошуку та аналізу оригінальних історичних джерел. Цей факт у своїх працях відмітили такі відомі науковці як М.Грушевський, Д.Багалій та інші [3, 173-174, 175]. З М.Грушевським у М.Петровського склалися добри професійні стосунки, про що свідчить опубліковане останнім часом листування вчених та схвальні відгуки Михайла Сергійовича на роботи молодого дослідника [2]. Формування М.Петровського як вченого відбувалося саме за часів розквіту української історичної науки та паралельного розвитку різних течій у історичних дослідженнях. М.Н.Петровський активно співпрацював з представниками різних історичних шкіл та використовував їх досягнення та досвід при проведенні своїх досліджень. Він отримав наставництво від відомих професорів, представників Ніжинського наукового осередку, М.Максимовича та Л.Ляскоронського. Також Микола Неонович підтримував зв'язки з відомими представниками неомарксистської історичної школи - Н.Полонською-Василенко, О.Оглобліним, М.Слабченком [3, 173].

Наприкінці 20-х років ХХ ст. значно посилився та активізувався тиск з боку держави на науку та персонально на науковців, і це стосувалося не тільки наукових підходів та методологій але і необхідних офіційній владі результатів досліджень. Цей процес ознаменувався у 1932-1934 роках розгромом Ніжинської історичної школи, звільненням М.Н.Петровського з посади редактора "Записок Ніжинського Інституту народної освіти", а невдовзі і з роботи у 1933 році [5, 349].

На другому етапі (1934-1941 pp.), після розгрому Ніжинської історичної школи М.Н.Петровський переїхав до Києва та влаштувався до Рукописного відділу бібліотеки АН УРСР, а потім працював на посаді старшого наукового співробітника Інституту Історії України АН УССР. В цей час він продовжує свою дослідницьку діяльність, але вона значно змінює свій характер у напрямку необхідного дотримання офіційних вимог до науки. Показовим з цього приводу було ставлення М.Н.Петровського до наукової спадщини видатного українського історика М.С.Грушевського. З одного боку, М.Н.Петровський неодноразово, в різni періоди своєї наукової діяльності, посилився на висновки М.С.Грушевського та апелював до нього як до авторитетного дослідника. Прикладом цього є стаття Миколи Неоновича "Присоединение Украины к России в 1654 году", що була надрукована у 1944 році в "Историческом журнале", де автор прямо посилається на висновки М.С.Грушевського щодо небажання гетьмана Б.Хмельницького розривати зв'язки з Московською державою [10, 52]. З другого боку, під зростаючим тиском тоталітарної радянської системи, М.Н.Петровський у тезах доповіді "Використання джерел в IX томі Історії України-Русі академіка М.Грушевського" стверджує, що цей том, написаний "українським націоналістичним політиком-істориком, ідеологом української буржуазії", але "є підсумком всієї наукової праці автора на Радянський Україні і заслуговує на особливу увагу" [8, 1-2]. За твердженням М.Н.Петровського, М.Грушевський, "ховаючись за "наукову об'єктивність" всіляко "замазує" класові суперечності в українському суспільстві віддає пріоритет національно-державному аспекту подій в Україні часів Визвольної війни... ігнорує роль селянсько-ремісницьких мас в цих подіях... залишає поза увагою всю радянську історіографію подій того часу, тобто з початку і до кінця дослідження протиставляє його марксистсько-ленинській методології і принципу партійної об'єктивності". Але при цьому акцентує увагу на тому, що жоден дослідник

не опрацював такої великої кількості джерельного матеріалу, переважно архівного, як академік М.С.Грушевський [8, 2-3].

У нашому розпорядженні знаходиться неопублікований раніше документ "Головниша бібліографія до історії м. Києва", який дає змогу побачити наукову позицію М.Н.Петровського [7]. Цей документ являєв, на той час, найбільш повну бібліографію наукових праць, присвячених історії міста Києва. Поряд з дослідженнями, присвяченими революційним подіям у місті та, на використанні яких наполягала офіційна марксистсько-ленінська методологія (Адамов-Рудинський М. Київський комсомол у німецько-гетьманському підпилі 1918 р. 1932, Дорошенко А. Червона гвардія Київського арсеналу. 1933, Из истории Октябрьской революции в Киеве. Сборник под ред. В. Манилова 1927, Іргізов А. Повстання 1905 р. в Києві 1930, Іргізов А. Пролетаріат Києва в боротьбі за Жовтень 1932, тощо) вказує і на необхідність вивчення робот так званих "українських националістів" та "буржуазних істориків" (Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XIV столетие. Монографии, т. I, 1885, Антонович В., Армашевский П. Публичные лекции по геологии и истории Киева 1897, Грушевский М. очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIVв, Иконников В. Киев 1654-1855гг 1904, Ляскоронский В. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время, 1913, Максимович М. Киев и его окрестности (Сочинения том 11, 1877), Закревский Н. Описание г.Киева. 1868). Тим самим М.Н.Петровський демонструє прекрасну обізнаність в історіографії з цього питання. Крім того дослідник вказує на наявність даних щодо історії Києва у загальних працях видатних українських і російських істориків. Бестужев-Рюмин К. Русская история, тт I-II, Грушевський М. История Украины-Руси, тт I-IX, Иловайский Д. История России тт I-V, Ключевский В. Курс русской истории Ч I-V, Покровский М. Русская история с древнейших времен тт I-IV, Рожков Н. Русская история в сравнительно-историческом освещении тт I-XII, Соловьев С. История России с древнейших времен тт I-XXIX" [7, 1-3].

У 1939 році М.Н.Петровському присвоюють учений ступінь доктора історичних наук та звання професора за спеціальністю "Історія України". З початком Великої Вітчизняної війни М.Н.Петровський виїжджає в евакуацію до Уфи [11, 8-10].

У третій період наукової діяльності М.Н.Петровського (1941-1951рр.) радянська історична наука все більше опинялась під контролем державної ідеологічної системи, а її роль зводилася до пристосування результатів досліджень до прийнятої доктрини історичного розвитку та обґрутування завідомо визначених положень. В умовах обмеження можливостей для об'єктивних історичних досліджень М.Н.Петровський спрямовує свою увагу на знаходження, систематизацію, аналіз та оприлюднення оригінальних історичних джерел. Таким чином дослідник намагався продовжувати науковий пошук та створювати досконалу джерельну базу для подальшого вивчення і аналізу, позбавленого ідеологічного тиску.

Значною подією в українській археографії за радянських часів стало видання 1941 року Інститутом історії України АН УРСР третього тому серії "Історія України в документах і матеріалах", над яким разом працювали М.Н.Петровський та В.К.Путілов, а також спільної праці з К.Г.Гуслистим "Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірка документів (1639-1648 рр.)", яка побачила світ у 1946 році [6, 24-34].

Праці М.Н.Петровського помітно відрізнялися від досліджень інших представників тогочасної історіографії різноманітністю проблематики, глибиною та грунтовністю вивчення історичних джерел та виключною аргументованістю зроблених висновків. Іноді М.Н.Петровському вдавалося обйті офіційні настанови та цензуру. Так наприклад, у першій книзі "Наукових записок" Інституту історії і археології АН

УРСР він опублікував статтю "З українсько-російського листування 1649 року" [9]. Робота була присвячена титулуванню Б.Хмельницького, дослідженому в його листуванні. Вона базується на докладному аналізі джерел, у тому числі неопублікованих, не пов'язана з використанням марксистсько-ленінської методології в історичних дослідженнях, та залишилася без цитування класиків марксизму-ленінізму. В цій статті М.Н.Петровський, значною мірою, повертається до позиції М.С.Грушевського, оцінюючи події з національно-державницької точки зору та визнаючи за Україною часів Б.Хмельницького набуття атрибутів суверенної держави [9, 162-163].

Але його справжні наукові інтереси і уподобання в цій складній історіографічній ситуації, звичайно, не мали повного вираження. У одній з біографічних довідок про М.Н.Петровського відомий науковець О.П.Оглоблин, навіть зазначив, що численні публікації дослідника у 40-х роках ХХ століття, написані в дусі "радянської теоретичної пропаганди", здебільшого не мають наукового значення [4, 2039].

В цей час М.Н.Петровський, вперше серед радянських істориків, у доповіді "Київська Русь – спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів" в Уфі у 1942 році, представляє власну розгорнуту концепцію, близьку до концепції "давньоруської народності" В.В.Мавродіна, яку останній оприлюднив у 1945 році. Піддаючи критиці "великодержавних істориків" та українських "істориків-націоналістів", М.Н.Петровський відкидає погляд на добу Київської Русі "як на етап минулого лише одного із східнослов'янських народів, бо на його думку, часи Київської Русі були спільним початковим періодом історії усіх східних слов'ян – росіян, українців і білорусів" [15, 108-109]. В.В.Мавродін же потім додав своє бачення цього та дав населенню Київської Русі назву "давньоруської народності" [15, 108-109]. У даному випадку, ми не можемо за мету визначення вірності чи хибності концепції М.Н.Петровського, але вважаємо необхідним відмітити її значення як однієї з теорій походження трьох східнослов'янських народів.

З 1942 по 1947 рік М.Н.Петровський очолює Інституту історії України АН УРСР, спеціалістами якого розробляються та видаються наукові монографії, системні курси з історії України. Ці видання зазнавали нищівної критики з боку офіційної влади за використання в історичних дослідженнях "методології і періодизації М.Грушевського, Антоновича, Костомарова і др.", що, безумовно, свідчить про намагання М.Н.Петровського, незважаючи на тиск, наблизитися до об'єктивності в історичних дослідженнях [14, 105].

Підводячи підсумки, ми можемо з впевненістю стверджувати, що наукова діяльність Миколи Неоновича Петровського стала унікальним та видатним явищем в українській історичній науці. Він був науковцем, який у своїх дослідженнях намагався відповісти головним вимогам до об'єктивності пізнання історичного розвитку суспільства, як то використання дослідником максимально широкої джерельної бази, зацікавленість у отриманні достовірного історичного знання, контроль об'єктивності історичних досліджень з допомогою отриманих раніше знань, наскільки це було можливим в умовах тоталітаризму. Про це свідчить, насамперед, перший найбільш "вільний" етап наукової діяльності М.Н.Петровського.

Виходячи з наведеної тези, ми можемо краще зрозуміти наступні етапи роботи дослідника. Бо, якщо вивчати ці етапи окремо від контексту подій, конкретної суспільної ситуації, можна помилково віднести Миколу Неоновича до кола офіційних істориків, що виконували виключно владну замову та до діяльністі яких важко використовувати категорію наукової об'єктивності. Однак, проаналізувавши головні етапи наукової біографії М.Н.Петровського у зв'язку з процесами, що відбувались у державі і, як наслідок, в історичній науці, ми прийдемо до зовсім іншого висновку.

М.Н.Петровський використовував усі можливості для проведення грунтовних об'єктивних досліджень. Іноді, ризикуючи своєю кар'єрою, він обмінав офіційну цензуру та сприлюднював оригінальні історичні джерела, роблячи важливі для подальших досліджень висновки.

А щодо сумнівної наукової цінності та ідеологічного забарвлення робіт М.Н.Петровського, особливо це стосується 30-40-х років ХХ століття, то тут треба пам'ятати, що якби дослідник жорстко протиставив себе радянській тоталітарній системі, то це могло покласти край не тільки науковій кар'єрі, а й життю вченого. І цей фактор необхідно враховувати, даючи оцінку роботам М.Н.Петровського.

Сьогодні, вивчаючи творчість Миколи Неоновича, історики мають прекрасну можливість, відкинувши ідеологічну складову, отримати значний обсяг історичної інформації, що, без сумніву, надає змогу по-новому відкрити та дослідити певні етапи розвитку української історії.

Література

1. Див.: Дмитрієнко С.В., Коваленко О.Б. Листи М.Н.Петровського до М.С.Грушевського // Україна і Росія в панорамі століть – Чернігів, 1998 – С. 325-331; Дмитрієнко С.В. Маловідомі сторінки біографії М.Н.Петровського // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць – К., 1990 - С. 168-181.
2. Див. Дмитрієнко С.В., Коваленко О.Б. Листи М.Н.Петровського до М.С.Грушевського – С. 325-331.
3. Дмитрієнко С.В. Маловідомі сторінки біографії М.Н.Петровського - С. 168-181.
4. Енциклопедія українознавства – Львів, 1996 Т 6 – с. 2039
5. Коваленко О., Острянко А. Розгром Ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики – К., 2000. – С 341-352
6. Ковальський Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI-первая пол XVII в.) ЧI Анализ советских археографических публикаций и документальных источников –Д., ДГУ, 1977 - С. 80.
7. Інститут археологізму Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України – Ф. 230, оп. 1, од. 36.20 – 3 с. Петровський М.Н. Головніша бібліографія до історії м. Києва
8. – Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України – Ф. X, 10262 – 9 с. Петровський М.Н. Тези доповіді “Використання джерел в IX томі Історії України-Русі” академіка М.Грушевського
9. Пётровский М.Н. З українсько-російського листування 1649 року// Наукові записки Кн 1 – Уфа: Академія наук УРСР. Інститут історії та археології України, 1943. – С. 162-163.
10. Петровский Н.Н Присоединение Украины к России в 1654 году // Исторический журнал - 1944. - №1 - С. 47-55
11. Сарбей В.Г., Швидько Г.К. Видатний радянський історик (Життєвий і творчий шлях М.Н.Петровського) // Феодалізм, економіка, класова боротьба, культура – К.: Наукова думка, 1986 – С 3-18.
12. Удод О.А. Історія осягнення духовності - К. Генеза, 2001 - 192 с.
13. Удод О.А. Кость Гуслистий – історик України – К. Генеза, 1998 - 176 с
14. У лещатах тоталітаризму Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936-1956). Збірник документів і матеріалів у двох частинах. Ч. II (1944-1956рр.). - К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С. 104-108

- 15 Юсова Н. Погляди істориків УРСР 30-х – початку 40-х рр. на етнічні процеси в історії східних слов'ян доби Київської Русі // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Міжвидомний збірник наукових праць. Вип. 6. Збірник наукових праць на пошану С. В. Кульчицького (з нагоди 45-річчя наукової діяльності та 65-річчя від дня народження). – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 101-112.

П. П. Овдієнко, М. В. Потапенко
Біля витоків українського лівого радикалізму:
історичний портрет Л. Бочковського

Ім'я Леонарда Юліановича Бочковського практично не згадується ні в узагальнюючих фундаментальних працях з історії української революції, ні навіть у вузькоспеціалізованих тематичних розвідках. Показово, що у такому високофаховому виданні, яким є "Енциклопедія українознавства", теж про нього не згадано. Можливо це, певною мірою, пояснюється раннім закінченням життєвої та політичної кар'єри цього діяча – в кінці січня 1918 року всього у 18-річному віці він був розстріляний солдатами В. Антонова-Овсієнка, що зайняли Київ. Причому сталося це під час стихійних самосудів та розправ, які пізніше набули сумнозвісного метафоричного імення "муравйовщина". Тому, неможливо встановити навіть дату та місце цієї трагедії, на жаль, однієї з тисяч, що сталися в той час у щойно проголошений Український Народний Республіці.

А проте, Леонард Юліанович був далеко не останньою постаттю в політичних процесах 1917 – початку 1918 рр. Про це свідчать хоча б мемуарні згадки про нього таких різних діячів 1917 року, як М. Ковалевський – голова ЦК УПСР та Селянської спілки, міністр урядів Центральної Ради та Директорії, Л. Ковалів, один з фундаторів партії боротьби, нарешті, більшовики В. Затонський, один з членів Народного Секретаріату та Г. Лапчинський, який працював у більшовицьких організаціях Полтавщини, а потім разом з В. Затонським входив до першого Радянського уряду України. Незаперечна його роль в самоутвердженні лівої течії українських есерів – тзv. "лівобережників", що стала предтечею українського націонал-комунізму – боротьбизму.

В близькому логічному контексті вимальовується ще один шкіавий ракурс ознаки цієї особистості – в ній знайшла свій "людський вигляд" одна з можливих тенденцій політичної еволюції польсько-шляхетської інтелігенції. Мова йде про її інтеграцію в український соціалістичний рух. І якщо інші варіації цього процесу – польський соціалізм, російське радикальне народництво чи соціал-демократія й зрештою – "українство" в його консервативній та ліберально-центрістських складових – уже дістали висвітлення в історичній літературі (хоча, звичайно, ця тематика потребує подальшої розробки), – то інтеграція поляків до українського соціалізму ще чекає своїх дослідників.

Початок життєвої кар'єри Л. Бочковського, який народився 1899 року в Умані, був багато в чому типовим для вихідців з польських родин із шляхетським корінням, які змушені були обирати нові орієнтири на зламі епох, коли шляхетська солідарність та патронат магнатерії відійшли в минуле, а дрібна шляхта мусила і дбати про шматок хліба, і наводити мости до українського оточення. Тож Л. Бочковський навчається в Уманській комерційній школі, а в 1913 році вступає до Київського комерційного інституту. Ще в Умані у нього виникає інтерес до "українства" (брав участь в українському гуртку й вивчив українську мову, хоч все життя говорив на ній з помітним польським акцентом), який переріс у політичні переконання, що ім Л.

Бочковський залишався вірним все своє коротке життя Одразу ж після вступу до Київського комерційного інституту цей невисокий "акуратненький юнак з зеленою есперантською стрічкою" (захоплювався есперанто) увійшов до Української Студенської Громади [1]. Певно, тоді ж він включився і в діяльність групи українських есерів – течії, яка переживала лише початкову стадію свого становлення після революції 1905-1907 рр ., не мала навіть усталеної програми [2] і не розокремилася остаточно від російською есерівською організацією [3]. Такий політичний вибір частково можна пояснити впливами найближчого оточення. Зокрема, старшою сестри Марії, яка брала участь в есерівській організації (і з 1915 року перебувала під наглядом поліції) [4]. А також товаришів по студенській громаді – полтавчанина Л. Ковальова, механіка й здібного публіциста, з яким Л. Бочковський одразу ж подружився, і М. Ковалевського, який теж вчився в Комерційному інституті і вже тоді був вожаком Київської групи українських есерів (досить добре зорганізованої вже на 1912 рік [5]). Врахуймо й те, що ця група, як і Студентська громада загалом, підтримувала тісний контакт з польськими молодіжними осередками, які існували тоді в Києві. Обидві сторони навіть практикували солідарні виступи в національному питанні (що відмітили жандарми) [6]. Це полегшувало адаптацію до нового політичного середовища.

При всьому цьому, однак, головним чинником такого політичного вибору були все ж чисто суб'єктивні якості та переконання, що вже тоді вирізняли цього юнака – послідовний демократизм аж до заперечення централістичного владного начала, палкий протест проти пригнічення особи, поєднані з підкупаючою ширістю, палким темпераментом та схильністю до романтичної героїки. Саме це в Л. Бочковському одразу ж помітили його соратники по підпіллю – О. Гермайзе, Л. Ковалев та ін.[7]. Українське есерівство, яке в той час переживало найскладнішу фазу свого становлення і не відзначалося ще особливою виразністю ідеології та програми, очевидно, потребувало таких людей. "Одні від Конта, другі од Михайлівського і Лаврова, треті од Маркса, четверті од Драгоманова, а інші од власного розуму і серця", – саме так, не без сарказму, характеризував погляди своїх соратників чотирима роками пізніше голова Бюро ЦК українських есерів А. Приходько [8], сам партійний ветеран (якщо про таких можна говорити взагалі стосовно партії, середній вік членів якої становив 21-23 роки).

Досить швидко Л. Бочковський висунувся на провідні ролі в Київській групі есерів. На конспіративних нарадах політичних фракцій української молоді в 20-х числах лютого 1914 року, де обговорювались плани проведення антиурядової демонстрації в Києві (на відзначення шевченківського ювілею), саме він (разом з М. Ковалевським та студентом Політехнічного інституту Г. Мазуркевичем) представляв українських есерів. На цих нарадах Л. Бочковський виступав за те, щоб готувати агітаційні матеріали лише українською мовою, гаряче polemizував з тзв "культурниками", які намагались обмежити "український рух" лише неполітичною культурною роботою [9]. Він увійшов до складу коаліційного комітету з проведення демонстрації, брав участь у розробці його відозви – демократичного, автономістського змісту та ін.. Уже цей яскравий епізод зробив Л. Бочковському ім'я серед нелегалів. Однак, цей же епізод не пройшов повз увагу й жандармів. Наприкінці квітня 1914 року Л. Бочковський був заарештований і після річного "сидіння" у сумнозвісній Лук'янівці був засуджений до заслання. Восени 1915 року його відправили до Сибіру [10].

Після Лютневої революції Л. Бочковський повернувся на Україну. Він приїхав до Полтави, де діяла одна з найміцніших організацій українських есерів, яка стала справжньою опорою для цього партійного вожака (тут же працював помічником губернського комисара Тимчасового уряду його друг Л. Ковалев). Установчий з'їзд

Української партії соціалістів-революціонерів, що зібрався 4-5 квітня в Києві, обрав Л. Бочковського до складу ЦК – це стало своєрідною даниною невеликої ще партії своїм початківцям (решта членів ЦК – його голова М. Ковалевський, Л. Ковальов, В. Залізняк та Ю. Охримович теж могли вважатися такими). Єдність між цими молодими лідерами, яка відображала той дух солідарності, що панував на з'їзді з його настроями “березневого оптимізму” (з підкресленою лояльністю до російського Тимчасового уряду [11]), здавалася запорукою єдності та поступу партії. Однак, якщо поступу став реальністю – партія досить швидко росла й перетворювалася в наймасовішу в Центральній Раді, то єдність виявилася примарною УПСР розшаровувалася на кілька фракцій правих (конфедералістів), центру та інтернаціоналістів – “лівобережників”, які спиралися на організації лівобережних губерній – головним чином Полтавської та Харківської. Своєрідним “мотором” останньої з них став Л. Бочковський. Саме він, разом з Л. Ковальовим, представляв ЦК партії на крайовій Лівобережній конференції партійних організацій, яка відкрилася в останні дні травня в Полтаві [12]. І значною мірою скерувавши її рішення, які власне й конститулювали “лівобережну фракцію”. Він же, разом з Л. Ковальовим, складав Лівобережне бюро ЦК УПСР, яке, де-факто, гralо роль фракційного центру.

Справа, гадаємо, в тому, що Л. Бочковський був типовим носієм того самого „українського соціалізму драгоманівського зразка”, що його сутність так вдало відтворив Ю. Охримович: „своєрідна синтеза анархізму, лібералізму, марксизму, федералізму та націонал-політичної думки української інтелігенції, синтезою, опертою на еволюційні зміни і строгому критицизмі” [13]. Послідовне відстоювання таких переконань не могло не привести його в опозицію до націонал-державницьких тенденцій Центральної Ради, активно підтриманих протилежною частиною партії та ЦК (включаючи й голову ЦК УПСР М. Ковалевського), і скоріш наближало до російських есерів лівого крила, що домінували в Полтавській іх організації. Недарма в Полтаві українська та російська есерівські організації взаємодіяли так тісно, що навіть видавали спільну партійну газету „Соціаліст-революціонер“. До того ж, людина, принципова в своїх переконаннях, Л. Бочковський відчував справжню відразу до політиканства й соціальної демагогії, неминуче властивих „реальній демократичній масовій політиці“ зразка 1917 року (можливо, якесь роль зіграла й відсутність у нього ораторських навичок, так потрібних в той час). Л. Ковальов, який завжди був поруч з Леонардом, в 1917 році помічав у ньому і „глибоку анархістську вдачу, ворожість до всякого державництва й централізму“, і „нездатність до буденних практичних міркувань“ і „презирство“ до масової політики, яку його друг називав „шарлатанством“ [14]. Зрештою, подібні погляди наклали відбиття й на ухвали Лівобережної конференції, яка засудила принцип коаліції з буржуазією, покладений в основу політики Тимчасового уряду, виступила за створення „революційного соціалістичного міністерства“. Це – щодо Росії. А в українських справах „лівобережники“ відкинули концепцію „національного фронту“ з українськими поміркованими, несоціалістичними групами, яка фактично лягла в основу політики Центральної Ради. Не менш показово й те, що вони в земельному питанні відстоювали класичну для неонародників формулу „соціалізації землі“ – скасування всякої власності на неї [15]. Всупереч ідеї „націоналізації“, що за неї ратувала партійна більшість і яка ставила земельну реформу в залежність від автономізації України: вся земля й надра становили т.зв. Український земельний фонд, яким мав завідувати Сейм майбутньої Української автономії. В такому підході однодумці Л. Бочковського вбачали прояв націоналізму [16]. І не без підстав. Роком пізніше, в серпні 1918 року, коли опоненти „лівобережників“ з партійної більшості конститулювались як окрема „фракція українських есерів центральної течії“, вони головним пунктом своїх

розділень назвали наступне, якщо „... більшість партії визнавала і визнає національне визволення українського народу шляхом створення української незалежної держави за неминучий стан і за конечну передумову успішності його боротьби за своє соціальне і політичне визволення, то згадана група (лівобережна – Авт) легковажила національно-державний момент...” Ще одним пунктом була названа схильність „лівобережників” до більшовицьких методів перетворення в соціальній сфері, тоді як „центрівники” сповідували тактику „європейського соціалізму” – поступових перетворень [17]. Останнє не зовсім точно „лівобережники” далеко не поділяли більшовізму, а інші лидери, включаючи Л. Бочковського, ставилися до нього досить прохолодно. Так само як не „легковажили” вони й той самий „національно-державний момент”. Просто вони ставилися до нього „як до однієї з проблем соціальної програми”, як зазначено в постанові Лівобережної конференції з національного питання [18]. Тобто намагалися поєднати розв’язання „українського питання з радикальними соціальними реформами”, тоді як партійна більшість – майбутня „центральна течія” – схильна була взагалі зневажувати останніми заради „незалежної української держави” Колишній соратник, а тепер фактичний противник Л. Бочковського – М. Ковалевський (голова ЦК партії), був більш точний і лаконічний в оцінці сути своєї (і його однодумців) тодішньої позиції – „національний максималізм” та „соціальний мінімалізм” [19]. Підкладку цих формул лідера партії помітила і його непримірний критик, поет А. Заливщик – ще один „лівобережник”, – причому ще тонкіше: „Вони (праві есері – Авт) менше соціалісти, ніж українці” [20].

Навіть оминаючи непрості питання про міру реалізму такого „українства” і такого „національного максималізму” (які на практиці обернулися лавиною поразок і увінчалися варшавською авантюрою С. Петлюри), зазначимо, що те й інше виглядало зідстуництвом від української соціалістичної традиції й давало привід „лівобережникам” звинувачувати своїх візаві у зраді ідеалів. Це лише підливало масла у вогонь внутрішньопартійних спорів.

На загальноукраїнській партконференції УПСР, яка відкрилася в Києві 3 червня, Л. Бочковський та Л. Ковалевський вперше виступили в ролі вождів опозиції „зліва” курсов партійного проводу [21]. Вони вимагали розриву коаліції з буржуазією, втіленою, на їх думку, в конструкції та політиці Тимчасового уряду, а також більш виразної соціал-реформістської лінії Центральної Ради. Гострі протиріччя тоді ледве вдалося „задрапувати” ухваленням компромісних резолюцій.

Незабаром після конференції цей спір отримав практичне продовження в дискусіях щодо I Універсалу, навіть поза межами партії. Якщо партійний „центр” та „конфедералісти” (прибічники „усамостійнення” України, керовані М. Ковалевським, вітали проголошення автономії України (тим більше, що вони самі його ініціювали), то ставлення „лівобережників” та особисто Л. Бочковського до цього акту виявилося більш складним та стриманим. Воно було загалом витримане в дусі популярного тоді серед соціалістів „класового підходу” до національного питання: в рамках такого підходу соціалісти всіх націй повинні тримати єдиний фронт проти буржуазії, розв’язуючи національну проблему в інтересах трудящих. Виступаючи 17 червня в Полтавській Раді робітничих та солдатських депутатів з роз’ясненням постанови щодо Універсалу, ухваленої напередодні спільними зборами організацій українських та російських есерів, Леонард Юліанович застеріг – розв’язання питання про автономію України в інтересах трудящих можливе лише через „виявлення колективної волі всіх народів, які населяють Україну, санкціоноване Зборами” (Всеросійськими Установчими – Авт). Від імені своїх партійців він вимагав поповнити склад Центральної Ради представниками соцпартиї та Рад [22]. Такий підхід був націлений на „ліву” корекцію курсу Центральної Ради, стримування у ньому націоналістичних

та консервативних тенденцій та цілком відповідав настанові Лівобережної конференці – боротися з „українськими буржуазними” силами (сиутисти останніх дещо наївно вбачалися в поміркованій українській інтелігенції та дрібних правих групах типу хліборобів-демократів)

Невдовзі Л. Бочковський отримав нагоду апробувати свої погляди на практиці – 20 червня його включили в комісію по поповненню Центральної Ради представниками „неукраїнських меншин” – ім., згідно „київського компромісу” з делегацією Тимчасового уряду, виділялася 1/3 депутатських місць.

На II-му партійному з'їзду в Києві (15-19 липня) знову спалахнули спори: намічене повітствкою денною ухвалення програми УПСР леді не зірвалося. Хоча формально основним пунктом розходжень була зasadнича формула з аграрного питання (соціалізація чи націоналізація), фактично в цьому спорі сфокусувалися різниці в ідеології та тактиці протилемежних партійних угрупувань. Зрештою, конфлікт, що назрівав, вдалося уладнати. Але, як зазначав партійний журнал „Боротьба”, „лише формально”. В текст програми включили обидві аграрні формули, а в новообраниому складі ЦК не знайшлося місця лідерам ні „конфедералістів”, ні „лівобережників”. Не обрали туди Й.Л. Бочковського [23]. Не увійшов він і до останнього – третього складу ЦК, - що обирається в кінці листопада 1917 року III-м партійним з'їздом, – останнім за життя Л. Бочковського. Чиясь диригентська рука тримала його подалі від керма провідної партії Центральної Ради, і неспроста.

Однак, особистий вплив Леонарда Юлановича на партійні справи навряд чи став істотно менший. Він як і раніше залишався одним з лідерів „лівобережників”. А в якості депутата Центральної Ради з найчисельнішої II фракції (фракція УПСР складала бл. 400 чол, практично половину депутатського корпусу) міг впливати й на загальний курс цього об’єднання. Нове поприще для цієї енергійної натури знайшлося і в самій Полтаві 25 липня його обрали товаришем голови президії Полтавської Ради робітничих та солдатських депутатів [24]. В ситуації післялипневої кризи в столиці, коли Ради переживали явну кризу росту, - до речі, вона не оминула й Полтаву, - поповнення радянських керівних структур активістські налаштованими діячами з лівими поглядами динамізувало їх роботу. Не переоцінюючи особистої ролі Л. Бочковського в Полтавській Раді, все ж відзначимо як факт: вона залишилась однією з найавторитетніших і найрадикальніших в Україні. Однією з перших вона прийняла ухвалу про скликання II-го Всеукраїнського з'їзду Рад для розв'язання питання про владу. Іншу важливу ухвалу – про скликання в Києві Всеукраїнського з'їзду Рад для переображення Центральної Ради – Полтавська Рада теж прийняла однією з перших. Причому – солідарними голосами більшовиків та українських есерів.

Саме робота в Раді, вірогідно, обумовила зміни в політичних поглядах Л. Бочковського – він стає прихильником радянської форми влади [25]. Звичайно, не в більшовицькій її стилізації, що відводила цим органам самоврядування трудящих роль пасивного інструменту партійної диктатури. А в тому варіанті, який реально існував в 1917 році – з вільним змаганням партійних сил та впливів, регулярним переображенням депутатів, правом їх відкликання, підконтрольністю апарату депутатській масі. Сформована таким чином влада Рад справді могла стати рушем радикальних соціальних реформ, владою трудящих, до чого прагнув Л. Бочковський та його однодумці.

На III-му партійному з'їзду, який зібрався в 20-х числах листопада 1917 році в обстановці сійфору, викликаної проголошенням УНР та впевненою перемогою УПСР на виборах до Всеросійських Установчих Зборів, вони намагалися звернути увагу проводу партії та Центральної Ради на явні симптоми „кризи впливу” на маси трудящих. Ця криза впливу, на їхню думку, була викликана захопленням „національно-

державницькою" стороною революції на шкоду соціальній, де помітна „політика соціального консерватизму". Ця критика знайшла відображення в з'їздівській постанові з поточного моменту, у якій вимагалось „висунути на перший план питання соціальних реформ". Під впливом „лівобережників" дісталася визнання й ідея радянської побудови влади, хоч і в компромісній формі: поруч з Українськими Установчими Зборами мав бути обраний і „Всеукраїнський орган трудової демократії" (обраний Радами), на який власне й будуть спиратися соціально-реформаторські починання уряду УНР [26]. За справедливою оцінкою П. Христюка, то був оригінальний варіант розв'язання проблеми влади, який міг дати плідні результати [27]. Однак, в реаліях тодішньої української політики йому не знайшлося місця. Обидва „краї" політикуму – більшовики та помірковані кола Центральної Ради (до яких належала й більшість членів ЦК УПСР) – стрімко розходилися втягуючи республіку у вир силового протистояння. Його учасником та жертвою судилося стати Й. Л. Бочковському.

Дізnavшись про „прорадянські" постанови Полтавської Ради, Генеральний Секретariat Центральної Ради розчинив їх в категоріях „антидержавної діяльності" і направив до Поплаві загін гайдамаків для „наведення порядку". Зайнявши місто (в 20-х числах грудня), він обстріляв виконком Ради та заарештував 9-х його членів. Серед них був і депутат Центральної Ради український есер М. Матіш, товариш Л. Бочковського по роботі у виконкомі. Місто опинилося на грани збройного протистояння. Ліві партії – більшовики, українські есери та ліві російські есери – закликали робити це до загального страйку, утримуючи його, в той же час, від збройного виступу.

Леонард Юліанович разом з ще двома однопартійцями виїхав до Києва для полегодження конфлікту через ЦК УПСР. Однак, його місія виявилася безплідною. Хоча ЦК й „прореагував" на цей інцидент формальною постановою про внесення запиту урядові, партійна фракція у виконкомі Центральної Ради – Малій Раді – проігнорувала цю ухвалу [28]. Вона складалася з діячів, які підтримували курс на силове придушення радянського руху.

Після 6 січня 1918 року, коли гайдамаків вибили з міста загони М. Муравйова, знову спалахнув конфлікт, оскільки Полтавський виконком Ради добивався від червоної гардіїців поважання своєї влади й елементарного правопорядку. На цей раз арештовувати Л. Бочковського (за „саботаж") відправився комендант Муравйовського штабу Любінський (по кличці „Хлор") [29].

Ледве виразившись з зайнятої більшовиками Полтави до Києва, на IX сесію Центральної Ради, Л. Бочковський опинився в епіцентрі урядової кризи. Хоча відставка кабінету В. Винниченка була вже передвищена, ЦК УПСР, якому належало вирішальне слово в даному питанні, ніяк не міг дійти згоди щодо складу та політичної лінії нового уряду. Відтак, мовчала й партійна фракція в Центральній Раді. Як виявилось потім, „ліві" хотіли використати цей момент для формування „прорадянського" уряду, який припинив би протистояння з більшовиками та з Раднаркомом Росії. Дехто з найближчих соратників Л. Бочковського мав отримати в ньому міністерські портфелі (як Л. Ковалев, якому готовали пост міністра продовольчих справ) [30].

Однак, в справу втрутилися „верхи" Центральної Ради і вирішили її по своему. 18 січня 1918 року, несподівано для всіх, активістів лівого крила УПСР, включаючи Й. Л. Бочковського, заарештували по звинуваченню в „державній зраді". Факт був безпрецедентний – адже арешт відбувся прямо в сесійному приміщенні й у присутності М. Грушевського [31]. З усіх версій цієї загадкової і зам'ятої історії найвірогідніша наступна: в такий спосіб праві кола Центральної Ради і сам М. Грушевський просто ізолявали своїх противників і забезпечили прихід до влади „германофільського" і антирадянського кабінету В. Голубовича, основою якого слугувало саме право та

центристське крило українських есерів. Заарештовані просиділи в ув'язненні аж до того часу, коли втекла охорона – в Київ вступили більшовицькі загони Вийшовши з під арешту, Леонард Юліанович, разом зі своїми однодумцями з „лівої” фракції І. Пугачем та О. Зарудним (який, до речі, в ранзі генерального секретаря земельних справ став ініціатором закону про соціалізацію землі від 18 січня 1918 року), став жертвою самосуду муравйовської солдатні.

Такий трагічний і на перший погляд випадковий фінал цієї непересічної особистості, містить свою символічну логіку в чомусь він символізує долю всієї „лівобережної” течії, яка опинилася між „молотом” більшовицького централізму та „наковаланою” його противників з правого крила Центральної Ради. Ні сам Л. Бочковський, ні його соратники, так і не встигли (чи не зуміли) сказати свого великого слова в українській політиці.

Література

1. Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГОУ), ф.43, оп.1, од.зб.92, арк.43.
2. Гермайз О.Ю. Матеріали до історії українського руху за світової війни // Український археографічний збірник. – Т.1. – К., 1926. – С 281.
3. Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалітів-революціонерів). – Прага, 1936. – С 7.
4. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України), ф.274, оп.4, од.зб.464, арк.225-226.
5. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.105. Животко А. Назва праця – С 10.
6. ЦДІА України, ф.274, оп.4, од.зб.646, арк.10.
7. ЦДАГОУ, ф.43, оп.1, од.зб.92, арк.44-45; Гермайз О. Шевченківська демонстрація в Києві р 1914 // Червоний шлях. – 1924. – №3 – С 132.
8. Приходько А. По питанням партійної дисципліни // Боротьба (Київ). – 1917. – №15-16. – С 18.
9. Гермайз О. Шевченківська демонстрація в Києві р 1914, – С 131-132.
10. ЦДАГОУ, ф.43, оп.1, од.зб.92, арк.46.
11. Боротьба (Київ) – 1917. - №2. – С.5.
12. ЦДАГОУ ф.43, оп.1, од.зб.89, арк.1.
13. Див Передмову Ю. Охримовича до Драгоманів Михайло Нарис української соціалістичної програми. – К., 1918. – С 5.
14. ЦДАГОУ, ф.43, оп.1, од.зб.92, арк.44-45.
15. Там же, од.зб.89, арк.1-2. Постанови Загально – української конференції УПСР у Києві (3-6 VI 1917) та Красної Лівобережної конференції в Полтаві (30.V – 2.VI 1917). – К., 1917. – С 12-13.
16. ЦДАГОУ, ф.43, оп.1, од.зб.89, арк.1.
17. Народна воля (Київ) – 1918. – 23 серпня.
18. Постанови Загально – української конференції УПСР у Києві ., С 12, Селянська спілка (Полтава). – 1917 – 31 серпня.
19. Ковалевський М. Од романтики до реалізму // Літературно – науковий вісник (Київ). – 1919. - №1-3. – С.225.
20. Заливчий А. Політика в Українській Народній Республіці // Вісті Полтавської Ради Робітничих, Вояцьких та Селянських депутатів (Полтава). – 1918. – 12 січня.
21. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії, С.182.
22. Держ. арх. Полт. обл., ф.1057, оп.1, од.зб.6, арк. 24

- 23 Боротьба (Київ) – 1917 - №6-7 – С 8-9.
 24 Держ арх Полт обл., ф 1057, оп 1, од зб 5, арк 74
 25 Ковалевський М. При джерелах боротьби спомини, враження, рефлексії, С 436,
 ЦДАГОУ, ф 43, оп 1, од зб 92, арк 47.
 26 Народна воля (Київ) – 1917 – 6 грудня
 27 Христюк П. Замітки та матеріали до історії української революції – Т2 – Київ-
 Віден, 1921 – С.167.
 28 ЦДАГОУ, ф 43, оп 1, од зб 92, арк 38, 40 зв.
 29 Лапчинський Г. Боротьба за Київ. Січень 1918 р // Літопис революції – 1928 -
 №2 – С 214.
 30 ЦДАГОУ, ф 43, оп 1, од зб 94, арк 127.
 31 Прийдешній А. Арешт десяти // Зшигти боротьби – 1920 – С 36

П. П. Овдієнко

**Драма селянської демократії:
 коли і чому розпалася українська селянська спілка**

Причини та обставини зникнення з суспільної арени Української селянської спілки поза всякими сумнівами заслуговують на прискіпливу увагу дослідників. Йдеться не просто про наймасовішу громадську організацію на теренах України в 1917 р. За даними, які наводилися керівництвом Центрального Комітету, наприкінці липня 1917 р. структура цієї організації, що остаточно конституувалася лише

28 травня - 2 червня, на І Всеукраїнському селянському з'їзду в Києві, об'єднувалася бл. 12 тис. волосних та сільських осередків, 103 повітових, 10 губернських, 2 тис. хат-читалень, до 15 газет [1]. Серед останніх, додамо, київська "Народна воля" з 200 тис. тиражем була деякий час незаперечним лідером тодішнього газетного ринку - річ, просто немислима для україномовного видання. Навіть якщо наведені вище кількісні параметри й потребують перевірок та якихось уточнень (втім, як і вся "політична статистика" 1917 р.), то все рівно дані, що їх мавмо по регіонах, підтверджують той же висновок - йдеться про безпрецедентно масове об'єднання, наймасовіше в 1917 р.

Так, в Катеринославській губернії налічувалося більше 500 "селоспілок", на Полтавщині - бл. 1 тис. і тд. [2]

Ta справа не лише в цьому. Саме селянській спілці випала "невдачна" роль основної ланки, що пов'язувала українське село. З центральною Радою - до неї увійшли всі 212 членів обраної 2 червня Всеукраїнської Ради селянських депутатів та її виконкому - ЦК Селянської спілки (їого головою був український есер М. Ковалевський). Через це утворення "спілки", сільська периферія загалом, справляли потужний зворотній вплив на курс Центральної Ради - до думки діячів ЦК Селоспілки, як правило, прислуховувався й сам М. Грушевський (про що сам він свідчить у своїх "Споминах")

І зрештою, в особі Української селянської спілки постає феномен, по-своєму унікальний у вітчизняній історії - феномен класової самоорганізації українського селянства для захисту своїх специфічних інтересів. Навіть при тому, що ця функція спочинилась в тіні політики державотворення, ні до, ні після 1917 р. історія українського селянства не являла нічого подібного.

Пов'язавши свою долю з українською демократичною державністю, народжуваною Центральною Радою, Селянська спілка значною мірою розділила її долю. Сама її організаційна структура, пристосована виключно до потреб масової демократичної політики, виявилася безпорядною перед ескалацією насилия та збройного

протистояння в УНР, напр., 1917 р. (загони "Вільного козацтва" – гайдамаків, створені підекуди на Київщині, Полтавщині та ін. міс за активною участю повітових організацій Селоспілки з різних причин не змогли вплинути на ситуацію). Нові – радянські – власті застосували до "спілок" або тактику їх "асиміляції" Радами робітничих та селянських депутатів (як це було, наприклад, в Полтавській губернії, або – витіснення з політичної арени, протиставляючи им нашвидкоруч обрані селянські з'їзди та виконкоми Рад селянських депутатів, (зрозуміло, - з відповідно підібранним складом). Так, трапилося, зокрема, в індустриальному Катеринославі, одному з "bastioniv bільшовизму" в Україні, де губернський селянський з'їзд, скликаний "Спілкою" 13 січня 1918 р., висловив недовір'я новим властям, нав'язаним силою [3]. Ті не забарілися з відповідю – уже 18 січня на місця пішла телеграма більшовицько-лівоессерівського губіконому Рад з вказівкою скликати делегатів на губернський з'їзд "трудящого селянства" [4]. Хто і як відбирало делегатів від "найбідніших селян" – це сховалося в "темряві історії". Зате "на світлі" опинився результат новий з'їзд 29 січня ухвалив все, що запропонувала більшовицька президія і піддав справжньому цікаванню невеличку групу "селоспільчан", яка все ж відважилася прийти на це зібрання [5]. На місцях же осередки "Спілки", як правило, розганялися

Симптоми явної організаційної кризи цього об'єднання розвивалися на фоні загальної політичної дезорієнтації, просто неминучої в той момент. А також – "радикалізації" значної частини його масового активу. Ухвали її організації "прорадянського змісту" – явище далеко непоодиноке на поч. 1918 р.

В підсумку, уже на момент австро-німецької інтервенції та номінального відновлення влади Центральної Ради як єдність, так і організаційно-політична міць Селянської спілки вже значною мірою залишилась в минулому. Тим не менше, її потенціалу ще вистачало на проведення достатньо масштабних масових акцій. Найвизначнішою з них – і останньою в подібному ряді – був II Всеукраїнський селянський з'їзд в Києві 10 травня 1918 р. Намічений ЦК Селянської спілки ще 23 квітня 1918 р. – для підтримки політики уряду УНР [6], він насправді став маніфестацією селянського опору переворотові 29 квітня 1918 р. диктатури гетьмана П. Скоропадського "Ясновельможний" та його спільноки попереджалися про те, що проти них будуть боротись навіть "збройною силою" [7].

Хоча загальна кількість делегатів цього справжнього "народного форуму" поки що не встановлена (в джерелах фігурують навіть цифри в 5, 8, 10 тис. делегатів, вірогідно, завищенні), тим не менш годі сумніватися в його вражаючій масовості. Так, наприклад, з одного лиш Старокостянтинівського повіту на Волині до Києва прибув аж 281 делегат. Чимала делегація іхала і з Кременецького повіту цієї ж губернії – по 3 від кожної тисячі селян [8].

У багатьох повітах Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини Селоспілка спромоглася провести акції непокори новому режимові – з'їзди, збори, поширення листівок.

Однак, уряд П. Скоропадського, підтриманий німецькою окупаційною адміністрацією, виявив твердість (не найкращого матеріалу, звичайно). Уже в перших числах травня він визнав Селоспілку "шкідливою організацією", а на місця пішла телеграма про заборону II Всеукраїнського селянського з'їзду [9]. І якщо унеможливити сам з'їзд властям не вдалося (він пройшов в Голосіївському лісі під відкритим небом), то закриття "спілківських" газет та арешти активістів цієї організації, що поспалися в середині травня, практично паралізували діяльність цієї організації. "Про селянську спілку Й не чути", - під цим повідомленням і прибічників з Волині [10], могла б підписатися й решта

Перед ними в ті тривожні травневі дні постав доленосний вибір - або боротьба

проти режиму до його повалення (а значить підпілля й повстанство), або примирення з ним – тепер, з неясними перспективами на майбутнє. Перший варіант став вибором тисяч рядових учасників та прибічників цієї організації - документальні свідчення про їх участь в повстанні 1918 р. доволі часті (особливо по Київщині та Полтавщині). Типовий приклад цього – Звенигородське повстання в червні 1918 р., у якому "соцільні" не лише брали участь, а, власне, й забезпечували зв'язок між різними загонами повсталих [11]. В ідейно-політичному плані цей шлях вів до "радянізації" з партійною орієнтацією або на більшовиків, або на боротьбістів.

Інший шлях обрали помірковано налаштована частина цієї організації, до якої належали здебільшого функціонери, губернського рівня, а також окремі діячі ЦК. Ці коли, що свого часу лояльно поставились до австро-німецької окупації, не бажали розхитувати гетьманський режим - це могло б у перспективі прокласти шлях більшовикам 28 червня 1918 р., коли по Україні прокотилася перша хвиля селянських повстань, ЦК Селянської спілки публічно закликав іх припинити [12]. А наступного дня був надрукований новий статут цієї організації, підkreślено легалістський, зорієнтований на реформістську діяльність у правових рамках гетьманської "Української Держави" [13]. Незабаром, Селоспілка увійшла до Українського Національного Союзу-націонал-демократичного об'єднання, яке виступало з ідеями "демократизації" гетьманату, граючи роль лєтальної опозиції щодо диктатури. Очевидно, що керівники Селоспілки намагалися використати легальний статус у тому числі й для відновлення майже дощенту зруйнованої організації. За свідченням одного з них - члена ЦК О.Щадилова (агронома з Київщини) на липень 1918 р. залишилося лише бл. 400 низових осередків [14]. Всеукраїнська нарада "Спілки" проведена тоді ж, в липні, констатувала невітшну картину. "По свідоцству селянства, старі селянські спілки хоч сучасною владою не закриті, фактично закриваються" [15].

Судячи з численних документів, гетьманська адміністрація не надто довіряла колишнім прихильникам Центральної Ради. Вона досить жорстко контролювала діяльність Селоспілки, дозуючи адміністративні обмеження, зокрема, відмови в реєстрації (як це сталося, наприклад, з Подільським осередком [16]), з вибірковими арештами окремих активістів.

Тому практичні результати деякого оживлення організаційної роботи, яке намітилося після липневої наради, виявилися незначними. 14 вересня вдалося провести в Києві Всеукраїнську конференцію "Спілки". Незабаром після неї вдалося відновити губернські комітети в Києві, Харкові, Полтаві, Житомирі, Катеринославі. Однак, "нижче", до волоського та сільського рівня цей процес не дійшов і головною тому причиною став процес радикалізації селянства. "Спілківський" інтелігентний кістяк утратив свою колишню природну опору. Наслідки цього виявилися сповна вже незабаром - в короткий період владарювання Директорії.

Численні звернення, ухвали, інструкції й т.п., які, починаючи з 17 листопада 1918 р. адресувалися українському селянству від імені ЦК Селоспілки (їх підписували здебільшого голова ЦК О.Яню та секретар ЦК І.Миколайчук, які з самого початку повстання находилися в Білій Церкві разом з Директорією [17]), позначені, перш за все, прагненням і далі контролювати селянський рух. У них же вказувалися й рамки цього руху - підтримка Директорії за умови реалізації старого земельного закону Центральної Ради, заснованого на принципах "соціалізації" - з поправкою на імунітет господарств до 20 дес. землі [18]. Цілком очевидно, що йшлося, зрештою про те, щоб, як і рік тому, будувати УНР на селянському фундаменті. Тому на "Спілку" покладалися функції з охорони поміщицького майна й порядку на селі. Саме тому положення про вибори передпарламенту - Трудового конгресу-розробляла комісія

на чолі з О. Щадиловим (членом ЦК Селоспілки) і селянській курії була відведена ключова роль. І саме тому, при виробленні земельного законодавства Директорії і після основного земельного закону від 10 січня 1919 р., була врахована позиція ЦК Селоспілки, а функціонери її місцевих ланок за законом уводилися до складу земельних управ, що мали проводити саму земельну реформу [19].

Іронія долі полягала, однак, у тому, що ці функціонери, комітети й т.п. були на той час уже "штабами без армії". Так що всі ці заклики та ухвали повисали в повітрі.

На Лівобережжі і організація, і вплив Селоспілки практично зійшли нанивець Показово, що на губернському виборчому селянському з'їзді Полтавщини 9 січня 1919 р. делегати "провалили" навіть голову ЦК Спілки О. Янка, разом з його найближчими соратниками - Н. Петренком, І. Сніжком та ін.

На Трудовий конгрес тут обрали боротьбистів, прибічників влади Рад [20]. У правобережніх губерніях справа стояла дещо краще. Однак, навіть у "найблагополучнішій" з них - Подільській - губернська нарада в середині лютого визнала "організацію на повітах не задовольняючу" [21]. Повсюдно відчувався брак організаторів, діяльної енергії, коштів, а головне - колишньої впевненості й довіри селян. "Покажіте нам таку стежку, яка б вивела нас на гладку дорогу з цього темного бору," - цей пасаж з листа "Селоспілки" Піківської волості на Поділлі надзвичайно характерний. Навіть у столичній Київщині губернський з'їзд селян ледь не розколовся навпіл - на прибічників Радянської влади та Директорії. Не допомогла й особиста присутність М. Грушевського та М. Ковалевського - першого голови ЦК організації [23].

Правда, на Правобережжі, власті Директорії побували себе впевненіше і зуміли відсіяти "потрібних" депутатів на Трудовий конгрес, який відкрився 23 січня 1919 р. Однак, його політична ціна практично всіма вже вважалась мізерною. Знаменно, що сам ЦК Селянської Спілки, який власне був ледь не головним ініціатором Трудового конгресу, своїми постановами 14-15 січня 1919 р., фактично дистанціювався від власного "дітища", заманіфестував свою опозиційність до Директорії й став вимагати формування влади за радянською формою. Однак, - "на починах пропорційності, відповідно значенню класів у сучасній революції" [24]. Останнє зауваження - вельми суттєве. Вони спрямовувалося проти позиції КП/Б/України, яка вбачала в Радах лише інструмент "диктатури пролетаріату" (тобто власної). Тим не менш, незважаючи на цю принципову суперечність з політичним курсом комуністів, керівництво "Селоспілки" явно зондувало ґрунт для компромісу з ними. У великому інтерв'ю, яке дав ще напередодні відкриття Трудового конгресу А. Степаненко (один з засновників Селоспілки, член ЦК) виражалась надія і на "замирення з Великоросією" і на співпрацю з українськими комуністами ("нехай працюють разом з нами") [25]. При вступі радянських частин до Києва (5 лютого 1919 р.) частина ЦК Селоспілки залишилась в Києві (О. Янко, О. Щадилов, Т. Черкаський, Я. Діяченко) і спробувала "легалізуватися" у якості "радянської" організації (тобто здобути дозвіл на легальне існування). Однак, переговори щодо цього які велися з ГП'ятаковим та М. Скрипником ні до чого не привели. Спілці не довіряли [26]. А 4 березня 1919 р. преса повідомила про постанову Київського губвиконкому - Селоспілка оголосувалась закритою, змінювався її склад редакції її газети "Народна воля" (практично газета перестала виходити взагалі й відновилася лише на зайнятій Директорією території) [27].

Зауважимо, що ця ухвала наврядчі відповідала нормам навіть радянського права - адже організацію з всеукраїнським статусом ліквідувала радянська установа лише однієї з адміністративних територій. І на цей момент справедливо вказав ЦК Спілки в своїй "протестній" постанові [28]. Однак, більш суттєвим віддається все ж інше -

подібне відвартє політичне приниження могло статися лиш внаслідок депопуляризації та розмивання масових впливів Селоспілки. Настільки, що з нею можна було вже не рахуватися.

По своєму логічному видається те, що й надалі Радянський уряд просто ігнорував присутність керівників Селоспілки в Києві. Влада їх не чіпала і навіть дозволила видати альманах "Земля", що містив критичні зауваження щодо конструкції та політики "диктатури пролетаріату" [29]. Однак, "розвинути широку творчу працю на ЦК, ні місцеві селянські спілки не змогли", - констатував ЦК на вересневій конференці організації у Вінниці [30]. Коли активісти чи прибічники забороненої організації виходили на масовий рівень за справу бралися чекісти. Так, несподівана перемога колишніх "спільчан" на Київському повітовому з'їзді Рад, обернулася арештами новоспечених голови повітовиконкому та двох його однодумців по стереотипному звинуваченню в антирадянській пропаганді [31]. Правда, цим трьом повезло-через 2 місяці їх випустили з-за відсутності прямих доказів. Іншим повезло значно менше...

Зрештою, сама логіка політичної боротьби вже вдруге поставила порідлу когорту "спілківської" інтелігенції перед вибором - між капітуляцією та збройним опором. Чимало "низових" активістів Селоспілки брали участь в повстаннях уже в квітні 1919 р. Серед них - відомі повстанські "батьки"-стамани І Сникко, І Пирхавка, Я Діяченко, Д Магомет, І Струк. У травні до повстанської тактики перейшов і ЦК. Однак, в такому разі неминучою даниною подібному виборові ставало повернення "під тверду руку" іншої сторони з диктаторськими потягами - С Петлюри. В його руках були гроші, зброя і шмат території на Поділлі, яку можна було використати як повстанську базу. Але подібний "зигзаг" у тактиці не всім прінав до смаку. У першу чергу - голові ЦК, амбітному О Янку. 21 травня 1919 р. преса надрукувала його відкритого листа, в якому він підкresлив свою незгоду з новоприйнятими рішеннями [32]. Об'єктивно, цей лист став своєрідним сигналом властям про зміни тактики підпілля. Іньюю реакцією стали превентивні арешти тих, хто підозрювався у звязках з Кам'янцем-Подільським (де знаходився петлюрівський уряд). Інші йшли ще далі і вступали до КП/Б/У або до боротьбистів - як приклад можна назвати відомого літератора Й публіциста С Пилипенка разом з його "тарацькою групою". Однак, такі являли все ж меншість.

Більшість же рушила в повстання під петлюрівським кермом. 9 червня 1919 р. група керівників "Спілки" - Д Одрина, Т Черкаський та І Часник отримали пости в уряді Б Мартоса. 17 липня на територію, контролювану петлюрівцями, перебралися й решта членів ЦК, включаючи його останнього голову - О Щадилова. Завдяки іхній енергії вдалося дещо оживити Селоспілку в тих півтора десятка повітів, що залишилися від УНР. 7 вересня 1919 р. у Вінниці відбулась районна нарада - остання в історії цієї організації. Йшлося головним чином про допомогу діючій армії. Показово, що гроші для роботи "Спілки" передбачалося брати в уряду [33]. Ця деталь здивувала раз окреслила найсуттєвіше - з потужною, впливовою самоврядною організацією Селоспілка наприкінці своєї короткої історії перетворилася в інструмент петлюрівської системи. Останні рішення ЦК стосуються сприяння у проведенні продовольчої, загальній натуранальній повинності і тп. [34]. Однак, агонізуючій петлюрівській державності не допомогли ні ці екстраординарні повинності, ні продрозкладка, запроваджена ще 15 серпня 1919 р. - з і "твірдими" цінами, конфіскаціями та 10-кратними шрафами. Зауважимо, що відповідний закон пішов на місце за підписом міністра народного господарства Т Черкаського [35] - того самого дядя розпущеного більшовиками "Селоспілки", який в березні 1919 р. по радянський бік фронту виступав за товарообмін з селом. Втім, подібні мутації стали вже звичними для політиків такого типу.

Ситуацію не порятували й конфіденційні звернення до уряду В Леніна з пропозиціями до замирення, що їх передали восени 1919 р. I Часник та ОЩадилов [36]. Як виявилось згодом - одночасно з самим С Петлюрою і потай від нього Москва, як і слід було чекати, проігнорувала своїх кам'янецьких адресатів. А незабаром, 14 листопада 1919 р., поляки зайняли останню столицю УНР - Кам'янець-Подільський: на запрошення уряду I Мазепи і випереджаючи денікінців та більшовиків.

Все, що було далі - цікавить лише істориків українського національного підпілля - слабкого, нечисленного і розгромленого вже протягом 1920-21 рр.

Розпад та ліквідація Селянської Спілки стали відзеркаленням історичної драми української селянської демократії, безжалю розгощаної диктатурами, що змінювали одна одну в Україні - австро-німецько-гетьманською, більшовицькою, петлюрівською. Вона стала першим уроком політичних взаємовідносин між українським селянством та політичною елітою. Уроком - зверненням до майбутнього.

Література

1. Щадилов О Про селянські організації, селянські спілки // Народна воля (Кам'янець-Подільський) - 1919. - 29 жовтня
2. Крестьянский союз. (Катеринослав). - 1917 - 30 серпня, ЦДАВОУ, ф 1115, оп 1, спр 38, арк 159.
3. Держ арх Дніпроп. обл , ф 24, оп 1, спр 400, арк 1.
4. ЦДАВОУ, ф 1412, оп 1, спр 171, арк 58
5. Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов. (Катеринослав) - 1918. - 13 февраля.
6. Народна воля (Київ) - 1918. - 24 квітня
7. ЦДАВОУ, ф 1216, оп 1, спр 78, арк 8
8. Держ арх Житомир обл , ф 1644, оп 1, спр 20, арк 9, 10, 19, 23
9. Держ арх Дніпроп. обл., ф 2712, оп 1, спр 3, арк 89
10. ЦЦАГОУ, ф 43, оп 1, спр 92, арк 80
11. ЦДАВОУ, ф 1216, оп 1, спр.72, арк 158
12. Робітнича газета (Київ) - 1918. - 28 червня
13. Статут Всеукраїнської Ради селянських спілок // Робітнича газета / (Київ) . - 1918. - 29 червня
14. Народна воля (Кам'янець-Подільський) - 1919 - 29 жовтня
15. Робітнича газета (Київ) - 1918 - 10 липня
16. ЦДАВОУ, ф 1340, оп 1, спр 1, арк 1,4
17. ЦДАВОУ, ф 1216, оп 1, спр 76, арк. 307.
18. ЦЦАГОУ, ф 5, оп 1, спр. 55, арк 94, Республіканські вісти (Вінниця) - 1918 - 18 грудня.
19. Трибуна. (Київ) - 1919 - 26 січня; Вісник Української Народної Республіки. (Київ) - 1918 - 19 грудня; Мицюк О Доба Директорії. Спомини і роздуми. (Львів). - 1938. - С. 19.
20. ЦДАВОУ, ф 2492, оп 1, спр 4, арк 32; Трудове слово (Полтава) - 1918 - 29 січня
21. Там же, ф. 1340, оп 1, спр 2, арк 1
22. Там же, ф. 1340, оп 1, спр 7, арк 15.
23. Трибуна. (Київ) - 1918. - 24 грудня
24. ЦДАВОУ, ф 249а, оп 1, спр 3, арк 6
25. Трибуна (Київ) - № 1919. - 23 січня
26. Пилипенко С. Ошибка ли? // Комуніст (Харків) 1921 - 21 мая
27. Известия Исполнительного Комитета киевского Совета рабочих депутатов (Київ),

- 1919 - 4 марта
- 28 ЦДАВОУ, ф. 2492, оп. 1, спр. 3, арк. 4; Червоний прапор (Київ). - 1919. - 7 березня
- 29 Черкаський Т Радянська влада // Земля. Альманах. - Кн. 1 - К., 1919. - С. 16
- 30 Селянська громада (Кам'янець-Подільський). - 1919. - 5 жовтня
- 31 Держ арх Київ. обл., ф. 102, оп. 1, спр. 47, арк. 1, 5
- 32 Коммунист (Київ). - 1919. - 21 мая
- 33 Селянська громада (Кам'янець-Подільський) - 1919. - 5 жовтня
- 34 Народна воля (Кам'янець-Подільський). - 1919. - 1 листопада, 7 листопада
- 35 Держ арх Вінницької обл., ф. 384, оп. 1, спр. 9, арк. 1
- 36 Полов П Петлюровське подполье на Правобережній Україні // Летопись революції (Харків). - 1926. - № 6. - С. 50

П. П. Гай-Нижник

**Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд:
історія трибічного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки**

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р і постання Української Держави перед Гетьманом П. Скоропадським та його урядом постало низка політичних, фінансово-економічних та соціальних проблем, які вимагали комплексного і негайного вирішення. Серед них була і потреба в нагальному розв'язанні вузла негараздів у робітничій сфері. Уряду новоствореної Української Держави, між іншим, слід було визначитися їз становищем, роллю та повноваженнями професійних спілок, оподаткуванням робітничого класу, питанням "робітник-роботодавець" тощо. І якщо такі питання, як погашення заборгованості по зарплаті, що залишилася у спадок Гетьманатові від Тимчасового уряду Росії і Центральної Ради УНР, поліпшення умов праці та побуту робітництва, чи, скажімо, боротьба з безробіттям, яким не приділялася належна увага ще за царату, потребували швидше фінансово-економічних зусиль держави, то інші проблеми вимагали законодавчого визначення, врегулювання та запровадження і належали, головним чином, до правової сфери.

Вже у першому своєму законодавчому акті - *Грамоті до всього Українського Народу* від 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський, проголошуєчи в Українській Державі свободу підприємницької ініціативи і гарантію права на приватну власність, як основи добробуту та цивілізації, зазначає, що "рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї відповідальної праці" [1]. Тим часом тривав нелегкий процес формування Кабінету Міністрів держави Незабаром новий уряд на чолі з Федором Лизогубом звернувся 10 травня 1918 р. до громадян із своєю *Декларацією*, у якій, зокрема, було сказано: "Справедливі домагання робітників, не звернені на те, щоб підірвати рідний промисел, все стрінуті підтримку й поміч Правительства, а професійні союзи, наскільки вони займаються обороною професійних інтересів, користуються з боку Правительства повним признанням" [2]. Отже, уряд зайняв конструктивну і прихильну позицію щодо робітничих організацій, в основу якої було покладено, перш за все, загальнодержавні потреби. Разом з тим, поряд із проблемами побудови розвинутого буржуазного ладу (так званого поміркованого, або соціального капіталізму), перед урядовцями постало дилема, що полягала у розмежуванні взаємовідношень між такими категоріями, як "праця" і "капітал". З цією метою у складі Ради Міністрів було створено Міністерство праці, на чолі якого став народний соціаліст, професор зоології 53-річний Ю. Вагнер, [3] а його товаришем (заступником) було призначено

шляхтича, професора з соціально-економічних питань В. Косинського[4]. Згодом, 24 жовтня 1918 р., портфель міністра було передано соціалісту-федералісту правнику М. Славинському, [5] якого з 14 листопада того ж року у новому Кабінеті С. Гербеля змінив на цій посаді його заступник В. Косинський. З травня ломіж департаментами міністерства розпочав діяти й департамент взаємовідносин між працею і капіталом під керівництвом С. В. Трухлого [6].

У з'язку ж з тим, що вироблення нової правової бази у галузі робітничого законодавства вимагало певного часу, а визначення урядового ставлення до неї вже перебувало на порядку денному, міністром праці було прийнято рішення заповнити цю законодавчу прогалину шляхом тимчасового відновлення дії старих положень з цього питання, які були вироблені революційною демократією Росії і України після повалення царювання. 18 травня 1918 р. Ю. Вагнером було видано *Обіжник для комісарів Міністерства праці, старших фабричних інспекторів та крайових бірж праці*, яким повідомлялося про збереження в сили всіх законів, обіжників та розпоряджень з робітничого питання, що були випущені Тимчасовим урядом та Українською Центральною Радою і не були скасовані урядом Української Держави [7]. Таким чином, 19 комісарів Міністерства праці в губерніях гетьманської України мали спиратися на основні постанови Тимчасового уряду від 11 липня 1917 р., а конфлікти між підприємцями та робітниками навесні-літку 1918 р. розглядалися на підставі законів Тимчасового уряду від 5 серпня 1917 р. *Про примирюючі інституції* і від 22 червня 1917 р. *Про порядок розвитку та прикладення діючих законів про охорону праці* [8].

Тим часом робітництво, об'єднане у профспілки, прагнуло сформувати власне ставлення до факту державного перевороту, вчиненого генералом П. Скоропадським. 21 травня 1918 р. розпочала свою роботу Перша Всеукраїнська конференція профспілок, яка за своїм представництвом набула рівня з'їзду. Організована з метою влаштування конференції комісія ще 16 травня 1918 р. звернулася до всіх профспілок із закликом прибути на її роботу для вирішення питань, що стосувалися діяльності українського профспілкового руху. На з'їзд прибуло 539 представників (з яких 443 – делегати) від 311 профспілок організованих робітників зі 105 (лише!) населених пунктах українських губерній (у тому числі й приєднаних до Української Держави за Гетьманату частин Мінської та Могилівської) та Війська Донського. Вони представляли 497 тис. 064 членів профспілок. Головну масу (з 441 делегатів) складали російські меншовики і бундівці (жиди) – 49,44 %, 8,33 % були більшовиками, 7,4 % – російськими есерами, 6,3 % – членами об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії, 3,9 % – російськими лівими есерами і тими, що ім співчували, 3,15 % – членами Паолей-Ціон і лише 3,5 % були українськими соціал-демократами [9]. Наведений факт свідчить про те, наскільки мізерний вплив мали українські соціалісти на пролетаріат взагалі, і профспілковий рух зокрема. З'їзд висловився за демократичну республіку, незалежність профспілок від держави, за восьмигодинний робочий день, діяльність фабзавкомів, а також за право проведення страйку як форми боротьби трудящих тощо. Одночасно, у ставленні до нової влади з'їзд постановив відмовитися від страйків і вирішив, що профспілки займуть нейтральну позицію відносно Гетьманату і соціально-економічної політики, оголошеної урядом Ф. Лизогуба. Проти такої ухвали виступили лише більшовики. Втім, з подібного приводу їхній вождь В. Ленін ще 1917 р. категорично заявляв, що "ні про яку нейтральність профспілок не може бути й мови" [10].

Вже в травні 1918 р. більшовиками, незважаючи на постанову профспілкового з'їзду про нейтральність і відмову від страйку, було організовано кілька потужних страйків: 25 травня – на всіх махоркових фабриках Кременчука, 28 травня –

страйкувало 1500 робітників п'ятнадцяти одеських шкіряних заводів, а 2 червня застрайкували друкарські робітники Херсона [11]. Робітничий і профспілковий рух майже всюю масою підпав під вплив російських соціалістичних партій і особливо більшовизму ще й тому, що основною його фізичною складовою були робітники-росіяни, які свідомо, а іноді й підсвідомо, негативно ставилися до української державності. "Нові промислові центри, значення яких дедалі зростало на зламі віків, були більшою частиною населені приїзджими з півночі, як робітниками, так і управлюючими. – зазначає Е Карр – Цей елемент у поєднанні з чиновниками та спеціалістами надав міській культурі України у цілому великоруського характеру" [12]. Подібне твердження не заперечували і українські соціалісти. Так, наприклад, копицький голова уряду УНР Іс. Мазепа називав денационалізовані міста островами чужих політичних і культурних впливів серед українського моря [13]. Факт цей підтверджують й цифри: близько 70 % мешканців тогочасного Донбасу були переселенцями з Росії, росіяни Києва складали 54,5 % населення міста, Одеси – 47 %, Миколаєва – 66,3 %, Харкова – 62,8 % [14].

Міру зпливу українських соціалістів на робітництво засвідчує й те, що коли, наприклад, у травні 1917 р. з ініціативи Центральної Ради було створено незалежне Товариство залізничників на Південно-Західній залізниці, то до його складу увійшло лише 5 тис. чоловік. Натомість понад 80 тисяч залізничників залишилися у профспілці, що належала до всеросійського центру [15]. 5 жовтня 1917 р. у Харкові лише більшовики створили профспілку шахтарів, а вже 7 жовтня ними керована новостворена профспілка металургів Донбасу та Криворіжжя нараховувала 140 тис. членів [16]. Отже, більшовизм протиставляв прагненню Гетьмана до соціального компромісу та взаємної співпраці між урядом і профспілками класову боротьбу й спиралася в ній на російський елемент, який хвилею заволочував нечисленний український пролетаріат. У середині травня 1918 р. Всеукраїнський територіальний робітничий з'їзд висунув вимогу стосовно скликання Установчих зборів, повалення Гетьманату, свободи спілок, страйків, слова і друку, передачі землі селянам без викупу, запровадження державного контролю над продукцією за участі робітників [17].

У свою чергу П. Скоропадський продовжував свою політику у напрямі розбудови цивілізованого капіталізму, розуміючи з досвіду попереднього, 1917 року, до яких руйнівних наслідків може призвести пролетарська сваволя і анархізм робітничий контроль для суспільно-політичного та економічного життя держави. В своєму Універсалі він обіцяв: "Буду твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі, буду домагатися негайного виконання всіх державних розпоряджень і буду підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами" [18]. Ці міри почалися ним прийматися негайно. Робітничий з'їзд було розігнано, а його президію заарештовано "Робітничу газету" піддано цензури. Заборонялися збори, мітинги, маніфестації, земські комітети і критика уряду. В червні під заборону підпали й страйки, у гіршому випадку мала застосовуватися військова сила. У Харкові, наприклад, представник німецької окупаційної влади ген. Мендельберг учасникам страйків загрожував катоюгою чи трирічним ув'язненням, а підбурювачам – стратою [19].

Водночас із жорсткими заходами приймалися й конкретні дії щодо виплати грошей робітникам. Так, наприклад, 29 червня 1918 р. Гетьманом було затверджене *Постанову Ради Міністрів про асигнування в распорядження Міністерства торгу і промисловості 15 млн крб на виплату робітникам кам'яновугільних та антрацитових кокалень Донбасу* [20]. Міністерство праці прагнуло законодавчо унормувати компетенцію професійних робітничих спілок і залучити їх до співпраці з урядовими інституціями. Це дало б змогу у більш спокійних умовах конструктивної

і ефективної співпраці вирішити проблеми відновлення промисловості країни, зайнятися подоланням інфляції і фінансовою реформою, піклуванням про зайнятість безробітних та іншими державними питаннями. Того ж дня (29 червня 1918 р.) міністр праці видає *Обіжник № 1* із заголовком "Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств" [21] Д. Дорошенко з приводу позиції Міністерства праці зазначав, що представниками профспілок були інтелігенти, здебільшого адвокати, які у своїх діях керувалися не стільки інтересами робітників, скільки політичними амбіціями своїх партій і прагнули опанувати фабричні комітети. У свою чергу міністр праці Ю. Вагнер та його товариш (заступник) В. Косинський "твердо стояли на тому, що в справах фабричного законодавства й взаємин між робітниками й промисловцями правительство не може ставати на бік тих або інших, а повинно вести справу в інтересах держави так, щоб підняти промисловість краю і в той же час по змозі задовільнити справедливі й оправдані домагання як робітників, так і промисловців" [22].

Обіжником № 1 передбачалося поставити профспілки у жорсткі рамки закону і примусити їхніх провідників, як і працедавців, до співпраці в ім'я відновлення господарської потужності держави шляхом взаємних розумних поступок. У вступі до самого *Обіжника* міністром праці Ю. Вагнером зазначалося "Руйнуюча війна і наступні ненормальні умови течії життя викликали повну руїну Державного господарства, наслідком чого виявилось скорочення виробу цінностей і ступнєве огоління держави. Необхідна уперта і довга праця по утворенню вкінець зруйнованого промислового апарату, для чого вимагається напруження всіх сил і засобів. Першою умовою для цього з'являється побільшення праці у всіх галузях, в однаковій мірі, як з боку робітництва, так і з боку адміністрації промислових підприємств" [23]. Далі, висловивши сподівання на розуміння господарських проблем держави всіма працюючими, міністр запропонував до відома і "непохитного керівництва" наступні постанови. Перш за все, наголошувалося, що "коло компетенції професійних робітничих організацій і заводських комітетів обмежується захистом професійних інтересів робітників і пеклуванням про устрій їх побуту", а отже й втручання робітників у розпорядчі права адміністрації (у тому числі і у змісті її постанов), що стосуються найму і звільнення робітників (якщо вони відповідають нормам II, гл. I *Устава о промисловій праці*), тобто у "фінансові, економічні і технічні заходи заводоуправління і, зокрема, самовільне уstanовлення контролю над виробом, недопустимо" [24]. Цілком твереза й зрозуміла вимога навіть у теперішній час, на початку ХХІ сторіччя. Одночасно "заводоуправління аж до перегляду закону про робітничі комітети від 25 листопада 1917 року не повинні ломати 9-і ст. того Закону". Всі ж робітничі організації непрофесійного характеру не могли жодним чином впливати на життя окремих промислових підприємств.

Другим пунктом наказувалося всім самовільно проголошеним робітничим організаціям, які свавою захопили будь-яке майно підприємства, негайно його повернути власникам із звітуванням про своє самоуправління. В наступному пункті зазначалося, що власники підприємства не зобов'язані платити, а працюючи не можуть вимагати не зазначеного у порядку ст. 3 Закону від 25 листопада 1917 р. про робітничі комітети плати "за працю віддану не підприємству, а при виконанні тих, або інших обов'язків для своєї професійної організації". Така вимога також, на нашу думку, є цілком справедливою. Згідно з четвертим пунктом закону за робітничими організаціями визнавалося право на вільні коаліції і стачки, за винятком підприємств державної ваги. До них належали державні установи, транспорт тощо. Заборонялися коаліції та страйки й працівникам муніципальних та громадських підприємств, що обслуговували щоденні потреби населення, як то: продовольчі підприємства, водогін,

електричні станції тощо. До цього додавалося, що "при здійсненні стачок і страйків ні в якім разі недопустимі всякі насильні вчинки з боку робітників, як то псування машин і майна підприємства, насильне усунення працюючих від праці, насильство над адміністрацією підприємств і інш." [25] Так само, пунктом 5-м, не допускалося робітниче насильство над заводоуправлінням у випадку, якщо воно, зважаючи на умови виробництва, "визнає необхідним переход від тимчасової платні на поштучну, отрядну, преміовану і інш розшірку праці" [26]. Тут ще раз наголошувалося, що працівники "повинні безумовно дотримуватися внутрішнього розпорядку, який встановлено адміністрацією підприємства, де вони працюють. Згідно з п. 7, у випадку, якщо претензії, сварки (суперечки), неприємності не були вгамовані адміністративним порядком в зазначених законом межах або існуючих примирюючих установах, вони мали розв'язуватися виключно у загальних судових установах. Як бачимо, ці вимоги є цивілізованими, а, головне, такими, що не допускають свавілля та самосудів. Останнім пунктом *Обіжника* зазначалося, що "обов'язковими повинні бути лише договори особистого найму, заключені двома рівноправними договорюючими сторонами, з догляданням вимог закону" [27]. Така вказівка і за сучасними ознаками залишається цілком прийнятною й справедливою, адже за її допомогою зберігається основне правило правової держави – верховенство закону. Інша річ – обсяг і рівень законодавчих актів, але це вже стосується політичного боку державного функціонування. У останньому пункті додатково наголошувалося на тому, що раніше заключені колективні договори "не можуть лічитися безумовно обовязковими для сторін, до того часу, поки не буде оголошено відповідний закон, до розроблення якого Міністерством Праці робляться заходи" [28]. Міністром праці Ю. Вагнером наказувалося всім комісарам праці оголосити і вивісити цей наказ в усіх промислових підприємствах.

Разом з тим, пункт про необов'язковість виконання колективних угод не слід оцінювати однобічно негативно, як факт. Цілком слушною є думка окремих істориків, що то "був серйозний удар по революційних завоюваннях трудящих, бо на протязі 1917-1918 рр профспілкам вдалося укладти ряд колективних договорів, які були основними документами, що визначали взаємні зобов'язання профспілок і підприємців із найважливіших питань організації та регулювання її умов" [29]. Проте існували і зворотній бік медалі, а саме досвід колективного диктату власних прагнень робітників власникам підприємств, коли повністю вичищалися з кас усі грошові накопичення та руйнувався налагоджений процес виробництва некомпетентними діями (диктатом) колективу, що призводило до чергового занепаду господарського організму заводу чи фабрики. Не рахуючись з економічними законами (чи, швидше, взагалі не знаючи їх) у 1918 р. за більшовицької влади, як і при Центральній Раді УНР, робітники чи охорона (червоноармійці) самі встановлювали собі зарплатню і вимагали її виплати від адміністрації заводського управління. Так, наприклад, було на Торецькому заводі м. Дружківка у Донбасі. 23 березня 1918 р. Виконавчий комітет Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів надіслав подібну вимогу до заводського комітету. У випадку ж відмови його членів виплатити самовільно встановлену зарплатню, зазначалося, що "збори вважають цих осіб саботажниками і таким, що підлягають арешту" * У березні 1918 р. директор Харківського паровозобудівельного заводу, обурений тим, що заводська робітнича контрольна комісія самовільно видала грошові кошти усім категоріям робітників свого товариства, заявив: "Але ж вони бажають прямо таки управляти заводом, а не контролювати" **. До того ж, не слід забувати, що терен Української Держави контролювався австро-угорськими і німецькими окупаційними військами, командування яких зі свого боку також не прагнуло анархізованого робітничого контролю й мало неабиякі важелі

впливу на загальний державний розвиток України у 1918 р. Та й сам Гетьман стояв на засадах щодо збереження приватної власності, а соціальні потреби й вимоги робітництва прагнув вирішувати законодавчим шляхом через державні урядові і судові органи, аби забезпечити порядок у пролетарських районах країни і запобігти розвитку анархії та сівалі серед розбурханої революцією народної маси.

Отже, всі суб'єкти державного організму і класів суспільства, інтереси яких стикалися у даній сфері, опинилися свого роду заручниками історичних обставин тієї доби і зав'язли у безлічі потреб та взаємопротиріч ними викликаних, які водночас потребували вирішення, але наражалися на крайності двох протилежних світоглядів, що зіткнулися внаслідок цілої низки все тих же історичних обставин. Подібну оцінку ситуації давав згодом і сам Гетьман. У спогадах з цього приводу П. Скоропадський писав, що за умов соціально-економічних потрясень, перетворення в Україні наштовхнулися на гостре протистояння двох світоглядів. Перше з цих угруповань сповідувало підхід до вирішення всіх проблем "за всіма крайностями і утопіями соціалізму, друге – без всілякого політичного чуття необхідності діяльних соціальних реформ" [30].

Влітку ж 1918 р. гетьманську владу очікував новий спалах страйкового руху. 15 липня під проводом більшовицьких агітаторів застрайкували працівники Коростенецького, Сарненського і Здолбунівського залізничних вузлів, що невдовзі викликало загальноукраїнський страйк залізничників. Державу охопила масова страйкова хвиля. Робітники вимагали збільшення зарплати, підписання колективних (трудових) угод, поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці, виплати заборгованостей тощо, на що підприємці відповіли закриттям профспілок, локаутами, звільненнями. Ситуація ускладнилася до такої міри, що київський міський отаман доповідав міністрові внутрішніх справ про хронічний стан страйків у столиці, який підривав основи державного й політичного життя [31]. За таких умов, думалася не без тиску окупаційної військової влади, Гетьманом 19 липня 1918 р. було прийнято рішення затвердити ухвалу Ради Міністрів про відновлення в Україні царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках.

Застосування радикальних заходів дало свої результати. Проте уряд діяв не лише за допомогою силових методів. Вже 15 липня 1918 р. при уряді Гетьмана було створено Комітет праці. У *Становищі про Комітет праці* вказувалось, що створювався він "для попереднього обговорення розробляємих в Міністерстві Праці законопроектів, які торкаються взаємовідносин проміж роботодавцями та робітниками" [32]. Своє бачення мети створення такого міжвидомчого органу висловив 7 серпня на його першому засіданні і міністр праці Ю. Вагнер, який бачив йї як "притягнення до роботи промислових і робітничих кіл, особливо в справі розглядання проектів законів, котрі мають встановлювати взаємовідносини між працею та капіталом" [33]. До складу Комітету входили по одному представникові від міністерств Праці, Торгу і промисловості, Шляхів, Народного здоров'я й Внутрішніх справ, а також два професори – фахівці з економічних питань та 8 представників від промисловців і 8 представників від робітників [34]. Промисловці і робітники мали представляти головні галузі промисловості, тобто цукрову, гірничу, металургійну, суходольно-суднобудівничу, сільськогосподарську, склянну, хімічну, шкіряну та інші. Крім того, делегати від робітників призначалися правліннями професійних робітничих організацій, за згодою цих організацій з Міністерством праці по одному, або більше, відповідно до вищевказаних головних галузей промисловості. Засідання вважалися дійсними за присутності на них однієї третини постійних членів Комітету, "незалежно від того, представники яких інституцій або організацій прибули на засідання" [35]. Члени Комітету отримували платню розміром у 15 крб за кожний день засідання, у

якому вони брали участь. Очолив Комітет праці проф. В. А. Косинський [36].

Державою було продовжено курс на відновлення і систематизацію структури податкових зборів. Підлягали їй і робітники України, а форму і суб'єктів оподаткування серед робітництва визначав *Обіжник № 2 міністра праці в справі подоходного податку* від 8 серпня 1918 р. До відома робітників всієї України доводилося, що до міністра праці надходять скарти від Міністерства фінансів, "що робітники того чи іншого району ухиляються від подачі до районних по подоходовому податкові. Присутствій заяв про свої прибутки за 1917 р., гадаючи, що подоходовий податок встановлено виключно для заможніої класи населення і що робітників він не торкається" [37]. В *Обіжникові* зазначалося, що таке твердження є невірним і вказувалося на те, "що заробітня плата є той же прибуток, який передбачає цей закон, пропонує усім робітникам, котрі заробляють більш 1000 карб. в рік, подавати заяви про свої прибутки у відповідні Присутствія по подоходовому податкові на місцях" [38]. При цьому зауважувалося, що невиконання цієї вимоги передбачає для робітників штрафування у розмірі до 300 карб., після чого наголошувалося на тому, що "податковий дослід обов'язан правити невиплачений податок за п'ять років, через що з часом такі особи будуть примушенні виплатити одночасно значні суми і цим самим поставлять себе у скрутне становище" [39]. Такий податок мав не лише принести свою долю надходжень до бюджету країни, але й здисциплінувати саме робітництво.

Тим часом, як вже вказувалося вище, з 7 серпня 1918 р. розпочав свої засідання Комітет праці. Виступаючи на його першому засіданні, Ю. Вагнер закликав присутніх негайно приступити до праці по розробці "тої галузі соціального законодавства, котра вже так широко розроблена на Заході і котрої ще зовсім нема у нас" [40]. Отже, у виробленні законодавчих справ, чим Комітет праці займався спільно з Департаментом взаємовідносин між працею та капіталом Міністерства праці і, зокрема, з його відділом конфліктів, за зразок було взято робітниче право країн Західної Європи. Навесні-влітку 1918 р. в Українській Державі конфлікти робітників і роботодавців розглядалися за законами Тимчасового уряду від 5 серпня 1917 р. про "Примирюючі інституції" і від 22 червня 1917 р. "Про порядок розвитку та прикладання діючих законів про охорону праці" [41]. На осінь 1918 р. в країні зусиллями Комітету праці з'явилися нові *Правила про порядок розгляду справ між роботодавцями та робітниками у вигляді Обіжника № 3 міністра праці* від 7 вересня 1918 р. [42]. У вступі до *Обіжника* міністр Ю. Вагнер так обґрунтував потребу у його випуску:

7 вересня 1918 року. № 3

До Комісарів Міністерства Праці:

Комісарі Праці повідомляють Міністерство, що, розглядаючи на прохання сторін спірні справи між підприємцями та робітниками, вони не мають керуючих вказівок, котрі визначали б, як треба поводитись комісарам праці при розгляданні справ та при відмові одної чи іншої стороні від участі в справі.

Маючи на увазі вищезазначені повідомлення, а також безпосередні звернення до Міністерства підприємців та робітників, я, керуючись законами Тимчасового уряду з 5-го серпня 1917 року про "Примирюючі інституції", і з 22-го червня 1917 року "Про порядок розвитку та прикладання діючих законів про охорону праці", доручаю Вам, при розгляданні спірних справ між підприємцями та робітниками, керуватись при цьому прикладаємими правилами.

Міністр Праці Ю. Вагнер [43]

Правила складалися з трьох розділів: "А. Розділ загальний", "Б. Порядок розпочаття справи", "В. Порядок переведення справи", а також з додаткового розділу

про "Порядок складання згодчої комісії". У загальному розділі, зокрема, у шести статтях говорилося, що "спори між роботодавцями і робітниками та служачими в приватних та громадських підприємствах торговельних, промислових та ремісничих, що є в зв'язку з договором найму або з умовами життя чи праці в даному підприємстві, може бути передано на розгляд участковому комісару праці" [44]. До цієї першої статті додавалося, що за відсутності у певній місцевості участкового комісара, його обов'язки мають виконувати комісар найближчого відділка. З чинності цих правил виключалися, згідно зі ст. 2, справи про страхування робітників та відшкодування потерпілих від нещасних випадків й переводилися у підпорядкування виданим до цього часу законам всеросійської влади (Тимчасового уряду), які не було скасовано в Українській Державі. У ст. 3 зазначалося, що зазначені правила не припиняють діяльності існуючих примирюючих установ, які було започатковано за Тимчасового уряду або за згодою між профспілками робітників та роботодавцями. Статтею четвертою загального розділу зазначалося, що комісар праці має право приступити до розгляду конфліктної справи не лише з подання засікаленої сторони, але й з власної ініціативи. Якщо ж скарга, що розглядалася комісаром праці, "вказує на собі на порушення або невиконання противною стороною не спірних адміністраційних вимог", то комісар праці, перевіривши вірність цієї вказівки, повинен був і без прохання подавця скарги повідомити про виявлені порушення або невиконання (за ст. 5) належну урядову чи судову установу для притягнення винного до відповідальності. При чому, в даному випадку, обов'язки обвинувача на суді виконував сам комісар праці. За ст. 6 подавець скарги або особа, якій була внесена скарга, могла бути при веденні справи у комісара праці представлена уповноваженою з цією метрою особою. Таке уловіння мало бути зроблено письмово або на словах у присутності комісара із занесенням до протоколу.

Розділом "Б" (статті 7-10) визначався порядок порушення справи. Прохання про розгляд справи подавалося письмово або усно. В останньому випадку комісар праці записував прохання подавця скарги з його слів, котрий й підписував його власноручно. У проханні про розгляд справи повинні були міститися відомості про те, хто саме позиває, кого позивається та чого подавець скарги вимагає. За відсутності вказаного скарга повертається подавцю поштою із зазначенням причин неприйняття, до внесення нового прохання. При невдоволенні з приводу неприйняття прохання відповідні скарги мали подаватися до районного комісара.

Розділ "В" (статті 11-19) вказував на порядок переведення справи. По прийнятті скарги, комісар повинен був не пізніше ніж через три дні повідомити повісткою про це особу, на яку внесено скаргу. У повістці він мав зазначити: а) хто викликається та за чим проханням; б) предмет скарги; в) місце, день та, якщо це можливо, година явки; г) наслідки няяви. Няява ж подавця скарги чи обох сторін в призначений термін прирівнювалася до відмови від скарги і справа припинялася. Якщо ж у комісара були відомості про те, що няява подавця скарги зумовлена непередбачуваними причинами, то йому призначався новий термін для явки. Надалі відтягання засідання дозволялося лише за взаємною згодою обох сторін.

Аналогічна процедура передбачалася й у випадку няяви позованої сторони. У разі призначення няяви позованої сторони необґрутованою комісар праці починав перегляд та перевірку вірності скарги в присутності подавця скарги, користуючись його доказами. Розгляд спірної справи переводився на словах із занесенням його до протоколу, який підписувався комісаром праці і стороною. Покликана сторона мала право на притягнення свідків або на висновки експертів. При визнанні ж комісаром обставини неважливою по суті самої справи, покази свідків або висновки експертів усувалися. Якщо ж за наявності доказів від подавця скарги справа не була з'ясованою,

то комісарові надавалося право для з'ясування обставин суперечки вдійти до таких заходів, як наприклад "а) обов'язувати сторони подати додаткові доводи, які по думці комісара, необхідні для з'ясування справи, б) додавати до справи відомості, які є у Комісара по аналогічних справах, в) провадити зносини з належними урядовими, громадськими і приватними установами, та особами за для подання Яому необхідних відомостей, а також видавати сторонам свідоцтва на одержання цих відомостей, г) виїздити для з'ясування обставин спору на місце разом з сторонами, або самому, як сторони не з'явилися на викликання" [45] З'ясувавши дійсність і важу обставин, викладених подавцем скарги або заяви, комісар праці мав застосувати заходи, що були передбачені ст 6 цього статуту, або на прохання подавця скарги передати справу із всім справоведенням до суду, дотримуючись при цьому правил "Устава громадського судопререведення" (б). Коли ж спірна справа по своїй суті не відповідала чинності вказаних правил, або ст 1-шій "Уст гр. суд" про підсудність, то комісар праці розглядав справу згідно статтями 16-18 цих правил і, беручи до уваги нейку позваною сторони, наслідки справи зі своїми висновками про слухність або безпідставність суперечки, а також про ухилення позваної сторони від явки, оголошував у місцевій пресі (в).

В останньому розділі (статті 20-28) Об'єктика № 3 визначався порядок складання узгоджувальної комісії. Якщо обидві сторони з'явилися у вказаній термін, то комісаром праці пропонувалося ім самим скласти для розгляду спірної справи узгоджувальну комісію. У разі ж, якщо сторони відмовлялися від створення узгоджувальної комісії або подібне виявлялося з тих чи інших причин неможливим, то комісаром застосовувалися дії згідно зі статтею 19 цих правил, тобто справа передавалася до суду. За згодою сторін на утворення узгоджувальної комісії, обидві сторони обирали її членів зі своїх представників у рівній кількості, при тому не більше трьох від кожної Головувати в комісії міг лише комісар праці або його заступник. Розгляд справи в погоджувальній комісії проводився згідно зі статтями 16 й 18 цих правил. Комісар праці зобов'язувався під час розгляду заяв сторін скласти їх до згоди, "вказуючи для цього на такі засоби розв'язання спору, які комісар вважає найліпшим для сторін і Держави" [46]. Постанови комісії мали бути одноголосними. Якщо ж таке рішення виявлялося неможливим, то комісар повинен був застосувати свої заходи згідно зі статтями 5 та 19 цієї інструкції. За непогодження обох сторін з цим, розгляд справи передавався до Третейського суду. Постанови погоджувальної комісії визнавалися остаточними і не підлягали касації, але за зміни обставин перегляд постанови комісії допускався. У своїй постанові комісія могла також визначити термін, по закінченні якого справа не підлягала перегляду. Прийнята комісією постанова мала безумовно бути виконана стороною, що програла, в зазначеній комісією термін добровільно. У протилежному випадку постанова узгоджувальної комісії передавалася відповідній судовій установі для виконання "Устава громадського судопререведення".

Звичайно всіх складнощів, які мали місце в Українській Державі 1918 р за такий короткий час існування Гетьманату П. Скоропадського, одразу позбутися не вдалося, в тому числі й у робітничому питанні, однак робота щодо його врегулювання не припинялася і за нових міністрів праці. Наприкінці жовтня 1918 р у *Грамоті Гетьмана до всього Українського Народу* П. Скоропадський повідомляв, що задля погодження робітничого законодавства скликається Особлива нарада, яка мала на меті розробити низку законів для розвитку промислового життя в Україні "Це є, з одного боку, необхідним для того, - говорилося в Грамоті, - щоб забезпечити заробітком безземельні класи населення, а з іншого, - для того, щоб дати тим значним грошовим сумам, які є результатом здійснення аграрної реформи, виробниче і прибуткове застосування в межах України" [47]. Одночасно, восени 1918 р

Департаментом законодавчих пропозицій було завершено розробку проекту Закону про профспілки й примирювальні камери [48]. Крім того, тривала розробка законопроектів про промисловий суд, восьмигодинний робочий день, виробничі кооперативи, свободу коаліцій, трудові договори та інші [49]. Проте розпочату справу довершити не вдалося. У листопаді вибухнуло протигетьманське повстання, а вже 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський зрикається влади в обложеному повстанцями Києві. На зміну Українській Державі прийшла Українська Народна Республіка.

З приходом до влади у столиці Директорії 23 грудня 1918 р. її голова Володимир Винниченко підписав наказ про скасування Обіжника № 1 гетьманського міністра праці від 29 червня 1918 р. [50]. Через два тижні після опанування Києвом, 26 грудня 1918 р., з'явилася Декларація Директорії УНР, в якій, зокрема, вказувалося: "Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день, знову установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів" [51]. При Міністерстві праці УНР було створено Законодавчу комісію по перепису промислових підприємств, на яку, за зразком гетьманського Комітету праці, покладалося попереднє обговорення законопроектів, що були підготовлені міністерством. Як і за Гетьманату, до складу комісії входили представники від народних міністерств: Праці, Торгівлі і промисловості, Шляхів, Здоров'я, Внутрішніх справ, фахівці з економіки та делегати від промислових кіл і профспілок. Втім, на практиці було посилено адміністративний тиск на робітництво, діяльність профспілок не відновлено, заборонено з'їзди, збори, конференції профспілок.

Щодо профспілок, то вже 20 грудня 1918 р. 15 вояків Директорії зробили безпідставний обшук у приміщенні союзу профспілкових робітничих організацій у Києві по вул. Трьохсвятительській, 19. Як повідомляла "Робітнича газета", після обшуку вояки вчинили "безглуздий разгром всього майна союзів і робітничих культурно-економічних організацій, які там містилися" [52]. У грубах було спалено книги, архіви, касові книги, реєстри тощо. У профспілковому будинку було знайдено більшовицьку літературу. Згодом погроми у профспілковому центрі повторилися ще двічі. Ватажок Січових Стрільців С. Коновалець обумовлював таке ставлення директоріальної влади до профспілок тим, що членами більшості робітничих профспілкових організацій були більшовики, і виправдовував обшуки профспілкових комітетів у Києві та у приміщенні Центрального бюро профспілок [53]. Зі свого боку комендант Києва Кириленко, приймаючи делегацію від профспілок, заявив, "що всіх делегатів від профспілок треба розстріляти" [54]. На таку позицію нової соціалістичної влади Уцентрпроф відповів 15 січня 1919 р. публікацією "Звернення до Директорії" з вимогами свободи коаліцій, зборів, демонстрацій для всіх громадян, в тому числі і державних службовців, про необхідність вільної реєстрації статутів товариств та спілок [55]. І хоча 16 січня 1919 р., під тиском профспілкових організацій, Міністерство праці УНР розпорядилося дозволити збори представникам профспілок, [56] вони вже не змогли набути своєї перспективної ролі й ваги в державному житті України. Незабаром Київ було взято більшовиками, а вся Україна стала велетенським бойовищем всіх проти всіх, переможцями з якого вийшли російські більшовики-комуністи.

Література

- 1 Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВОВ України) - Ф 1064, оп 2, спр. 1, арк 18-19, Державний Вістник - 1918. - 16 травня

2. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. - Т. 2. - Ужгород, 1930. - С. 96.
3. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Український історичний журнал - 1993. - № 7-8. - С. 114.
4. Державний Вістник - 1918. - 6 вересня.
5. Там само. - 24 жовтня.
6. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917-1923 рр. - Т. 2. - С. 112.
7. Державний Вістник - 1918. - 26 травня.
8. ЦДАВОВ України. - Ф. 2857, оп. 1, спр. 12, арк. 134.
9. Скляренко Є. М. Деякі питання історії профспілок України в роки національно-визвольних змагань // 90-річчя виникнення масового профспілкового руху в Україні. - К., 1996. - С. 76.
10. Кравець Е. К вопросу об истории возникновения профсоюза работников морского транспорта Украины и начальном периоде его деятельности (1903-1918 гг) // 90-річчя виникнення масового профспілкового руху в Україні. - С. 58.
11. Одесские новости - 1918. - 26 травня, 2 червня.
12. Карр Е. Історія Радянської Росії. Більшовицька революція, 1917-1923. - Лондон, 1950 - Кн I - Т I - С 237.
13. Мазела І. Підстави нашого відродження. - Львів, 1946. - Ч. I. - С. 170.
14. Український комуніст - 1919. - № 1. - С. 38.
15. Суровий А. Ф. Боротьба за незалежність українського профспілкового руху (1917-1920 рр.) // 90-річчя виникнення масового профспілкового руху в Україні. - С. 93.
16. Снєп'єров В. В. Профспілки Донбасу та їх взаємовідносини з Центральною Радою в 1917 р. // 90-річчя виникнення масового профспілкового руху в Україні. - С. 86.
17. ЦДАВОВ України. - Ф. 1325, оп. 1, спр. 1, арк. 253.
18. Винниченко В. Відродження нації - Київ-Віденсь, 1921. - Ч. III. - С. 23-24.
19. Одесские новости - 1918. - 9 червня
20. Державний Вістник - 1918. - 11 липня
21. Там само. - 16 жовтня.
22. Дорошенко Д. Вказана праця. - С. 315.
23. Державний Вістник - 1918. - 16 жовтня.
24. Там же.
25. Там же.
26. Там же.
27. Там же.
28. Там же.
29. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги - К., 1995. - С. 89.
- * Борьба за власть Советов в Донбассе: Сборник документов и материалов. - Сталино, 1957. - С. 352-353.
- ** Центральний державний архів народного господарства Росії. - Ф. 3429, оп. 4, спр. 159, арк. 37 зв.
30. Скоропадський П. Спомини. - К., 1992. - С. 97.
31. Кульчицький С. В. Українська Держава часів гетьманщини // Український історичний журнал - 1992. - № 7-8. - С. 70.
32. ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр. 17, арк. 52, - Ф. 2857, оп. 1, спр. 12, арк. 59.
33. Там само, ф. 2857, оп. 1, спр. 12, арк. 110 зв. - 111.
34. Державний Вістник - 1918. - 24 липня; ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр.

- 17, арк 52.
- 35 ЦДАВОВ України, ф. 1064, оп. 1, спр 17, арк 53 зв
- 36 Державний Вістник - 1918. - 24 липня
- 37 Там же. - 16 жовтня
- 38 Там же.
- 39 Там же
- 40 ЦДАВОВ України, ф. 2857, оп. 1, спр 12, арк. 111
- 41 Там же, арк. 134.
- 42 Там же, спр 18, арк. 78.
- 43 Там же.
- 44 Там же.
- 45 Там же.
- 46 Там же.
- 47 Голос рабочего (Снакієво). - 1918. - 2 листопада
- 48 Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины - 1918. - 14 жовтня.
- 49 Там же.
- 50 ЦДАВОВ України, ф. 2857, оп. 1, спр. 12, арк. 205-205 зв
- 51 Конституційні акти України 1917-1920. Невідомі конституції України - К., 1992. - С. 100.
- 52 Робітнича газета. - 1919. - 16 січня.
- 53 Історія Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис - К., 1992. - С. 321.
- 54 Робітнича газета. - 1919. - 16 січня.
- 55 Там же.
- 56 Там же.

Г. Ф. Турченко

**"Воєнний комунізм":
більшовицький експеримент чи продовження політики царського уряду?
(На матеріалах Півдня України).**

Загальновідомо, що більшовицька партія у 1919–1921 рр. проводила політику, що отримала назву "політика воєнного комунізму". У сфері економіки вона проявилася в жорстоко централізованому та управлінні, концентрації в руках уряду функцій розподілу матеріально-технічних і продовольчих ресурсів. У соцально-політичній сфері вона означувалася диктатурою більшовицької партії. Основними складовими частинами "воєнного комунізму" були націоналізація промисловості, фінансів, транспорту, землі, в аграрній політиці – ліквідація великих поміщицьких і селянських господарств й перетворення їх на радгоспи, комуни та артлі, впровадження державної монополії на найважливіші продовольчі товари, якими розпоряджалися лише державні органи, введення у містах системи нормованого розподілу – "пайків", запровадження продовольчої розкладки на сели, впровадження загальної трудової повинності тощо.

Серед істориків поширенна точка зору, що засади, на яких ґрунтуються політика "воєнного комунізму" – це суто більшовицький витвір та експеримент, метою якого було швидкими темпами побудувати "комунізм" – найдосконаліше суспільство, справжній рай для трудящих. Ми не ставимо за мету спростовувати цю точку зору. Але, разом з тим, не важко помітити, що у роки Першої світової війни царський уряд пішов на впровадження ряду аналогічних заходів, які можуть характеризуватися, як перші кроки до "воєнного комунізму".

Метою нашої статті є з'ясувати на матеріалах Півдня України, чи існував зв'язок між політикою царського уряду у роки Першої світової війни та "воєнним комунізмом".

Як відомо, Перша світова війна не пішла за сценаріями, розробленими в генштабах Антанти та Троїстного союзу. Вона набула затяжного характеру, а всі мобілізаційні запаси Росії були витрачені протягом перших чотирьох місяців війни. Крім того, російська промисловість була підготовлена до війни значно гірше ніж у інших країн-учасниць. В умовах, коли великі промислові центри (Польща та Прибалтика) були окуповані, посилилося значення тилових регіонів. Донецький вугільно-металургійний та Криворізький залізорудний басейни, розгалужена мережа залізниць, заводи сільськогосподарського машинобудування, на базі яких було налагоджено виробництво оборонної продукції, нарешті, український хліб, що забезпечував у роки війни фронт і більшість губерній Європейської Росії, надавали південноукраїнському регіонові особливого значення.

Посилення ролі Донбасу як основного постачальника кам'яного вугілля пояснюється рядом причин. По-перше, імпорт вугілля, який до війни становив 16% всього палива, що витрачала країна, під час війни сильно скоротився. По-друге, з втратою Польщі, на території окупованій німцями залишився Домбровський бассейн, який у довоєнні роки давав 20% вугілля, що видобувалося в Росії. Донецький басейн у воєнні роки збільшив видобуток вугілля з 1543,8 млн. пуд у 1913 р. до 1743,9 млн. пуд у 1916 р., тобто на 13%. Один тільки Петроградський промисловий район збільшив споживання південноукраїнського вугілля у 16 разів [1].

В роки війни відбувалося переобладнання на військовий лад місцевих підприємств. Так, металургійні заводи Півдня України почали випускати снаряди. Замовлення на них виконували Нікополь-Марупольський, Макіївський та інші заводи. Одночасно відбулося скорочення виробництва залізничних рейок, що були основним видом продукції у довоєнному асортименті металургійних заводів України. Хоча потреба в рейках в роки війни зростала, підприємства отримували значно більше прибутків, виконуючи військові замовлення. До того ж такі підприємства отримували перевагу у постачанні сировиною та паливом. Під час війни особливого значення набула машинобудівна промисловість регіону. Війна вимагала безперебійного постачання армії всіма необхідними технічними засобами озброєння, які могла надати тільки високо розвинута машинобудівна промисловість. Підприємства сільськогосподарського машинобудування Півдня України почали постачати для фронту кінні повозки, санітарні двоколки, похідні кухні.

Із усієї кількості продукції, що випускалася промисловістю Росії в період війни, 75-80% йшло на задоволення потреб фронту і лише 20-25% – на задоволення мирних потреб [2]. Такі зміни призвели до збільшення кількості робітників, працюючих на оборону. Причому, південноукраїнський регіон лідував по кількості робітників, що працювали на оборону. При середньому показнику – 83,7%, у Катеринославському та Одеському регіонах на оборону працювало найбільше – 87,9% та 92,2% відповідно [3].

З початком воєнних дій саме на Південь України, поряд з Харковом та Києвом, відбулася евакуація значної частини промислових підприємств з прифронтових областей. Це було пов'язане як з вигідним розташуванням регіону, так і його унікальними промисловими потужностями. На Півдні існувала необхідна інфраструктура, транспортні розв'язки та кваліфіковані кадри для швидкого налагодження виробництва евакуйованих з західного регіону підприємств.

Значення південноукраїнського регіону посилилося і завдяки величезним можливостям його сільського господарства. Південь України залишався житницею

імперії. В умовах продовольчої кризи, коли загроза голоду стала сумною реальністю для більшості губерній Російської імперії, включно з економічно розвиненими Московською та Петроградською, що не могли забезпечити себе зерном у повній мірі, постачання хлібом двох третин губерній Європейської Росії цілком і повністю залежало від губерній, що мали надлишки продовольчого зерна. До їх складу входили і південноукраїнські. За підрахунками С.-Петербурзького дослідника О. Острозького, загальний об'єм цих надлишків складав 647,2 млн пуд., у тому числі Херсонської губернії – 82,1 млн. пуд., Катеринославської – 69,2 млн., а Таврійської – 6,0 млн [4].

Таким чином, війна сприяла посиленню економічного значення південноукраїнського регіону Але, разом з тим, війна справила негативний вплив на його економіку. Умови, в яких змушені була працювати промисловіт Півдня у воєнні роки, корінним чином відрізнялася від умов мирного часу. Війна дезорганізувала товарообіг, негативно вплинула на роботу залізниць, викликала паливну кризу, сотні тисяч робітників пішли в армію. Велика частка підприємств втратили до кінця 1914 р. 30–40% складу робітників, що спричинило скорочення виробництва.

Вже перші мобілізації 1914 р. зменшили чисельність робітників, адже не було вжито заходів для заборонювання необхідної кількості кваліфікованих робітників за підприємствами. Воювати довго не збиралися, тому і про стабільну роботу промисловості не думали. Від призову в армію звільнялися лише робітники і службовці залізничного транспорту. Всі ж інші, незалежно від кваліфікації і місця роботи, підлягали мобілізації. Тільки на кінець першого року війни уряд прийняв рішення про надання відстрочок робітникам гарнічозаводської, гарнічої та інших галузей, що виконували замовлення військового відомства. Місце мобілізованих зайняли нові робітники, і середньорічна їх кількість не тільки досягла довоєнного рівня, а й на кінець війни навіть дещо перевищила його. В фабрично-заводській промисловості Катеринославської губернії зміни чисельності робітників були такими: у 1913 р. – працювало 39 тис. (100%) робітників, 1914 р. – 36 тис. (92%), 1915 р. – 43 тис. (110%), 1916 р. – 59 тис. (151%) [5].

У воєнні роки головними джерелами поповнення робітників Півдня України стали члени родин кадрових робітників, які раніше не працювали робітники похилого віку, жінки, підлітки і діти, а також мешканці міст і сіл, як правило, заможні, які йшли на оборонні заводи, щоб уникнути мобілізації на фронт. За словами очевидця – мешканця м. Олександрівська, – "Своїх людей у місті всі знають, тому й не дивно, що показують пальцями й голосно говорять, коли якогось там дня побачать у формі Третьої роти когось із купців, чи інших багатих людей, які туди поховалися, щоб не попастися на фронт. Таких випадків було багато" [6]. Чисельність робітників збільшувалася також за рахунок військовополонених, які у 1916–1917 рр. становили значну частину робочої сили, біженців, завербованих робітників та інших категорій. Зміни у складі робітників у воєнні роки яскраво ілюструє табл. 1 [7].

З таблиці видно, що у роки війни змінився статевий склад робітників, за рахунок зменшення кількості робітників-чоловіків. Значно ширше, ніж у довоєнні роки, використання на підприємствах праці жінок, підлітків та дітей пояснюється, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з іншого – тим, що жіноча та дитяча праця були дешевими. Під час війни жіноча праця широко використовувалася в кам'яновугільній промисловості Донбасу. Так, якщо на шахтах Донбасу у 1913 р. працювало 2,4 тис. жінок, то на 1 вересня 1916 р. їх чисельність збільшилась до 12,4 тис. чол. За роки війни питома вага жінок-робітниць в кам'яновугільній промисловості зросла з 1,6 до 4,5%. Поряд з жіночою активно використовувалася праця малолітніх та підлітків у металургійній промисловості. На 1917 р., в середньому, доля жіночої

праці на підприємствах Півдня України складала 4-5%. В результаті цих змін, продуктивність праці почала різко зменшуватися і у 1916 р. на шахтах Донбасу становила 81,5% у порівнянні з 1913 р.

Таб. 1

Дата	Загальна кількість (в тис.)	Кількість робітників за категоріями у %			
		військово-зобов'язані, що отримали відстрочку	робітники інших категорій	жінки та підлітки	військовополонені
Металургійна промисловість Півдня					
1916 р.	99,8	28	41	15	16
1917 р.	128,5	39	20	14	27
Кам'яновугільна та антрацитова промисловість Донецького басейну					
1915	190,1	24	60	8	8
1917	291,6	45	18	11	26
Залізорудна промисловість Криворіжжя					
1915	15,4	13	відом. Немає	відом. Немає	42
1916	23,2	20	17	9	54
1917	25,7	22	12	7	59

Аналогічні зміни проходили в інших галузях промисловості. Зокрема, на рудниках Кривого Рогу вже після перших мобілізацій відчувалася гостра потреба у робочій сили. Видобуток руди знизився, в результаті чого, видобуток руди не вистачало, наскільки, на задоволення усіх потреб місцевих південноукраїнських металургійних заводів [8]. Нестача руди негативно вплинула на роботу металургійної промисловості. Внаслідок мобілізації робітників і відсутності сировини та палива вже на початку березня 1915 р. на Півдні України зупинилося 13 печей. У середині березня 1915 р. ряд заводів Півдня України повністю або частково призупинив свою діяльність. На початку січня 1916 р. уповноважений Особливої наради з питань оборони по Катеринославському району так характеризував стан чорної металургії Півдня України: "Металургійні заводи перебувають у критичному стані по причині постійних затримок у доставці сировини (не вистачає вагонів) і палива. Щоденно я отримую декілька телеграм з повідомленням про загрозу припинення виконання військових замовлень" [9]. Дефіцит металу складав 50% національного виробництва. Отже, відбувалося катастрофічне зниження видобутку металу. Його не вистачало ні на військові потреби, ні на потреби тилу.

Вже з перших місяців війни на розвитку південноукраїнської промисловості позначилася незадовільна робота залізничного транспорту. Слабкою залишалася матеріально-технічна база залізниць регіону. На час початку війни в Україні не вистачало 2 тис паровозів та 80 тис вагонів. З початком воєнних дій значно зросло навантаження на залізниці й змінiliся потоки вантажів. Частину рухомого складу паровозного парку було передано прифронтовим залізницям. Негативні тенденції вже у другій половині 1914 р. привели залізничне сполучення до повної дезорганізації. Через незадовільну роботу транспорту вугілля, видобуток якого на Донбасі у воєнні роки збільшився, залишалося на шахтах невідвантаженим. По всій країні паливна промисловість переживала гостру кризу. Населення і підприємства потерпали від нестачі вугілля. Уже влітку 1915 р. питання про вивіз палива з Донбасу у промислові центри Росії перетворився у проблему, яка вийшла за межі будь-якого

одного відомства. Цим питанням почала займатися Особлива нарада по посиленню постачання армії. У кінці осені 1915 р. ситуація почала катастрофічно ускладнюватися. Через нестачу вагонів у Донецькому вугільному басейні майже повністю припинився підвіз палива у Петроград, де були розташовані найбільші військові заводи імперії.

Отже, Перша світова війна з її величезним попитом на товари бойового і матеріального постачання внесла структурні зміни в промислове виробництво як країни в цілому, так і південноукраїнських земель. Держава стояла на межі фінансового банкрутства. Розуміючи неможливість продовження попередньої економічної політики, уряд Росії пішов на шлях "регулювання" економіки, що привело до розширення державного втручання в економіку та внесення певних змін в організацію сільськогосподарського виробництва. По-суті, відбулося одержавлення економіки, що в умовах війни, набуло безпрецедентного масштабу й особливо відчутно проявилося у південноукраїнському регіоні.

Так, у травні 1915 р. було створено особливу нараду по артилерійському постачанню армії на чолі з військовим міністром. У серпні 1915 р. замість неї було створено чотири наради по обороні, паливу, перевезеннях і продовольству. Нарада по обороні очолила апарат для "регулювання" економікою і мала назву "Особлива нарада для об'єднання заходів по обороні держави". На місцях працювали районні заводські наради. З одинадцяти районних заводських нарад, що діяли з імперії на кінець 1915 р., на Україні було чотири (Одесська, Катеринославська, Київська та Харківська). Дві з них – на Півдні України. Для координації і "регулювання" промисловості, що працювала для потреб війни, крім урядових органів, створювалися також громадські організації. Провідна роль серед них належала воєнно-промисловим комітетам.

З метою вирішення проблеми нестачі робочої сили в урядових колах Російської держави виникали проекти введення майже поголовної трудової повинності [10].

Але посилення державного втручання в економіку не привело до очікуваних результатів. Й не змогло зупинити нарощуючі кризові явища в промисловому розвитку південноукраїнських земель. Крах промисловості наблизався.

Перша світова війна викликала кризу і сільського господарства південноукраїнського регіону. З початком війни гостро посталася проблема робочої сили. Війна відрвала від сільськогосподарського виробництва значну частину чоловічого населення. Вже у перший рік війни відбулося скорочення пропозиції робочої сили. Найменше забезпечення чоловічою робочою силою спостерігалося саме в південному степовому районі. Тут на 100 десятин посіву припадало 9,5 чоловіків, тоді як в губерніях Європейської Росії – 13,8 чоловіка [11]. Відрив робочої сили з села відбувався не тільки через мобілізацію до армії. Значна частина робітників йшла на сезонні заробітки до міста працювати на промислових підприємствах. На 1917 р. третина селянських господарств України не мали робітників-чоловіків. У Катеринославській губернії, для прикладу, ця частка складала 30,1% [12]. Основною в сільському господарстві залишалася жіноча праця. Нестачу найманих робочих рук землевласники намагалися компенсувати працею військовополонених та біженців. В червні 1915 р. Катеринославська губернська земська управа отримала дозвіл на використання праці 8 тис. військовополонених у сільському господарстві Катеринославщини, по 1 тис. у кожному повіті. Але цього виявилося недостатньо. Весною 1916 р. Катеринославське губернське земство намагалося отримати дозвіл на залучення до сільськогосподарських робіт ще 36 тис. військовополонених [13]. Шодо біженців, то їх праця не отримала широкого використання у сільському господарстві регіону – вони більше були зайняті в промисловості. На селі активно

використовувалися учнівські, студентські та робітничі загони [14]. У 1916 р. деякі губернатори та земства йдуть на шлях примусового використання селян для обробки як поміщицьких, так і селянських полів [15]. В економічному житті з'являються риси Кріпацтва.

За час війни у сільськогосподарського населення було реквізовано значну кількість коней. Так, лише в 1917 р. Таврійська губернія повинна була поставити в армію 107385 голів худоби, Катеринославська – 169111 і Херсонська – 186063. До того ж найбідніші: середняцькі господарства, маючи гостру нестачу в кормах, вимушенні були різати й продавати робочу худобу. На Півдні України без робочої худоби лишилося понад 39% дворів.

Значно погіршилося в країні постачання сільського господарства машинами та сільськогосподарським реманентом. У роки війни у селян не було коштів на придбання нового реманенту і матеріалу та спеціалістів для налагодження старого. Припинився імпорт сільськогосподарських машин, а місцеві заводи сільськогосподарського машинобудування у роки війни в основному перейшли на виробництво військового спорядження.

Відбулося скорочення посівних площ та зниження посівів продовольчого хліба в південноукраїнських губерніях, які до війни давали найбільшу кількість товарного зерна. Великі масиви придатної землі залишалися незасіяними у Таврійській, Катеринославській та інших південноукраїнських губерніях [16]. Скорочення посівних площ стало великою проблемою для аграрів Півдня України, що викликала занепокоєння та турботу серед майже усіх верств населення. На сторінках преси активно обговорювалися як причини, можливі наслідки, так і шляхи виходу з цієї складної ситуації. У воєнні роки у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях відбулося скорочення загальної площини, засіяною під пшеницею з 4,89 млн дес до 3,50 млн дес, тобто на 28%. В той же час посіви кормових культур збільшилися ячменя з 2,94 млн дес до 3,30 млн дес і вівса з 0,37 млн дес до 0,58 млн дес [17]. Процес витіснення продовольчих культур кормовими був пов'язаний, по-перше, з тим, що вирощування продовольчих культур було більш складним процесом і, по-друге, тим, що війна викликала збільшення попиту на фураж. Закупівлі фуражу часто проводилася військовими організаціями, з дозволу уряду, за вільними цінами, що сприяло отриманню додаткових прибутків виробниками.

Перша світова війна призвела до руйнації довоєнного механізму товарообміну й посиленню державного втручання у сферу розподілу сільськогосподарських продуктів. Як вже зазначалося вище, південноукраїнські губернії входили до складу тих губерній, що мали надлишки продовольчого зерна і від яких, в умовах продовольчої кризи, повністю залежало забезпечення хлібом армії та переважної більшості губерній Російської імперії. Але в умовах, коли ціни на промислові товари росли набагато швидше ніж ціни на сільськогосподарські продукти, і без того нееквівалентний обмін між містом та селом ставав для селян ще менш вигідним, слабшали економічні важелі товарообміну між містом та селом. Це призвело до скорочення товарної маси сільськогосподарських продуктів Півдня України й викликало необхідність впровадження неекономічних засобів їх вилучення для забезпечення міст та промислових губерній.

Питання забезпечення армії хлібом було покладене на Головне управління землеустрою та землеробства, діяльність якого ґрутувалася на плановій політиці. Перший план заготівлі хліба було виконано успішно за рахунок скорочення експорту. Але на початку 1915 р. ситуація стала погіршуватися: ціни на хліб швидко зростали. У зв'язку з цим, у лютому 1915 р. було зроблено перший крок по впровадженню державного контролю над хлібним ринком – вводилися тверді закупівельні ціни на

хліб. В результаті товарообмін між містом і селом зазився настільки, що уряд був змушений розпочати заготівлю хліба не тільки для армії та флоту, а і для найбільш важливих міст. Збільшення державних закупівель хлібу відбувалося на фоні скорочення товарної маси хліба. Уряд у 1915–1916 рр. перетворився на головного споживача товарного хліба, закупивши майже 50% усього ринкового зерна [18].

В результаті, дія уряду призвели до скорочення товарної маси хліба та посилення товарної кризи. Ставлення селян до урядової політики у сільському господарстві ілюструє лист невідомого автора з с. Врадивка Херсонської губернії, відправлений у лютому 1917 р.. “Що дасть цей рік – один Бог знає. З постійними помилками та дикою політикою можна дійти до повного розорення. Якщо Міністерство землеробства знато, що все так погано закінчиться, навіщо ж воно підписувалося під цим документом, що називається твердими цінами менше ринкових, і які ведуть Росію до непоправної глупості. А ціни дійсно не тільки менше ринкових, а і менше усякого можливого рівня для ведення справ, а в майбутньому при таких цінах ніяка продорозкладка не допоможе. Якщо я ще міг продати пшеницю за 2 руб. в цьому році, то у 1917–18 рр. я не зможу продати менше ніж за 3 руб. 50 коп., і не продам добровільно ні за що”.

У жовтні 1916 р. було прийняте урядове рішення про доповнення постанови про тверди ціни постановою про хлібну розкладку. Розподіл розкладки між губерніями Півдня України, що були одніми з головних постачальників сільськогосподарської продукції, ілюструє табл. 2 [19].

Губернія	Жито	Пшениця	Овес	Ячмінь	Просо	Всього
Катеринославська	11000	11228	545	4629	–	27402
Херсонська	8427	18333	–	17074	–	43834
Таврійська	–	47991	2254	40593	75	90913
Всього	19427	77552	2799	62296	75	162149

Паралельно з встановленням контролю над зерновим ринком, він впроваджувався і над ринком м'ясних продуктів. Були прийняті рішення про скорочення споживання населенням м'яса. Поряд з встановленням 19 травня 1916 р. твердих цін на м'ясо та худобу, вводилися дні, коли заборонялося споживати м'ясо у громадських буфетах, ресторанах тощо. На порушників чекав арешт до 3 місяців або штраф у розмірі 300 руб. Місцеві органи влади, намагаючись вирішити, якимсь чином, проблему з забезпеченням м'ясом населення, розпочали агітацію по впровадженню нетрадиційних для сільськогосподарської спеціалізації південноукраїнських земель галузей – таких, як кролівництво. Уся корисна для цього інформація активно публікувалася на сторінках місцевої преси [20]. Але прийняті заходи не змогли забезпечити усі потреби армії у м'ясі та худобі. Тому практика хлібної розкладки була поширена і на тваринництво.

У 1915–1916 рр. стало зрозуміло, що обмежитися елементарною заготівлею сільськогосподарських продуктів неможливо. Тому на урядових нарадах розглядалися питання про впровадження у сферу розподілу карткової системи. Населенню, особливо відносно заможного Півдня, яке було психологічно не підготовлене до нормативної видачі продуктів, було важко прийняти подібні нововведення. Але подальший спад виробництва сільськогосподарської продукції і складності з перевезенням повинні були змусити уряд піти на цей важкий і неприємний для населення крок. Для початку планувалося перейти до централізованого розподілу по картках м'яса, муки та цукру

[21] Але до широкого впровадження карток справа ще не дійшла.

Мобілізація в руках держави великої кількості продовольчих продуктів привела до необхідності державного втручання у функціонування транспортної системи, адже загострене зерно та м'ясо повинно було швидко дійти до споживача, передусім в армію та головні промислові центри імперії. А в умовах розвалу транспортної системи реалізація поставленої мети була під загрозою. Встановивши ще на початку війни контроль над приватними залізницями, уряд пішов і на впровадження гужової, шляхової та інших натуральних повинностей, розмір яких на Півдні України швидко збільшувався. Це яскраво ілюструють дані по Херсонському повітові: гужова повинність у 1913 р. вимагала 759 підвід, а в 1915 р. – 6555 підвід, – у 8,6 разів більше, шляхова повинність у 1913 р. вимагала 1033 піших дні, а у 1915 р. – 3475 днів, – у 3,4 разів більше [22]. Враховуючи, що виконання цих повинностей пов'язане не тільки з мобілізацією робочої худоби та транспортних заходів, а й мобілізацією робочої сили, можна стверджувати, що введення цих натуральних повинностей стало кроком на шляху впровадження трудовосі повинності.

В умовах формування державної монополії на продовольчому ринку та інших нововведень в народному господарстві, відбулася пересоцінка ролі держави в економічному та політичному житті суспільства. Цю тенденцію відчув, зокрема, філософ Микола Бердяєв. У статті "Держава та власність під час війни", опублікованій у жовтні 1916 р., він писав: "Держава у багатьох випадках соціалізує господарство, вносить в господарське життя елементи колективності й обмежує індивідуалістичне свавілля. Приватні інтереси аграріїв, промисловців, торговців під час війни стикаються вже не тільки з інтересами селян, а і з інтересами держави, інтересами національної оборони та безпеки". М. Бердяєв, називаючи таку політику политикою державного соціалізму, констатував: або державний соціалізм, або хаос змете існуючий лад. Під "хаосом" він розумів соціальний вибух [23].

Отже, перша світова війна підірвала виробництво і привела до розширення державного втручання в його функціонування, що набуло величезних масштабів та викликало певні зміни у ньому Південноукраїнські землі, з іх потужним економічним потенціалом та вигідним геополітичним розташуванням, несли на собі основний тягар продовольчої розкладки та натуральних повинностей. Адже там, де було більше ресурсів, там і розміри держрегулювання були сильнішими. Це – очевидно. Тому південноукраїнський регіон відчував "державну десницю" особливо сильно. Це було оборотною стороною відносної заможності регіону.

Але, як цілком слішно зауважує О. Острівський, на шляху нововведень по регулюванню економікою, що планувалися урядом та впроваджувалися його місцевими структурами та органами самоврядування, стояли інтереси приватної власності. Тому постала дилема: або уряд піде, якщо не на ліквідацію, то хоча б на обмеження приватної власності, або цей уряд буде скинутий силою, здатною на це. У іншому випадку країні загрожував розвал. Зміни у промисловості як українських, взагалі, так і південноукраїнських земель, зокрема, були настільки кардинальними, що ліворадикальному уряду Леніна, проводячи політику "воєнного комунізму" довелось тільки доводити до кінця розпочату у роки Першої світової війни справу. Вся логіка подій доводила, що країна стоїть на порозі великих змін.

Література:

- Сердюк Н. З історії економічного розвитку України в роки імперіалістичної війни (липень 1914–лютий 1917 рр.) // Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С. 58.

- Історія робітничого класу Української РСР. – Т.1. – К., 1967. – С. 422.
- Россия в мировой войне 1914–1918 годах (в цифрах) – М., 1925. – С. 70.
- Островский А.В. Государственно-капиталистические и кооперативные тенденции в экономике России: 1914–1917 гг. // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного конгресса). – С.-Петербург, 1999. – С. 484.
- Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1971. – С. 37.
- Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. Том 1. – Філадельфія, 1976. – С. 93.
- Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России (1914 – февраль 1917 г.). – М., 1971. – С. 391.
- Збірник статистичних відомостей по народному господарству України. – К., 1919. – С. 94-95.
- Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973. – С. 158.
- Островский А.В. Вказ. джерела. – С. 493.
- Історія селянства Української РСР. – Т.1. – К., 1967. – С. 527.
- Істория развития народного хозяйства Украинской ССР. – К., 1954. – С. 130.
- Кирьянов Ю.И. Крестьянство степной Украины в годы первой мировой войны (1914-1916 гг.) // Особенности аграрного строя России в период империализма. Материалы сессии Научного совета по проблеме «Исторические предпосылки Великой Октябрьской социалистической революции». Май 1960 г. – М., 1962. – С. 227-228.
- Гертопан А. К предстоящей уборке хлебов // Южное хозяйство. Двухнедельный журнал Екатеринославского Общества Сельского Хозяйства – 1916. – № 9-10. – С. 194.
- Островский А.В. Вказ. джерело. – С. 489.
- Борисов В.И., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция. Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914-1918). - Москва, Луганск, 1997. – С. 36, Миллер З. Текущий сельскохозяйственный год в Таврии // Южное хозяйство. Двухнедельный журнал Екатеринославского Общества Сельского Хозяйства. – 1916. – № 12. – С. 272.
- Сидоров А.Л. Вказ. джерело. – С. 467.
- Островский А.В. Вказ. джерело. – С. 485.
- Таблицю складено за: Сидоров А.Л. Вказ. джерело. – С. 489.
- Южное хозяйство. Двухнедельный журнал Екатеринославского Общества Сельского Хозяйства. – 1916. – № 13. – С. 282.
- Борисов В.И., Чернобаев А.А. Вказ. джерело. – С. 16-17.
- Історія селянства Української РСР – Т.1. – К., 1967. – С. 530-531.
- Цит за: Островский А.В. Вказ. джерело. – С. 494.

О. М. Ігнатуша

**Національна модернізація православної церкви
за часів української революції 1914 – 1920 рр.:
відгук на кризу чи крок до розколу?**

Модернізаційні процеси в українському православ'ї під час національної революції 1914 – 1920 рр., суголосні сучасному національному церковному будівництву, в історіографії ще вивчені недостатньо.

Сьогодні можна говорити лише про перші успішні спроби, зроблені в цьому напрямку у монографіях Б.І. Андрусишина [1], В.І. Ульянівського [2] та

узагальнюючих академічних колективних працях з історії релігій в Україні [3], в яких увага дослідників і читачів у більшій мірі фокусується на характері взаємин церкви з політичною владою та спробах розв'язання церковного питання державною політичною елітами.

У меншій мірі знаходять висвітлення еволюція інституційного розвитку православної церкви, вплив на модернізацію церкви націотворчих і культуротворчих процесів. Мало дослідженням залишається відношення різних соціальних верств, національних груп українського суспільства до модернізації церкви, регіональних особливостей цих процесів.

Відсутні комплексні дослідження, які б ставили в центр наукового аналізу спадкоємність церковних реформ, простежували їх розвиток в контексті багатофакторних впливів: історичних традицій, новацій цивілізаційного розвитку, соціально-політичних процесів тощо.

Означенні обставин спонукають нас до постановки питання, наскільки модернізація церкви, багатоваріантність якої продемонструвала національна революція 1917 – 1920 рр., відповідала потребам суспільства і релігійної свідомості новітнього часу, чи була лише побічним ефектом революційної стихії, несучи з собою розкол церкви і поглинюючи розкол суспільства і нічим позитивним не здатна була зарядити суспільну свідомість?

Відповідь на це питання, гадаємо, сприятиме розумінню характеру інституційних церковних реформ, їх зв'язку з національними рухами новітньої історичної доби.

Перша Світова війна, яка одразу почала втягувати церкву у вир соціального протистояння, радикалізувала ідейно-реформаторські шукання.

До певного часу, доки не зйшла перша хвиля шовіністичної істерії та патріотизму, церковні проблеми ніби затухли на тлі вогнища загальної біди. Протоколи й резолюції пастирських і благочинницьких зібрань за участю мирян свідчать, що навіть в 1916 р. їх учасники висловлювали готовність спрямовувати енергію народу на отримання перемоги у війні, залишаючи остронь інституційні реформи православної церкви [4]. Хоча для священнослужителів, життя яких оберталося навколо парафіяльного та чернечого служіння, відрівтися від повсякденних церковних проблем чи забути про них було неможливо. Загальне горе лише в певній мірі згладжувало їх гостроту.

Миряні, чиє сприйняття церковних проблем в більшій мірі було приглушене війною, мали менше приводів і часу на осмислення змісту й спосібів модернізації церкви.

Українська історіографія ще недостатньо вивчила динаміку та прояви процесу реформування церкви під впливом Першої Світової війни, але можна вважати безсумнівним факт його поступової активізації [5].

Наростання соціальної напруженості викликало новий розряд невдоволення церквою, передусім – станом її зв'язків з державою, зрошуванням інтересів з пануючими класами, попранням ідеалів первісного християнства, бюрократизованою і централизованою системою її устрою, низьким станом церковної освіти.

На початку 1917 р. дебати і дискусії щодо реформування церкви розгорнулися з новою силою.

Дзеркало громадської та офіційної думки – преса – все реальніше відображала корінні церковні проблеми, висвітлювала адміністративні заходи Синоду по нормалізації церковного життя, звільнення недобросовісних чиновників тощо.

Лютневі антилілітарні виступи 1917 р., які переросли у всеросійську революцію, поставили проблеми інституційного розвитку православної церкви у практичну площину.

Виразний демократичний характер Лютневої революції та активізація у зв'язку з

нею національних рухів і державотворчих процесів в Україні розкували церковнотворчу ініціативу не тільки відносно вузького кола інтелігенції, а й селянства, робітників, солдатів.

Передусім, з новою силою заявив про себе рух за демократичні церковні реформи і адміністративну самостійність українських єпархій.

Шлях до втілення в церковному житті ідеалів демократії бачився неоднозначно.

Одних прихильників змін він налаштовував на такі реформи, які б максимально дистанціювали церкву від одержавленого статусу в імперській державі та існування в чужих національних формах. Це, по суті, означало набуття українськими православними єпархіями статусу автокефальної православної структури.

Інші орієнтувалися на модернізацію церкви в рамках існуючої всеросійської церковної системи, що практично дорівнювало беззаперечному сприйняттю антиукраїнської позиції.

Консервативна частина духовенства була найменш налаштована на будь-які новації. Її цілком влаштовував первенствуючий стан православної церкви в державі, що бачився, як запорука підвищення суспільної ролі конфесії.

Події 1917 року виявилися часом розсіяння ілюзій щодо здатності РПЦ піти назустріч демократичній ініціативі національних окраїн.

I Всеросійський з'їзд духовенства і мирян, скликаний 1 червня 1917 р. у Москві за ініціативою ліберально-демократичного духовенства, підтримавши прохання української делегації про необхідність скликання українського церковного собору, відкинув іншу принципову політичну вимогу – про національно-територіальну автономію України.

Російська державна влада, яку reprезентували ліберальні та соціалістичні сили, незабаром вклада свою частку в руйнацію цих ілюзій. У серпні 1917 р. Тимчасовий уряд заборонив скликання всеукраїнського церковного з'їзду.

Ігнорування російською державою та церковною слітою українських національних претензій, що були природним виявом національно-релігійної самоідентифікації, довершило формування ідеології українського автокефального руху та привело до постання перших організаційних осередків боротьби за церковну самостійність в Україні ("Братство Воскресіння Христа", Всеукраїнська Православна Церковна Рада).

На етапі української національної революції ідеї реформ православ'я в Україні набули досить масової соціальної підтримки і виразних національно-політичних форм.

Це яскраво продемонстрували повсюдні широкопредставницькі церковні зібрання та з'їзди, що увібрали весь спектр багатоманіття церковного електорату.

Ідеями реформування церкви першочергово передбачалося соціально активне середовище, передусім – релігійна інтелігенція "Миряни, а особливо мирська інтелігенція, – гріх нарікати, взялися за рідне діло на славу, духовані тільки щойно наміряються, а більше всього сплять", порівнювала активність духовенства і мирян українська демократична газета "Нова Рада". У такій оцінці вбачаємо не тільки міру активності різних членів церкви, а й відношення світської інтелігенції до священиків, намагання пробудити їхню соціальну активність, сподівання на таку можливість, підкреслення спільноти справи та її безсумнівої важливості.

Бурхливий розвиток багатопартійності, пов'язаний з революцією 1917 р., супроводжувався плюоралізмом моделей оновлення державного і суспільного статусу церкви, хоча принципових відмінностей між цими варіантами було небагато. Через слабкість національної інтелігенції та інтервенції ідейно-політичних еталонів "російського інтелігента" в Україну походні від неї релігійнотеологічні ідеї української

політичної еліти не відзначалося теоретичною довершеністю та глибиною розробки.

Ліві українські та російські політичні партії соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, вдаючись до некритичного наслідування західних соціалістичних теорій та практики Паризької Комуни, легковажили церковною проблематикою, обмежуючись вимогами свободи совісті, відокремлення церкви від держави та націоналізації церковної власності.

Українські консерватори в особі представників Української демократично-хілоборської партії (УДХП) бачили ідеал в забезпеченні свободи віровизнання і пріоритету православної церкви в Україні – соборної за устроєм і незалежної від політичних і державних впливів.

Російські праві партії, що контрастували в українській політичній палітрі (монархісти, октабристи), борсаючись в тенетах обслуги імперських інтересів, малювали іdealізовані контури зміцненої за'язком з державою єдиної Російської православної церкви.

Центристські – ліберально-демократичні партії – Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська партія самостійників-соціалістів (УПСС), російська партія конституційних демократів (кадети), відстоюючи принцип свободи совісті, пропонували загальновизнану формулу відокремлення церкви від держави та реформ відповідних сучасному політичному моментові з врахуванням національних традицій.

Отож, множення суперечливих варіантів реформ стало побіжним свідченням дезінтеграції, втрати організаційно-політичної монолітності РПЦ на етапі політичної консолідації української нації другого десятиліття ХХ ст. Місію ідейного розколу церкви на цьому етапі перебрала на себе різnobічно орієнтована за ідейно-політичними і національно-культурними интересами російська та українська інтелігенція та в різній мірі захоплене ідеями модерних суспільно-політичних рухів духовенства.

Навіть найпривабливіші політичні проекти не мали б шансів на життя без відклику в середовищі більш потужних соціальних сил. Але такий відклик вже ставав можливим.

Все більш політизовані, але так само позитивно заряджені до церкви настрої спостерігались як в селянському, так і в робітничому середовищі. Часопис "Голос духовенства и мирян Чернігівської єпархії" наводив показовий і характерний для вітчизняного суспільства епізод. Один із делегатів згаданого Всеросійського з'їзду духовенства і мирян, член партії соціалістів-революціонерів, простий робітник заявляв: "Кажуть, що соціалісти хочуть знищити і церкви і монастири, я багато витерпів за соціалізм за старого режиму, але мушу сказати, що ми не заперечуємо релігії, що і церкви і монастири у нас будуть, і, якщо вони перейдуть в руки народу, то ще краще будуть утримуватись, аніж тепер" [6]. Отже, політичні ідеали представника робітничого середовища, не заперечували необхідність існування церковної організації, передбачаючи її ще більше наближення до народу в плані рационалізації управління. Разом з тим наведені слова свідчать питання церковних реформ у робітничому середовищі, як і раніше, не було пророблене теоретично. Його вирішення ставилось у залежність від розв'язання соціальних проблем, які вважалися першочерговими. Частина прихильників соціалістичного руху не заглиблювалась в сутність атеїстичних теорій так званого "наукового соціалізму", або ж свідомо їх заперечувала. Таке відношення до церкви й церковної модернізації, на наш погляд, було досить типовим особливо для нижчих соціальних категорій населення.

Зицезгаданий чернігівський часопис констатував схожість з робітничим (ставленням) до церковних проблем з боку селянства, яке теж прагнуло соціальної справедливості. Він наводив слова на тому ж з'їзді, що пролунали з вуст селянина:

"Нам багато тут говорять різні приїзджі вчені про свободи, і про нові порядки, і про Республіку, і про те, що віри не треба, та ми так думаємо: нам би землю якнайскоріше взяти в свої руки, а там вже ми і самі розберемо, що нам потрібно, а що різні партії в своїх програмах пишуть, то це нам не закон"

Суттєва різниця у ставленні до церкви партійної еліти та широкого соціального загалу, який здебільшого симпатизував тільки економічним положенням партійних програм, була очевидною.

Демократично-реформаторські прагнення активної частини церкви спочатку були проигноровані лідерами українських лівих партій, які 1917 р. користувалися найбільшою підтримкою українського суспільства. Це пояснювалося специфікою формування політичної еліти в Україні й наслідком відбиток догматичного сприйняття нею західних соціалістичних теорій на вітчизняному ґрунті та месіанського розуміння російської народної традиції.

Лише поступово, з розгортанням національної революції та консолідації церковних сил, яким протягом 1917 року вистачило змоги провести підготовку Всеукраїнського церковного Собору, в середовищі української політичної еліти зросло усвідомлення кореневої спільноти національно-державного і національно-церковного будівництва. Зовнішнім проявом цього стала організація Українською Центральною Радою у складі Секретарства внутрішніх справ УНР комісаріату духовних справ Представником уряду (товаришем генерального секретаря внутрішніх справ, членом УСДРП А М Карпинським) в перші дні Всеукраїнського церковного Собору (11 січня 1918 р.) було продекларовано недопущення опіки Москви над православною церквою в Україні [7].

Новим безпрецедентним фактором мобілізації релігійної думки в Україні послугувала робота Всеросійського церковного Собору. Він відкрився в Москві 15 (28) серпня 1917 р. вперше за 217 років. Собор мав виразний демократичний склад: 299 з 564 депутатів були мирянами: 192 – парафіяльними кліриками і лише 73 – єпископами.

Ліве крило Собору, в якому переважало добре освічене міське духовенство, а тон задавала церковна інтелігенція та професура, виступало за демократизацію системи церковного управління, намагаючись ослабити позиції чернецтва і єпископату [8].

Одним із програмних питань Собору стало відновлення патріаршества. 5 листопада 1917 р. Собор обрав Всеросійським Патріархом митрополита Московського Тихона (Белавін) [9].

Посилення централістичних тенденцій серед церковного керівництва в Москві серйозно непокоїло прихильників реформування церкви в Україні. При повільному та непослідовному розв'язанні московським Собором вузлових суперечностей (які об'єктивно не можна було швидко і безболісно вирішити) невдоволення об'єктивно виливалось в національно-політичну площину.

У січні 1918 р. Радянська Росія дестабілізувала політичну ситуацію військовою інтервенцією України. Зовнішній фактор прямої військової сили та супроводжувана нею інтервенція більшовицької ідеології перетворилися на непереборне гальмо інституційного розвитку українського православ'я.

Зовні нетривка перша доба української самостійності та першої сесії Всеукраїнського церковного Собору (7 – 19 січня 1918 р.) конденсувала ідейний заряд надзвичайно великої ємності, здатний суттєво прискорити формування політичної основи для втілення в життя ідеї української православної церкви та проведення національних реформ, узгоджених з віковими етнічними традиціями й тогочасними ідеалами передового суспільства.

У національно орієнтованій частині українського церковного загалу з весни

1918 р. роль консолідуючого центру стало відігравати "Кирило-Мефодіївське братство", яке почало формуватися вже в процесі роботи першої сесії Всеукраїнського Собору, а остаточно постало із зареєстрованим статутом 30 квітня 1918 р. Навесні 1918 р. чисельність членів братства становила 160 чол [10].

Більш помірковану, щодо інституційних реформ православ'я, групу продовжувала представляти церковно-академічна професура. Саме вона у травні-червні 1918 р. склала кістяк комісії, яка підготувала проект конституції Української Церкви, що передбачав надання їй широкої автономії від Московського патріархату. До складу цієї комісії увійшли професори В.І. Екземплярський, В.З. Завітневич, П.П. Кудрявцев, Ф.І. Міщенко, А.І. Покровський, В.Попов, В.Рибінський та ін [11].

Консервативна частина церкви, що обстоювала збереження існуючого адміністративного устрою і канонічної концепції православ'я з незначним реформуванням, гуртувалася навколо спархіальних архіереїв, консисторій, політичних організацій монархічного плану. І складали епископат, чиновництво духовних установ, чорне духовенство, більша частина міського духовенства. Навіть ті з архіереїв, які демонстрували свою прихильність ідеям національно-демократичного реформування церкви, не були послідовними борцями за ці ідеї. Показовий у цьому відношенні наступний факт: єпископ Катеринославський і Маріупольський Агафіт 5 вересня 1917 р. виступив перед Міністерством сповідань Тимчасового уряду на захист арештованого за політичну діяльність під час Корниловського заколоту активного члена "Союзу Руського Народа" священика К.Айвазова, характеризуючи його з найкращої сторони, як "чесного громадянина вільної Росії" [12].

З кінця квітня до середини грудня 1918 р. новий державно-політичний курс проплягав у пошуку компромісу між активними реформаторськими силами, у авангарді якихшли прихильники національного відродження, та консервативним складом церкви. Концепція керівництва Української Держави щодо вирішення церковного питання, яка ґрутувалася на визнанні видатної ролі церкви в суспільному, державному та національному житті, полягала в будівництві незалежної від РПЦ канонічної української православної конфесії.

Як загальну основу для поєднання протиборчих церковних течій, Гетьманат прогонував ідеї православної державності та неприйняття радянської влади.

Реалізація цього компромісу пов'язувалася з продовженням роботи Всеукраїнського церковного Собору.

Гетьманат зберіг традиційну схему державно-церковних зв'язків, намагаючись одночасно, модернізувати конфесію. Церква не була відокремлена від держави.

"Держава тепер ставилася до Церкви не як до власної структури, а як до важливої інституції в межах Української Держави" [13], – робить висновок проф. В.І. Ульяновський. Дослідивши становище православної церкви в зазначеній період, він характеризує його як "час поступової адаптації... в нових умовах модерної, але стабільної державності. Церква рішуче відходила від старої моделі підпорядкування державі, однозначно обравши позицію не Церква для Держави, а Держава для Церкви (виділено – В.У.), що більше нагадувало західний варіант церковної організації". Таку еволюцію небезпідставно можна вбачати у численних фактах і подіях, пов'язаних із діяльністю другої та третьої сесій Всеукраїнського церковного Собору.

Серед найважоміших підсумків роботи Собору стало прийняття 9 (22) липня "Положення про Вище церковне управління", яке проголошувало Українську Православну Церкву автономною у складі РПЦ.

Згідно з цим документом за патріархом Всеросійським залишалися права

затвердження митрополита Київського та благословення єпископів українських спархій, затверджені собором єпископів України, вищого апеляційного суду над єпископами українських спархій, благословення скликань церковних соборів в Україні.

Вищим органом автономної церкви мав бути Український церковний Собор, сформований "з правлячих єпископів Українських єпархій, із вікарійських єпископів, що є їх заступниками, кліриків, мирян, обраних на спархіальних зібраннях" Собор мав скликатися не рідше ніж у трирічний термін.

Собор визнав за доцільне, аби "богослужбовою мовою в православній церкві на Україні залишити як і раніше, церковнослов'янську". І лише після богослужіння, в проповіді, якщо цього побажають парафіяни, дозволялося користуватись українською мовою. Дане рішення не відзначалося новаторством і не виходило за рамки всеросійської практики. Більше того – його не можна назвати послідовно модерним.

Положення було стверджене "Определением" Помісного Собору Російської Православної Церкви та Московським Патріархом. При цьому Помісний Собор зважив за необхідне внести низку уточнень, які б підкреслювали обмеженість самоуправління Української Церкви.

Реформа організаційної структури церкви не була пронизана ідеєю національного відродження. Вона залишала значний простір для руйнівного в національному відношенні політичного тиску та адміністративного волюнтаризму з боку патріархії. Небезпека цього залишалася, оскільки патріархія – втілення великоруського менталітету – продовжувала існувати в умовах іншого національно-державного і національно-культурного життя. Тому не випадково запропоноване Всеукраїнським Собором "Положення" зустріло рішучий опір частини духовенства й мирян. Після прийняття проекту "Положення" національно орієнтована фракція Собору зробила заяву про невідповідність проекту національно-демократичним і соборним основам устрою церкви [14].

Невдоволення консервативним курсом Гетьманату вихлюпнуло новий заряд соціального радикалізму. У грудні 1918 р. ним було зруйновано Українську Державу.

Зміна державно-політичного курсу прискорила національну модернізацію церкви за державного протегування Директорії УНР.

Адміністративна підтримка національного церковного будівництва в УНР подала прецедент проголошення української автокефалії державним законом (1 січня 1919 р.).

"Вища церковно-законодавча, судова та адміністраційна влада на Україні належить Всеукраїнському Церковному Соборові", – проголосував перший пункт цього закону [15]. Для керівництва поточним церковним життям мав бути створений Український Церковний Синод.

Статут Української Автокефальної Православної Церкви деталізував структуру, повноваження різних гілок церковної влади та принципи їх побудови.

Грунтуючись на видатній морально-культурній ролі церкви в житті народу, він підкреслював невірчання церкви й держави у внутрішні справи одної. Проте статут залишав право державного догляду за релігійними установами і підтверджував деклароване державним законом державне забезпечення церкви.

Стверджувалося право Українського Церковного Собору на вищу законодавчу, судову і адміністративну владу та визначався його склад. Демократична побудова була притаманна як законодавчій, так і виконавчій вертикалі, яку був покликаний очолювати Священний Синод [16].

Таким чином, Статут Української православної Церкви закріплював її демократичний устрій і відновлення традицій широкої соборноправності. Миряни мали бути залучені до управління церквою на рівні з духовенством. Виборча процедура

відповідала передовим стандартам, які застосовувались при виборах громадсько-політичних і державних органів за нової доби соціально-політичної історії. Адміністративний диктат кваліфікувався як невідповідний новим принципам церковної організації. Отже, декларувалися организаційні засади, необхідні для самостійного управління церковним життям в Україні та вільного виявлення його національної самобутності.

Державна ідеологія скеровувала в модерне національне русло роботу адміністративних державно-церковних та церковних органів: Міністерства ісповідань, Ради Міністерства ісповідань, Українського Священного Синоду, духовних консисторій [17].

Директорія УНР усвідомлювала важливість питання про визнання української автокефалії Вселенським патріархатом [18]. Вже у кінці січня 1919 р. до Константинополя виїхало посольство УНР на чолі з О.І. Лотоцьким, яке готовувало ґрунт для міжконфесійного порозуміння та міжнародного визнання Української Церкви. Згодом – в 1920 р. – його працю продовжив новий посол УНР в Туреччині Ян Токаржевський-Каращевич [19].

Таким чином, церковні реформи Директорії мали виразний національний модернізаційний зміст. Вони були зорієнтовані на відродження давніх українських традицій соборноправності в якнайширшому розумінні цього поняття. Взяті для наслідування ранньомодерні зразки української церковної організації (традиції XVI – XVII ст.) в цей час були збагачені новими досягненнями європейської політичної культури (всенародного представництва, демократичного централізму), поширеними споху пізнього модерну. Тим самим коло українського нацтворення змикалося, відновлюючи пошкоджену живу тканину модерної української нації.

Реформаторські зрушения, незважаючи на їх суперечливу демократичність та сумнівну легітимність з точки зору канонічного церковного права, стали важливими віхами для розбудови національної церкви. Вони дали безцінний досвід цього будівництва. Були зроблені перші послідовні кроки по національній модернізації православної церкви в Україні.

Підтримка ідеї української церкви з боку Директорії привернула увагу широкого громадянського й віруючого загалу до церковних проблем і сприяла відновленню довіри населення до української влади.

Розвиток православ'я набув особливої, невідомої раніше політизованості, відвертої залежності від державного протегування за допомогою всіх можливих адміністративних ресурсів влади, яке надавалось протилежним сторонам у національно-державному конфлікті.

У 1919 – 1920 рр. ця підтримка не раз яскраво спалахувала ініціативами політичних режимів, які намагалися утвердитися в Україні.

Нав'язання денікінського та врангелівського режимів супроводжувалося руйнацією модерних конструкцій Української церкви [20].

Отож, структуризація сил за ознакою їх ставлення до національних церковних реформ стала етапною в добу визвольних змагань українського народу за державну незалежність. Вона знаменувала досягнення такого рівня соціально-політичної організації, який вже не можна було вдовольнити політичними компромісами. Ідеїне розходження стало критичним. Далі міг бути лише розлам старої структури й інтеграція нових національних церков.

Народження української національної державності об'єктивно супроводжувалось народженням національної церкви.

Узурпувавши владу в Україні, з весни 1919 р. більшовики почали втілювати в життя свою відверто антицерковну доктрину, камуфльовану деклараціями про свободу

совісті.

Демагогічні лозунги радянської влади про її народний характер і невтручання держави у внутрішні справи церкви сіяли в народну свідомість зерна ілюзій про можливість вільного, безперешкодного народного волевиявлення, тим паче в сфері, яку держава проголосила відокремленою від держави.

Таким чином, невідповідність відгуку офіційної церкви на підняті проблеми з новою силою оголосилась внаслідок участі українського суспільства у Світовій війні, яка пробудила серед наддніпрянських і західних українців розуміння національної ідентичності, привернула їхню увагу до релігійних відмінностей та необхідності їх взаємоповаги, супроводжувалась переміщенням на схід матеріальних церковних цінностей і пам'яток, духовенства, вірюючих різних сповідань, що вносило елемент культурного впливу та активізації релігійної думки. Водночас, війна посилила й протилежні – радикально-негативістські настрої населення до священиків (а разом з тим і всього духовного відомства), які на фронті і в тилу закликали до продовження непопулярної війни "до переможного кінця". Взаємодія цих факторів сприяла накопиченню негативізму в сприйнятті церкви народом, поглиблювала соціальні й національні суперечності між духовенством.

Спроба у лютому 1917 р. радикальним шляхом розв'язати конфлікт між державною системою та суспільством, імперією та націями супроводжувалась трансформацією державно-церковних зв'язків в ідеологічних шаблонах російської революційної демократії, які передбачали суперечливе поєднання оперативної реструктуризації органів церковного управління з цілковитим збереженням імперського каркасу церковної організації. Радикалізм і, водночас, половинчатість такого вирішення вплинули на постання двосторонньої опозиції: як з боку консервативних, так і з боку національно орієнтованих сил.

Реструктуризація церкви пролягла по лінії національних російських та українських політичних інтересів, всотала відмінне бачення політичними силами української проблематики, зокрема ідей української національної самобутності, національної культури, національної державності.

За цих обставин православна церква не запропонувала здоровової альтернативи, яка б враховувала зміни часу й могла б сприяти консолідації суспільства та зняти гостроту соціальних проблем. Очевидно, що така роль для неї виявилася непосильною.

Література:

1. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (дoba Директорії УНР) Навч посібн – К: Либідь, 1997 – 176 с.
2. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр (дoba Української Центральної Ради) Навч посібн – К: Либідь, 1997 – 200 с., Його ж. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр (дoba Гетьманату Павла Скоропадського) Навч посібн – К: Либідь, 1997 – 320 с
3. Див., напр. Історія релігії в Україні: Навч посібн / А.М. Колодний, П.Л Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. За ред. А.М. Колодного, П.Л Яроцького – К: Тво Знання, КОО, 1999 – 735 с., Історія православної церкви в Україні: Зб наук. праць. – К: Четверта хвиля, 1997 – 292 с.
4. Центральний державний історичний архів України у м Києві, ф. 182, оп. 1, спр. 294, арк 3, 15 – 20.
5. Надтоха Г.М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект – К: Знання, 1998 – С 78
6. Голос духовенства и мирян Черниговской епархии – 1918 – №5 – С 3
7. Скрынченко Д. Всеукраинский Церковный Собор // Киевский православный

- вестник – 1918 – № 4 – С. 89 – 90
8. Поступовский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – С. 38
 9. Востришев М.И. Патриарх Тихон – М.: Молодая гвардия – ЖЗЛ, Русское слово, 1997. – С. 7, 74.
 10. Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) // Революція й релігія. 36 комісії для дослідження релігійної ідеології. – Харків – Київ, 1930. – Кн. 2. – С. 245.
 11. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості. – Київ – Тернопіль: Воля, 2000. – С. 55 – 56
 12. Російський державний історичний архів, ф. 797, оп. 96, спр. 929, арк. 1 – 4
 13. Ульянівський В Г Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (дoba Гетьманату Павла Скоропадського). – С. 316
 14. Київська Мысль. – 1918 – 10 липня.
 15. Мартирологія українських Церков У чотирьох томах – Т I Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин. – Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1987. – С. 50 – 51.
 16. Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України, ф. 3984, оп. 1, спр. 3, арк. 2 зв.
 17. Там же, ф. 1072, оп. 1, спр. 31, арк. 1 – 3, 8, спр. 4, арк. 3, 11, 17, 40.
 18. Ігнатуша О.М. До питання про визнання українських православних церков Вселенським патріархатом (20 – ті роки ХХ ст.) // Міжнародні з'їзди народів Європи. Мат. наук. конф. 1 – 2 листопада 1996 року. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1996. – С. 64, його ж “Вселенська церква нас не визнає...” // Людина і світ – 1998. – № 3. – С. 34.
 19. Диз. Андрусшин Б.І. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (дoba Директорії УНР). – С. 52 – 62. Сергійчук Б., Сергійчук В. Проблеми визнання УАПЦ у листуванні уряду УНР та його посольства в Туреччині // Український церковно-визвольний рух: утворення української автокефальної православної церкви – С. 81 – 86
 20. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. – Київ – Львів, 1923. – Т. II – Кн. V 1917 – 1923. – С. 237 – 238

О. М. Галамай

Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля у 20-х роках ХХ століття

Проголошення декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви зовсім не позбавляло першу самостійного, безнаглядного розвитку в умовах радянської влади. Це стосувалося, передусім, православ'я, яке продовжувало об'єднувати значну частину населення як на Україні в цілому, так і, зокрема, на Поділлі:

Подільська губернська надзвичайна комісія, Подільський губвідділ ДПУ та його окружні відділення, а також органи НКВС були установами, які своїми діями регулювали розвиток релігійної ситуації та спрямовували його в потрібному напрямку. Поряд із загальними обов'язками щодо церкви (нагляд за діяльністю релігійних організацій, їх реєстрація та облік, надання дозволів на проведення з'їздів, контроль за політичною діяльністю представників культив) вони втручались у

внутрішні справи релігійних організацій, загострюючи тим самим взаємини між ними.

На початок 20-х років визначальними для характеристики стосунків православних конфесій на Поділлі є стосунки між прихильниками панівної Російської Православної церкви (екзархісти, тихонівці, пименівці) та нової Української Автокефальної Православної церкви (автокефали, липківці). Поява УАПЦ сприяла підігріванню пристрастей на релігійному ґрунті, посиленню нетерпимості та непримиреності старої церкви до нової. "Українці на чолі з Василем Липківським стоять за оновлення церкви, прагнуть ввести в ній новий розпорядок. Старе ж духовництво, на чолі з екзархом України Михайлом та великою кількістю єпископів, зного боку прагнуть усіма методами відстоювати церкву за собою. Таким чином війна в повному розпалі" [1], - повідомлялося в інформаційному бюллетені Подільської губернської НК.

Національне піднесення супроводжувалось релігійним відродженням на Поділлі, боротьба українського православ'я за автокефалію викликала занепокоєння у духовництва РПЦ, яке й слухати не хотіло про незалежну церкву. Таке ставлення до українського автокефального руху викликало обурення в Його прихильників та поклало початок міжцерковному конфлікту. У Відозії Подільської Губернської Церковної Ради православних українських парафій до православних українців на Поділлі назначалося. "І от, коли з революцією, що покликала до життя всі живі творчі сили, прокинулась до нового життя і українська церква, вона зустріла гостро вороже відношення з боку самих архієреїв, котрі, будучи чужими і ворожими українській церкві і українському народові, наскрізь були перейняті бюрократично-централістичними тенденціями і не тільки не хотіли допомогти українській церкві відновити в своєму житті властивій соборності та автокефальності, а навпаки, вживали всіх заходів, аби сплинити цей творчий рух української церкви, не дозволяючи, навіть, вживати рідної мови в церковних відправах" [2]. Заявлюючи про свою лояльність до радянської влади та повну аполитичність, прихильники УАПЦ розпочали активну боротьбу проти тихонівців. Ця боротьба спостерігалася не лише в губернському центрі – Вінниці, але й на периферії і мала особливо жорсткий характер. "У Вінниці боротьба між автокефалами та пименовцями продовжується. Антагонізм проглядається в усюму, навіть в питанні про вилучення церковних цінностей. Між тим, як українське духовництво не протидіяло вилученню, навіть у деяких випадках сприяло цьому, російське – зайняло вкрай ворожу позицію та усіма заходами протидіяло вилученню.

У Кам'янецькому повіті ворожнеча між віруючими українцями та росіянами досягла свого апогею. Так, у Гаврилівцях під час церковної служби, де брав участь сам архієрей, справа набула такого скандального вигляду, що прибічники українізації церкви були вигнані з неї та, навіть, деякі з них побиті місцевими селянами." [3].

Спостерігаючи за цим протистоянням, органи влади своїми діями підживлювали міжцерковний конфлікт і, тим самим, посилювали Його. "Боротьба між українським та російським духовництвом у Вінниці набула ще більш загострененої форми. Українське духовництво, бачучи підтримку з боку деяких відповідальних осіб, піднялось духом. Так Губернська Українська церковна Рада 4ирішила українізувати місцевий Казанський собор та кладовищенно-церкву 26 березня та, на крайній випадок, застосувати силу і викинути російське духовництво, відібрати ключі та запровадити свої порядки. Російське ж духовництво вирішило захищатися до останньої можливості" [4].

Зважаючи на підтримку УАПЦ на початку 20-х років владними органами, внутрішня конфліктність у православ'ї дедалі збільшувалась. В с. Звониха Вінницької округи автокефали виселили тихонівського священика з церковного будинку:

прийняли рішення про видалення його за межі села [5]. В с. Яланець Тульчинської округи велася сварка за богослужебне майно між автокефальним єпископом Карабіневичем та, на той час, тихонівським єпископом Лоплєм [6]. Непримириме ставлення цих течій одна до одної з успіхом використовувалась владними органами Узвіті ДПУ відзначалось "Починаючи з кінця 22 року, коли автокефалія вела посилену боротьбу з екзархістами, секретною групою використовувався антагонізм обох течій з метою натравлювання однієї на іншу до влаштування церковних скандалів та мордобою, що, без сумніву, відштовхувала масу віруючих" [7].

Органи влади не лише провокували та заохочували сутички між конфесіями, а й, з метою послаблення православних течій, безпосередньо брали участь у організації нових релігійних угруповань. Не зважаючи на жорстоку боротьбу автокефалістів проти екзархістів, позиції прихильників РПЦ залишалися досить міцними. З метою розколу РПЦ на Поділлі, у 1922 році, під керівництвом органів ДПУ, була створена група Жива Церква (живисти, обновленці, синодали). Поява "прорадянської" течії в українському православ'ї, внесла свої корективи у стосунки між конфесіями. Органами НКВС-ДПУ було видано низку рекомендацій щодо стаєння владних органів до обновленства, сприяння йому та підтримки у боротьбі з РПЦ. "Духівництво Живої Церкви веде боротьбу з тихонівцями, але останні сильні і чорносотенне духовництво почивається впевнено. Вимагається тривалої та наполегливої роботи для того, щоб вибити підлогу з-під ніг духовництва, яке ще користується впливом у населення" [8].

Політизація релігії привела до поглиблення протистояння та загострення міжконфесійних стосунків на Поділлі. Не припиняючи боротьби між собою, тихонівці та автокефали розпочали і з обновленцями. Це, а також те, що УАПЦ значно змінила на середину 20-х років, змусило органи влади вжити відчутних заходів стосовно Липківця. Так, водночас із застосуванням адмінісцеляння до єпископів-екзархістів Амвросія (Вінницького) та Валеріана (Прокурівського), які активно виступали проти обновленства, ДПУ заарештувало автокефального єпископа Гайсинського М. Борецького. Під впливом його агітації "представники парафіяльних общин заявили прихильникам обновленського руху про невизнання нового стилю, погрожуючи вигнати їх з парафії... Арешт Борецького на автокефалів подіяв дуже пригнічено, і вони припинили свою роботу, очікуючи результатів справи" [9]. З цього приводу митрополит УАПЦ В. Липківський припустився думки, що "можливо це справа рук Живої Церкви" [10]. Вірюючи ж були переконані, що арешт єпископа є тяжке непорозуміння місцевої влади, яку вдалося обдурити місцевий чорносотенний гурт [11]. Таким чином, дії владних органів сяяли ворожечу у православному житті Поділля та поглиблювали нетерпимість та непримиренність.

Політика підтримки одніх течій та тиску на інших приводила до змін у конфесійному співідношенні православ'я на Поділлі, а разом з тим, і релігійної ситуації в цілому. Після арешту та висилки єпископа Амвросія обновленське духовництво Вінницької округи відчулло полегшення та стало більші відверто виголошувати бажання про своє приєднання до Живої Церкви [12].

Така робота органів мала певні результати і в губернському маштабі. За даними підвідділу ДПУ "багато активних діячів (майже всі окружні єпископи) перейшли в обновленство, проводячи активну роботу з тихонівцями. Особливе значення має також те, що багато важливих соборів перейшло до рук обновленства, наприклад Прокурівський міський собор, 5 храмів у Кам'янці, Міська церква у Гайсині та інш" [13].

Посилення протистояння зводило нанівець інтеграційні можливості релігії і все більше втягувало населення Поділля у міжцерковний конфлікт. Зміщення позицій подільських автокефалів спричинило випадки, коли владні органи, з метою

провокування міжконфесійних чвар, йшли на поступки й прихильникам РПЦ. Коли в с. Бритавці Тульчинської округи, парафія якої об'єднувала близько 500 сімей і входила до УАПЦ, 60 сімей вирішили зареєструвати свою громаду як тихонівську, влада охоче пішла ім назустріч [14]. "Почалася гостра боротьба між цими групами за церкву й богослужебне майно. Ніякі умовляння не допомагають. Гурток слов'ян ще більш загострив відносини, коли привіз у село ієромонаха Філарета, який служить в селянській хаті. В цій боротьбі обидві сторони не жалкують ніяких коштів" [15].

На відміну від початку 20-х років, коли радянська влада, як противагу РПЦ, підтримувала автокефальний рух, на середину – виникнення нових релігійних громад УАПЦ тальмувалося органами НКВС. Проте, підтримуючи політику натривлення однієї течії на іншу, окружні МЕКОСО, звертаючись до НКВС, просили зареєструвати автокефальні общини "беручи до уваги, що існування цих громад в теперішній час було б доцільним" [16].

Скомпрометована зв'язками з ДПУ, не користуючись підтримкою у населення та виснажена боротьбою з іншими течіями, Обновленська церква у середні 20-х років дещо послабила свою діяльність. Розуміючи наслідки цього явища, органам влади необхідно було вживати заходів аби покращити становище обновленців. У доповіді начальника Подільського губвідділу ДПУ від 31 січня 1925 р. підкреслювалось: "Становище, що склалося останнім часом серед обновленства, тобто цілковите затишія, дає лише здивувати можливість закріпитися тихонівщині, а тому наші заходи полягають, головним чином, у піднятті інтенсивності серед обновленства та створенні міцного ядра – нового Спархіального управління, за допомогою якого сподіваємося паралізувати тихонівщину шляхом позбавлення останніх парафій та центрів, у яких тепер сконцентрована їх сила" [17].

Серед методів, що загострювали міжцерковний конфлікт та дезінтегрували подільське населення, органи НКВС застосовували насильницьку передачу парафій від однієї конфесії до іншої. Така тактика застосовувалася й до автокефальних парафій, особливо в тих округах, де їх кількість була значною, про що, зокрема, засвідчує персональна картка священика, настоятеля Св. Миколаївського собору м. Гайсина, М. В. Розова: "Приєднався до УАПЦ в 1921 р. – служив священиком Св. Покровської церкви с. Могильної на Гайсинщині. З червня 1924 р по травень 1925 р – перебував без парафії з приводу насильницької перереєстрації Могилянської церкви на обновленську без згоди про це віруючих. Потім служив в тій парафії з 22 травня 1925 р по 13 жовтня 1925 р. З жовтня 1925 ро – по 30 червня 1926 р був без парафії з приводу насильства синодальної церкви" [18]. Ця політика не лише поділяла подільські села на ворогуючі табори, а й іноді сім'ї подолян.

Наприкінці 20-х років загальні методи органів НКВС-ДПУ щодо діяльності православних конфесій на Поділлі, залишалися такими ж, як і у попередні роки. У доповідній записці про стан релігійних угруповань та роботи серед них одного з окружніх відділів ДПУ зазначалося: "З цим реакційним духовництвом (тихонівцями) ми ведемо боротьбу через другі релігійні угруповання, а, головним чином через синodalів, дискредитуючи всю систему релігійного ставлення". І далі: " синодальне духовництво ми використовуємо для боротьби зі всіма іншими релігійними угрупованнями" [19].

Підтримка обновленців владними органами не дала бажаних результатів. Незважаючи на обіжники НКВС про вільну видачу дозволів щодо проведення з'їздів та зібрань синодальної течії [20] та заборону зібрань тихонівців, [21] все більше синодальних релігійних об'єднань висловлювало бажання перейти до тихонівщини. Зрозуміло, що органи влади діяли щодо цього відповідним чином. Так, в с. Григорівці "проводились незаконні загальні збори релігійної громади. На цих зборах проведено

перевибори пога і обрано тихонівської орієнтації. Окрадмінівділ пропонує негайно відмінити постанову цих загальних зборів і викликати до окрадмінівділу попа синодальної орієнгації для улаштування цієї справи. На випадок, коли не вдастся змінити постанову, запропонувати громаді перересствуватись" [22].

Такі дії призводили до нових сутічок між конфесіями та посилювали соціальну напругу у подільському суспільстві. В м. Джурині Могилів-Подільської округи, де автокефальна релігійна громада існувала з 1922 року, у 1927 році виникла синодальна. Внаслідок цього "між ними існує невпинна ворожечча, яка доходить до бійки" [23]. За порушення умов і статуту та за створення неспокою, погодивши питання з "відповідним органом", окрадмінівділ виніс постанову ліквідувати УАПЦ [24].

Робота владих органів з поглибління міжцерковного розколу вимагала не лише проведення певних директивних заходів, а й відповідних матеріальних витрат. Так, у доповідній записці виконуючого обов'язки начальника Могилів-Подільського окружного відділу ДПУ зазначалося: "Ті кошти, що ми їх одержуємо на цю роботу, дуже мізерні. Відсутність коштів гальмує роботу з виявлення антирадянської діяльності духовництва, а також керівництва різними течіями у їх боротьбі проти інших течій".

Ми вважаємо за необхідне асигнувати спеціальні кошти на роботу серед духовництва в кількості 4000 карбованців на рік, які нам необхідні для витрат по цій роботі таким чином: на підтримку єпископів, що висвітлюють нам загальне становище, та проведення з'їздів – 1000 крб, для роботи по окремим течіям а) синод – 750, б) УАПЦ – 750, в) УПЦ – 750..." [25].

Протягом 20-х років, напруження та протистояння у православному релігійному середовищі Поділля було спричинене не лише його внутрішньою конфліктністю, а й діями органів влади. Їх втручання у внутрішні справи релігійних організацій, підтримка одних та здійснення тиску на інших, заохочення міжцерковних конфліктів, створення нових угруповань призвело не лише до втрати авторитету православ'я. Було завдано удару по релігії, як консолідуючій силі суспільства.

Література

1. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. П-1, оп. 1, спр. 55, арк. 36.
2. Там же, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 3, арк. 10 зв.
3. Там же, ф. П-1, оп. 1, спр. 55 арк. 58.
4. Там же, арк. 49 зв.
5. Там же, ф. Р-196, оп. 8, спр. 5, арк. 106.
6. Там же, ф. Р-197, оп. 5, спр. 15, арк. 24.
7. Там же, ф. П-1, оп. 1, спр. 58, арк. 18.
8. Там же, ф. П-31, оп. 1, спр. 11, арк. 20.
9. Там же, ф. Р-925, оп. 8, спр. 44, арк. 43.
10. Там же, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 5, арк. 24.
11. Зінченко А. Благовістя національного духу Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К.: Освіта, 1993. – С. 89.
12. ДАВО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 44, арк. 42-43.
13. Там же, ф. Р-925, оп. 8, спр. 53, арк. 59.
14. Там же, ф. Р-197, оп. 5, спр. 32, арк. 1.
15. Там же.
16. Там же, ф. Р-196 – оп. 8 – спр. 10. – арк. 17.
17. Там же, ф. П-1, оп. 1, спр. 495, арк. 80.
18. Там же, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 7, арк. 2.
19. Там же, ф. П-31, оп. 1, спр. 379, арк. 26.
20. Там же, ф. Р-687, оп. 4, спр. 41.

- 21 Там же, арк. 126.
- 22 Там же, оп. 4, спр. 4, арк. 12.
- 23 Там же, спр. 41, арк. 71.
- 24 Там же
- 25 Там же, ф. П-31, оп. 1, спр. 483, арк. 113.

В. М. Циба

Українізація: вимушений компроміс чи провокація влади?

Утворення СРСР не зняло гостроти національного питання. Українці становили другий за чисельністю етнос в країні (на 1926р. 44% від загалу), в УРСР у 1931р мешкало 31,4 млн чол., тоді як в решті неросійських республік всього 18,7 млн. чол [2, с.169]. Разом з тим суворий централізм пролетарської держави, до якого змушувала зовнішня загроза, численні спроби сепаратизму в ході національних революцій 1917-1921 рр та курс на "інтернаціональний" розвиток народів тривалий час були причинами великоросійського шовінізму. За таких обставин годі й було мріяти про етнічний плюралізм в соціалістичній федерації. Однак, міжнародна ізоляція СРСР, хвиля селянських повстань та крах ленінської політики в даний сфері сприяли критичному переглядові Кремлем цісі політики. Схвалена на XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923р.) концепція "коренізації" була спробою звіноважити назрілі національні інтереси та імперські ідеали.

Розкриття змісту та контексту ухваленої партійної лінії з даного питання належить генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Й.Сталіну. Операючи діа-лектикою ленінізму, він був переконаний, що національні взаємовідносини слід завжди розглядати в ракурсі соціально-економічного рівня суспільного прогресу. Відповідно зміна політики в цій сфері в СРСР мала означати зміну пріоритетів революції – крок назад, щоб зробити два кроки вперед. Класову сутність національного питання Stalin убачав "в установленні правильних взаємовідносин між пролетаріатом колишньої державної нації та селянством колишніх пригнічених національностей" (XII з'їзд ВКП(б), 23 квітня) [5, т. 5, с. 240] "Для того, щоб Радянська влада і для інтернаціонального селянства стала рідною, - мислив вождь, - необхідно, аби вона була зрозумілою для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою..." [5, т. 5, с. 240-241]. Така позиція переконує нас, що, відмовляючись корегувати самі принципи більшовицького управління, керівництво партії зоріентувалося на тимчасове припинення етнокультурної інтеграції. Виршальним аргументом для цього стала активізація 65-мільйонного неросійського конгломерату в країні зі 140 млн. населенням.

Уже в червні 1922 р. Пленум ЦК КП(б)У оголосив мету українізації: "передходити українській контрреволюції використати національну українську соціалістичну державність і народну українську школу для своїх класових цілей" [6, с. 11]. В даному контексті популяризувалася теза про "четири цитаделі націоналізму" – школу, церкву, "Просвіти" та кооперацію. Аби не дати змоги "ворожим елементам" проникнути у згадані галузі, Оргбюро ЦК та губкоми партії мали спрямовувати в освітні установи інспекторів, які б заличували до праці "більш-менш лояльних народних вчителів" [6, с. 36]. Останнє свідчило про відчутний брак педагогічних кадрів, тому доводилося миритися з наявністю старої інтелігенції.

Складність тогочасної ситуації в культурі змій раз підкреслювала політичну амбівалентність інтелігенції. В умовах коренізації даному прошарку відводилася роль "передавального пасу" від влади до суспільства (нації), в силу чого держава мусила посилити контроль над ним. Служним виглядало зауваження Й.Сталіна (квітень 1923р.): "з огляду на величезну вагу, яку має діяльність відповідних працівників у автономних

і незалежних республіках, з'їзд доручав ЦК потурбуватися про особливо ретельний підбір цих працівників з тим, щоб склад їх повністю забезпечував діяльне проведення в житті рішень партії з національного питання" [5, т 5, с. 279-280]. Таємним циркуляром ОДПУ (1924р) визначався перелік тих, хто потребував особливої пильності. До його увійшли колишні чиновники, офіцерство, непмани, заможні селяни, а також члени дореволюційних і "націоналістичних" партій, стара інтелігенція та священники [3, с. 84].

Безпосередньо проводити українізацію доручили місцевим виконавцям (О.Шумський, М.Скрипник), хоча направляли їх роботу московські емісари (німець Е.Квіринг, єврей Л.Каганович, поляк С.Косюр). Парадокс ситуації дозволяв Москві використати прорахунки виконавців у власних цілях. А позаяк в ЦК КП(б)У налічувалася значна кількість опозиціонерів "зі стажем" (боротьбисти, ліві есери, незалежники), зокрема на впливових посадах, цей факт міг зіграти роль "тroyянського коня". Пслідичний підтекст полягав, з одного боку, в тому, щоб сконцентрувати інтелігенцію, та з іншого, - і ж руками налагодити культурно-освітню діяльність. Ленінська гвардія, напевно, не забула "поради", даної М.Горьким ще в травні 1918 р відносно преси: "Дайте свободу слову, якомога більше свободи, адже, коли вороги багато говорять, - вони, зрештою, говорять дурниці, а це вкрай корисно партії" [1, с. 167].

Першою ознакою лібералізації в Україні стало зняття з посади першого секретаря ЦК КП(б)У відомого українофоба Д.Мануїльського (квітень 1923 р.) та призначення наркомом освіти О.Шумського (1924 р.). Саме він вдався до перетворення українізації на глибокий та масштабний процес. Проводачі намічений курс жваво, іноді жорстко, нарком домігся запровадження річного терміну оволодіння мовою для службовців та звільнення за її незнання, переведення діловодства (в тому числі судочинства) на українську мову. Загальнообов'язкова освіта дала змогу збільшити кількість писемних з 51,9% населення (1926 р.) до 85,3% віком від 9 до 50 років (1939 р.) [4, с. 233]. Синхронно зростало і представництво українців у партії: з 23% (1923 р.) до 54% (1927 р.), а до 1933 р. - 60%, молоде поповнення дало кадри для політичної та господарської еліти [4, с. 207]. В цілому стан освіти та лікнепу виявився задовільним: на 1938 р. в УРСР діяло 21565 шкіл з 5 млн. учнів, з яких 4 млн навчалися у 18101 україномовній школі (83,5%), 590 тис. - у 1550 російськомовних (7,1%), а решта в національних школах (23,6%) [6, с. 252-254]. Регулярність фінансування стимулювала відкриття театрів, 6000 кінотеатрів, будівництво у 1928 р. найбільшої в Європі Київської кіностудії, початок українського радіомовлення (в тому числі для діаспори в Казахстані на Кубані, та Далекому Сході), плідну діяльність ВУАН та дослідних інститутів при ній [2, с. 170]. На ниві викладання і управління добре себе виявила когорта політичної еміграції, що в умовах культурного відродження повернулася в Україну 1923-1925 рр. (М.Грушевський, Ю.Бачинський, М.Шраг, С.Рудницький, П.Христюк, М.Чечель та ін.). В галузі народної просвіти та господарства був помітний наплив ветеранів Армії УНР (стамани Ю.Тютюнник, О.Волох, С.Голуб, П.Хмара, Я.Щирица ("Мамай"), П.Петренко), яких швидко працевлаштували.

Великої уваги приділялося дерусифікації міст. В ході індустріалізації з села пішов нестримний потік на заводи, внаслідок чого частка українців в столиці Харкові зросла з 38% (1923 р.) до 50% (1933 р.), з 7% до 31% в Луганську, з 16% до 48% в Дніпропетровську. Українці вперше (1926 р.) становили 55% республіканського робітничого класу [2, с. 171]. У свою чергу, піднесення культурного діалогу "держава - село", усукуло підстави повстанства.

Перша атака на "націоналізм" ініціювалася Москвою в 1926 р., коли українізація

спробувала подолати обмеженість культурництвом і проявитися на політичному рівні, що призвело до численних "ухилів", зокрема "хвильовізму" та "шумськізму". Сигналом про небезпечність подальшої українізації стала велика літературна дискусія 1925-1928 рр. в пік якої письменник М Хвильовий запропонував у підході до літератури європейські стандарти ("Геть від Москви! Дайощ Європу!"). Показово, що такий хід подій був лише закономірною реакцією на культивування "теорії боротьби двох культур" Д Лебедя і аж ніяк не сепаратизмом. Однак, офіційне засудження Сталіним позицій М Хвильового в квітні 1926 р. стало лише початком складної політичної комбінації. Пастка спрацювала, коли у цькування видатного літератора включилися його вчораши однодумці і колеги по КП(б)У – О Шумський, М Скрипник та члени ВАПЛІТЕ.

Незабаром вістря звинувачень повернулося і проти Шумського. Він гадав "що зростання української культури та інтелігенції йде швидкими темпами, що коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти позв нас". З цього приводу в листі до Кагановича та членів ЦК КП(б)У (26 квітня 1926 р.) Сталін зазначив "У заявах Шумського є деякі вірні думки. Вірно що широкий рух за українську культуру та українську громадськість почався і росте на Україні. Вірно, що віддавши цей рух у руки чужим нам елементам не можна ні в якому разі. Але Шумський припускається при цьому, принаймні, двох серйозних помилок. По-перше, він змішує українізацію наших партійного та інших апаратів з українізацією пролетаріату. По-друге, Шумський не бачить, що... цей рух, очолений всюди і кругом не комуністичною інтелігенцією, може прийняти місцями характер боротьби за відчуження української культури та української громадськості від культури і громадськості загальнорадянської..." [5, т. 8. с. 150-152]. 20 вересня 1926 р. наркома було звільнено.

Показово, що розгром "націонал-ухильництва" супроводжувався виявленням співчуваючих йому та іх подальшим знешкодженням. Так, в лютому 1927 р. на захист О Шумського висловився лідер ЦК КПЗУ К Саврич (Максимович), котрий наголосив на ілюзорності розходжень першого з лінією ЦК партії [6, с. 206]. Незабаром на боці наркома опинилася значна частина членів КПЗУ. Вдавшись до розколу в її лавах, ЦК ВКП(б) одночасно доклав зусиль до ануляції членства в Комінтерні (червень 1927 р.).

Слід зауважити, що боротьба з націоналізмом велася паралельно процесу згортання процесу українізації. У 1931-1933 рр. органи ДПУ "знешкодили" такі міфічні організації, як "УНЦ", "УВО" та "ПОВ" (загальна кількість засуджених – понад 200 чол.), в тому числі у "справі УВО" – 12 письменників, 24 науковці (4 професори) [8, с. 132]. Лідером УВО оголосили О Шумського, репресовані була вся галицька інтелігенція – члени КПЗУ, що перебували на Україні – М Лозинській, О Крілик, Р Кузьма, К Максимович, учасники літературної спілки "Західна Україна" – В Атаманюк, М Ірчан, Ю Мережаний, І Крумельницький (близько 40 осіб), колишні офіцери УСС, що емігрували до УРСР – професор М Яворський, В Порайко, Г Коссак, О Букшований, І Сіяк та ін. Терор забрав життя П Христюка, В Голубовича, Ю Бачинського, Ю Мазуренка, тих, хто повірювши радянському режимові у 1920-х повернувся на Батьківщину. Відчутного удару було надано по цілим галузям науки, мистецтва, літератури.

Згідно Постанови від 15 XII 1932 р. за підписами Й Сталіна і В Молотова українізація припинялась в національних анклавах РСФСР [7, с. 110], а 4 III 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У приняло "Проект резолюції про підсумки українізації" [7, с. 116]. Слідом за тим, протягом року з партії було вичищено 27 тис. українців-комуністів, з обласних управлінь освіти виключено 100% керівництва, з районних – 90%, 18 з 29 ректорів педагогічних вузів, 210 викладачів, 4 тис. вчителів (кожного

десятого) [7, с. 126]. Відряджений Сталіним у січні 1933 р. на Україну П. Постишев оцінив українізацію, як "культурну контрреволюцію", націлену на "ізоляцію українського робітництва від благотворного впливу російської культури".

Однак, складність оцінки українізації зумовлена динамізмом та багатогранністю її протикання. Об'єктивні чинники внутрішньої та зовнішньої загрози змусили радянський режим відатися до тимчасового компромісу з національними окопіїями. Українізація пройшла декілька етапів. Перший (1923-1926 рр.), позначений послабленням контролю за інтелігенцією, сприянням їй у вирішенні нагальних соціальних проблем. На другому етапі (1926-1930 рр.) влада спробувала надати культурницьким пошукам українського письменства (М. Хвильовий) сепаратистського змісту і методом провокації (національних ухилю) виявити своїх політичних опонентів. Заключна фаза коренізації на Україні 1930-1933 рр. тривала під знаком боротьби з націоналізмом в партійних і державних органах, що дозволило згорнути процес національного відродження, ліквідувати потенційний фактор децентралізації.

Література:

- Гор'кий М. Несвоєвременне мысли. Заметки о революции и культуре – М., 1990
- Грицак Я. Нарис історії України формування модерної української нації XIX – XX ст – К., 1996
- Конквест Р. Жнива скорботи – К., 1993
- Національні відносини в Україні: історія і сучасність. В 2 т – К., 1997. – Т.2.
- Сталин І.В. Сочинения. В 13 томах – Т.5, Т.8 – М., 1949
- Українська суспільно-політична думка в ХХ ст/ Впоряд. Т.Гунчак – Т.2 – Мюнхен, 1983
- Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років. Сторінки не написаної історії – К., 1993
- Шапок Ю.І. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні - К, 1990.

О. А. Коляструк

До питання про деякі стереотипи у дослідженні політики українізації
(20-30-ті рр. ХХ ст.)

Політика коренізації, офіційно запроваджена більшовиками на XII з'їзді РКП(б), дослідженя вітчизняними историками, як і їх радянськими попередниками, доволі глибоко і різnobічно. Але по сьогодні залишаються відкритими низка питань. Насамперед, тривають суперечки навколо самого терміну щодо українського варіанту політики коренізації [1]. У багатьох дослідників викликає заперечення правомірність використання самого терміну "українізація" як дезорієнтуючого через аналогії в українського народу з насильницькою колоніальною політикою ("полонізація", "русифікація", "румунізація", "мад'яризація" тощо) [2]. Так, В. М. Даниленко наполягав свого часу у разі вживанні даного терміну користуватись лапками для підкреслення його умовності і штучності, а також для застереження поширення його на всі національно-культурні процеси в Україні 20-30-х років. З огляду на сьогоднішні процеси у відновленні повноти національно-культурного життя на теренах України, варто погодитись, що попередження вченого мали сенс. Тому що сучасній українській національно-культурній політиці, яку часто називають "новою українізацією", накидаеться насильницький відтінок нав'язування і мстивості по відношенню до неетнічних українців.

Не до кінця з'ясованим є і питання про хронологічні межі політики коренізації. По-перше, нижня, офіційно усталена межа (квітень 1923 року), часто об'єктивно

поглиблюється до самого початку 20-х років, для цього періоду (1920-1922 рр.) запроваджується навіть термін "передукраїнізація" [3], коли за ініціативою республіканських органів влади вживалися заходи, що мали сприяти унормуванню національного життя. Попри це, переважно вживаним залишається термін партійного форуму [4]. По-друге, і кінцевий рубіж окреслюється по-різному, оскільки не було ухвалено відповідного партійного чи державного документа про припинення коренізації в УСРР (Його і не могло бути!) З цього приводу існують кілька наукових позицій, кожна з яких має свою слушну аргументацію. До останнього часу переважна більшість дослідників погоджувались із тим, що українізація була грубо припинена у трагічних 1932-1933 роках, (початок "ліквідації" покладає постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 року про припинення українізації на Північному Кавказі у зв'язку із зривом плану хлібозаготівель, а кінцевою крапкою в її історії стало самогубство ідеолога та провідника цієї політики М. Скрипника на початку липня 1933 року) [5]. Така точка зору була дуже популярною, оскільки цілком співпадала з амплітудою історичної долі українського питання за радянсько-більшовицької влади. Голодомор 1932-1933 років і суголосні йому репресії проти діячів української культурної еліти (науковців, письменників, художників, театральних і музичних митців, діячів церкви тощо) цього періоду – надто виразні свідчення антиукраїнської політики зміїнілого режиму. Його відвертого нехтування національною свободою і агресивності щодо національної свідомості, ідеології та культури [6]. Але офіційні партійно-радянські документи і матеріали преси свідчать про те, що насправді у 30-і роки політика коренізації тривала, саме у цей період вона до кінця набула свого початкового сенсу – укорінення влади рад і більшовицької партійної ідеології в УСРР [7]. Рубіжним традиційно називають 1938 рік [8], коли розпочалась відкрита неорусифікація суспільного і державного життя в Україні. З цього року вже не знаходимо згадувань про посилення контролю у справі українізації, увага з 1933-1934 років була зосереджена на небезпеці "українського буржуазного націоналізму", боротьба з яким тривала, як відомо, аж до набуття Україною незалежності.

На нашу думку, складність в окресленні меж політики українізації пояснюється кількома причинами. По-перше, 20-30-і роки – це доба національно-культурного відродження, яке було підготовлене добою національно-визвольної революції 1917-1920 років, але співпало з партійно-державною політикою у національному питанні. Тому часто ці два процеси (рух і політика) синкретизуються у свідомості як пересічного громадянина, так і дослідника. Роз'єднати їх прояви у картині національно-культурного життя буває дуже нелегко. Поза сумнівом, якби влада не відчувала тиску національно-культурної стихії, вона не пішла б на радикальні заходи, не побоюючись за своє майбутнє. З іншого боку, слід визнати, що без легітимізації національно-культурного питання з боку влади його реалізація мала б інший характер, не здобула б такого відкритого і яскравого вираження у в різних галузях суспільного життя.

По-друге, сам зміст більшовицько-радянської політики коренізації часто зводиться лише до мовного питання. Поширення і узаконення української мови у різних галузях суспільного життя було, безперечно, провідним і показовим напрямком цієї політики, але далеко не єдиним. Принагідно нагадаємо, що в партійно-державних документах стосовно української мови не вживалось окреслення "державна мова", лише "переважна мова", чи "мова корінного населення".

По-третє, методи і шляхи впровадження програми коренізаційних заходів на різних її етапах були не однаковими. Різними були й пріоритети проголошеної політики. Якщо у першій половині 20-х років українізація була спрямована переважно на завоювання освітньої галузі (відкриття україномовних початкових і середніх

навчальних закладів), то з середини десятиліття (особливо з оголюванням КП(б)У Л Кагановичем) та у його другій половині увага була сконцентрована на українізації партії, радапарату (у першу чергу шляхом збільшення питомої ваги етнічних українців у первинних організаціях та керівних органах, а також через опанування українською мовою неукраїнським населенням). З початку 30-х років М Скрипником було гостро поставлене питання про дерусифікацію міст і профспілок, про українізацію робітничого класу як носія соціалістичної ідеології, що і викликало кардинальну зміну у методології керівництва коренізацією в Україні. Культосвітня робота національно свідомими силами (запрошенням спеціалістів із Західної України) загрожувала пропагандою національних цінностей, що суперечило самій суті політики коренізації. На початку 30-х років тенденція уніфікації, закладена в основу національної політики ЦК ВКП(б), стала набувати виразної підтримки. Саме у цей період від національної коренізації залишається лише форма, зміст її повністю відмінюється і стає радянським (точніше "sovets'kym"). Як відзначив Є Сверстюк "Етика, мораль, релігія, філософія, все це було використано лише як камені в чужому замку, і наповнено своїм змістом" [9].

У зв'язку з цим варто нагадати про ще один стереотип, про так званий етап контрукраїнізації. З огляду, на новітні судження стосовно більшовицької національної політики як єдиної і цілеспрямованої на інкорпорацію українського суспільства в радянське, про жодну контрполітику не йдеться – процес нищення національної культури та її носіїв набув відкритого характеру у відповідності до тези "посилення класової боротьби в умовах побудови соціалізму", війна ж велась проти "буржуазного націоналізму". Цей етап справді можна визначити як відверто контрукраїнський і за суттю, і за методами. У такому разі під "згортанням" українізації після 1933 року слід розуміти не припинення коренізації як такої, а перехід до ліквідації національного змісту при збереженні позірної національної форми.

Не можна обйтися ще одне гостре питання, що підносилося як науковцями, так і публіцистами особливо у перші роки незалежності нашої держави – чи не була українізація політичною провокацією влади? [10] Про цю небезпеку говорили ще у 20-і роки С Єфремов, М Куліш та інші. В Скуратівській у зв'язку із цим навіть вживав вираз "червоне відродження" [11]. Підстави для такого припущення очевидні, по-перше, з огляду на долю широких провідників українізації, починаючи з її лідерів ГГрінського, О Шумського, М Скрипника, включаючи апаратних реалізаторів А Хвилю, В Затонського і завершуючи глобальним терором 30-х років ("розстріяне відродження"). По-друге, як підкresлює Ю Шаповал на основі знайдених документів у архіві СБУ, від самого початку впровадження коренізації органи НКВС отримали спеціальну директиву відстежувати її ходу, визначати найбільш ініціативних та послідовних її прихильників з числа колишніх національних партій як небезпечних опозиціонерів – потенційних ворогів системи [12]. По-третє, сама практика залучення української інтелігенції до справи була неширою і підступною (яскравий приклад – доля М Грушевського), компроміс був удаваним, необхідним для дезорієнтації суспільства. Та все ж, гадаємо, як пастка українізація стала розумітися уже в ході самої реалізації, коли її об'єктивне наповнення стало виходити за межі проголошеної програми і загрожувало вийти з-під контролю і володіння ситуацією. Українізацію використали "як непотрібний завойований храм з угілтарними цілями" (трол Є Сверстюка) [13]. Лист О Шумського до Сталіна з приводу недостатньої свободи національних кадрів у справі національної політики став свого роду поштовхом до наступу на ці національно свідомі і неприборкані сили.

Політика коренізації мала системний характер з метою закріплення режиму на терені України, як і в інших республіках СРСР. Її не слід розглядати лише як сuto

вимушенну і "відкупну" у стосунках з національно-свідомими силами. Від самого початку це була далекоглядна політика державно-консолідаційного типу. Радянське партійне керівництво обрало силову модель приборкання строкатої національної стихії, тиск на яку й був оформленний у показнє національне пошановування. Коренізація проводилася послідовно і гнучко і залежала від внутрішньопартійної боротьби, консолідації і міцності сталінського апарату Динаміка українізації, її коливання, здобутки і програшки цілком відповідні політичному пульсу країни в цілому.

Література

1. Верменич Я.В., Бачинський Д.В. Українізація: походження і зміст поняття // Україна ХХ ст: культура, ідеологія, політика - 36 ст - Вип. 3 - К, 1999. - С. 140-148;
2. Даниленко В М Українізація 1920-х рр і сьогодення // Другий міжнародний конгрес україністів. Львів, 22-28 серпня 1993 р. - Львів, 1994. - С. 67-70;
3. Касьянов ГВ. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., - Едмонтон, 1992 - С. 39
4. Касьянов ГВ, Даниленко В М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) - К, 1991. - С.61
5. Даниленко В М., Кульчицький С В. Сталінізм на Україні, Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки). - К, 1995, Новохатько Л М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20 – 30 рр) - К, 1999, Чехович В А., Касьянов ГВ, Ткачова Л М. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х на початку 1930-х років) - К, 1990 та ін.
6. Даниленко В М., Бондарчук П М. Крах політики українізації і голод 1932-1933 рр // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Міжнар науково-теор конф, Київ, 28 лист 1998 р - К, - Нью-Йорк, 2000 - С. 51-62,
7. Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938) - К, 2001,
8. Даниленко В М. Згортання "українізації" й посилення русифікаторських тенденцій у суспільно-культурному житті Радянської України в 30-і рр // Україна ХХ ст: культура, ідеологія, політика. 36. статей - К, 1996. - Вип.2. - С. III
9. Міждисциплінарний семінар ім. М.Лисяка-Рудницького "Словник Аверинцева як альтернатива словнику радянської епохи" // Дух і літера. - 2001 - №7-8. - С. 29.
10. Дашкевич Я. Політичне опущанство чи провокація? Крах українізації 20-30-х рр // Дашкевич Я. Україна вчора і сьогодні: нариси, виступи, есе. - К., 1993. - С. 78-88.
11. Міждисциплінарний семінар ім. М.Лисяка-Рудницького "Словник Аверинцева як альтернатива словнику радянської епохи" // Дух і літера. - 2001. - №7-8. - С. 21
12. Шаповал Ю. Больщевицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти // Визвольний шлях - 2001. - №5. - С.31
13. Міждисциплінарний семінар ім. М.Лисяка-Рудницького "Словник Аверинцева як альтернатива словнику радянської епохи" // Дух і літера - 2001 - №7-8. - С. 29.

М. А. Журба

Міжнародна "Червона допомога" в українському селі:
стереотипи і історична дійсність

Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР) офіційно репрезентувалася як міжнародне об'єднання національних філій і водночас мала розгалужену мережу осередків у селах України. Зрозуміло, що в країні, де 80% припадало на сільське населення, утримувати зарубіжних революціонерів лише за рахунок відрахувань "свідомих пролетарів" було просто неможливо. Селянство "Країни Рад" з самого початку було приречене допомагати борцям революції. Тому поширення ідей МОДРу серед сільського населення правилча більшовицька еліта вважала справою першорядної важливості. 23 січня 1923 року ЦК РКП(б) закликав усіх членів партії національних республік, областей і губерній брати активну участь у справі допомоги борцям революції, надихаючи своїм прикладом селянську масу [1]. Цими вказівками керувалися місцеві партійні організації України. Губернські комітети КП(б)У одержали ряд інструкцій із визначенням завдань МОДРу, які прямо стосувалися українського селянства, оскільки передбачали «об'єднання широких мас трудящих», які не перебувають у безпосередньому контакті з компартією». З метою термінового залучення їх до МОДРу рекомендувалося створити загальні органи єдиного фронту з іншими організаціями - робітничими й селянськими» [2]. Згідно з обіжником ЦК КП(б)У, надісланого в червні 1923 року усім окружним комітетам партії, останні мали виділяти зі свого складу уповноваженого для організації на селі модрівських осередків, використовуючи з цією метою апарат місцевих партійних організацій [3]. У разрізі цих інструкцій пленум Полтавського губкому КП(б)У, який відбувся 28-30 червня 1923 року, вказав на необхідність "звернути особливу увагу на розвиток у широкому масштабі кампанії МОДРу на селі, залучаючи з цією метою сільські партосередки, комнезами, комсомол, кооперативи" [4].

Визначення основних напрямків, структури та організаційних форм діяльності МОДРу була присвячена I Всесоюзна конференція МОДР (січень 1924 року), яка особливо підкреслила необхідність широкого розгортання роботи серед селян. Усі директиви та проведення кампаній по лінії МОДРу було вирішено погоджувати з місцевими парторганізаціями [5]. З метою посилення партійного керівництва та координації роботи організацій на місцях, пленум ЦК МОДРу в лютому 1924 року постановив передбувати роботу обласних і національних центрів МОДРу СРСР аналогічно будові партійних центрів. Було вирішено, що ЦК і губвідділи МОДРу систематично звітуватимуть перед парторганами. Пленум звернувся до ЦК РКП(б) із пропозицією дати директиву парторганізаціям про делегування членів ЦК, губкомів, обкомів і райкомів партії до складу відповідних комітетів на місцях [6]. Для централізованого керівництва процесом створення модрівських організацій у масштабах республіки, секретariat ЦК КП(б)У 28 липня 1924 року затвердив склад Центрального комітету МОДР УССР і запропонував керівництву громадських об'єднань виділити своїх представників до ЦК МОДР України [7].

Селянство залучалося до МОДРу через посередництво його міських організацій, які на той час були осередками модрівської пропаганди. Так, селяни Запорізької округи, делеговані до окружового центру в 1923 році для святкування чергової річниці Жовтня, спостерігали kostюмовані походи, театралізовані інсценування зіткнень зарубіжного пролетаріату з буржуазією, що супроводжувалися розповсюдженням агітаційних листівок та брошур [8]. Головний тягар в організації осередків МОДРу на селі разом із партійними органами покладався на класові спілки селянства України - комітети незаможних селян і профспілку сільгосплісробітників,

покликаних бути соціальною опорою радянської влади в її внутрішній політиці та міжнародних акціях. Через комнезами ініціювалися колективні вступи селянства до МОДРу з використанням місцевої преси. В листопаді 1924 року члени КНС з Кантемирівки Чупрівського району на Полтавщині подали заяви про вступ до МОДРу і через газету "Більшовик Полтавщини" звернулися із закликом до незаможників району наслідувати їх приклад [9]. Проведені з ініціативи КНС, збори сільської громадськості завершувалися резолюціями типового змісту, в яких засуджувався буржуазний терор і приймались ухвали про вступ до МОДРу. Так, зібрання членів Ільїнського комнезаму Томаківського району на Запоріжжі, що відбувалося на початку 1924 року, постановило: «Констатуючи тяжкий стан борця за свободу пригніченого народу, ми - незаможне селянство - як один, вступаємо в товариство друзів МОДР» [10]. Постанову про колективний вступ до МОДРу у вересні 1924 року ухвалили збори Мотижинського комнезаму Макарівського району Київської округи [11]. Аналогічну роботу із залучення до лав модрівського руху своїх членів проводила професійна спілка сільгосплісробітників. Уманський окружний з'їзд Робітземплісу у жовтні 1923 року зобов'язав усіх членів профспілки включитися в діяльність МОДРу [12]. Такі ж колективні заяви про вступ членів класових селянських спілок до МОДРу надходили і в наступні роки. В лютому 1925 року загальні збори працівників Житомирського губземуправління, членів Робітземплісу прийняли ухвалу про колективний вступ до МОДРу [13]. Ще до розгортання мережі модрівських осередків на селі в Чернігівській округі влітку 1924 року створювалися оргкомісії у складі представників партосередку, профспілки сільгосплісробітників, комнезаму та комсомолу, які мали вербувати членів МОДРу, поширювати літературу інтернаціонального змісту, здійснювати збрі пожертв [14].

Проте, село залишалося слабким місцем у функціонуванні модрівських організацій республіки. 14 листопада 1924 року ЦК КП(б)У в резолюції на доповідь Всеукраїнського ЦК МОДРу запропонував юному приділяти більше уваги роботі серед сільського населення. Виконуючи рекомендації ЦК КП(б)У, ЦК МОДР у доповненні до плану роботи на жовтень-грудень 1924 року, який передбачав спільну з ЦК НС розробку заходів із залучення незаможного селянства й середніків до МОДРу, на своєму засіданні 8 грудня 1924 року зобов'язав свої окружові комітети посилити зв'язок з організаціями КНС на місцях [15].

Вагомим чинником подальшого організаційного оформлення осередків МОДРу на селі стали «Тижні МОДРу», під час яких партійні організації, за допомогою комсомолу та класових селянських спілок, проводили масовану агітацію й пропаганду. Це давало певні результати, розширяючи селянське представництво в МОДР, насамперед, за рахунок «блізьких» більшовицькому режимові соціальних прошарків. Якщо в Миколаївській округі у жовтні 1924 року серед незаможного селянства не було осередків МОДРу, то через рік вони охоплювали 23% усіх членів КНС [16]. На початок квітня 1925 року, МОДР України об'єднував 190 тис. селян, які входили до організації КНС та 60% робітників, зайнятих на сільськогосподарських підприємствах [17]. У липні 1926 року в селах республіки налічувалося 2907 осередків МОДР, а в червні 1927 року - 45 140 осередків, які становили 49,2% усіх низових модрівських організацій УССР. Тільки за дев'ять місяців (з 1 листопада 1927 року по 1 вересня 1928 року) кількість селян і батраків у складі МОДРу збільшилася з 28,5% до 36% [18]. При цьому, якщо в 1925 році 14,7% членів комнезамів входили до МОДРу, то в 1927 році - 28,1% [19]. Попри офіційні дані, встановити справжню кількість членів сільських громадських об'єднань в організаціях МОДРу складно, оскільки їх керівництво, під тиском партійних директив, подавало завищені цифри участі селянства в Міжнародній «червоній» допомозі. Значна кількість модрівських

організацій була бездіяльною або існувала лише на папері. Зовні ефектне колективне членство * [20] не передбачало конкретних зобов'язань і подекуди перетворювалося на фікцію. Слід зважати і на недосконалість та вибірковість статистичних обстежень 20-х років. Ці обставини слід враховувати, простежуючи динаміку кількісних змін у складі МОДРу України і в наступні роки. Вони, згідно зі статистичними даними, відбувалися у напрямку збільшення абсолютних і відносних показників участі селянства республіки в МОДРі, охоплюючи подвійним членством учасників так званих класових селянських спілок. Так, із 170 делегатів I Всеукраїнської конференції селянських товариств взаємодопомоги в 1929 році 141 були членами МОДРу [21]. Упродовж 1928-1932 років до МОДРу УСРР вступило близько 108 тис. селян. В наступні три роки їх кількість збільшилася з 331 тис. до 596 тис. чоловік, що складало 31,6% членської маси організації [22].

З метою організаційного зміцнення сільських осередків, збільшення кількості членів МОДРу, виявлення активітів у середовищі колгоспників, в 30-ті роки практикувалися періодичні мідрівські заходи: звітно-виборчі кампанії, конкурси на кращий осередок і райком МОДРу тощо. У вересні 1935 року президія ЦК МОДРу СРСР прийняла постанову про проведення з 1 листопада 1935 року по 1 лютого 1936 року Всесоюзного колгоспного огляду осередків МОДРу [23], наслідком якого стала тотальна ревізія стану сільських організацій республіки, націлена на «поліпшення» їх соціального складу. За зразком побудови партійних організацій, керівним принципом МОДР був проголошений «демократичний централізм», який забезпечував жорстку дисципліну в її рядах та організаційну ієархію центральних та місцевих мідрівських органів. Усі осередки були об'єднані в районні організації, аж, в свою чергу, входили до обласних та республіканських організацій, які разом складали секцію МОДР СРСР. Вищим органом осередку МОДРу вважалися загальні збори районної організації -конференція, республіканської - з'їзд. Для керівництва поточного роботою місцевих організацій були створені виконавчі органи - бюро та комітети МОДР. Хоча комуністи складали в загальній масі членів МОДРу 10-12%, саме вони забезпечували керівництво мідрівськими організаціями на селі. Так, в Бердичівському окрузі, де у квітні 1925 року нараховувалося 111 сільських осередків, їх роботою керували інструктори районного комітету КП(б)У [24]. Поширенню партійного впливу сприяло рішення, прийняте агітпропом ЦК ВКП(б) у 1926 році, за яким “навантаження” по лінії МОДРу вважалося основним партійним дорученням комуністів [25]. У 30-ті роки в цілому по Україні понад 90% голів районних комітетів МОДРу були членами й кандидатами в члени КП(б)У. На селі осередки МОДРу здебільшого очолювали комуністи - голови колгоспів.

Партійні функціонери апарату ЦК МОДРу систематично відряджалися на керівні посади в райони республіки [26]. Президія ЦК МОДР України, керована зовні союзним ЦК МОДРу, а з середини комітракцією, в проміжках між пленумами МОДР контролювала мідрівську діяльність в масштабах республіки, надсилаючи низовим організаціям указівки та рекомендації. Широко практикувався метод обстеження сільських організацій інструкторами ЦК, яких налічувалося близько 300 чоловік, із наступним обговоренням результатів їх інспекцій на засіданнях президії ЦК МОДРу. Лише в 1935 році питання діяльності місцевих організацій МОДРу грунтovно аналізувалися на 20 засіданнях президії [27].

У міру згортання НЕПу й утвердження командно-адміністративної системи в СРСР, посилювалася тенденція до тотальної регламентації самодіяльності українського селянства навіть у рамках, дозволених владою «легітимних» громадських об'єднань, до яких належала МОДР. Після прийняття в березні 1929 року постанови ЦК КП(б)У «Про роботу добровільних товариств в системі масово виховної роботи», діяльність

модрівських організацій усе більше підпорядковується реалізації завдань соціалістичного експерименту в Україні й виховання населення республіки в дусі вульгаризованої марксистської ідеології [28]. Модрівські осередки, як і решта громадських об'єднань на селі, перетворюються на предмет щільної опіки й регламентації з боку партійних органів. На бюро й секретаріатах округових комітетів, райкомів ЦК КП(б)У, на зборах сільських партосередків обговорюється питання роботи МОДРу. Так, бюро Харківського округового комітету КП(б)У, заслухавши на засіданні 10 березня 1930 року звіт про роботу КНС, рекомендувало керівництву комнезамів округи активізувати їх участь у діяльності МОДРу [29].

Для забезпечення оперативного керівництва низовими організаціями з боку секторів ЦК МОДРу функціональна система центральних органів МОДРу на початку 30-х років була суттєво модифікована. При республіканських комітетах МОДРу створюються укрупнені відділи, побудовані за виробничою ознакою. У квітні 1933 року ЦК МОДР СРСР прийняв рішення про створення осередків МОДРу МТС і радгоспів. Створення додаткової структури особливих "базових" осередків МОДРу на селі, які розглядалися як засіб зміцнення колгоспного паду, насправді вносило дезорганізацію в роботу райкомів МОДРу, ставило під сумнів сам іх статус [30]. В апараті ТК МОДР УСРР починає функціонувати, поряд з обліково-інформаційним, агітаційно-пропагандистським, фінансовим, також сільськогосподарський відділ із передачею йому усіх функцій керівництва колгоспно-радгоспними осередками МОДРу по лінії створення сільських організацій, вербування нових членів із числа сільських мешканців, здійснення агітаційно-пропагандистської роботи, участі в господарсько-політичних та інтернаціональних кампаніях [31].

Зміцнення позицій тоталітарної влади в країні вело до скасування навіть зовнішніх форм модрівської демократії. Це знаходило свій вияв у порушенні статутних вимог МОДРу, нерегулярному проведенні конференцій, нарад активу МОДРу, в калейдоскопічній зміні керівних працівників верхнього ешелону. На початок 1938 року керівництво організаціями МОДРу на місцях знаходилося в занедбаному стані. З числа обраних в 1934 році керівних працівників залишилися лише одиниці, через що в більшості організацій комітети МОДРу припинили своє існування. Замість них для керівництва кооптувалися партійними організаціями так звані уповноважені по роботі МОДРу, здебільшого люди малоосвічені, некомпетентні, безініцiatивні. Під час проведення в другій половині 1938 року звітно-виборчих конференцій та зборів осередків МОДРу керівний склад організацій поновився від 60 до 88%. Окрім тих організацій, які мали обрані комітети, що фактично не працювали упродовж останніх років, в УСРР налічувалося 286 організацій, в яких взагалі не було обраних комітетів, а лише створені організаційні бюро. Таке ж становище склалося на рівні центральних органів МОДР. З 34 членів пленуму, обраного в 1934 році на IV Всеесоюзному з'їзді МОДРу, залишилося всього 16 чол., а з членів президії всього - 1 чол. Практично у всіх організаціях МОДРу, починаючи від райкомів і, закінчуючи ЦК МОДР, були відсутні ревізійні комісії. Такий стан речей призвів до "повної бездіяльності окремих керівників МОДР, безконтрольності над збиранням коштів і зберіганням цінностей, що вело до розтрат і крадіжок, неймовірної занедбаності обліку й звітності, розквиту в окремих організаціях зазнайства, підлабузництва, окозамилювання. При цьому окремі організації МОДРу перетворилися по суті на контори зі збирання утильсировини" [32].

На засіданні президії ЦК МОДР СРСР 22 травня 1939 року, де слухалося питання про роботу української організації, її було визнано незадовільною. Незадовільним виявився рівень осередків МОДРу на селі. На 1 липня 1938 року нараховувалося 22 029 колгоспних і 2842 радгоспних осередків, а на 1 квітня 1939 року відповідно 28

570 і 2800 осередків. При цьому кількість колгоспних осередків по відношенню до кількості колгоспів становила всього 11,7% [33].

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що пріоритетним напрямом зв'язків організованого селянства України, як і в цілому СРСР, з громадськістю зарубіжня була його участь в кампаніях міжнародної революційної солідарності. У пропаганді інтернаціоналізму та організації селянства для надання класової підтримки революційному рухові в зарубіжних країнах використовувалися різноманітні форми ідеологічного впливу. Феномен участі селян України у кампаніях пролетарської солідарності був суперечливим і неоднозначним. У ньому проявилось і шире співчуття людей, які, переживши лихоліття революції і громадянської війни, з чуйністю ставилися до людського горя. За умов розореного сільського господарства, неврожаю та голоду, який охопив на початку 20-х років південні райони України, матеріальне становище селянства республіки було значно гірше, ніж трудового люду капіталістичних країн. Факти, які сказчили, що члени сільських громадських об'єднань віддавали на користь зарубіжних «братьїв» останні, необхідні ім самим засоби, визнавала й офіційна більшовицька пропаганда, пояснюючи такі вчинки виключно революційним ентузіазмом мас. Насправді ж, збір коштів у ряді випадків мав лише номінально добровільний характер, оскільки відмова від участі в інтернаціональних акціях тягла за собою звинувачення в політичній несвідомості й пособництві міжнародному імперіалізму. Систематичні відрахування на потреби МОДРу перетворювалися на своєрідну повинність та посилювали податковий прес над сільською людністю республіки. У той же час ні світова, ні тим більше радянська громадськість, не виступила досить широко із засудженням злочинів тоталітаризму в СРСР і певну камуфляжну роль у цьому відігравали організовані Комінтерном кампанії міжнародної класової солідарності, учасниками й заручниками яких ставали тисячі селян України, об'єднані в лавах Міжнародної "Червоної допомоги".

Література

- В Знаменському районі Олександрійського округу на 20 лютого 1926 року членами МОДРу вважалися 80% усіх сільгоспробітників членів Робітземплісу
- Ізвестия ЦК РКП(б) - 1923 - № 2. - С. 97
- ЦДАГО України. - Ф. 6, оп. 1, спр. 169, арк. 48-50.
- Коммунистический путь - 1923 - № 12. - С. 100
- Известия Полтавского губернского комитета КП(б)У - 1923. - № 4. - С. 57.
- Бюллєтень ЦК МОДР - 1924. - № 5-6. - С. 2
- Гусаров В.К., Молостов В.А. Становлення МОДР на Україні // Укр. істор. журн. - 1972. - № 11. - С. 66.
- ЦДАВО України. - Ф. 257, оп. 1, спр. 138, арк. 326
- Коммунист. - 1923. - 10 листопада.
- Більшовик Полтавщини. - 1924. - 19 листопада.
- Дніпропетровський облдержархів - Ф. -Р. - 2762, оп. 1, спр. 3, к. 1.
- Київський облдержархів - Ф. -Р. - 1202, оп. 1, спр. 5, арк. 29 зв
- Сільськогосподарський пролетар. - 1924. - № 4. - С. 26
- Житомирський облдержархів - Ф. -Р. - 339, спр. 3, арк. 11
- Чернігівський облдержархів - Ф. -Р. - 3766, оп. 1, спр. 6, арк. 4.
- ЦДАВО України - Ф. 257, оп. 1, спр. 207, арк. 100, 138; спр. 138, к. 40
- Миколаївський облдержархів - Ф.-Р. - 687, оп.1, спр. 55, арк. 57.
- ЦДАВО України. - Ф.257, оп.1, спр.258, арк.124, Бюллєтень Всеукраїнського комітету МОДРу. - 1926. - № 10. - С. 5.
- Херсонський облдержархів - Ф.-Р. - 487, оп.1, спр. 120, арк. 404.

19. ЦДАВО України. - Ф.2605, оп.2, спр.681, арк.19, Найміт - 1928. -17 березня
20. Кіровоградський облдержархів - Ф.-Р. - 894, оп.1, спр.215, арк.111 зв.
21. Підраховано за матеріалами ЦДАВО України - Ф.348, оп.1, спр.133, арк.140-453.
22. ДАРФ. - Ф.8265, оп.1, спр.60, арк.56, От III до IV Всесоюзного съезда МОПР. - С.26, Червоний клич. - 1934. - № 3. - С.4, Комсомолець України. - 1935. - 18 березня.
23. ДАРФ. - Ф.8265, оп.1, спр.88, арк.196
24. Наша допомога (Київ). - 1925. - № 4. - С.16.
25. Бюллетень Всеукраїнського ЦК МОДР. - 1926. - № 9. - С.14
26. ДАРФ. - Ф.8265, оп.1, спр.24, арк.162.
27. Там же. - Спр.74, арк.193, спр.96, арк.681.
28. Про агітроботу. Збірник постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У - К 1930. - С.72-76.
29. Харківський облдержархів - Ф.-Р. - 846, оп.4, спр.44, арк.142.
30. ДАРФ. - Ф.8265, оп.1, спр.31, арк.57
31. Там же. - Арк.63.
32. Там же. - Спр.128, арк.100,101,105.
33. Там же. - Спр.130, арк.78, Спр.128.

К. М. Брага

Соціально-економічні конфлікти на промислових підприємствах України та роль профспілок у їхньому врегулюванні у 1921-1929 рр.

Зраз наша країна переживає складний переходний період, який супроводжується істотними змінами у політиці та економіці. Та на жаль, період коли відбуваються різкі корінні зміни в житті країни у більшості випадків супроводжується конфліктами у суспільстві. Україна не стала винятком, і сьогодні, коли робітники часто змушені відстоювати свої права, вдаючись іноді і до таких радикальних заходів як страйки, корисно звернутися до історичного досвіду і подивитися, які методи вирішення конфліктів у промисловості існували у нашій республіці у 20-і роки ХХ ст під час запровадження нової економічної політики. Особливу увагу ми пропонуємо звернути на роль професійних спілок у цьому процесі, які історично з'явилися саме як громадські організації, закликані здійснювати соціально-економічний захист робітників.

Джерельну базу цього дослідження складають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Донецької області, а також закони, резолюції та рішення правлячої партії [1].

Історіографію проблеми за хронологічною ознакою можна умовно поділити на три періоди. Перший період охоплює літературу 20-х років. Для неї характерний описовий характер, відсутність критичного історичного аналізу, приховування недоліків радянської системи господарювання [2]. Окрему групу становить юридична література цього періоду, у якій містяться трактування Кодексу Законів про Працю, постанов та рішень урядових організацій і т.д. [3]. Другий період у історіографії проблеми складають 30 - 80 роки ХХ ст. У працях, присвячених профспілкам та їхній діяльності, що з'являються у цей час, уваги конфліктам у промисловості майже не приділяється (за винятком тих, що мали "класовий характер"). У кращому разі можна зустріти термін "трудові конфлікти", але на їхніх причинах та методах врегулювання, автори уваги майже не зосереджують [4]. До третього періоду історіографії можна віднести роботи, що з'явилися з початку 90-х років ХХ ст. по

теперішній час. Їх можна поділити на дві групи. До першої належать роботи таких дослідників як Мовчан О.М. [5], Нікольського В.М. [6], Чорної Н.В. [7], Шерова І.Ф. [8], Нечасової (Ніколаюк) Т.А. [9], що дають загальну уяву про робітничий клас та промисловий страйковий рух в Україні у досліджуваний період. До другої групи належать роботи, в яких дослідники намагаються з'ясувати, яку саме роль відігравали профспілки в економіці та державній системі України. Особливої уваги заслуговують праці С.В. Кульчицького (глави у його монографіях, що присвячені профспілкам та, зокрема, їхній ролі у системі держапарату Радянської України) [10], О.М. Мовчан [11], Олійника М.М. [12]. Тенденци, щодо страйків у промисловості (зокрема її приватному секторі) та участі у них профспілок у межах Радянського Союзу окреслено у працях російського дослідника Лютова Л.Н. [13].

Позиція профспілок у конфліктних ситуаціях була офіційно оголошена на XI з'їзді РКП(б) у 1922 році: "В галузі терти і конфліктів окремих груп робітничого класу з окремими установами і органами робітничої держави завданням профспілок є сприяння найбільш швидкому і безболісному ладнанню конфліктів" [14]. Для цього профспілкам надавалися досить широкі повноваження (які з часом, щоправда, зменшилися).

Однак завдання, а отже і методи роботи профспілок істотно відрізнялися в залежності від форми власності підприємства. Це наявно видно з документа "Основа політики регулювання труда і заработка плати в различных отраслях хозяйства", прийнятого КЛУ у 1922 році. У ньому, зокрема, говоряться основи тарифної роботи профспілок. Так, на приватнівласницьких та орендованих підприємствах рівень заробітної платні визначається потребами робітника та співвідношенням класових сил, а політика профспілок полягає у збільшенні реальної заробітної платні. У той час як у важкій промисловості підприємства знаходяться на плановому постачанні і мають централізовані фонди заробітної платні, а рівень заробітної платні визначається головним чином станом державних ресурсів [15]. Тобто фактично на державних підприємствах профспілки не мали можливості впливати на політику формування заробітної платні, тому що це питання вирішувалося централізовано, на державному рівні.

Різнилися умови роботи профспілок у державному та приватному секторах і щодо страйкової політики. Кодекс Законів про Працю (КЗпП) 1922 року питання про страйки не торкається. За ст. 171 Кодексу конфлікти повинні були вирішуватися за допомогою примусового арбітражу на вимогу профспілки. Після змін Кодексу у 1924 році право на третейський розгляд отримали його господарські органи. Після цього профспілкам дозволялося оголошувати страйки на держпідприємствах за умови відсутності заяви адміністрації на примусовий арбітраж [16].

Але XI з'їзд РКП(б) фактично заборонив страйки на держпідприємствах, обмеживши їхнє застосування потребами боротьби з "бюрократичними перекрученнями пролетарської держави і всілякими залишками капіталістичної старовини в її установах". У той самий час страйки у приватному секторі фактично дозволялися, так як з'їзд виходив з того, що "кінцевою метою виступу робітничого класу є лише змінення пролетарської держави" [17].

У цілому існувало два основних засоби вирішення конфліктів між працівниками та підприємствами. Перший – передача конфлікту на розгляд примирних та судових органів. Другий – страйки, які мали різні форми.

Однією з основних функцій профспілок була представницька. Вони були повинні виступати від ім'я робітників у переговорах з адміністрацією та представляти їх в органах примирного розгляду (розшуково-конфліктних комісіях (РКК), примирних камерах та третейських судах) і судових органів (трудових сесій народних судів).

У разі виникнення конфлікту справа направлялася у РКК. Такі комісії створювалися на усіх підприємствах, які заключали колективні договори (якщо на них працювало не менш ніж 5 робітників) [18]. До функцій РКК входило затвердження розцінок на працю, а також розв'язання питань, пов'язаних із застосуванням колдоговорів. Для уяви про роботу РКК наведемо такі дані. У 1926 році цими комісіями було розглянуто 2003 конфлікти за участю 21193 робітників. Вони були викликані такими причинами: конфлікти, пов'язані з виплатою заробітної платні – 79,8%, звільненням робітників – 11,1%, охороною праці – 4,0 %, адміністративними стягненнями – 1,1%. З них було вирішено у РКК – 1190 конфліктів (59,4%), з них повністю на користь робітників повністю – 48,9 %, частково на користь робітників – 12,4%, проти робітників – 33,2 %, з невиявленими результатами – 26,8 %. За 813 справами згоди досягнуто не було (40,6 %). [19] Тобто ми бачимо, що конфлікти під час передачі до РКК часто вирішувалися не на користь робітників. Тому часто робітники вдавалися до іншої форми боротьби – "волинок" та страйків. Однак, звичайно, що не робота РКК ставала причиною страйків. Часто страйки на підприємствах виникали спонтанно, іноді вони могли початися із конфліктів між робітниками та адміністрацією за якимось незначущим приводом, а потім охопити цехи або усе підприємство.

У разі невирішення конфлікту РКК, його розгляд переходив до трудових сесій або до примирних камер (за вимогою профспілок). Суперечки, що виникали на підставі укладення або змін цих колдоговорів, вирішувалися виходячи з доцільності, "на підставі узгодження інтересів розвитку соціалістичної промисловості в інтересах робітничого класу в цілому з економічними інтересами окремих груп трудящих" [20]. Якщо робітнича група розцінково-конфліктних комісій складалася із профспілкових робітників, то делегати примирних камер та третейських судів обиралися з членів губінфрад – представників профспілково-партийної номенклатури. Це призводило до певної тенденційності прийнятих цими органами рішень на користь адміністрації [21].

Хоча радянські історики і правознавці оцінювали новостворену систему примирно-арбітражних органів як перехід від примусового до погоджувального порядку вирішення трудових спорів, фактично пріоритети у цій системі зберігалися за державними органами, внаслідок чого повноваження профспілок як рівноправних опонентів державних наймачів робочої сили були обмежені [22].

Отже, існував ще один засіб вирішення конфлікту – страйк.

Державний контроль за розвитком страйкового руху здійснювався за допомогою профспілкових органів. У відповідності з принципом "демократичного централізму" нижчі спілкові органи не мали права самостійно керувати страйками. Це право надавалося районним галузевим органам, які діяли через уповноважених. Однак ці комітети контролювали лише страйки місцевого значення. Всі інші (всеросійські, обласні та районні) підлягали компетенції центральних комітетів [23]. Однак на практиці страйки часто починалися без участі профспілкових органів. Отже, розглянемо на конкретних прикладах, яку саме роль відігравали профспілки під час виникнення та ходу страйку.

У цій роботі автор не ставить мети відобразити усі страйки, що відбувалися в Україні в 1921-1929 роках, інші тенденції та основні риси, а зупиняється на випадках, що найбільш яскраво ілюструють участь профспілок у регулюванні конфліктів на підприємствах.

Найбільша кількість страйків за вказаній період сталася у 1923 році. Перш за все цей страйковий рух було викликано економічними чинниками, зокрема незвільненою заробітною платні (це була причина трьох чвертей із загальної кількості страйків). Лідером за кількістю страйків став Донбас, на 1 листопада 1923 року тут було

зареєстровано 123 страйки, у яких взяли участь 69995 робітників (21,4% від усіх працівників на страйкуючих підприємствах). Найбільша кількість страйків була зареєстрована по спілці Гірників: 92 або 74,8% від загальної кількості страйків [24]. За Донбасом ідути Харків, Катеринослав, Київ та Одеса. Зовсім відсутні були страйки на Чернігівщині, Поділлі, Волині та Полтавщині (через відсутність великих державних промислових підприємств).

Загальну уяву про страйки в Україні ми можемо отримати із зведення ВЦСПС. Так, наприклад, у такому зведенні за літні місяці 1923 року містяться дані не тільки про окремі конфлікти у містах України, а й накреслюється стратегія та тактика врегулювання робітничих конфліктів і, звичайно, участь профспілок у цьому процесі. За цим документом профспілки мали право очолювати страйки, що були викликані безгосподарністю, бюрократичними перекрученнями господарників (у такому разі дії господарників розшинювалися як контрреволюційна дія). Але якщо страйк вибухав на політичному ґрунті "під прaporом економіки", спілка мала оголосити цей страйк несвоєзним та вести агітацію за його зрыв. Тобто, вищим спілковим органом ще раз підкреслювалося думка Леніна, що у радянській державі немає "класової економічної боротьби" [25].

В цьому ж документі наведено дані про один з найбільш тривалих страйків, що відбувся у травні 1923 року в Одесі на металічному заводі Беліно-Фендоре. Він тривав 16 днів та охопив 130 чоловік. Причина була "банальна" - невиплата заробітної платні. Металоб'єднання, не дивлячись на те, що воно мало достатньо коштів для ліквідації заборгованостей, відмовилося дати гроші: 2 травня робітники не вийшли на роботу, а п'ятого страйк було легалізовано МСПС. Але ліквідувати страйк вдалося лише 16 травня. У результаті страйку директор був знятий. Це "зразковий" випадок боротьби з бюрократичними перекрученнями з "правильною" роллю профспілки. Але більшість страйків, що виникало у 1923 році, носили неорганізований характер і часто починалися поза відомою та участю профспілок.

Стихійний страйк, у цьому зведенні, визнавався як результат слабкості спілкової роботи, і поганої чутливості і вимагав зміни методу роботи у бік зближення із робітниками. Нижче констатувалося, що більшість страйків відносилися саме до стихійних та виникали без відома профспілок та розшуково-контрольних комісій.

Траплялися випадки, коли причиною страйку ставало недопущення господарчими органами профспілок до участі та контролю під час розподілення ресурсів та задоволення робітників заробітною платнію, як це сталося у Катеринославі. Зауважимо, що за ст. 166-167 Кодексу закону про працю такі дії адміністрації визнавалися протизаконними та підлягали кримінальному покаранню. На жаль, подобиці та наслідки цього конфлікту документ не містить.

Щодо наслідків страйків, то у документі вказувалося, що досить часто вони не досягали поставленої мети через те, що не зважали на об'єктивне положення господарства, а рівнялися на приватні підприємства. Тобто між рядків ми бачимо ще одну проблему НЕПу, яка служила причиною конфліктів (але ніколи не згадувалася у такій якості в офіційних документах): це різниця в умовах праці та її оплаті на державних та приватних підприємствах на користь останніх [26].

Як згадувалося вище у 1923 році Донбас стає epicentром страйкового руху в Україні. Становище у регіоні стає настільки загрозливим, що у листопаді сюди направляється комісія із 7 представників ЦК РКП та ВЦСПС, метою якої було "обслідування економічного становища місцевих партійних, професійних та господарчих органів у частині, що торкається становища робітників безпосередньо". Звіт про роботу цієї комісії містить дуже важливу об'єктивну інформацію і дає уяву про настрої робітників промислового Донбасу, іхнє ставлення до представників

радянських установ, участь парт- та профорганізацій у роботі підприємств та виршенні конфліктів, містить повну картину двох найбільш "гучних" страйків 1923 року у Кріндачевському та Шахтинському районах. Під час роботи у Донбасі представники комісії дійшли висновку, що страйки спалахували виключно на ґрунті несвоєчасної виплати заробітної платні (за трьома винятками). Усі страйки виникли стихійно, ні парторганізації, ні профспілки готові до них не були та роль останніх зводилася до умовляння та роз'яснення причин невиплати заробітної платні. Причому, у деяких випадках іхні пояснення були не тільки непереконливі, а навіть абсурдні: затримку заробітної платні пояснювали "германською революцією". Лише металісти у деяких випадках оголошували підприємство на конфліктному положенні, що допомагало не допустити гострі форми конфліктів. Комісія також накреслила основні тенденції щодо профспілкової роботи у Донбасі:

1. Недостатня робота профспілок призвела до того, що усі 60 страйків, що виникли протягом червня-жовтня 1923 року пройшли "через голови профспілок, без їхнього впливу".

2. Фактичне "зрошування" профспілок та господарчих органів (особливо у спілці Гірників).

3. Невірне поняття про участь профспілок у виробництві, яке зводилося до недоцільної паперової звітності контори перед Економвідділами профспілок.

4. Залежність профорганізацій та профробітників від господарників, що виражалася не тільки у матеріальному, а й в інтелектуальному плані.

5. Атмосфера "індеферентизму" та безвихідності, яку, на думку профробітників, не можна буде ще змінити багато літ.

Крім того, відмічалося відсутність чіткої організаційної та культурної спілкової праці та недостатньо вірні методи роботи [27]. Все це призводило до того, що профспілки не могли попередити або очолити страйки і під час їхнього виникнення ставали неспроможні противистояти натиску робітників та врегулювати економічні конфлікти "мірним шляхом". Майже усі перелічені вище недоліки виявилися під час страйку у Кріндачевському районі.

Приводом до початку цього страйку послужила виплата заробітної платні на 20% бонами і на 20% облігаціями. Це викликало різке незадоволення робітників, а на спробу місцевої адміністрації заспокоїти натовп понеслися вигуки "бй", "досить знущань". Голова місцевого відділення ВСГ комуніст Бірюков організував збір та очолив страйком. Після цього групи робітників розійшлися по сусідніх шахтах та примусово зривали з роботи тих, хто працював. Страйком висунув свої вимоги до господарників (виплата заробітної платні та виконання усіх умов колдоговору), і хоча вони були заздалегідь неможливі, адміністрація, налякана силою виступу, их підписала. Але наступного дня робітники, що були незадоволені компромісним рішенням страйковому та адміністрації, почали страйк знову. Загальна кількість страйкуючих досягла 1500 чоловік. Але не зважаючи на це секретар партсередку гуляв у селищі із гармонікою у руках, викликаючи ще більше незадоволення. Ситуація продовжувала загострюватися. Наступної ночі біля квартири голови профспілки пропунав вибух динаміту. Отже, протягом чотирьох днів усі спроби дійти компромісу не мали успіху, і лише приїзд двох членів ЦК Гірників дозволив через день ліквідувати конфлікт. Високий ступінь недовіри до місцевої адміністрації демонструє той факт, що керівники страйку вимагали викликати телеграмою комісію з Москви. У звіті одного з членів ЦК Гірників У. Вареласа підкреслювалася надзвичайна упертість та озлобленість робітників. Конфлікт був припинений після виплати 60 % заробітної платні за попередній місяць, значного звільнення "прийшлих" робітників та арешту активних учасників (крім Бірюкова) [28].

У жовтні 1923 року розпочався страйк також у Шахтинському районі Донецької губернії, який, на відміну від конфлікту у Криндачевці, мав антирадянську забарвленість. Конфлікт у Шахтах тривав більше тижня. У середині жовтня на розташованих поблизу міста рудниках застрайкували робітники. Вони вимагали виплати залогованої заробітної платні за вересень та звільнення арештованих, що виступили проти закриття церкви. У той самий час на Парамонівських рудниках поблизу Шахт колишній комуніст Капустін проводив агтакцію, спрямовану проти партії та профспілок. Запропонована ним декларація була прийнята на загальних зборах робітників. Цей документ містив не тільки економічні, а й політичні вимоги, зокрема недоторканність робітників, що приймали участь у зборах. Капустін виступав також проти місцевих профспілок та парторганізацій, тому що вони втратили зв'язок із масами та не змогли захищати інтереси робітників. Він запропонував лозунг "долой ячейку РКП(б) і да здравствует ЦК РКП(б) и ВСР". Місцева адміністрація нічого протиставити вимогам Капустіна не змогла, тому вирішила його заарештувати. У відповідь на це робітники зібралися та почали вимагати звільнення Капустіна, а наступного дня пішли до місцевої тюрми із червоним прапором (по дорозі натовп зріс до 1000 чоловік). Щоб зупинити людей міліція було дано наказ стріляти у повітря та поливати натовп з пожежного насосу. Треба також зауважити, що як це не дивно, про "роботу" Капустіна місцевий партосередок та профспілка знали та буквально за декілька днів до початку страйку обговорювали необхідність його арешту, але так і не дійшли будь-якого висновку [29].

У офіційних документах страйк на Парамонівському руднику визнається єдиним випадком політичного конфлікту у 1923 році. Але в першу чергу незадоволення робітників якістю праці адміністративного, профспілкового та партійного апарату призвели до появи поодиноких політичних вимог під час інших страйків. Так, наприклад, під час страйку на Несвітаївському руднику службовець Стройтільс ратував за "незалежність профспілок" [30].

У 1925 році "волинки" залишаються однією з економічних форм боротьби. Однак тенденція до зниження кількості страйків продовжується. Якщо у 1924 році на території Радянського Союзу відбулося 267 страйків, у яких прийняли участь 42 тисяч робітників, то у 1925 ці показники становили відповідно 196 та 34 тисяч [31]. Основною причиною конфліктів залишалося незадоволення нормами виробіток та розчинками на працю.

Особливе занепокоєння влади викликав одноденний страйк, що відбувся 14 липня 1925 року на Нікопольському та Маріупольському заводах "А". Основною причиною страйку стало введення нових норм виробіток, що були введені без пояснень з боку профспілок. Під час виявлення причин та характеру страйку було з'ясовано, що профспілкова робота на підприємстві була майже відсутня (в усікому разі її видима частина). Про протиріччя серед робітників, що накопичувалися протягом трьох місяців, ні профспілка, ні партробітники не знали. Волинка почалася з подання колективних заяв, що було вкрито сотнями підписів із вимогами про збільшення заробітної платні. Тільки втручання секретаря Губкому Радченко і дозволило зупинити страйк. Але основне занепокоєння викликали зовсім не економічні вимоги робітників. Останні пов'язували страйк із приездом до СРСР німецької робітничої делегації. Лозунги під час страйку були наступні: "Довольно нас обманывать, мы 8 лет терпели, сейчас терпеть больше не можем", "Пусть иностранные товариши знают, как мы живем". Тобто цей страйк мав риси політичного [32].

У 1926 році за неповними даними (січень - вересень) на Україні відбулося 39 страйків (більш усього по спілкам гірників та харчовиків). Основною причиною знову була несвоєчасна виплата заробітної платні (25,6% страйків). 23 страйки, що

відбулися на державних підприємствах, виникали неорганізовано, профспілкові органи дізнавалися про них вже по факту. На думку інформвідділу ВУСПС за умови своєчасного прийняття профспілками та господарниками необхідних заходів цих страйків можна було запобігти [33]. Матеріали 1926 року свідчать, що профспілкові організації ще більше втрачають довіру робітників. Характерний випадок стався на руднику "Вітка" Сталінського комбінату: 63 робітника почали "волинку" після заяви про неузгоджене збільшення норм. На усі умовлення спілки робітники не реагували, мотивуючи це тим, що господарники вже не раз не тримали своїх обіцянок. Однак конфлікт вдалось владнти після повернення старих норм [34]. Зневіра робітників у допомозі з боку профспілок вела до збільшення індиферентного відношення до заходів, що проводили останні. Так, наприклад, під час перевиборів профорганів у Горлівському рудуправлінні Донвугілля робітники мотивували своє небажання приймати участь у перевиборах так: "там все равно уже все решено", "Союз сейчас ничего не значит, вся власть в руках хозяйственников" [35].

У 1927 році починається здійснення курсу на інтенсифікацію виробництва. Впровадження кампанії режиму економії призводить до продовження страйків. Але треба відмітити таку тенденцію. Якщо раніше, у першій половині 20-х років незадоволення робітників перш за все стосувалося місцевої адміністрації та профспілок, то зміна економічного курсу у країні призводить до збільшення антирадянських настроїв та антисемітизму. Серед робітників з'являються розмови про необхідність другої революції та "засилля євреїв" [36]. Однак незадоволення місцевими органами, в тому числі профспілками залишається. Як один з прикладів, наведемо становище на вищезгаданому руднику "Вітка". Зведення про настрої робітничих та селянських мас Сталінського окружному КП(б)У відмічають незадоволення роботою профспілок, заяви робітників про те, що профспілки не захищають їхні інтереси. Як приклад робітники наводять випадок, коли старого, що мав 5 душ сім'ї перевели на роботу у забій, а шахтком це проігнорував [37]. Іноді незадоволення оплатою праці та роботою профспілок переходило в антипартийні настрої. Зокрема, на загальному зібранні шахтарів рудника Вітовського рудуправління "Хімвугілля" (Артемівський округ), що було скликане 3 березня з приводу оголошення страйку у зв'язку із збільшенням норм виробітку, лунали вигуки "Геть з трибуни комуністів, як нас душать, вони заганяють нас в могилу!" Були навіть намагання побити одного з партійців [38].

У 1928 році було оголошено переход до політики комуністичного штурму. Одним з проявів цього курсу стало збільшення норм виробітку у порушення колективних договорів. Це привело до проявів незадоволення на багатьох промислових підприємствах. Потужний страйковий рух охопив залізничників, особливо у східній та південній частинах республіки. Особливо гостроти набула боротьба робітників на кар'єрі Ново-Данилівка Катеринославської запізніщи, де 40 каменярів страйкували 13 днів [39]. Під час страйків на залізницях проявляється негативна, а під час і вороже ставлення до профспілок та відчувається співчуття до опозиції [40]. Під час цих страйків неодноразово згадується про участь в них партійців. До того ж відмічається практика застосування під час страйків праці штейкбрехерів. Через усе це страйкуючі не вірили у позитивний вихід конфлікту. Так, наприклад, 3 бригади Київських залізничних майстерень, члени КП(б)У під час обговорення нових ставок (що значно скоротили розмір заробітної платні), говорили про те, що страйк не вдасться організувати через те, що до роботи вийдуть комунисти. З іншого боку вони не виключали ямовірності арешту, і того, що на місце страйкуючих будуть прийняті безробітні. На їхню думку, найбільш прийнятною формою боротьби було штучне зменшення продуктивності праці, щоб добитися переходу на відсоткову

оплату праці [41]

У березні 1929 року Раднарком СРСР приймає постанову "Про заходи щодо підвищення трудової дисципліни на державних підприємствах". Ця постанова, по-перше, дозволяла адміністрації самочинно, без узгодження з профспілковими органами, накладати дисциплінарне стягнення на робітників – порушників трудової дисципліни, а по-друге, зобов'язала біржі праці при працевлаштуванні безробітних надавати перевагу тим особам, які не були звільнені за грубе порушення трудової дисципліни. У результаті наймані працівники були змушенні остаточно відмовитись від страйкової боротьби [42]. Державні органи отримали важливу перевагу у боротьбі зі страйками, а ті хоча б формальні права по захисту робітників, що мали профспілки, було відібрано.

Але за інерцією протягом 1929 року по території України продовжують виникати "волинки" та страйки. Особливе занепокоєння влади та органів ДПУ викликає страйк на шахтах № 1 та 8 Горлівського рудоуправління Артемівської округи. Він почався через нездоволення низкою оплатою праці, але мав усі характерні риси подібних конфліктів і перш за все зневіру у соціально-захисну діяльність профспілок. Серед робітників велися такі розмови: "Да разве будет союз защищать, когда эти нормы сам подписал. Вы еще хотите, чтобы он вас защищал. Вот если бы им сократили жалование, то они бы тогда иначе говорили" [43].

Однак, треба зауважити, що всі ті тенденції, що були розглянуті вище стосувалися перш за все державного сектору економіки. У приватному секторі профспілки мали більше можливостей захищати інтереси робітників, що зумовлювалося загальним підходом держави до економічної боротьби та її методів.

На практиці профспілки приватних підприємств у порівнянні з держсектором, право на страйк реалізовували нечасто. Власники були зацікавлені у результататах праці і тому йшли на задоволення вимог працівників, яких представляли профспілки. На приватних підприємствах була вища заробітна плата та продуктивність праці робітників [44]. Під час виникнення страйків, як правило, їх очолювали профспілки, які організовували страйкоми та у багатьох випадках одержували санкції вищих союзних органів на страйк. На жаль, повної інформації про співвідношення страйків у 1921-1929 роках на державних та приватних підприємствах немає. Однак навіть ті дані, що містяться у документах, дозволяють стверджувати, що кількість заворушень, що відбувалися на приватних підприємствах була значно меншою. Наприклад, у 1922 році в Україні відбулося 80 страйків і більшість з них (45) саме на державних підприємствах, до того ж у приватній промисловості три чверті страйків проходили із санкцією профспілок, а у державній – без санкцій. Більш того, 11 % страйків було оголошено всупереч забороні профспілок [45]. У 1926 році з 39 страйків, що виникли у республіці, 6 сталося на приватних та 2 – на кооперативних підприємствах. Усі вони були очолені представниками профспілок, на відміну від держпідприємств, де спілкові органи дізналися про страйк після його початку [46].

Страйки, що виникали на приватних підприємствах практично ніколи не мали антирадянської забарвленості (на відміну від держсектора), а були зумовлені суто економічними причинами. Більш того, часто ініціаторами цих конфліктів ставали власні представники спілок через їхні спроби приналежити собі функції адміністрації, висунення вимог, що не були передбачені колдоговорами, намагання вищих профспілкових органів керувати завкомом концесійного або орендного підприємства [47].

Отже, ми можемо констатувати, що у 20-х роках в Україні професійні спілки, що були покликані виконувати функцію соціально-економічного захисту працівників, часто не справлялися із цією роботою через слабкість своєї організації,

непрофесіоналізм робітників, злиття профспілкових органів з адміністрацією та партосередками. Працівники, зневірені у роботі профспілок, вдавалися до таких радикальних заходів боротьби як страйки і часто починали їх стихійно, без участі профспілок та поза їхньою увагою. У більшості випадків робітники не довіряли місцевим профспілковим організаціям і робота останніх по зрегулюванню гострих конфліктів, якщо і велася, то була досить неефективною. Свої надії страйкуючі більше покладали на вище керівництво, і тому втручання представників вищих профспілкових, партійних або владних органів допомагало швидко припинити конфлікт. Однак зміни, в економіці, що починаються з середини 20-х років призводять до ще більшої зневіри робітників і ведуть до загострення антирадянських та антисемітських настроїв у другій половині 20-х років. Юридичне та ідеологічне обмеження повноважень профспілок призвело до фактичного сдержавлення профспілок, втрати ними самостійності, тобто вони вже не могли бути посередником між владою та робітниками, тому що стали частиною першої. На відміну від державного сектора економіки, на приватних підприємствах страйків було менше, вони у більшості випадків проходили організовано при підтримці профспілок.

Встановлення сталінської диктатури істотно змінили місце і роль профспілок у вирішенні соціальних конфліктів. Остаточно профспілки втратили свою незалежність і більшість повноважень у 1933 році, коли відбулося "юридичне" одержавлення профспілок внаслідок злиття Наркомату праці з ВЦРПС і передачі профспілкам усіх функцій Наркомпраці. Це призвело до втрати авторитету профспілок в очах робітників та в остаточні йхні перетворення у "приводний пасок" держапарату [48].

Література:

- 1 Кодекс законів про працю (далі КЗпП) – К., 1922; Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК – Т 2-4 – К., 1978-1983; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК – К., 1976 – Т 1
- 2 Антошин А. Профессиональное движение в России. – М., 1925; Пажитнов А. Очерки по истории рабочего класса на Украине – Х., 1926.
- 3 Варшавский К.М. Практический словарь по трудовому праву – М., 1927; Войтинский И. Трудовое право – М., 1928
- 4 Довгопол В.М. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустриалізації (1926-1929 рр.) – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1971; Істория рабочих Донбасса – К., 1981 – Т 1, Слуцкий А., Сидоренко В. Профсоюзы Украины после победы Великого Октября. – М., 1961 і тд.
- 5 Мовчан О. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) // Український історичний журнал (далі УІЖ) – 1998. - № 6. – С. 12-21; 1999. - № 1. – С. 31-41.
- 6 Никольский В.Н. Свидетельствует ГПУ// Советский шахтер. – 1990. - № 12. – С. 12-13, Никольский В.Н., Изюмов В.И. НЭП в Донбассе – Донецк, 1992; Никольський В.Н., Филипенко Т.М. Причины забастовок в 20-е годы на территории Донбасса – Донецк, 1995 Деп. 25.01.96, № 400 – Ук 96
- 7 Чорна Н.В. Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 – початок 30-х років). Дис. на здоб. наук ст. канд. іст. наук (07.00.01)/ХДУ – Харків, 1998.
- 8 Шаров І.Ф. Робітничий клас України у сфері виробництва в умовах формування і зміцнення економіки. Дис ... канд. іст. наук (07.00.01)/КНУ ім. Т.Шевченка – К., 1996.
- 9 Нечасва Т.А. Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-

- 1932 рр // Український історичний журнал (далі УІЖ) – 1998 - № 5 – С. 75-86; Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929-1932 рр // УІЖ. – 1999 - № 4 – С. 51-63. Ніколаюк Т.А. Політика держави щодо мотивації праці робітників у промисловості України (1929-1938 рр): Дисертація кандидата історичних наук/ Університет "Острозька академія" – Острог, 2000
10. Кульчицький С В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) – К., 1996. - С. 260-267; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр) – К., 1999. – С. 89-96.
11. Мовчан О.М. Українські профспілки і радянська держава в 20-ті роки. – К., 1999 Рент О.П., Мовчан О.М. Міжпартійна політична боротьба у профспілковому русі України (1917-1922)/УДК. – 2001 - № 1.
12. Олійник М.М. Політика державних та партійних органів України щодо приватних підприємств у період непу// УДК. – 2001. - № 1 – С. 16-29. Олійник М.М. Утворення і діяльність профспілок на приватних виробництвах в період їх становлення і ліквідації (1921-1929 рр) Автореферат кандидата історичних наук/ Дніпропетровський держуніверситет – Дніпропетровськ, 1997
13. Лютов Л.Н. Обречена реформа. Промышленность России в эпоху нэпа// www.auditorium.ru/books/40. Лютов Л.Н. Промышленность России в годы НЭПа/ / www.auditorium.ru/books/43.
14. КПРС в резолюціях. – Т. 2. – С. 307.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Ф. 1, оп. 20, спр. 1287, арк. 19-20
16. Варшавський К.М Указ. соч – С. 117.
17. КПРС в резолюціях.. – Т. 2. – С. 307.
18. Варшавський К.М. Указ. соч – С. 100.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України – Ф. 2605, оп. 2, спр. 708, арк. 3
20. Варшавський К.М. Указ. соч. – С. 133-134.
21. Мовчан О.М. Українські профспілки. – С. 180.
22. Там же.
23. Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух.. //Уіж 1998. - № 6. – С. 13.
24. ЦДАГО України. ф. 1,оп. 20,спр 1641,арк 7.
25. Ленін В.І. Пояне зібр та – Т. 42 – С. 286
26. ЦДАГО України,ф. 1,оп. 20,спр 1712,арк. 33-36.
27. Там же, арк. 35-39.
28. ДАДО,ф 1,оп. 1,спр 1445,арк. 57-62.
29. ЦДАГО України,ф 1,оп. 20,спр 1641,арк. 1-83. Короткий звіт по роботі комісії міститься також у Донецькому держблархіві: ДАДО,ф. 3,оп. 1,спр 1620,арк. 12-27.
30. ДАДО,ф 2,оп. 2,спр. 36,арк. 15.
31. Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух.. // УДК –1999. – № 1. – С. 34.
32. ДАДО,ф. 3,оп. 1,спр. 2341,арк.. 24-28.
33. ЦДАГО України,ф. 1,оп. 20,спр. 2310,арк 11-15
34. Там же,арк. 21.
35. ДАДО,ф 8,оп. 1,спр. 514,арк. 105
36. ДАДО,ф. Р-2,оп. 2,спр. 95, 96, 97.
37. ДАДО,ф 9,оп. 1,спр 414,арк. 54
38. ЦДАГО України,ф 1,оп. 20,спр. 2393,арк. 43
39. Там же,спр. 2736,арк 53

- 40 Там же, спр. 2824,арк. 49
- 41 Там же,арк. 15
- 42 Мовчан О.М Робітничий страйковий рух... // – УДК – 1999. – № 1. – С. 39-40
- 43 ЦДАГО України,ф. 1,оп. 20,спр 2993,арк. 35-36.
- 44 Олійник М.М. Політика державних та партійних органів – С. 22-23
- 45 Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух... // – УДК – 1998. – № 6. – С. 15.
- 46 ЦДАГО України,ф. 1,оп. 1,спр 2319,арк. 12.
- 47 Лютов Л.Н. Промисленность России в годы НЭПа...
48. Андрусишин Б У пошуках соціальної рівноваги. – К , 1995 – С. 163

О. Г. Воронко

**Демографічні процеси в містах України середини 20-х рр. ХХ ст.
(за підсумками Всесоюзного перепису населення 1926 р.)**

При розробці матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р. поряд з адміністративним враховувався і господарсько-економічний критерій. Стосовно території УСРР дані розроблялися по шести економічних підрайонах, виділених Держпланом СРСР: Поліссю, Лівобережжю, Правобережжю, Степу, Дніпропетровському і Гірничопромисловому Одночасно в групуваннях показників застосовувався принцип адміністративно-територіального поділу республіки, де нараховувалося 40 округів і автономна Молдавська Республіка.

Першорядного значення у контексті нашого дослідження набувають запропоновані у програмі перепису критерії розподілу населених пунктів на міські і сільські. Програмні положення перепису про віднесення до розряду міст тих чи інших населених пунктів фактично успадкували настанови попередніх радянських переписів [1]. Міськими поселеннями вважалися всі міста і селища, які входили до цієї категорії в адміністративному порядку [2]. Крім цього, містами вважалися поселення, в яких основними для жителів були несільськогосподарські заняття (зокрема, фабрично-заводські селища, станційні, дачні містечка, торгово-промислові села). До згаданої групи входили й ті населені пункти, в яких проживало не менше 500 осіб (для торгово-промислових сіл 2000 осіб і більше), до того ж не менше половини самодіяльних осіб повинні були мати головним несільськогосподарське заняття. Таким чином, програма перепису дещо відступала від адміністративно-правового принципу [3].

Необхідно також додати, що в містах перепис охоплював і населення пригородів, зв'язаних з містом суцільною забудовою. Такі критерії визначення міських населених пунктів у подальшому були покладені в основу радянського законодавства, головним принципом якого в даному контексті стало поєднання двох факторів: щільноти населення і його економічної структури чи соціального складу.

В підсумках перепису виділялися дрібні, середні і великі міста [4]. До великих відносилися міста з населенням від 50 до 100 тис. мешканців і більше, до середніх – від 20 до 49 тис. мешканців, а решта вважалися малими. Ця градація дає можливість визначити, в яких саме містах зосереджувалась основна маса міських жителів республіки. Пояснюю, чи дійсно такий тип містоутворення відповідав критеріям урбанізації. Методологічно такий поділ дещо умовний і недосконалений, але у розпорядженні дослідників немає інших науково обґрунтованих критеріїв, які вплинули б на пріоритетність перепису перед поточного демографічною статистикою чи іншими статистичними обслідуваннями.

Переписом 1926 р. в Україні було зафіксовано 55 172 населених пункти [5]. З них тільки 402 (0,7%) були міськими. Така незначна питома вага міських поселень

зідповідно пояснювалася малочисельність міських жителів республіки, іх нараховувалось складала менше 1/5 загальної чисельності населення УСРР. Отже, абсолютна більшість жителів республіки (81,5%) були сільськими. Таким чином, процес урбанизації хоча й був властивий УСРР, проте у середині 20-х рр характеризувався як незначний.

Основна маса міських жителів зосереджувалася у містах з населенням від десяти до двадцяти і від двадцяти до п'ятдесяти тисяч осіб. У таких міських населених пунктах, що становили майже половину чисельності міст України, проживало понад 2/3 міського населення республіки. Ще чверть від загальної кількості міських жителів становили ті, хто проживав у найбільших містах УСРР. Міст з кількістю населення сто і більше тисяч, нараховувалося всього шість. Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Миколаїв, Сталіно. Враховуючи думку фахівців, що найбільш швидко зростають мали і великі міста [6], можна констатувати інтенсивність процесу урбанизації в республіці.

Проте, зростання чисельності міського населення економічних районів УСРР було дещо контрастним. У п'яти (з шести) районах Держплану питома вага мешканців міста не перевищувала двадцятівідсоткового показника. Зокрема, на Правобережжі і Лівобережжі міським був кожний шостий житель, а на Поліссі кожний сьомий. На цьому фоні різко виділявся Гірничопромисловий район. Тут міське населення складало 41,8% чисельності жителів регіону (1/6 всієї чисельності міського населення України). Цілком закономірно, що високорозвинений індустриальний район характеризувався найвищим показником питомої ваги міських жителів. На території Гірничопромислового району, який складав 1/14 частину площини республіки, знаходилося 157 міських населених пунктів (тобто понад третина чисельності міст України), хоча вони і були у більшості своїх дрібними населеними пунктами. Один із організаторів перепису, демограф О.О. Квіткін, досліджуючи особливості процесу містоутворення в СРСР у середині 20-х рр., відмічав зростання серед міських поселень питомої ваги промислових центрів [7]. Такому визначенням повністю підлягали міські населені пункти Гірничопромислового району. Саме цю тенденцію можна пояснити відносну багаточисельністю міст у зазначеному регіоні. Слід зауважити, що в Гірничопромисловому районі сільські жителі, хоч і складали половину населення, але не являли потенційного резерву міської робочої сили, який дійсно міг активізувати імміграційний процес. Загалом, міграційні процеси в період індустриалізації набували переважно міжрайонного або міжреспубліканського характеру.

Невід'ємною частиною соціально-демографічного аналізу є характеристика складу населення за статтю і віком. У демографічній науці існує твердження, що статево-вікова структура суспільства формується під впливом біологічних і соціально-економічних чинників [8]. Під першими фахівці розуміють показник співвідношення хлопчиків і дівчаток серед народжених, різнице в смертності серед чоловіків і жінок. У структурі іншої групи факторів виділяють політичні катаклізми, особливості розміщення виробничих сил, становище жінок у суспільстві і т.д. Матеріали перепису у такому контексті дозволяють багатогранно розглянути взаємовплив соціально-демографічних ознак.

За переписом жіноче населення складало 51,4% загальної чисельності жителів УСРР. Аналогічна ситуація властива всім економічним районам, за винятком Гірничопромислового, де питома вага жінок становила 49,1%. Чисельна перевага жінок в цей час пояснювалася сукупністю деяких демографічних і соціальних умов. Це, насамперед, політичні події (напр., війни), які прямо впливали на дисбаланс складу населення за статтю. Післявоєнна продовольча криза, голод також відігравали негативну роль у процесі зменшення чисельності чоловіків, (в умовах хронічного голоду фізіологічна витривалість чоловічого організму поступається жіночій).

У розрізі як міської, так і сільської місцевостей жінок нараховувалося більше, ніж чоловіків. По Україні їх питома вага серед міських жителів становила 50,8%, а серед сільських - 51,6%. У розглядуваному аспекті тільки Гірничопромисловий район мав свої відмінні риси внаслідок явного кількісного переважання чоловіків у містах, де їх відносна чисельність сягала 53%. У сільській місцевості регіону цей показник дорівнював 49,4%. Таке становище, як зазначалося, обумовлювалося специфікою комплектування робочою силою гірничодобувних та металургійних підприємств. Тому з усіх великих міст республіки (з населенням понад 50 тис. чол.) тільки у двох переважало чоловіче населення: у м. Сталінськ (питома вага чоловіків становила 53,1%) і в м. Дмитровську (56,1%). Обидва міста розташовані саме в Донбасі.

Таким чином, вимальовуються загальні закономірності у співвідношенні чисельності представників чоловічої і жіночої статі. Переважання чисельності чоловіків могло стати наслідком причин тільки соціально-економічного характеру і є, скоріш за все, винятком, ніж правилом. Кількісне переважання жінок - результат впливу демографічних факторів, (соціальні причини у даному випадку можуть домінувати лише зрідка). Підтвердженням цьому слугують статистичні дані перепису про віковий склад населення. Комбінуючи дві демографічні ознаки - стать і вік, одержимо більш розширене трактування впливу різних факторів на статеву структуру населення.

У молодшому віці (до 4 років) кількісно переважали хлопчики. Це демографічне закономірно, оскільки встановлено, що на кожні 100 дівчаток народжується 104-106 хлопчиків [9]. Але у другій групі (5-9 років) диспропорція нивелизується. У цій категорії було зареєстровано вже 50,1% дівчаток. Отже, матеріали перепису свідчать, що саме в цьому віці встановлюється біологічна рівновага: менша народжуваність дівчаток компенсується більш високою смертністю хлопчиків. У більш старших вікових групах спостерігається чисельне переважання жіночого населення, питома вага якого в кожній наступній групі, як правило, зростала.

Чітко видно вплив війн на інтенсивність відтворення населення (особливо серед міських жителів). Внаслідок військових дій (зменшення населення, особливо чоловічого, і, як наслідок, падіння народжуваності) демографічні процеси у республіці зазнали значних змін. Так, загальна чисельність дітей віком від 5 до 9 років поступалась їх кількості у старший віковій групі від 10 до 14 років. Хоча, за сприятливих умов (в ідеалі), без впливу побічних факторів, ситуація повинна бути прямо протилежною. У більш старшому віці при порівнянні статистичних даних про загальну кількість дівчаток віком від 10 до 14 років і дівчат від 15 до 19 років простежується аналогічна тенденція.

Отже, вплив політичних потрясень, відповідно до матеріалів перепису, помітний не лише на прикладі загальної чисельності населення, а й при вивчені статево-вікової структури міських жителів. Недостатня народжуваність у період війн виявлялась також у пропорційно малій кількості дітей 5-9 річного і 10-14 річного віку. Спрямованість надмірної переваги жінок серед населення віком від 25 до 39 років (найбільш вірогідний вік учасників військових дій) також властива міським жителям. Особливо велика різниця у питомій вазі жіночого і чоловічого населення у віковій групі від 25 до 29 років. Для України вона дорівнювала 7,8%, в т.ч. у міській місцевості - 6,8%.

Особливості економічної діяльності міського населення також відігравали певну роль у формуванні співвідношенні представників різних вікових груп. Так, серед міських жителів найчисельнішою була група осіб віком від 20 до 24 років. Враховуючи спрямованість міграційних потоків, зробимо висновок: з сіл у міста мігрувала переважно молодь. У даному випадку ми бачимо активізацію впливу соціально-

економічного фактору на процес формування статево-вікового складу населення.

В цілому, Радянський Союз починав своє перетворення із держави з домінуючим сільським населенням у державу з домінуванням міських жителів після соціального та економічного занепаду, які були викликані революцією та громадянською війною.

До 1923 р. міста СРСР майже відновили чисельність населення [10]. А вже між першим та другим офіційно санкціонованими переписами населення 1926 та 1939 рр. міське населення більше ніж подвоїлось. Воно зросло з 26,3 млн. осіб до 55,9 млн. осіб. Щодо УСРР, то питома вага міських жителів збільшилася з 18,5% до 32,8% від загальної чисельності населення республіки. Причин зростання кількості міських жителів було дві: природний приріст населення та імміграція. Загалом, з 1920 по 1933 рр. в УСРР міське населення майже подвоилось - від 3916,3 тис до 7158,7 тис.

У відповідності до опублікованих статистичних даних, з 1924р по 1 січня 1929 р. населення міст України збільшилося на 29,2%. У таких сільськогосподарських регіонах, як Полісся, Правобережжя і Лівобережжя зростання міського населення було найменшим, відповідно 12%, 19,2% і 14,6%, а найбільшим зростання міського населення було у таких сільськогосподарських регіонах, як Степ, Дніпропетровський промисловий район і Донбас, відповідно 31,9%, 46,7% і 74,3%. Найвищий рівень урбанізації був у округах з найбільшими промисловими центрами – особливо у Харківській, Київській, Одеській, Дніпропетровській, Миколаївській, Маріупольській та у Донбасі.

З 1920 по 1934 р. кількість міст з постійним населенням 100 тис осіб зросла. Так, якщо у 1926 р. таких міст було шість, а їх жителі складали 33,5% від усього міського населення в Україні, то до січня 1934 р. нарахувалось вже 11 основних міст з населенням більше ніж 100 тис. осіб, які становили майже 40,8% від усього міського населення. Це одна важлива особливість міста Донбасу, Дніпропетровського індустриального регіону і Степу, котрі знаходились за межами історичного центру України, зростали більш швидкими темпами, ніж міста Полісся, Правобережжя, Лівобережжя та викремленого лізниці Центрального району України. Отже, на перший план в урбанізаційних процесах поступово і остаточно висувались саме соціально-економічні чинники.

Загалом, аналіз складу населення УСРР за статтю і віком дозволяє зробити висновок про велики перспективи демографічного розвитку республіки. Різні причини демографічного, соціально-економічного і політичного порядку, що безумовно коригували співвідношення статево-вікових груп жителів республіки, не могли однаково впливати на тенденції відтворення населення. Тільки досконале вивчення особливостей цього процесу в українському суспільстві дозволить дослідникам дати адекватну оцінку тим заходам по обліку і регулюванню трудових ресурсів, які вживав уряд на порозі індустриального перетворення країни.

Література.

1. Методика поділу населення на міське і сільське була розроблена ще в програмі перепису населення 1920р./Див.: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 582, оп.1, т1, од. зб. 1346.
2. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. Окончательные итоги. В семи отделах, 56 томах. — Отдел 1. — т3. — М., 1928. - С 447.
3. Див : Алфавитный перечень городов и поселений городского типа// Программы и пособия к разработке Всесоюзной переписи населения 1926 г. - М., 1927. - Вип. 2.
4. Квиткин О.А. О типах городских поселений (по переписи 1926 г.)// Советская демография за 70 лет. - М., 1987. - С 29-37.
5. Наступні абсолютні і відносні показники взято і розраховано автором за:

- Всесоюзная перепись населения 17 дек 1926г — Отдел I — Т. II — М., — С. 2-3, 40-51.
6. Див : Урбанизация и демографические процессы -М., 1982. - С.30.
 7. Квіткин О.А. Вказ праця
 8. Статистика населення с основами демографии. - М., 1990. - С. 70.
 9. Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985. - С. 422.
 10. Див : George O Liber, Soviet Nationality Policy, Urban Growth, and Identity Change in the Ukrainian SSR 1923-1934, Cambridge, 1992.

О. А. Довбия

Судові переслідування селян в Україні у 1930-1932 рр.: трагічні сторінки
вітчизняної історії

Запропоноване повідомлення пов'язано з науковою проблемою, сутністю якої є історія селян Радянської України в період проведення суцільної насильницької колективізації. Саме тоді відбулися кардинальні зміни у кількісному та якісному складі селян Насамперед, йдеється про вилученні з їхнього середовища супротивника запровадженої політики на селі за допомогою судових переслідувань. щодо характеру судових репресій у 1930-1932 рр., то селян засуджували за невиконання плану хлібозаготівель, м'ясозаготівель, агро- та зоомініструму, за відмову від обмолоту зерна, сков хліба, псування молотарок, за опір проведенню посівної кампанії, несплату податків та одноразових платежів, опір колективізації, агітацію проти політики радянської влади на селі, невиконання умов контрактациі худоби тощо.

Отже, будь-який опір селянства в якій завгодно формі підлягав кримінальній відповідальності. Головною ж причиною посилення судових переслідувань була необхідність забезпечення умов для проведення суцільної колективізації та її закріплення.

Усім справам, що виникали у цей період, надавалося велике "громадське та політичне значення". По можливості, їх розглядали показовим порядком, а по відношенню до засуджених застосовувалися суворі заходи покарання. Крім цього, народні суди кожні 15 днів зобов'язувалися надсилати до районного суду та прокуратури звітні відомості щодо руху справ та результатів іхнього розв'язання.

Про масштаби судових переслідувань у 1930 р. – на початку 1931 р. свідчить доловідна записка Наркомату юстиції УСРР від Київського окружного міжрайонного суду "Про розробку справ з хлібозаготівлі, контрактациі, посівної кампанії та м'ясозаготівлі" за період з серпня 1930 р до 20 лютого 1931 р. Згідно з нею, тільки за касаційними скаргами були засуджені 1180 селян. За соціальним станом вони розподілялися таким чином: 550 осіб були "куркулями", 630 осіб належали до середняків.

Звичайно, касаційні скарги не завжди подавалися засудженими, але й цих достатньо, щоб побачити масштаби судових переслідувань та перенесення іхнього центру тяжіння з куркулів на середняків. Це також підтверджується тим, що згідно зі звітом "Про роботу Богуславської дільничної прокуратури за час з жовтня 1930 р до червня 1931 р." народними судами Корсунського та Канівського районів були притягнені до судової відповідальності за невиконання плану хлібозаготівлі, м'ясозаготівлі, умов контрактациі, а також відмовлення від сівби та несплату податків 90 середняків та заможників, 46 "куркулів" і 12 бідняків.

Результати роботи судів нерідко друкувалися у пресі. Зокрема, у "Вісٹях" за 15 червня 1930 р. міститься матеріал про роботу Головного народного суду АМСРР, який засудив "глитаїв" Грабовського Василя та Царюка Іллю на 5 років, а Грабовського

Марка ЙІванова – на 3 роки кожного за опір проведенню колективізації

Про характер справ, які порушувалися у 1931 р., та “заходи соціальної оборони” свідчать інформаційні листи й звіти народних судів та прокуратури. Поряд зі звичайними справами зустрічаються такі, які деталізують та водночас доповнюють загальну картину судових переслідувань у цей час. Так, в інформаційних листах і звітах народних судів 13 районів та 5 дільничних прокуратур міститься матеріал про те, що усе частіше до судової відповідальності притягалися колгоспники, робітники радгоспів та одноосібники з бідняцько-середняцьких верств села.

У цей період фактично відмінялися пільги для селян – підданих іноземних держав, зокрема німців.

Водночас загострювалося протистояння влади та селян. До судової відповідальності селяни притягалися не тільки за ініціативу уповноважених райвиконкомів і сільрад, але й міліції та ДПУ. При цьому справи порушувалися як проти чоловіків, так і проти жінок. Щодо заходів покарання останніх, то при винесенні вироків враховувалася наявність малолітніх дітей.

Суди та прокуратура почали безпосередньо брати участь у контролі за виконанням сільськогосподарських робіт.

Щодо засуджених до примусової праці за місцем проживання, то вони реєструвалися у спеціальних бюро, які могли вживати заходи заохочення до тих, хто виявляв себе гарним робітником шляхом переводу на кращу роботу та дострокове звільнення.

Збільшувалася кількість справ за 58 статтею Кримінального кодексу УСРР, тобто за відмову виконувати одноосібниками-заможниками план хлібозаготівель з твердих завдань, несплату сільгоспподатків тощо.

Водночас спостерігався вибірковий характер судових переслідувань, що відповідало постановам ВУЦВК та РНК УСРР і директивним листам Наркомату юстиції УСРР.

Слід також зазначити, що з розпочатою у січні 1930 р. політикою “ліквідації куркуля як класу”, заможні верстви села фактично усі були розкуркулені, тому, коли в інформаційних листах згадуються “куркулі” та заможники, то мова йде, насамперед, про інший колишній соціальний стан.

У 1931 р починають усе частіше проводитися виїзні сесії народних судів, у яких беруть участь бригади суддів, прокурор, а на місцях – громадські обвинувачі з числа слідчих або актив села й районів.

Так, судово-слідчі бригади Білопільського народного суду провели виїзні сесії у 22 сільрадах та розглянули на місці 90 справ, за якими були засуджені 93 особи. Термін проходження цих справ у суді складав від 1 до 3 днів.

Щодо іншого характеру, то селяни засуджували за схов необмолоченого та обмолоченого хліба, підпал власних клунь, продаж хліба на ринку й невиконання доведенного завдання. З деяких справ засуджували від 3 до 4 років, де була виявлена “янва боротьба з радянською владою” – відповідно від 6 до 8 років.

Як бачимо, на виїзних сесіях судів у найкоротші терміни розглядалися справи виключно на “місцях склоення злочину”. Водночас ними перевірялася якість виконання селянами сільськогосподарських робіт.

Судові переслідування селян були продовжені й у 1932 р та були пов’язані, насамперед, з хлібозаготівельними кампаніями.

Як відомо, заготівлі з врожаю 1931 р. тривали майже до весни 1932 р. та іншою відмінною рисою було свавілля влади. Так, у доповідній записці Бершадського прокурора “Про хід колективізації та хлібозаготівлі” від 15 січня 1932 р. Йдеться про dennі й нічні повалальні обшуки, незаконні арешти селян, про випадки конфіскації

хліба у селян, які виконали план контрактациї, розкрадання майна засуджених. Крім цього, прокурор акцентує увагу, що у деяких селах, зокрема у Бирливці та Кошаринці, доводили тверді завдання з хлібозаготівлі середнякам та, у разі іхнього невиконання завдань, застосовували стягнення штрафів, виселення з приміщень, розбирання приміщень, а також проводилися масові труси у бідноти.

Слід зазначити, що наведені факти були типовими, тому з метою упорядкування судових переслідувань та недопущення помилок під час проведення нових хлібозаготівель, був виданий Наркоматом юстиції УССР директивний лист "Про хлібозаготівлю 1932 р" від 28 липня, який спирається на постанову РНК СРСР та ВКП(б) від 6 травня 1932 р. У ньому зазначалося, що всю роботу на селі необхідно проводити виключно на засадах широкої масовості та роз'язувати усі справи у тому селі, де вони виникли. Крім цього, встановлювався термін розслідування та розв'язання справ – від 3 до 5 днів. А також вимагалося проти колишніх "куркулів", які повинні були здаати хліб державі за твердими цінами, вживати заходи передбачені постановами ВУЦВК та РНК УССР від 3 липня 1929 р. та 15 березня 1930 р. Зокрема, нагадувалося, що іхні дії кваліфікуються за ознаками частин першої та другої 58 статті Кримінального кодексу УССР та уявляють класовий спрій хлібозаготівлі.

Щодо бідняцько-середняцьких верств села, то, насамперед, пропонувалося вживати заходи громадського впливу та проводити з ними масову політичну роботу. Однак, якщо виявиться, що вони є злісими невиконавцями плану контрактациї, тоді їх необхідно було притягати до судової відповідальності за ознаками 119 статті Кримінального кодексу УССР. Водночас у директивному листі акцентувалася увага на тому, що застосування вказаних заходів до бідняцько-середняцьких верств не повинно набирати масового характеру.

Багато чого з цих вказівок відносилося до "добріх намірів" влади, але реально здійснювалися заклики вживати репресивні заходи до тих, хто опирається проведенню хлібозаготівель.

Про те, як здійснювалися вказівки Наркомату юстиції УССР на місцях, свідчить відомість "Про рух розглядання справ у народних судах Донецької області з 1 липня на 15 грудня 1932 р". Згідно з нею, за означений період було засуджено 1006 осіб, у середньому за місяць засуджували 201 особу. За соціальним станом вони розподіляялися таким чином: 267 осіб були колишніми "куркулями", 153 особи належали до заможників, 550 осіб відносилися до середняків та 36 осіб – до бідняків.

Щодо заходів покарання "куркулів", то 78 осіб були засуджені на 10 років ув'язнення, 138 осіб – від 5 до 10 років, 49 – від 1,5 до 5 років та тільки 3 особи засудили до примусової праці за місцем проживання. Серед заможників 10 осіб були позбавлені волі на 10 років, 57 осіб відповідно – від 5 до 10 років, 82 особи – від 1,5 до 5 років і 4 осіб засудили до примусової праці. Що стосується середняків, то 1 особа була засуджена на 10 років, 101 особа – на термін від 5 до 10 років, 389 осіб – від 1,5 до 5 років, а 59 осіб – до примусової праці. Щодо бідняків, то 3 особи позбавили волі від 5 до 10 років, 29 осіб – від 1,5 до 5 років та 4 особи – до примусової праці.

Таким чином, заходи покарання, які застосовувалися до так званих "куркульсько-заможників" верств села були більш суровішими у порівнянні з тими, які застосовувалися до бідняцько-середняцьких верств. Але за кількістю засуджених переважали середняки. Іх було більше у порівнянні з загальною кількістю засуджених колишніх "куркулів" і заможників у 1,3 разів.

Поряд з судовими переслідуваннями за нездачу надлишків хліба під час проведення нової хлібозаготівельної кампанії, розпочалися судові переслідування за розкрадання

майна колгоспів і кооперативів. Постанова "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності" була, як відомо, розроблена власноруч Й. Сталіним, прийнята ЦВК та РНК СРСР 7 серпня 1932 р і отримала в народі називу "закон про п'ять колосків"

Згідно з постановою, дозволялося застосовувати до крадіїв соціалістичної власності вищу міру покарання – розстріл з конфіскацією усього майна. Якщо були виявлені пом'якшуючі обставини, то позбавляли волі на термін, не менше 10 років з конфіскацією усього майна. Okрім цього, вимагалося проводити рішучу боротьбу з "куркульсько-капіталістичним елементом", який погрожує колгоспникам та вчиняє насильство з метою руйнування колгоспу. Зазначені дії кваліфікувалися як державний злочин, що карався позбавленням волі на термін від 5 до 10 років та ув'язненням до концентраційного табору.

Щодо порядку розгляду справ, то він був визначений інструкцією Верховного Суду та ОДПУ СРСР "Про механізм застосування репресій за постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 серпня 1932 р." Так, судово-слідчим органам пропонувалося закінчувати справи та виносити обвинувальні вироки, не пізніше 15-ти денного терміну з моменту розкриття злочину та виникнення справи. У разі проходження по справах значної кількості звинувачених, термін розгляду справ та внесення вироку міг дорівнюватися, як виняток, 30 дням.

Про сумілінне виконання постанови "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності" свідчить той факт, що на початок вересня в Україні з 250 справ був винесений вирок – вища міра покарання. Крім цього, Київський обласний суд намітив розглянути до 500 справ на виїзних сесіях.

Що стосується соціального стану засуджених, то з притягнутих 138 осіб по Кадіївському району на I вересня 1932 р. лише 21 особа була за соціальним станом "куркулем", решта ж належали до бідняків, середняків та наймитів.

Як бачимо, на місцях не дотримувалися "класового підходу" при розгортанні репресій, як того вимагала постанова ЦВК та РНК СРСР від 7 січня 1932 р. У зв'язку з цим, Наркомат юстиції УСРР пропонував прокурорам звернути особливу увагу "на обережний підхід до підбору об'єктів у цих справах", а також вимагав "суворо диференційного підходу в залежності від соціального стану, наслідків злочину та інше".

З початком хлібозаготівельної кампанії з врохою 1932 р. судові переслідування селян набули подальшого розмаху та значно посилилися після прийняття постанов ЦК КП(б)У від 18 листопада та ВУЦВК і РНК УСРР від 20 листопада з однаковими назвами "Про заходи до посилення хлібозаготівель". Так, тільки в одній Чернігівській області з 10 до 25 грудня 1932 р., тобто за півмісяць, згідно з доповідною запискою "Про роботу органів юстиції" Чернігівського обласного прокурора до Генерального прокурора УСРР від 15 грудня та додатковою відомістю "Про розглянуті справи народним судом Чернігівської області" від 31 грудня були притягнуті до кримінальної відповідальності та засуджені 583 особи.

За соціальним станом засуджені розподілялися таким чином: 114 осіб були колишніми "куркулями", 174 особи – заможниками, 171 особа – відповідно середняками та 2 особи – бідняками, на жаль, соціальний стан 120 контрактантів та 4 селян, які опиралися проведенню хлібозаготівель не вказувався.

Стосовно заходів покарання, то вони наприкінці 1932 р. стали суворішими. Це підтверджує той факт, що не тільки представників колишніх курсульсько-заможних верств села позбавляли волі та відправляли до тюрем і таборів за невиконання покладених на них завдань, але й середняків і навіть бідняків-контрактантів. Крім

цього, вживалися додаткові адміністративні заходи висилка, конфіскація майна, стягнення штрафів.

Суди у 1932 р., як і у 1931 р., пращовали виключно на виїзних сесіях, як того вимагали директиви Наркомату юстиції УСРР, а результати їхньої роботи друкувалися у пресі.

Так, у Чистяківській районній газеті "Горняк" за 2 квітня 1932 р. міститься матеріал про засудження райсудом на виїзний сесії у Мануйлівській сільраді 4 осіб за розкрадання ними засівного зерна. При цьому Сидоренка Й. Скринникова Онуфрія позбавили волі на рік, кожного з конфіскацією майна на суму 250 : 200 крб., Скринникова Андрія – на рік примусової праці з конфіскацією майна на 300 крб., а Єрцова відповідно – на 6 місяців примусової праці з конфіскацією майна на суму 100 крб.

Отже, протягом 1930–1932 рр. суди у сільській місцевості виступали репресивними органами переслідування селян. Широке ж застосування судових репресій на селі спричинило неприродні зміни у соціальному складі селян. Насамперед, це торкалося заможних верств. За допомогою судових переслідувань так звані "заможно-куркульські елементи" вилучаються на деякий термін з селянського середовища, а одночасне застосування до них адміністративних заходів у вигляді штрафів та конфіскацій майна привело до економічного розкручення. Фактично, влада цілеспрямовано змінювала соціальний склад селян, вилучаючи з їхнього середовища супротивників колективізації.

М. Є. Лутай

Польська організація військова на Житомирщині:
міф чи реальність?

Початок 30-х - середина 40-х років ХХ століття – це одна з найтрагічніших сторінок в історії України і її народу. Вона пов'язана з утвердженням тоталітарного режиму в країні, невід'ємно складовою частиною якого став масовий терор проти власного народу.

Об'єктом терору стало не тільки корінне населення республіки – українці, а німці, поляки, чехи, евреї та інші народи, що проживали на території України.

Репресії проти свого народу стали масовими після лютнево-березневогоplenumu ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому "вожди народів" заявив, що країна в небезпечному становищі через дії саботажників, шпигунів, диверсантів. Установка була дана і почалася нова хвиля терору, яка заполонила країну. Сьогодні це здається неймовірним, але був доведений навіть план репресій. Так, 31 липня 1937 р. ЦК ВКП(б) схвалив наказ єжова місцевим органам НКВС, згідно з яким за 4 місяці поточного року необхідно було репресувати 268950 чоловік, із них негайно знищити 75950 чоловік [1].

В Україні органи НКВС почали сумілінно виконувати цей наказ. За влучним висловом відомого американського дослідника Роберта Конквеста "республіка стала вогнищем НКВС" [2]. Почався пошук і викриття "різноманітних, контрреволюційних організацій і блоків" і масові арешти безневинних людей, адже план треба було виконувати!

Як зазначає історик О. Бойко, протягом 1930-1941 рр. в Україні було "виявлено" понад 100 різних "центрів", "блоків", "організацій". Лише в одній Житомирській області з 1 жовтня 1937 р. до 15 лютого 1938 р. було "викрито" і ліквідовано 19 "націоналістичних контрреволюційних організацій і 27 "повстанських груп" [3].

Хвиля терору заполонила наш край. Так, за свідченням начальника

Житомирського УНКВС Г.М. В'яткіна, лише протягом 1937 - 1938 рр. в Житомирській області було репресовано понад 20 тис. З кожним днем наростиав пошук шпигунів, диверсантів, "викриття" контрреволюційних організацій. Однією з таких організацій, яка нібито діяла на території Житомирської області і була "викрита" обласним УНКВС у 1937-1938 рр., була Польська організація айськова

У травні 1937 року надійшла директива центру якомога швидше розгорнути слідство по ПОВ. "Членів" цієї організації шукали серед керівного складу партійних та радянських працівників області і районів, арештовували усіх поляків, де б вони не працювали, - на заводах, фабриках, в колгоспах, в установах. Оперативно були складені списки на всіх поляків, які проживали на Житомирщині. Після чого почались повалні масові арешти серед польського населення [4]

Основною базою ПОВ вважався Потівський район, в якому проживали колишні учасники "банд" Соколовського, Туровського, Лисиці, зокрема жителі сіл Дитинець, Горбулів, Потівка, Торчин. Влітку 1937 р. в цьому районі були арештовані 61 чоловік. Серед них, нібито "керівники" ПОВ, брати Адам і Йосип Петровські, В.Григоренко, М.Бардаш, Т.Божек, С.Зарицький, М.Кривоносов, К.Матвеєв, С.Огійчук і інші. У ході обшуку була " знайдена" закопана між селами Торчин і Горбулів зброя - станковий кулемет, 100 штук патронів до нього, 9 штук кулеметних коробок, 1 гвинтівка, 5 обрізів, 1 браунінг, 3 револьвери системи "Наган" [5]

На думку слідчих, зброя мала бути використана в момент збройного повстання проти радянської влади. А хто міг довести, чи то була зброя і хто її там закопав? Не виключено, що це були залишки часів громадянської війни. "Учасників" цієї організації звинувачували у тому, що вони проводили шпигунську розвідувальну роботу, на випадок війни «готували» диверсії у тилу Червоної армії, а також проводили нелегальні збори в селах Горбулів і Торчин, на яких обговорювали конкретні методи боротьби з радянською владою.

Суд над "учасниками" цієї організації був швидкоплинним, а його вирок жорстоким. Постановою трійки при Житомирському УНКВС 5 серпня 1937 р. 26 чоловік було засуджено до розстрілу, 11 чоловік були засуджені на 10 років позбавлення волі, інші - на 8. Серед розстріляних був і 40-річний житель села Торчин Самійло Зарицький, в сім'ї якого сиротами залишилось семеро дітей, найстаршому Миколі виповнилося 15 років, а найменший Вірочці лише кілька місяців [6]

З метою розширення географії діяльності ПОВ арешти проводились і в інших районах області. У травні 1937 року була "викрита" і ліквідована ПОВ, яка нібито "діяла", у Коростишівському районі. "Керівниками" організації були Ф. Кордик і ксьондз С. Клемчинський. Ф. Кордик нібито ще в 1922 р. був завербований польською розвідкою з метою створення організації, а конкретні завдання "отримав" через ксьондза у 1933 р.

Арешти серед польського населення тривали. У квітні - травні 1937 р. Бердичівським міськвідділом НКВС були арештовані 13 звинувачених у належності до ПОВ. Хто ж були ці люди? Наземо хоч кілька імен: Шатило-Куліківський В.Ф. - 1891р.н., поляк, безпартійний, громадянин СРСР, освіта середня, плановик Бердичівського хлібозаводу, Домбровська Яніна Казимиривна - 1882р.н., поляк, безпартійна, громадянка СРСР, малограмотна, домогосподарка; Майборода Марія Людвігівна - 1889 р.н., поляк, безпартійна, громадянка СРСР, малограмотна, домогосподарка; Протасевич Анеля Владиславівна - 1872 р.н., поляк, безпартійна, громадянка СРСР, грамотна, робітниця,

Позаяк всі заарештовані відкладали пред'явлені ім звинувачення у принадлежності до контрреволюційної організації, слідчі УНКВС отримали вказівку свого начальника В'яткіна вибити із заарештованих необхідні свідчення. Після цього на допитах

почалось жорстоке побиття і в чому не винних людей. Таким чином, слідчи отримували необхідні ім зізнання у належності до ПОВ. 11 серпня 1937 р. 10 з них було засуджено до розстрілу, а інших до різних строків ув'язнення [7].

Протягом 1938 р. органи НКВС арештували на Житомирщині 408 "членів ПОВ". Слідство по цій справі вів 41 співробітник органів НКВС. Сама справа нараховувала 28 томів. Переважна більшість заарештованих - 147 чоловік - були жителі Бердичева та Бердичівського району, 74 - Дзержинського району, інші: з Ружинського, Ліндрішівського, Любарського, Вчорайшанського, Корининського та інших районів області.

Серед арештованих 342 були поляки, 59-українці, 3-росіяни, 2-чехи, 1-єврей і 1-німець. Переважна більшість арештованих - 155 чоловік - становили колгоспники, 131 - робітники, інші: працівники різноманітних установ. В основній своїй масі це були малограмотні або безграмотні люди. Серед репресованих було лише 8 вчителів, 2 інженери, 3 лікарі, 2 голови сільських рад, 11 бухгалтерів і працівників торгівлі [8].

"Керівником" цієї "організації" був визнаний Іван Давидович Топольський. Уродженець і житель міста Бердичева, поляк, громадянин СРСР, безпартійний. До революції - студент, згодом - вчитель. Мав незакінчену вищу освіту. Володів кількома європейськими мовами, окрім англійською, німецькою, французькою, польською. За одними архівними джерелами - викладач Бердичівського педагогічного інституту, за іншими - вчитель першої середньої школи Бердичева. Домовласник, мав два будинки. Мав сім'ю із п'яти чоловік.

Органи НКВС звинуватили його в "керівництві польською агентурою, збиранні матеріалів шпигунського характеру про наявність і дислокацію військових частин Бердичівського гарнізону, іхню технічну оснащеність, а також відомостей про політичні настрої серед бійців військових частин". Рішенням трійки при Житомирському УНКВС від 28 вересня 1938 р. І Топольський був засуджений до вищої міри покарання [9].

У 42 р. обірвалося життя чоловіка, батька двох дітей, "вина" якого була лише в тому, що він був поляком, володів іноземними мовами, а значить потенційно міг бути шпигуном.

У цій справі привертає увагу той факт, що серед 408 арештованих було три жінки: А. Крижанівська, М. Квятківська, С. Нарвід. Хто ж були ці представниці прекрасної статі?

Крижанівська Анелія Степанівна уродженка села Великі Нізгурці Бердичівського району, жителька міста Бердичева, полька, громадянка СРСР, безпартійна, неграмотна, домогосподарка. Мала сім'ю - чоловіка, який працював робітником на цукровому заводі і троє синів, найменшому Янку було лише 9 р. На допиті Анелія Степанівна "зізналась", що була запущена до ПОВ односельчанином Б. Воровським у 1936 р. Оскільки арештована була неграмотною, то на протоколах допиту за неї розписувався арештований земляк-односелець Томашевський. 43-річна жінка-маті звинувачувалась у так званій контрреволюційній діяльності і була засуджена до розстрілу [10].

Наступною жертвою свавілля стала Квятківська Марія Йосипівна уродженка: жителька села Лісова Слободка Янушпольського (нині Чуднівський) району, полька, громадянка СРСР, неграмотна, безпартійна. До революції - селянка - середнячка, після революції - колгоспниця. Одружена. Мала чоловіка і троє дітей. Її звинувачували в "активній контрреволюційній діяльності, підготовці збройного повстання з метою повалення радянської влади і встановлення на Україні фашистського ладу".

Вражає абсурдність логіки слідчих органів. Звідки могла черпати подібну

інформацію зовсім неграмотна жінка, яка навіть не могла розписатись на протоколі допиту, жінка на руках у якої було троє дітей і яка була заклопотана домашніми справами? М. Квятківську також засудили до розстрілу, а троє дітей прирекли на сирітство. Та у кого боліло серце за тих сиріт, головне, що "правосуддя" здійснилось, "вогор народу" був покараний. [11]

Нарвід Сусанна Купріянівна народилась в селі Краснопіль Янушівського району в селянській родині. Полька, громадянка СРСР, безпартійна, малограмотна, домогосподарка. Звинувачувалась у тому, що з 1936р., як була членом ПОВ, "проводила розвідувальну роботу на території СРСР на користь Польщі". За вигадану органами НКВС контрреволюційну агітацію і шпигунську діяльність 43-річна домогосподарка, як і її попередниці була засуджена до вищої міри покарання [12].

Невимовно боляче розповідати, що серед "учасників" цієї справи дослідниця віднайшла багато своїх земляків-уродженців сіл Фавстинівки (нині Межирічка), Станіславівки, Гвоздяні, Тевеливки, Сульжинівки та інших сіл Дзержинського району. Працюючи над цією архівною справою, я дізналась про долю багатьох своїх земляків, ніби зустрілася з дідами, дядьками, батьками багатьох своїх однокласників. Гортала не сторінки архівної справи, а долю людей, і вони оживали переді мною у всій своїй скорботі і печалі. Серед них - 35-ти річний колгоспний ковал Йосип Бодарацький (Водерацький), доньці якого було лише 7 місяців від народження, а дружині 27 років, коли вони обидві навіки втратили його. За спогадами старожилів села, Й Бодарацький зранку до вечора був у кузні, не відривав натруджених рук від молота і ковадла. Якою політикою і коли міг займатись безграмотний ковал? [13].

Сталінські кати відправили молодими і безнезинними на смерть Альфреда Весельського, Івана Андрієвського, Альбіна Ревуцького, Адама Маслюківського, Мар'яна Томашевського, Степана Саковича, Стефана Веселовського, Петра Шатила, Альфонса Закліківського, Домініка Каленського, Броніслава Горбачевського, Станіслава Куліківського, Лаврентія Прушківського, Антона Ренькаса, Івана Соболевського, Антона Гулінського, Никодима Сардаківського та багато інших [14].

Всі 408 арештованих у так званій справі ПОВ 28 вересня 1938 р. були засуджені до вищої міри покарання і 4 жовтня цього ж року були розстріляні [15].

Бунтует людська свідомість, сумління: за один лише день було знищено майже п'ятисячі ні в чому не винних людей! І серед них – три жінки-матері.

Лише через 19 років, - 18 червня 1957р. військовий трибунал Прикарпатського військового округу розглянув протест військового прокурора і визначив постанову трійки при Житомирському облуправлінні НКВС від 28 вересня 1938 р по відношенню до 408 чоловік засуджених до вищої міри покарання відмінити і справу припинити за відсутністю у їхніх діях складу злочину, оскільки ніякої Польської організації військової на Житомирщині не було. [16]

Нарешті правосуддя здійснилось, і дітям, які виросли сиротами, повернуто чесне ім'я інших батьків і матерів, та чи легше ім від цього і хто поверне ім найрідніших і найдорожчих людей?

Лише сьогодні, коли перед дослідниками відкрилися закриті раніше архіви, можемо відновити справедливість і повернути безвинно загубленим українцям, полякам, німцям, чехам та представникам інших національностей в Україні їхні чисті і чесні імена, згадати всіх безвинно убієнних і зробити все можливе і неможливе, аби на нашій землі подібне ніколи не повторилося.

Література:

- Історія України. Нове бачення. У двох томах – К. 1991. Т2. – С. 251

2. Роберт Конквест Великий терор // Нова. - 1990. - № 4-С 10.
3. Бойко О.Д. Історія України - К. 1999 - С. 365.
4. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф.р. - 5013, оп. 2, спр. 5411п, т.19, арк. 405
5. ДАЖО, ф.р. 5013, спр. 9260п, т. 4, арк. 297-299.
6. Там же, арк. 105, 299.
7. Там же, ф.р. - 5013, он-2, спр. 5411п, т.19, арк. 227-239.
8. Там же, спр. 5411п, т.19, арк. 458-479,527.
9. Там же, спр. 5411п, т.6,арк.515-519,т.14 арк. 1,2,5,6,8,9,33 т.19, арк. 560,т.16, арк. 1-13
10. Там же, спр. 5411п, т.9, арк. 84-85,т.16, арк. 115
11. Там же, спр. 5411п, т.8, арк. 2237-2241, т.16, арк. 503
12. Там же, спр. 5411п, т.9, арк. 112,т.16, арк. 123.
13. Там же, спр. 5411п, т.1, арк. 240-241, т.16, арк. 775
14. Там же, спр. 5411п, т.16, арк. 192, 301, 437, 439, 441, 449, 453, 455, 461, 463, 469, 471, 561, 570, 746, 777, 778, 802.
15. Там же, спр.5411п, т.19, арк 458-487, 560
16. Там же.

І. К. Патриляк

До проблеми участі батальйону "Нахтигаль" у знищенні львівської інтелігенції та єврейського населення

Досліджуючи таку дуже "слизьку" й "болючу" тему, як причетність бійців батальйону "Нахтигаль" до злочинів проти людства у Львові й інших містах і селах України, на наше переконання, доцільно розглядати цю проблематику в двох аспектах по-перше, слід з'ясувати, чи були в членів ОУН(Б) загалом та бійців батальйону, зокрема, світоглядно-ідеологічні підстави для участі в екзекуціях польської інтелігенції та єврейського населення України, а по-друге, проаналізувати докази і факти, які наводяться на звинувачення та захист ОУН.

Не загиблиючись в непроходні істри ідеологічного підґрунтя діяльності ОУН і не вишукуючи в працях оунівських ідеологів різних, часто полярних, думок стосовно ставлення до національних меншин, ми звернемося до безумовно, головного документа, згідно з яким ОУН мала діяти під час німецько-радянської війни, і проаналізуємо його на предмет наявності цікавлячих нас моментів. Інтерес до інструкції "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" посилюється тим, що вона готувалася для внутрішнього вжитку членами організації, а не для широкого публічного розголосу. А в ОУН, і в роки війни і після неї, існувало неписане правило, сформульоване самим С.Бандерою у вигляді "теорії" подвійності політичної програми ОУН: "одна програма мала бути призначена для членства і прихильників націоналізму, а друга для сторонніх чинників. Перша повинна бути основним вірюю для членства і прихильників. Друга програма повинна існувати для зовнішнього вжитку. Вона може мінятися залежно від обставин і зовнішнього положення" [1]. Виходячи з такої "теорії", можна припустити, що один документ призначений для членів ОУН набагато цікливіший для нашої праці, ніж десять офіційних "комунікатів", "маніфестів" чи "відозв", призначених для преси. Так от, в інструкціях кожен бажаючий може прочитати чимало наказів і закликів до знищення представників національних меншин: "В час хаосу й заміщення можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та єврейських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіалізму" [2], "Національні меншини поділяються на: а) приязні нам, себто членів

досі поневолених народів, б) ворожі нам, москалі, поляки, жиди. а) мають однакове право з українцями (), б) винищувати в боротьбі, зокрема тих, що боронитимуть режиму переселювати в іх землі, винищувати, головно інтелігенцію, якії невільно допускати до ніяких урядів, взагалі унеможливити продукування інтелігенції, доступ до шкіл і т п () Проводирів нищти () Асиміляція жидів виключається” [3] Подібні формулювання важко розійтиси інакші, як інструкції до прямої безоглядної дії на ліквідацію національних меншин.

Важливим моментом є також той факт, що розстріляні у Львові професори належали до групи польської інтелігенції, яка в 1940-41 рр активно співпрацювала з радянським режимом, вони були членами радянських творчих спілок, депутатами рад, делегатами польської громадськості Львова, які відвідували Сталіна; вели з ним переговори про можливість створення прорадянського польського уряду [4] (на противагу еміграційному урядові в Лондоні) Тому вбиті у Львові польські професори цілком могли трактуватися очініцями, як “приклонники большевицько-московського імперіалізму”, адже зі 160 професорів-польськів, які мешкали у Львові на червень 1941 р, для знищення вибрали лише тих, хто “засвітився” на співпраці зі сталінським режимом. Теоретично бійці “Нахтігалю” мали цілком достатньо ідеологічних підстав для знищення польських науковців.

Розглядаючи проблему негативного ставлення членів ОУН до єврейської меншини, потрібно також мати на увазі дві обставини, що суттєво вплинули на його формування по-перше, очініці зростали в кліматі інтелектуального й побутового антисемітизму, який панував у міжвоєнній Польщі і посилювався, фактично повсюдним, вищим соціально-економічним статусом польського євреїства порівняно з українцями, а навіть і з поляками*. По-друге, ніколи не слід забувати, що в 1939-41 рр проявилася яскрава прорадянська позиція значної частини єврейської молоді, котра в сумі із непропорційно великою кількістю євреїв в карально-репресивних органах СРСР створювали ілюзію існування “московсько-жидівської комуни”, котра прагне знищити все українське. За таких умов немає нічого дивного в тому, що молоді очініці цілком широ ненавидили євреїв і вважали, що мають достатньо підстав, наприклад, для того щоб “переселювати” євреїв “в іх землі”.

Тож ми можемо цілком певно засвідчити, що бійці “Нахтігалю” в 1941 р мали достатньо ідеологічно-світоглядних підстав для участі в знищенні польської інтелігенції та євреїв. Однак попутно виникає ще одне запитання – чи діяльність бойовиків ОУН, “Нахтігалю”, а згодом і УПА спрямована на перетворення України в monoетнічну державу була якимось винятковим, чи типовим явищем у світовій практиці? Звісно, ми не будемо згадувати про геноцидні дії, вчинені супроти національних меншин з расового, релігійного чи будь-якого іншого міркування в державах, котрі були цілком незалежними, доволі могутніми й існуванню яких дані меншини не могли загрожувати (євреї й цигани в гітлерівській Німеччині, українці в СРСР, вірмени й курди в Туреччині і т п.). Згадаємо лише про ті країни, які щойно звільнилися від колоніальної залежності й починали будувати свої держави. Ризикуючи накликати на себе смертельний гнів полум’яних поборників “загальнолюдських цінностей” (термін, на наше переконання, доволі штучний, адже в мешканців планети Земля ніколи не було та й бути не може “спільних цінностей” хоча б через діаметрально протилежне ставлення в окремих народів та релігійних груп до вартості людського життя і до смерті), все ж підкresлимо, що дії спрямовані на знищенння етнічних меншин, які формувалися з представників народу-окупанта та його прислужників, ніколи не викликали аж надто запопадливого осуду з боку світової громадськості. Адже нечасто можна почути засудження антиколоніальної боротьби народів чорної Африки, в ході якої фізично ліквідовувалися не лише колоніальні

війська, але й "мирні" поселення колоністів. Рідко хто ганьбить і алжирців, котрі безжалісно виганяли та виризали французьких зайд. А вже зовсім не чути голосів поборників "загальнолюдських цінностей", коли мова заходить про діяльність єврейських бойовиків, котрі в переддень створення держави Ізраїль масово вбивали європейських та арабських поселенців у Палестині (яку, до речі, євреї втратили маже за дві тисячі років до того і відвойовували і спираючись на твердження із власних релігійних книг про те, що ця земля була обіцяна їхньому народові 5 тисяч років назад).

Тому, очевидно, й діл суїнців в роки Другої світової війни спрямовані на етнічну уніфікацію українського суспільства слід розглядати, насамперед, в площині антиколоніальної боротьби і сприймати і так само, як сприймають подібні факти з антиколоніальної боротьби інших народів світу. Найбільшою ж проблемою для сучасних вчених, яка не дозволяє им спокійно аналізувати окреслені вище гострі питання, є певний психологічний дискомфорт, який виникає внаслідок того, що доводиться мати справу з антиколоніальною боротьбою проти тих сил, які виграли Другу світову війну і найбільше постраждали в і перебігу. Натомість український національний рух 1940-х-50-х рр. опинився серед табору переможених, через це багатьом дослідникам важко змиритися з думкою про те, що переможці не у всіх питаннях бувають стовідсотково праві, а переможені не завжди априорі "грішні".

Повертаючись до проблем причетності "Нахтігалью" до масових знищень поляків та євреїв у Львові, ще раз підкреслимо, що теоретично бійці українського батальйону могли бути учасниками цих акцій, однак чи брали вони реальну участь у масових екзекуціях мирних громадян, це вже зовсім інше питання, з'ясовувати яке слід, спираючись виключно на конкретні факти і документи.

Насамперед, зауважимо, що дана проблема розглядалася радянською Надзвичайною комісією з вивчення злочинів нацистів на території Львівської області на Нюрнберзькому процесі, судом в Східній і Західній Німеччині. І з усіх досліджень причетності українських бійців "Нахтігалью" до злочинів проти людства лише один суд в НДР визнав їх винними на підставі окремих свідчень очевидців, які чули, що окремі бійці розстрільних команд послуговувалися українською мовою. Суд соціалістичного Берліна припустив, що у зв'язку з нестачею каральних військ до участі в екзекуціях 4-7 липня 1941 року заличували солдатів з "Нахтігалью". Однак, помилково було б вважати, що на початку липня 1941 р. до Львова прибули тільки окремі керівники агінзацгрупи "С", призначеної для знищення "расово неповночинного" населення північної частини України [5]. Командир 1-го батальйону полку Бранденбург-800 у своїх спогадах зазначав: "Десь від обіду (30 червня 1941 р. - 1 П.) вигляд Львова зовсім змінився. Усі вулиці були заповнені відділами маршируючого війська. Я був дуже зайнятий, і як я це пам'ятаю, того дня або найдалі наступного ранку - 1-го липня - я стягнув усі відділи "Бранденбургу" і "Нахтігала" із зайнятих ними об'єктів для того, щоб у дальшому марші 1-ї Герцької дивізії бути її передовою охороною (...). Поки ці два батальйони стаціонували у Львові, було дедалі трудніше зорієнтуватися, хто має віддавати накази. Проте командир Герцнер (на той час командував "Нахтігалем" - 1 П.) щоденно давав мені звіти, був тим, який перший інформував мене, що цивільні, в основному євреї, були зневажувані найбільше комендатурою, яка була уже створена у Львові, а також спеціальною "зондеркомандо", яка з'явилася у місті для очищення його від руїн та закупування помордованих по тюрмах. Я обережно запитав Герцнера, чи хто-небудь із моого батальйону брав яку-небудь участь у звірствах? Він заперечив з обуренням. (...) Я знов Герцнера, як абсолютно чесну людину, тому не мав підстав не вірити йому. Я сам посилив тоді капітана графа Туна, який у той час був у штабі моїм другим

заступником, а також інших офіцерів з мого штабу разом із поручником Гольманом і Кершнером по Львову на розвідку щодня як патрулі. Усі ті офіцери звітували мені щодня з великим обуренням, що в деяких кварталах міста панує безправ'я та що першими почали свою "роботу" "айнзацкоманди" СД. Я послав тоді свого особистого шофера з рапортом до адмірала Канаріса, вказавши йому на хаос, який панує у Львові, на звірства, яких допускається спеціальна група, а також у окремих випадках заміщення і німецького війська. Хочу підкреслити спеціально, що деякі німецькі відділи мали недослатню дисципліну щодо цивільних чи іншої власності. Словацький відділ, який переходити через місто, поводився як натовп бандитів і злодіїв. Австрійські вояки із 4-ї Гірської дивізії також, як проходили були особливо брутальні із цивільним населенням, зокрема з євреями, які мешкали в околицях Тернополя. (...) Щодо активності вояків "Нахтігалью" під час іх перебування у Львові, коли вони були під моєю командою, то я ніколи не давав доручень офіцерам того батальйону чи командирів Герцнерові на розстріли, брутальність до людей чи крадіжки. (...) Я не можу ствердити, що, може, хтось індивідуально, самочинно з цілого відділу допустився якось злочину, про який ніхто не знав" [6].

Підкреслимо також, що до Львова вже о 5-й годині ранку 1 липня 1941 р. увійшла тисяча бійців із "айнзацгрупи" доктора Раша, ще тисяча прибула наступного дня [7]. Тож у місті вистачало німецьких поліційних спеціалістів для вчинення розправи і над професорами і над мешканцями єврейських кварталів. Однак, злочинна практика нацистів на Сході свідчить, що до своїх найбрутальніших акцій вони в будь-який окупованій країні намагалися залучити місцеве населення (у Львові, зокрема, йдеться, про польську та українську общини міста). Найпростіше зробити це можна було розповсюдивши чутки про те, що розстріляні в тюрмах НКВС в'язні – жертви єврейського терору. Німці заборонили родичам убитих витягати тіла із ям та підвала, наказавши привести для цієї роботи єреїв. Очевидець подій, згадував: "Деякі молодики – родичі убитих – почали спроваджувати єреїв, а міське шумовиння, використовуючи нагоду, почало грабувати та бити єреїв" [8]. Таким чином, у Львові розпочався спровокований нацистами погром, під час якого й траплялися факти викидання маленьких дітей з вікон та вішання людей на балконах, про які так полюбляли згадувати радянські дослідники, приписуючи ці злочини батальйону "Нахтігаль" [9]. Жоден же свідок у 1945-46 рр. не називав військовими злочинцями всіх бійців куреня "Нахтігаль".

Тож нашим завданням є об'єктивно, на основі перводжерел, розібратися в тому, хто розстрілював польських професорів у Львові і чи насправді бійці "Нахтігаль" чинили військові злочини, а якщо так, то де і коли?

З'ясовуючи питання розстрілів львівських інтелектуалів, слід звернутися до праці одного з найавторитетніших сучасних дослідників другої світової війни у Польщі Ришарда Тежецького "Поляки і Українці. Українська справа під час Другої світової війни на території Другої Речі Посполитої". І автор, з'ясовуючи, хто ж учинив убивства львівських професорів, заличує матеріали німецьких айнзацкоманд, що зберігаються у Федеральному архіві міста Кобленц (ФРН). На основі документів вчений аргументовано доводить, що завдання масових винищень т.зв. "всебічно небезпечних осіб" покладалося на "Айнзацкоманду для особливого застосування" ("Einsatzkommando zur besonderen Verwendung") очолювану бригаденфюрером СС Карлом Ебергардом Шенгартом, шефом СД у Генеральному губернаторстві. До складу команди входили дві комендатури: "Зона 213" ("Gebiet 213") для Ковеля, Луцька і Рівного та "Зона 444" ("Gebiet 444") для Львова, Рави-Руської, Перемишля, Дрогобича й Тернополя [10]. Саме співробітники комендатури, яка діяла в межах "Зони 444", проводили вбивства 25 львівських професорів та інших родин [11]. Що

ж до участі в цих злочинах українців учений зазначає: "Не можна стверджувати напевно, що до екзекуційних команд входили націоналісти, хоча на підставі твердженъ свідків це не виключається. Менш правдоподібно звучить твердження про участь солдатів "Нахтигалью" у екзекуціях, адже останні були підпорядковані абверу й мали інші завдання" [12].

Як бачимо, об'єктивні польські історики змушені визнати, що немає достатніх документальних підтвердженъ того, що легіонери розстрілювали львівських вчених.

Дослідуючи причетність "Нахтигалью" до єврейських погромів у місті Львові в липні 1941 р., звернемося до архівних документів. Протоколи роботи радянської Надзвичайної комісії з розслідувань німецьких злочинів у Львові та області дозволяють стверджувати, що у Львові на липень 1941 року жило 135 тисяч єреїв, на момент здобуття міста Червоною армією в ньому лишилося 2 тисячі єреїв. Свідки, опитані Комісією, стверджували, що в перші дні німецької окупації Львова єреїв зганяли на роботи по очищенню тюрем від трупів, при цьому іх били і з них знущалися. Однак у всіх свідченнях йдеться про німецьких солдатів та офіцерів, наводяться фрази сказані німецькою мовою і т. п. [13] Перші арешти єреїв Львова відбулися 4 липня, а розстріли розпочалися в ніч з 4-го на 5-те липня. Всього арештованих було 2 тисячі осіб, з них протягом декількох днів розстріляли 1400, а 600 звільнили [14]. В середині липня у Львові було розпочато роботу зі створення єврейського гетто, а в жовтні 1941 р. розстріляно ще одну велику групу львівських єреїв – 3000 чоловік [15].

Цікавим документом, який проливає світло на діяльність батальйону "Нахтигаль", є дуже детальна (25 машинописних сторінок) автобіографія члена ОУН (командира УПА), написана у післявоєнний період для бандерівської СБ. Підписаний документ пісевдонімом "Хмара" і в ньому цих п'ять сторінок присвячено перебуванню його автора в батальйоні "Нахтигаль". В УПА був лише один командир виходець з "Нахтигалью", який мав пісевдонім "Хмара" – Віктор Харків**. Цінність документа полягає в тому, що він не призначався для публікації і в ньому автор пише про події свого життя так, як зони, очевидно, розторгалися насправді. Так от, про розстріли поляків і єреїв у Львові бойовик Легіону нічого не згадує, більше того, він підкреслює, що польське населення міста несподівано тепло вітало українських солдатів. "Коли ми проходили попри Великий Театр, то поляки взносили овациі на нашу честь "Нех жис Бандера", "Нех жис українська армія", "Нех жис українське панство" "Съмерць большевізмові!" і т. д." [16]. Зате, якщо продовжити читати згадувану біографію, то можна дізнатися, що її автор належав до розвідувального візуводу батальйону, котрий вчинив у ряді сіл на Вінниччині розстріли єврейського населення. "В часі нашого перемаршу ми наочно бачили жертви жидівсько-большевицького терору, цей вид так скріпив ненависть нашу до жидів, що в двох селах ми постріляли всіх стрічних жидів. Пригадую собі один фрагмент. Під час нашого перемаршу перед одним селом бачимо багато блукаючих людей. На запит відповідають, що жиді відрожують ім і вони бояться почувати у своїх хатах. У висліді цього ми постріляли всіх стрічних там жидів" [17]. З цитованого видно, що вбивства проводилися як помста єврейському населенню Безумовно, з точки зору права й моралі виправдати подібні дії неможливо, але можна зрозуміти, чим були викликані такі жорстокі акції. Інє коріння таке саме, як і в часі єврейських погромів XVII століття (Хмельниччина), як і в момент поголовного винищення єврейства на Правобережжі у XVIII столітті (Колівщина), як і під час війн за незалежність у 1917-1920 рр. Беззаперечним є той факт, що в Україні протягом віків значна частина єреїв співробітничала з поневолювачами автохтонного населення, тому в період будь-яких суспільних катаклізмів українське єврейство приймало на себе найперший

і найтижчий удар сліпої ненависті народних мас. Так і в досліджуваному випадку, чітко видно, що бажаючи помститися хоч комусь за побачені жахливи наслідки радянського правління, українські легіонери (на прохання місцевого населення) знищили якусь євреїв в околицях двох сіл на Вінниччині. Такою, на жаль, була історична правда, яка, певно, назавжди лишиться своєю в кожного народу.

Підсумовуючи написане вище зазначимо, що бійці українського батальйону "Нахтигаль", як і всі члени ОУН, мали цілком достатньо ідеологічних та світоглядних підстав для свідомої участі у знищенні групи польської інтелігенції Львова та єврейського населення України. Однак, на підставі свідчень очевидців, які, на жаль, дуже часто бувгають суперечливими, можна стверджувати лише те, що у розстрілах польських професорів та в екзекуціях проти єврейського населення Львова в липні 1941 року брали участь українці та україномовні фельськодойчі, які перебували на службі в німецьких каральних органах. Батальйон "Нахтигаль" у повному складі однозначно не приймав участі у німецьких злочинних акціях, хоча окрім його солдати чи невеликі групи бійців могли на власний розсуд допомагати німецьким каральним підрозділам, або знищували деяких осіб з наказу керівництва бандерівської Організації. Не виключається також можливість убивств з особистих мотивів. Встановити ж конкретну причетність тих чи інших службовців "Нахтигально" практично не можливо через те, що з 1-ї липня 1941 р. його бойовики перебували у відпустці та мали право вільно пересуватися Львовом і наяві жити в родичів та знайомих. Більш впевнено можна стверджувати лише те, що бійці нахтигальівського розвідзводу вчинили розстріли єврейського населення двох сіл в околиці Вінниці, провівши цю акцію на прохання місцевого українського населення.

* Соціальний статус та економічну заможність євреїв у міжвоєнному польському суспільстві влучно характеризує тогточасна польська приказка "We Lwowie ulicy polskie, a каменісу zydowskie" (У Львові вулиці польські, а будинки єврейські). Між іншим, польські урядовці цілком серйозно обговорювали питання можливого виселення всіх польських євреїв до Палестини і в цьому був своєрідний "знак часу".

** Харків Віктор (Хмара), народився 8 серпня 1918 року в Радехівському р-ні, на Львівщині. Селянин, закінчив Львівську рільничу школу, член ОУН з 1938 року. В 1939-41 рр. перебував у Кракові, працював у СБ та військовій референтурі ОУН, з травня 1941 року в 3-й сотні "Нахтигалью", з грудня 1941 по грудень 1942 року – на службі в 201-му щуцманшафтбатальйоні. В 1943-44 році навчався у рільничому лицезі у Львові. З липня 1943 року – військовий референт ОУН у Львові, з листопада 1943 року – командир 1-ї ВО "Башта" УПА-Захід. Військовий ступінь – булавний, з 26 січня 1944 підвищений наказом Головного Військового Штабу УПА до хорунжого. В лютому 1944 року організовує військово-вишкільний табір для ВО "Башта", а в травні 1944 року виходить з усіми львівськими бойовиками із Львова в ліси, формує курінь "Холодногорці". З вересня 1946 року в Харків служить першим військовим інструктором ВО "Буг". У 1946 році заарештований НКВС, засуджений на 10 років вилучних робіт, які відбув у Норильську, з 1956 року жив у Львові. Помер у 1985 році. (Подано за Содоль П. Українська повстанська армія 1943-1949. Довідник другий. Нью-Йорк, 1995 – С. 100-101).

Література:

- I. Кричевський Р. ОУН в Україні - ОУН за кордоном і Закордонні частини ОУН. Причинок до історії українського націоналістичного руху. Нью-Йорк – Тренто,

- 1962, Репрінт вид. – Львів, 1991. – С. 26-27
- 2 ЦДАВО України, 3833, оп 2, спр 1, арк. 31
- 3 Там же, арк. 43.
- 4 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941-1943. - Львів, 1999. – С. 117.
- 5 Коваль В.С. Путь к Бабьему яру: Германский антисемитизм: история, теория, политика. – К., 1991. – С. 48.
- 6 Кальба М. Ми присягали Україні. ДУН 1941-1943. – С. 41-42.
- 7 Там же. – С. 139
- 8 Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування – К. Смоленськ, 1999. – С. 119.
- 9 Обвиняет земля: Организация украинских националистов: документы и материалы – Москва, 1989. – С. 87.
- 10 Torzecki R. Polacy i Ukraincy Sprawa ukraїnska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej – S. 118.
- 11 Там же. – С. 119.
- 12 Там же.
- 13 ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 236, арк. 98, спр. 290, арк. 15-16.
- 14 Там же, спр. 290, арк. 17.
- 15 Там же, спр. 238, арк. 98.
- 16 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 57, арк. 17 (До речі, на цій святковій демонстрації було присутніх коло 15 тис. львів'ян. Див. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 154, арк. 15 зв.)
- 17 ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 57, арк. 18.

Є. Г. Горбуров

Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля півдня України в роки німецько-румунської окупації. З ким і проти кого?

В радянські часи важко було уявити, щоб українські історики в Україні зверталися до вивчення проблем діяльності організації українських націоналістів у роки Другої Світової війни.

До останнього часу вважалося, що діяльність організації українських націоналістів зосереджувалася виключно в районах Західної України. Проте дослідження останнього часу спростовують цей однобічний підхід¹. В період війни оунівське підпілля було досить розгалужене і в інших регіонах, зокрема, і на Півдні України.

Групи ці були заздалегідь організовані, керівництвом ім були визначені місцевості, що их вони повинні досягти, де повинні були осісти й працювати. Висилали ці групи проводи обох ОУН, як "бандерівці" так і "мельниківці". Разом із ними значна кількість молодого українського активу прийшла на українські землі в якості перекладачів при німецьких фронтових частинах.

Виходячи з цього, після початку бойових дій на німецько-радянському фронті у 1941 р., в червні того ж року, похідні групи рушили слідом за фашистською армією. Так розпочався перший період діяльності ОУН.

Прибувши на заплановані місця, члени похідних груп жили легально, працюючи в окупаційних установах, або – нелегально.

Німці попервах не знали про існування цих похідних груп, тому не звертали уваги на діяльність окремих їх легалізованих членів.

Поява на східних і південноукраїнських землях похідних груп: оунівців привела до того, що до них стали "приставати" різні представники противників радянської

влади (петлюрівці, гетьманці, прихильники Спілки Визволення України (СВУ) тощо, окрім переслідувань у минулому церковники). Але, водночас, на бік сунівців стали переходити особи, що мали якось шкурницькі інтереси: вони вважали, що ОУН є представником нової влади, тому треба бути якось ближче до неї. Певний інтерес до ОУН виявляли й колишні розкуркулені, що завдяки зусиллям радянської влади опинилися в колгоспах. Окремо зацікавилися нею комуністи, як ворожою силою, в загальному на початку походу її в 1941 р.²

В сунівській пропаганді того часу домінували ідеї виключності нації. Кадрові члени організації пропагували гасла: "Україна понад усе", "Україна для українців". Зрозуміло, що для населення такі заклики були незрозумілі, а подекуди й ворожі.

В часи комуністичного тоталітарного режиму ні радянська преса, ні радянська історична наука й словом не згадували про діяльність сунівського підпілля на сході та півдні України, в тому числі про похідні групи ОУН. Відкриті нині спецхрани дають можливість заповнити цю прогалину в історії визвольних змагань нашого народу, віддати данину їм українським патріотам, які в умовах фашистської окупації мужньо боролися з ворогом на цих теренах. Особливо важливими є документи ОУН, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Так, звіт про діяльність ОУН на східноукраїнських землях від 1941 до 1943 р. дає нам досить детальну характеристику обставин та умов, за яких формувалися й виrushали на схід похідні групи, та умови, в яких ім доводилося працювати³.

Похідні групи, організовані, головним чином, в еміграції, виrushали на Схід і Південь у червні 1941 р. Направлялися вони туди нелегально, або напівлегально, використовуючи дійсні чи фальшиві німецькі документи. З самого початку всі групи розподілялися по краях та областях і, просуваючись вглиб країни, одразу ж за лінією фронту розпочинали проводити по селах і містах широку самостійницьку пропаганду, підшукуючи на цих землях організаційні кадри. Прибувши на призначенні місця, вони займалися організацією адміністрації, господарського управління, а найперше – створенням власної організаційної мережі. Члени похідних груп були на нелегальному становищі, або працювали в установах окупантів влади.

Німці спочатку не звернули особливої уваги на похідні групи Українських націоналістів, по суті, не знаючи про їхню справжню мету, а коли усвідомили її, розпочали арешти, розстріли, а в пресі розгорнули пропаганду проти самостійницького руху⁴.

Головним тереном діяльності "похідних груп" мали стати східні й південні області України. Саме там повинна була відбутися вирішальна битва між націоналістичною й комуністичною ідеологіями. Однак тут ОУН спіткала невдача. Причин цього було багато: "Місцеве населення нерідко розглядalo членів "похідних груп" як переодягнутих німців, котрі володіють українською мовою. Крім запальних гасел і кличів, сунівці виявилися не в змозі дати конкретні відповіді на болючі політичні та соціально-економічні запитання. Вони не змогли знайти спільної мови з молоддю, вихованою в комуністичному дусі".

У сломинах сучасниці походу південні групи ОУН розповідається, як 13 вересня 1941 року одна з груп західників дісталася Одеси, де вже було ряд українських націоналістів, які працювали, організували Олост, міліцію, школи, постачання. Але в звязку з арештами й репресіями довелося покинути місто⁵.

Організація поконювалаась в значній мірі місцевим населенням і відносно підпільної організованості мало чим відрізнялось від західноукраїнських, де підпільні організації мали багаторічну традицію. Були тут важливі підпільні осередки, добре налагоджені лінії зв'язку, підпільні хати, підпільні друкарні, що друкували навіть

літературу для Західної України, була власна преса, наприклад, в Одесі – "Чорноморський вісник", а також багато підпільників, що ні в чому не відступали, а в багатьох випадках були вище західноукраїнських оунівців²².

Проте, не дивлячись на всі негаразди, "похідні групи" обох проводів ОУН повели значну організаційну й пропагандистську роботу з тим, щоб перебрати на свій бік місцеве населення, включити його до боротьби за українську державну самостійність.

Формально у цьому напрямку були досягнуті непогані результати. ОУН за короткий час вдалося закласти в усіх областях Півдня України свої осередки. Деякі члени похідних груп дісталися в жовтні 1941 року аж до Криму, де створили в Сімферополі: "Український націоналістичний комітет", котрий мав стати організатором "українського життя" на півострові. Однак усі ці клітинки ОУН виявилися у переважній більшості нетривкими в організаційному відношенні і недостатньо з cementованими ідейно. Частина з них була викрита німцями, а у 1943 – 1945 рр. розконспірована і ліквідована НКВС-НКДБ.

Слід зазначити, що створені ОУН (СД) нелегальні націоналістичні організації на Півдні відрізнялися від підпільних осередків. По-перше, вони головним чином складалися з місцевих жителів, які не пройшли ідеологічного вишколу на засадах українського організованого націоналізму і за своєм світоглядом були прихильниками демократичного націоналізму часів Центральної Ради на УНР, а то й колишніми комуністами і комсомольцями, по-друге, ці організації за своєю внутрішньою побудовою не сприймали беззастережно один із стержневих принципів ОУН – принцип монократизму, безоглядного підпорядкування своїм зверхникам, по-третє, члени зазначенних організацій у переважній більшості працювали легально в створюваних німцями окупаційних установах і були добре відомі загалу, крім того вони не завжди мали досвід конспіративної роботи і легко ставали жертвами дій каральних органів.

Використовуючи досвід підпільної конспіративної роботи, функціонери ОУН на південноукраїнських землях не афішували своїх стратегічних планів. В уяві місцевого населення та навіть окремих рядових членів організації ОУН при підтримці німецької влади вела боротьбу проти більшовиків. Тогочасні провідники українських націоналістів зафіксували ситуацію так: "Дуже мала кількість громадян знала про дійсне самостійницьке революційне спрямування ОУН та могла передбачити майбутню сутінку з гітлерівською Німеччиною"²³.

Несподівана поява ОУН та діяльність її членів у місцевій адміністрації, поліції, господарських установах сприяли формуванню у населення враження щодо легальності організації, навіть – Ямовірної частини окупантівого режиму.

Це був перший, підготовчий період діяльності організації українських націоналістів на південноукраїнських землях, який продовжувався з початку "походу" до весни 1942 року.

З місцевого населення під вплив оунівських пропагандистів підпадали, перш за все, особи старшого або середнього віку, що мали певні націоналістичні погляди чи переконання, та у незначній кількості – молодь. Зрозуміло, що перші дві категорії були, як свідчили оунівці "елементом мало бойовим та політично несвідомим, що реаолюйну боротьбу пов'язував із куркульством та германофільством".

Протягом усього 1942 р., як можна пересвідчитися з гестапівських документів, окупантіві органії були вже не на жарт стурбовані активністю оунівських нелегалів, особливо в таких містах, як Київ, Дніпропетровськ, Харків, Чернігів, Сталіно, Маріуполь, Одеса.

Репресії проти українських націоналістів, що несподівано для німців виявили свій характер, протягом тривалого часу були чи не найголовнішою турботою

нацистських органів безлеки (українській допоміжній поліції справ, пов'язаних з ОУН, не довіряли). У звітах до столиці рейху про діяльність поліції безлеки та СД з'явилася щодекадна рубрика – "Український рух Опору". Як можна судити з документів, на кінець 1942 р. із самостійницькою небезпекою у "Великій Україні" методами гестапівського терору було в основному покінчено. Повсюдно окупанти без суду та слідства вішали й розстрілювали поборників української самостійності.

У період нацистської окупації Миколаєва у місті боролися дві непримиримі сили, два ворожих табори – нацистський та більшовицький. Однак, поряд із німецькою військовою владою та радянським рухом опору тут також діяла організація українських націоналістів. Вони походили з різних регіонів і іх ряди не були монолітними. У націоналістичному середовищі існували різні течії – від радикальних прибічників активного українського державотворення до поміркованих прихильників надання обличчю Миколаєва яскраво виражених українських рис.

На початку війни Миколаїв привертає увагу західноукраїнських націоналістичних центрів ОУН(б) та ОУН(м). Організація українських націоналістів ще до війни робила спроби поширити свій вплив на Південь. Але лише з початком війни склалися передумови для розбудови націоналістичних осередків у цьому регіоні України.

Миколаїв і Одеса стають головною межою та кінцевим пунктом руху так званих похідних груп як бандерівців, так і мельниковців. Створити в Миколаєві розгалужену систему бандерівської організації не вдалося. З часом окремі емісари ОУН(б) проникали у Миколаїв та створили тут невеликі добре законспіровані осередки. На жаль, про них залишилося небагато відомостей.

На зборах очініців у Миколаєві нових прибулих просто включали у списки, бо письмових заяв не існувало, достатньо було усної згоди стати членом ОУН. Пізніше такі члени приймали присягу на вірність ОУН.

Безперечно, для багатьох присутніх не була повною мірою зрозуміла програма та цілі, які виборювала ОУН. Більшість із них раніше навіть не знала про існування сунівської організації. Мало з'ясованою була й суть розколу в середині ОУН. Для багатьох південних українців прізвища вождів ОУН Мельникова та Бандери мало про що говорили.

Проте, згодом розгорнута перед місцевими діячами програма ОУН, і її політичні перспективи привернули до нього частину місцевих націоналістів. Програма ця була позбавлена деяких крайніх, наприклад, закликів на адресу російського народу, зростіння українців та інші. Такий стан речей був характерним для діяльності західноукраїнських емісарів ОУН на Південний Україні. Практика націоналістичної роботи вимагала враховувати тут місцеві реалії, менталітет південноукраїнського населення, вносити корективи в ряд положень програми на користь більш демократичного та здійснення. Від звинувачення у всіх бідах України і російського народу, москалів сунівці переходили до викриття злочинів "російського імперіалізму", його керівної верхівки. Проте були зроблені лише перші кроки в цьому напрямі.

Таким чином, діяльність сунівців у Миколаєві спрямована на розбудову сунівських організацій, проведення широкої націоналістичної пропаганди та агітації, виховання в народу націоналістичного духу, вліття націоналістичних кадрів, організацію більш масових легальних культурно-просвітницьких організацій, які б стали провідниками націоналістичних ідей і створення органів місцевого самоврядування, а також української поліції, широку українізацію.

ОУН на Миколаївщині являла собою величезну, розвинуту організацію, яка мала на меті загальну ціль ОУН – боротьбу проти німецьких та російських загарбників. Як не жаль, але на сьогодні відомості щодо ОУН на Миколаївщині можна надібати лише у картих справах із учасників, живих свідків майже не лишилось. Проте слід

сказати, що навіть на даних із цих джерел можна побудувати доволі цілісну картину такого явища в історії Миколаївщини, як ОУН 1942–45 р.⁸

Провідником, тобто керівником, обласного проводу був Яворський – псевдо "Директор".

Відомо, що "Директор" тримав зв'язок з Одеським обласним проводом ОУН, яку часто виїжджав, через Одесу надходили завдання та вказівки з центрального проводу ОУН в Україні. "Директор" також займався питаннями матеріального забезпечення миколаївського ОУН, а також безпосередньо керував інформаційною сіткою в області, яка мала на меті агітацію, поширення літератури серед населення, залучення нових членів в ОУН тощо.

Серед загальної інформаційної сітки виділялась молодіжна, якою керував в області спочатку "Хвіля" (Микитенко Петро Микитович), а після його арешту СД (1943 рік) "Богдан", що постійно був у роз'їздах по області, районам.

Існував також важливий орган, як Служба Безпеки (СБ). СБ обласного проводу також мала районні сільські осередки та займалася здобуттям зброї для членів ОУН (револьвери, пістолети), а також для відправки в УПА важкої зброї (автомати, карабіни, гранати тощо), вела боротьбу з агентами німецьких каральних органів (СС, СД...), яких знищила по області близько 18 чоловік, вела боротьбу проти радянського підпілля та інше. Керував СБ "Роман", одночасно він був заступником "Директора". "Роман" також мав власного заступника – "Андрія" (Ковалевський Іван Петрович), що керував окремо інформаційною сіткою СБ.

Далі йшли керівники округів, районів, так уж згадуванім Миколаївським окружком керував "Борис" (Аліман Любомир Степанович).

Уся обласна організація потребувала більшої чи меншої конспірації, і, отже була потреба у великій кількості підробних документів. Цією діяльністю професійно займався "Тихіш" "Тихіш", маючи потрібний папір, кільце, друкарські машинки, виготовляв посвідчення евакуйованих, картки на отримання продуктів у німецьких магазинах та інші життєво важливі для ОУН документи⁹.

Найбільш масові організації ОУН мали села Піски та Костянтинівна¹⁰.

У селі Піски Баштанського району діяла молодіжна організація до 25 чоловік Кущовим провідником був Олексій Сердега (Леонід, псевдо "Вогонь"). З архівної справи відомо, що він був заарештований органами КДБ 14 грудня 1945 р. (після повернення з німецького концтабору). Тоді ж відбувся перший допит, але перші свідчення почав давати тільки 1 лютого 1942 р. Залучив Сердегу до сунівського підпілля націоналіст-нелегал Григорій Кононов (псевдо "Юрко"). У таємному вироку Військового трибуналу Київського військового округу № 200 від 21 травня 1945 р записано: "Служив у міській поліції Дніпропетровська, встановив контакт з ОУН Бандери. Прийняв посвяту ОУН. У квітні 1942 р. був направлений у м. Миколаїв як організатор і пропагандист Миколаївського обласного проводу. Проводив вербування нових членів до ОУН. За рішенням керівництва так званого Південного червоного проводу ОУН призначається окружним провідником у Баштанському, Привільнянському і Ново-Одеському районах"¹¹.

Цікавими є спогади Ірини Городисько-Іванчишин про її участь у південній похідній групі ОУН. Вона згадує, що "у другій половині серпня (1941 р.) наша група під проводом Івана Лещинського прибула до міста Вознесенська. Закінчилася романтика походу. Кожний член похідної групи одержав інструкції, як обережно поводитись в новому середовищі та як виконувати свої завдання. Головні завдання були: 1) усвідомлювати українське населення під національно-державницьким оглядом за посередництвом слова, пісні й літератури. 2) організовувати громадське й культурне життя в громаді. Мене призначено працювати зі шкільною молоддю і поцікавитися

видавництвом місцевої газети¹².

Південна похідна група ОУН(м) на чолі з доктором Богданом Сірецьким, відомим діячем академічного товариства "Чорномор" у Чернівцях, складалася головно з буковинців і йшла з Вінниці на Балту – Одесу – Миколаїв. Тут вона об'єдналась з чисельно меншою (блізько 40 членів) групою під проводом Ореста Масікевича (ПУМА) і мала посуватися далі побережжям Чорного моря аж до Кубані. Ще у квітні 1941 р. до Румунії прибув із Німеччини Іван Пулой, колишній сотник УГА, син всесвітньо відомого вченого-фізика В. Ясах було "окрещено" ПУМА (Пулой-Масікевич), обмундировано в німецькі однострої і звідси відслано на Східну Україну. Група ПУМА отримала подвійне завдання. Його офіційна сторона полягала в допомозі німецькому війську перекладачами, і, оскільки членами групи були високоосвічені люди, в кадровому забезпеченні організації місцевого самоуправління. Нелегальний бік справи полягав у поширенні організаційної мережі ОУН в Південні області України, максимальне проникнення в адміністративні органи Півдня України і впровадження в життя, за їх допомогою, національно-державницьких зasad ОУН¹³.

У квітні 1942 р. Південний Крайовий Провід направляє у Миколаїв досвідченого підпільника Григорія Коконова. На конспіративній квартирі Олександри Замши він зустрічається з обласним провідником "Директором", нелегалами "Богданом" і Володимиром Мазуром. Починається підпільна діяльність під псевдо "Юрко", "Григорій". Іде пропагандистська робота й вербування нових членів ОУН.

Коконову доручається організовувати підпілля у Баштанському, Привіль-ніанському і Новоодеському районах. На конспіративній квартирі Ольги й Михайла Леванісових знайомиться з керівником Миколаївського міського проводу "Миколою" ("Іван") і керівником Новоодеського районного проводу Антоном Павлусевичем.

Підпільні організації ОУН діяли у Новоодеському, Вознесенському, Березнегуватському, Новобузькому та інших районах.

"У Новій Одесі діяло два підпілля радянське і суніцьке. Павлусевич пропонував Коконову вийти у підпілля ОУН, але він у радянському". Підпілля ОУН було і в селах Троїцьке, Женева-Криворіжжя, Кашперівка, Гур'ївка, Піски та в інших. У 1943 р. обидва підпілля у Новій Одесі німці викрили.

У Березнегуватському районі провідником був Олександр Назаренко ("Олександр") із Херсонщини. До війни – редактор районної газети Розстріляний у 1945 р.

У Новому Бузі керівником була Раїса Бень, яка пізніше загинула. Провідником Вознесенської ОУН був "Ворон"¹⁴.

У Миколаєві підпілля теж набирало сили, хоча були і втрати. Як свідчить Володимир Волков, що працював на залізниці. "На початку серпня 1943 р. я витягнув мастило з букси шприцом у вагоні потягу, із боєприпасами, що йшов на фронт. Вночі десь біля Снігурівки вагон вибухнув, було пошкоджено інші вагони й колія. Свідком тому є Борис Залузецький".

Уночі 14 жовтня 1943 р. з військової частини, яка охороняла нафтобазу, втекли троє охоронців: Любомир Аліман, Григорій Кунь і Михайло Сірак. Вони прихопили із собою зброю і друкарську машину з німецьким шрифтом. Зранку по місту йшли облави, пошуки. Та хлопців не знайшли.

Німецькі репресії кінця 1941 р. – початку 1942 р. проти українського націоналістичного підпілля зумовили подальшу долю членів Південної похідної групи ОУН. З січня 1942 р. Головна служба безпеки рейху (РСГА) почала висловлювати сильне занепокоєння радикалізацією діяльності ОУН під проводом А. Мельника, зокрема, її відділеннями в Рейхскомісаріаті "Україна". окрім того, служба безпеки довідалася, що в Миколаєві відбулось зближення ОУН-м та ОУН-б і що обидві

організації ставлять собі за мету "ловну незалежність Української держави"¹⁵. Заарештований у грудні 1941 р і засуджений до смертної кари О. Масікевич чудом уникнув розстрілу. В. Баранецький, В. Малярчук, В. Антонюк, Д. Вершигора, Р. Шавло, А. Суховерський та ще кілька не знаних по імені членів груп, розстріляних німцями в 1941 р. Б. Сіренський, якому вдалося уникнути репресій і дійти до Дніпропетровська, загинув там від німецької кулі в 1943 р. З тих, кому вдалося повернутися в Румунію, багатьох уже після закінчення війни заарештовано радянською військовою розвідкою (О. Масікевич, І. Григорович), лише деято врятувався втечею на Захід.

Місто Миколаїв стало основною ареною діяльності членів групи ПУМА в перші місяці війни. Прибувши в це зруйноване війною місто, І. Пулюй отримав завдання терміново розробити проект його відбудови, тому вже на другий день цей проект був накреслений О. Масікевичем. Його, навіть не поставивши до відома, призначали головою міської управи м. Миколаєва. І хоча члени групи мали завдання ПУН йти далі, аж на Дніпропетровщину, більшість із них змушені були залишитися в Миколаєві. Так, у міській управі, крім голови міста О. Масікевича, працювали заступником голови, начальником торгівельно-промислового відділу Віктор Малярчук, завгостом адміністрації Стратичук, міським лікарем Олег Бордєйний. У перший місяць генеральним секретарем міської управи працював Володимир Тодорюк, коли ж його було переведено на посаду в Київ, це місце зайняв Богдан Сірецький. Редактором міколаївської газети "Українська Думка" був Василь Баранецький. Вони були членами ОУН полковника Мельника. Решта групи ПУМА була розкидана по інших містах Українського Півдня. О. Масікевич згадував після війни свою працю в Міколаївській міській управі словами:

"Ми все робили, тільки монету не били і пароплавів не будували!"¹⁶.

Німецькі репресії кінця 1941 р. – початку 1942 р. проти Українського націоналістичного підпілля зумовили подальшу долю членів.

Як свідчить на допиті у КДБ Віра Дорохольська, декан факультету української мови Міколаївського педінституту, активна учасниця підпілля:

"Як прийшли німци, фельдкомендатура дала об'язу, щоб уся інтелігенція з'явилася на біржу праці. На чолі біржі став Кокот – колишній зав. кафедрою педінституту. Він підбирав кадри у міську управу. З кінця серпня 1941 р. громадянську владу в місті захопила невелика група прибувших з німецькими частинами українських націоналістів із Західної України!"¹⁷.

1 вересня у місто прибула похідна група ОУН(Б) у складі 200 чол. Із Західної України на чолі з Тимофієм Семчишином Міколаївську підгрупу очолював Дем'ян Мацилінський. Учасники походу вели по містах і селах пропаганду щодо створення незалежної української держави з метою підібрати відповідні кадри.

Прибувші на заплановані місця, члени похідних груп жили легально, працюючи в окупаційних установах, або – нелегально.

Наприкінці серпня міколаївська підгрупа дісталася Нової Одеси, де провели сільські збори. Через кілька днів Бучацький і Чернов за пропозицією Якобчука йдуть із Нової Одеси в Соляні, де похідна група з 15 чоловік квартирувала. Там відбулося знайомство з керівниками Мацилінським і Марганцем.

Як свідчить на допиті в 1944 році член ОУН Бучацький: "Десь 31 серпня 1941 р разом із групою західників ми пішли в Міколаїв. Пішли не всі, а тільки 8 чоловік, інші залишилися у Соляніх. У Міколаєві західники почали займатися розгалужуванням влади, але вже тоді багато зробили мельниківці"¹⁸.

Мацилінський зайняв посаду начальника стрійової частини української поліції. У кінці вересня пройшли перші підпільні збори, на яких були Якобчук, Бирзула,

Антонович, вчитель Бондар із Нової Одеси, Чернов. Через 10 днів під час зустрічі всі присутні згодилися вступити в ОУН. Мацлінський сказав, що з мельниківцями у міській управі боротьби вести не треба. Штабом ОУН стає історичний музей, де збиралася провід, працювала друкарка, виготовлялися прокламації. З 1942 р. музеями керувала Дорохольська, яка була глибоко законспірованим агентом ОУН(Б) у міській управі.

Перші арешти ОУН пройшли в жовтні 1941 року. Заарештували хлопців, які агітували по селах. У міській управі склали петицію до коменданта – щоб узяти хлопця на поруки. По коридорах ходили Буженко і Висоцький та збирали підписи.

Незабаром були заарештовані Місікевич, Марганець, Антонюк, Малярчук, Баранецький, Стратейчук та інші. Скрізь була агентура – німецька й більшовицька ОУН – між ними.

У вересні 1941 р. Місікевич запропонував організувати при управі комітет допомоги. Завдання комітету – допомога військовополоненим, пораненим, інвалідам, дітям із незаможних родин. За сумісництвом комітет запропонували очолити В. Дорохольський. Це стало основою її легальної діяльності.

З листопада 1941 р. комітет отримує безкоштовно 240 кг хліба щодня. Для поранених управа виділяла підвідомство, жінки відвозили продукти у табір і лазарет, організовували збір грошей за підписаннім листом серед службовців установ.

Поступово комітет налагодив зв'язки з табором військовополонених. Офіційно з табору після кожного етапу у комітет надходили списки прибулих, их друкували й вивішували коло управи, де завжди збиралася натовп. Родичам надавали побачення. Після отримання характеристик комітет звертався до військової влади і полонених звільнення. У серпні 1942 р. звільнено 38 чол., незабаром ще 40. Такі звільнення тривали до жовтня 1943 року.

Вищим керівним органом у Миколаївській області був обласний провід ОУН, нижчими ланками міжрайонні або окружні проводи, які охоплювали своєю діяльністю декілька районів та Миколаївський округ: Новоодеський, Баштанський та Привільнянський райони. Нижче були станиці або кущі, що обіймали село або декілька сіл (Піщацький кущ – село Піски). Найнижчими були ланки (із протоколів – "звенья"), які налічували 3–5 чоловік. За загальним правилом ОУН та УПА майже всі керівники, починаючи з кущових, мали псевдо, замість власного прізвища та ім'я.

Загалом обласна організація ОУН Миколаївщини охоплювала близько 179 членів, але ця цифра не повна.

Миколаївська ОУН організувалася у березні-квітні 1942 року і припинила існування після масових арештів та розстрілів німецькими військама та каральними радянськими органами після звільнення Миколаєва від фашистів. Арешти тривали в 1944–45 роках. Один з останніх керівників обласного проводу "Юрко" арештований у вересні 1944 року¹⁹.

ОУН була політичною партією, яка займалася підпільною діяльністю, не вступала у відкриті бої з окупантами. Майже всі члени ОУН були озброєні, при зіткненнях із німцями виникали невеликі збройні сутички. Так, для звільнення "Бориса", якого було заарештовано, "Андрій" та "Максим" вбили одного та поранили іншого офіцера, що вели "Бориса" до в'язниці. "Борис" було звільнено. Інший випадок: під час раптового наскоку поліцая та старости в одну з хат у с. Піски, де проходили збори сунівців, поліцая було вбито, доля старости в сутичці невідома.

Миколаївський обласний провід мав розвинену структуру. В нього входила: "агітаційна сітка". У Миколаєві її керівником був П.М. Микитенко (псевдо "Хвиля Петро"). Існували також: "інформаційна служба", "молодіжна сітка", керівником якої був "Богдан" (псевдо), "служба безпеки" (СБ) – керівник "Роман" (псевдо). Остання

займалася збором зброї, вела спостереження за агентами Усього було ліквідовано 18 агентів гестапо СБ також мала свою "інформаційну сітку", керівник "Андрій" (псевдо) Виготовленням підроблених документів займався "Тихіш" (псевдо)²⁰

Підпільні також поширювали націоналістичну літературу (брошура "Шляхи народу"), листівки, збиралі зброю, переховували молодь від угону до Німеччини, виявляли національно свідомих людей, піднімали дух народу

Не завжди сутички закінчувалися вдало для молодих сунівців У лютому 1944 року, коли у квартиру "Тихіша" у м. Миколаєві увірвались німци, він ухопився за пістолет, але було пізно, життя патріота обірвалося

9 березня 1944 року обірвалося життя "Директора" та "Романа", іх розстріляли

Дехто не міг дозволити арештувати та мордувати себе і кінчав життя самогубством.

"Віра" (Рибальченко Марія), активна сунівка, заарештована 25 січня 1944 року гестапо На допитах "Віра" сказала, що знає, коли в неї на квартирі буде сход ОУН, але, як пізніше виявилось, ій потрібно лише попасті в рідну хату. Опинившись у засідці з німцями, "Віра" знайшла момент й чимось гострим перерізала собі кровоносні судини і померла на місці. Звичайно, ніякого сходу не було, але це був воєтину героїчний приклад патріотизму

Підпілля діяло проводили агітацію, читали листи, книжки (Січинського "Чужинці про Україну", "Міна Мазайло"), брошури, розповідали про Симона Петлюру, про ОУН, УПА, про Крути, голodomор 33-го, ліквідували агентів, крали зброю, провізію, псували робоче обладнання, що використовувалось німцями та інші²¹

Доля Миколаївських сунівців, як і ОУН на Миколаївщині, трагічна. Спочатку німци, намацуячи слабкі місця жорстокими допитами, виходили на членів ОУН Були вбиті "Директор", "Роман", "Тиміш" та багато інших. Багатьох відправлено у концтабори, а найбільше ОУН Миколаївщини постраждала від радянських служб безпеки: одразу масові арешти та розстріли, жахливі тортури зломлювали молоді, виснажені, скривлені душі

Боротьба українських націоналістів проти німецьких окупантів у роки Другої світової війни залишається однією з найбільш малодосліджених сторінок. У 1994 – 1995 рр. в архіві СБУ Миколаївської області знайдені справи про діяльність на території області молодіжної націоналістичної організації²². В селі Піски Баштанського району діяла молодіжна підпільна організація ОУН-б, яка складалася з 25 юнаків і дівчат. По області відомі прізвища та псевдо більш ніж 200 чоловік – із тих справ, до яких є доступ.

З'являються підпільні з місцевого населення, що займали різні посади в організаційній мережі на різних рівнях. Усі німецькі поліційні органи мали завдання зроштовувати бандерівців. Донесення агентів та перехоплені важливі документи у Миколаєві свідчили, що цей рух готує збройне повстання у Рейхскомісаріаті України. У Миколаєві шістнадцять членів ОУН Бандери, які належали до однієї з похідних груп, а три з яких були керівниками, арештовано в першій половині жовтня 1941 р.²³ Подальше розслідування привело до нових арештів У захоплених документах фігурує широкий план заходів групи Бандери. План містить структуру організації, що починається від станиці, яка є одиницею нижчого ступеня, потім іде район, область і край. Дальше йдуть дані про завдання, застосування псевдонімів, пропаганду і т.д. Одного з членів похідних груп Бандери, Мацілинського повіщено, трьох інших – Юрія Войновича та брата й сестру Лехітських публічно розстріляно²⁴.

Визвольне підпілля діяло під керівництвом обласного проводу і мало станиці у багатьох селах Миколаївщини²⁵.

В Миколаєві було заарештовано 4 члени банди, які активно діяли проти німців і

мали різноманітні друковані матеріали. Заарештовані належали до частин служби охорони порядку українського міського управління.

Під час арешту 5 прихильників Мельника в районі Миколаєва було встановлено, що серед них знаходиться керівник та 2 службовці місцевої команди²⁵.

В одному з таємних повідомлень гітлерівської служби безпеки від 23 грудня 1942 р про арешти українських націоналістів говорилося:

"В Миколаївському окрузі заарештовано 10 чоловік у підозрі в приналежності до організації українських націоналістів. В іх числі знаходиться директор школи й староста. Останнім часом на Україні знову виявлено велику кількість місцевих нелегальних бандерівських груп".

Наприкінці 1943 р німці заарештували багатьох підпільників. Почалися допити в гестапо, яке знаходилося у Миколаєві. Молоді люди трималися стійко і німцям не вдалося повністю розкрити підпільну організацію. Німці розстріляли Андрія Сердегу із села Піски, багатьох молодих людей вивезли до Німеччини. Загинули також у боротьбі з німецькими окупантами "Роман", "Тимиш", Іван Колотило ("Ніколас"), Антон Криворучко, ("Ліда"), Володимир Крутій ("Семен"), Іван Сердюк, ("Степан").

Навесні 1944 р з приходом Червоної Армії більшість підпільників заарештували. Те, що не вдалося німцям, зробили слідчі СМЕРШ. Ще не був звільнений Миколаїв, а в селях уже почалися арешти патріотів-українців. Як свідчить Тамара Задирака: "У березні 1944 р заарештовані, а невдовзі розстріляні Олександр Яковлев, Домна Яковлева, Григорій Чухліб, Любомир Аріман, Борис Горбатий, Дмитро Тихоненко Даох селян Антона Нездоля і Парфентія Задирака спочатку жорстоко допитували, іх з'язували за шиюмотузкою і опускали в криницю, куди збігала снігова вода з даху і тримали там усю ніч, вранці підіймали і страшенно били, потім тягли до камери. Було це у селі Гросово, що на Одещині. Там вони і поховані 14 травня 1944 р. Вирок їм було оголошено тільки 22 липня 1944 р. уже після смерті"²⁶.

На території Херсонщини в роки війни діяло українське націоналістичне підпілля, започатковане Південною похідною групою, яка нараховувала близько однієї тисячі осіб²⁷. Таке уявлення про діяльність місцевих груп дають слогади В. Т. Бойко, що був членом націоналістичного гуртка в с. Нововорощівці²⁸:

Через два тижні після німецького вторгнення у селище Нововоронцовка утворюється молодіжна організація українських націоналістів (ОУН). Її очолив 28-річний комуніст Олександр Назаренко, довосніні пори – журналіст районної газети "Колгоспна Правда", а у роки окупації – директор школи. Невдовзі він став окружним провідником ОУН. Йому допомагає земляк Олександр Горбатий. Про мету організації потім, на допиті, кущовий ватажок Олексій Черкасов скаже: "Вона ставила собі за завдання шляхом усної агітації та розповсюдження друкованої літератури пробуджувати український народ до боротьби з німецькими загарбниками за Самостійну Україну". Не виключалася і збройна боротьба з використанням сил української повстанської армії (УПА). До речі, про боротьбу з радянською владою, у чому, зрештою, винуватили членів організації, мови не було²⁹.

Дуже швидко організація розрослася, здебільш за рахунок молодих хлопців, колишніх школярів, які за віком не були призвані до Червоної Армії. Володимир Драненко, Віктор Бойко, Леонід Квітко, Юрій Жадько, Михайло Любченко, Леонід Пономар, Сергій Каптял та інші просто рвалися у бій. Вступ до ОУН із метою конспірації письмово не оформлявся. Текстом клятви, що давали при цьому, була листівка "Ідеологічні тези", серед членів молодіжного угрупування проводились збори грошей на літературу. Розпізнавальним знаком члена організації став тризуб, який слід носити на звороті борту підкака³⁰.

Збиралися в хаті одного із членів гурту, найчастіше – у Григорія Супруна. Читали

історію України за редакцією М. Грушевського, роман П. Куліша "Чорна Рада", твори Б. Грінченка, знайомилися з біографіями С. Петлюри та С. Бандери, вивчали десять заповідей Ісуса Христа. Пізніше, на допиті, один із заарештованих скаже, що він не бачив нічого антирадянського, тим паче – націоналістичного в історії України М. Грушевського. За завданням організації 25 травня 1943 року Василь Кайдаш виступив із доповіддо про С. Петлюру, приурочену до річниці його смерті. Крім того, молоді люди розповсюджували літературу з Херсона у спеціально виготовлених чехолдах із подвійним дном. Зберігалася вона на явочній квартирі – у Віри Федоренко¹¹.

На початку літа 1942 року 18-річний Федір Сокольник та 16-річний Степан Кодак у селі Шевченківка Нововоронцовського району створюють організацію "Спілка молодих борців за визволення України". Зaproшуєть до неї 15-річного Григора Клочка, який дає згоду. Невдовз осередок юних месників поповнився братами Берисом та Іваном Вітер, Віктором Зленком, Григорієм Осадчим, Петром Драсевим, Федором Гузенком, Михайлом Любченком та іншими. Для керівництва спілкою був створений комітет з 4 чоловік – голова, його заступник та ще два члени. Ватажок обирається на загальних зборах. Перший головою став Степан Кодак, а через деякий час обрали Федора Сокольника¹².

Потім у протоколі допиту Федора Сокольника запищуть: "… як організатор та керівник молодіжної антирадянської організації вербував до її лав молодь, проводив антирадянську агітацію, спрямовану на підготовку збройного повстання проти радянської влади". Однак підкрайспимо, на допиті Григорій Клочко заявив, що про антирадянську та націоналістичну діяльність чи хоч наміри "Спілки молодих борців" вперше почув тільки від слідчого. У висновках перегляду справи у 1989 році зазначено, що згадана спілка ніякої роботи проти радянської влади не проводила¹³.

У липні 1942 року шевченківські борці за визволення України встановлюють зв'язок із районним проводом ОУН Нововоронцовки, З цього часу обидві організації діють спільно. Створено два кущі Нововоронцовський та Біля-євський, у кожному з яких діяло по п'ять ланок, іхні керівники змінювались – у ці роки кущі очолювали Олексій Черкасов, Григорій Супрун, В'ячеслав Бородай та Сергій Каптял. Кущові отримували інформацію від ланкових тільки в усній формі. Головними завданнями осередку була агітація та (вербування нових членів, а також збирання зброї, розповсюдження листівок і літератури).

Ланки мали діяти і за власною ініціативою. Цим і скористалися члени "Спілки молодих борців за визволення України". На прохання Григорія Клочка його маті з двох пionерських галстуків зшила червоний стяг, хлопці 7 листопада 1943 року, до річниці жовтневої революції, прив'язали до дерева у селі Шевченківка, від пропора протягли дріт, імітуючи замінованість. Стяг той німци та румуни довго не могли зняти. Наприкінці 1943 року ці ж патріоти підпалили п'ять скірд сіна, що його щириалися вивезти на фронт. Спілляли декілька телефонних стовпів біля села Покровка, вивівши з ладу телефонний зв'язок окупантів¹⁴.

Найбільш безпечним місцем для зустрічей підпільників у Нововоронцовці був районний театр "Просвіта". Хлопці та дівчата з Організації українських націоналістів працювали тут як актором, як музикантам, а як – кіномеханіком. То ж збори, що їх проводили, не викликали підозри у німців. Цим юні борці і користувалися. Якось під час спектаклю, виконуючи завдання організації, Іван Бережний та Григорій Гончаров, коли гітлерівські вояки добре загуляли, реквізували у них 7 пистолетів "для оновлення арсеналу підпільників". Виявивши пропажу, німці заарештували А. Назаренка, Г. Гончарова та Г. Супруна. А поза як нічого від них не змогли домогтися, тому змушенні були відпустити. Готовали юнаки й замах на німецького коменданта Бетке,

але, не наважуючись "підставляти" населення району, відмовилися від задуму.

Ця районна організація мала міщани зв'язок з керівництвом обласного проводу та представниками УПА. У вересні 1943-го у Нововоронцовці відбулась зустріч керівників районного проводу з представником УПА, який приїхав, замаскувавшись під співробітника "Українфільму". Кущовий ватахок О. Черкасов неодноразово приїздив до Херсона, де зустрічався на явочній квартирі робітника взуттєвої фабрики Євдокима Стадного з керівником обласного проводу Іваном Тарновським (псевдо - "Директор"). Від нього отримували літературу, щоб у чехомані з подвійним дном виготовленім Є. Стадним, перевозити її до Нововоронцовки. Розповсюджували книги та брошури у Великій Олександрові, Біляєвці, Володимирівці, Нововоронцовці та інших селах. Для налагодження зв'язку із сусідами О. Черкасов приїздив до Миколаєва, де зустрічався з одним із керівників Миколаївської ОУН Марією Рибальченко³⁵.

Про загальну чисельність членів Нововоронцовського оунівського осередку можна судити тільки зі списків заарештованих у справі про антирадянську організацію, що зберігаються в архіві служби безпеки України по Херсонській області. Один із такій документів свідчить, наприклад, що у справі оунівців притягнутий до відповідальності 51 чоловік. Це мешканці Херсона, Нововоронцовки, Біляєвки, Великої Олександровки, Шевченковки, Мар'їнського, Осокорівки та Дудчан. Важко простежити подальшу долю кожного юного месника, але окрім справи все ж дають таку можливість³⁶.

Активно діяли члени ОУН(Б) у Херсоні. Під прикриттям діяльності загону самооборони, дозволених окупантами владою, вони проводили збори з метою пропаганди програми ОУН, в які збиралося до двох тисяч осіб. Прихильники ОУН гуртувалися навколо командира самооборони на ім'я "Конрад". Вони мали зв'язок з іншою групою, що діяла в муніципальній адміністрації Херсона. Керував заступник мера Гриць. До середини січня 1942 р. обидві групи були заарештовані³⁷. 12 серпня того ж року Херсоні було заарештовано ще вісім осіб, запідозрених у приналежності до українського підпілля³⁸. У той же період у Миколаєві заарештували чотирьох членів ОУН(Б), що частково належали до служби порядку муніципалітету У листопаді в Херсоні Миколаєві відбулися повторні арешти³⁹.

Підпільні осередки Одещини були досить міщаними. В іхньому розпорядженні була навіть власна друкарня. Так, в Одесі виходила нелегальна газета "Чорноморський вісник". Відомі випадки, коли в цих друкарнях видавалася література для західних областей України. Наприклад, в Одесі на початку 1943 р. були надруковані листівки грузинською й вірменською мовами із закликом до представників цих народів приєднуватися до УПА і вести боротьбу з окупантами. З 1942 р. в Одеському університеті на факультеті літератури існував нелегальний гурток української молоді, пов'язаний з ОУН⁴⁰.

Члени ОУН, намагаючись організовувати місцеві адміністративні органи, вважали, що таким чином вони створюють фундамент власної державності. 30 червня 1941 р. члени ОУН Бандери (далі – ОУН(Б)) проголосили Акт відновлення Української держави. У відповідь нацисти розпочали репресії проти націоналістів. В результаті більшість оунівців перейшла на нелегальне становище і почала боротьбу з окупантівим режимом. Не маючи достатніх сил, засобів і коштів для негайної збройної боротьби, ОУН вдалася до антинімецької агітації серед населення України. В одному з німецьких рапортів від 15 вересня 1941 р. підкреслювалося, що діяльність ОУН(Б) стає все більш шкідливою: "Ця група, говорилося в донесенні, – пропагує національні політичні ідеї, які становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому"⁴¹. 15 серпня 1941 р. було проведено перші масові арешти членів ОУН(Б) по всій окупованій Україні. Починаючи з цього часу, репресії проти ОУН(Б) стали систематичними.

Тим часом націоналістичний рух на південних українських землях розгортається

дедалі ширше. За даними німецьких органів на 31 грудня 1941 р. шість похідних груп ОУН(Б), кожна з яких складалася із шести осіб, намагалися утворити в Криму підпільну мережу. Один із членів такої групи був заарештований по дорозі до Сімферополя⁴².

На території Криму, в Джанкої, гестапівці стратили членів ОУН Любака, Бардахівського й Ваньковича⁴³.

За діяльністю українських націоналістів пильно стежили радянські, партійні органи, силові структури, радянські партизани й підпільники. В одному з таких повідомлень говорилося, що в випущених листівках ОУНівці ставлять наступні завдання:

- безкомпромісна боротьба з німецьким і російським імперіалізмом;
- нову імперіалістичну війну переговорити на національно-політичні й соціальні революції поневолених народів за власну державність;
- тільки українська самостійна соборна держава забезпечить українському народові всі його права й свободу розвитку;
- шлях до неї національна революція, всіх верств українського народу проти окупантів;
- українська держава дасть свободу, працю й хліб усім верствам українського народу. Вона забезпечить за українським селянином приватне користування землею, захищить всі права українського робітника, вона зробить його співвласником заводу. Забезпечить належне місце українській трудової інтелігенції⁴⁴.

Бандерівці в своїх листівках висувають наступні лозунги: "Геть Москву й Берлін", "Геть імперіалізм", "Хай живе визвольна боротьба поневолених народів!", "Хай живе самостійна соборна Українська держава"⁴⁵.

Для здійснення поставлених завдань українські націоналісти намітили наступні заходи:

- створити й розбудити в усіх українських селах самостійницько-революційну організацію, якою є ОУН під проводом Степана Бандери;
- гуртувати національно свідомий актив села й міста з усіх шарів українського народу, інтелігенції, селянства, робітників, молоді й жіночтва ...
- створити сильний протиукраїнський фронт національної солідарності українського міста й села, робітників, селян і інтелігенції;
- використовувати всі можливості, щоб творити й готовити українську військову силу⁴⁶.

Так в 1944 – 1946 роках у Південних областях України було здійснено арештів:

Область	Загальна кількість заарештованих (осіб)	У тому числі зарештовані бунівці (осіб)	% бунівців з області від загалу заарештованих по Україні членів організації	% бунівців від загалу заарештованих по області
Миколаївська	2939	161	0,6	5,5
Одеська	3763	120	0,4	3,2
Херсонська	1927	80	0,3	4,2

У 1945 році статичний звіт у фондах ДА СБУ-К включав розділ третій "Про ліквідацію організації ОУН-УПА, в якому є дані по областях півдня в загальній таблиці областей України"⁴⁷.

Область	Кількість ліквідованих організацій	Кількість засуджених учасників	Кількість арештів по районі ліквідованих організацій	% від загальної кількості арештів
Миколаївська	9	14	19	4,1
Одеська	-	-	9	1,2
Херсонська	1	6	27	3,5

До вищої міри покарання серед арештованих було засуджено в Одеській області 5 чоловік. На категорні роботи відправлено в Одеській області – 19 чоловік, Херсонській і Миколаївській по 3 чоловіки.

Таким чином, керівництво ОУН із перших днів Великої Вітчизняної війни намагалось створити осередки своєї організації на південноукраїнських землях.

Деякою мірою ім це вдалося. Південна похідна група в складних умовах німецько-окупаційного режиму знайшла в містах і селах націоналістів, спираючись на яких, і було створено окремі осередки ОУН.

Основну діяльність місцеві націоналісти спрямовували на пропаганду ідей українського націоналізму шляхом проведення відповідних бесід, розповсюдження листівок. Широко використовувалися місцеві організації "Просвіти" та окремі окупаційні газети, в редакції яких було влаштовано своїх людей. Проводилися різні культурно-освітніцькі заходи з метою залучення місцевого українського населення до осередків ОУН.

Боротьба оунівців проти німецьких окупантів та радянської влади на Півдні України являла собою лише початкові прояви у спробах розгорнути масовий рух опору окупантам.

Жертви каральних заходів німецьких окупантів органів, щодо оунівців, були незначними. Судячи по тому, що вони все ж були, іх можна оцінити як відлуння західноукраїнських.

Література:

1. Косик В Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів – 1993; Сергійчик В ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К. – Дніпро – 1996; Кенті А В Нариси історії організації українських націоналістів в 1941 – 1942 рр – К – 1999.
2. ЦДАГОУ, ф. КМФ – 8, оп. 2, спр. 376, т. 1, арк. 14
3. Там же
4. ЦДАВО України , ф. 3833, оп. 1, спр. 210, арк. 7.
5. Там же, арк. 8 – 9.
6. Там же
7. Біліченко С П ОУН на Миколаївщині 1942 – 1944 рр // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнологія. Культура. Нові дослідження" – М – 1997. – Т. 2. – С. 81
8. Там же – С. 82.
9. Архів СБУ в Миколаївській області, спр. 12301, 12316, т. 1, спр. 13406.
10. Архів СБУ в Миколаївській області, спр. 12301, арк. 297.
11. Городянська-Іванчишин. Спогади про участь в південній похідній групі ОУН, 1941-1943 // Альманах "Гомону України за 1997 рік" – Торонто – Канада – С 155 – 156.

- 12 Дуда А., Старин В. Буковинський курін в боях за українську державність 1918–1944. – Червень 1997. – С. 82.
13. Там же – С. 420.
14. Архів СБУ в Миколаївській області, спр. 12316, спр. 12301; спр. 12846, спр. 13406.
15. Архів служби безпеки в Миколаївській області, спр. 12316, т 1, арк. 158.
16. Друмов ВІ. Діяльність похідних груп ОУН та українського визвольного підпілля на Півдні України в 1941 – 1944 // Історія Півдня України від найдавніших часів до сучасності: проблеми національного, політичного соціального, економічного, технічного, правового, релігійного та культурного розвитку – Миколаїв – Одеса – 1999 – Т. 2 – С. 188.
17. Друмов ВІ. Українське підпілля в 1941 – 1944 на Миколаївщині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти – Київ. – 1999. – С. 141.
18. Косик В. Україна і Німеччина в Другій Світовій війні – С. 220.
19. Там же – С. 539.
20. Архів СБУ в Миколаївській області, спр. 12301, арк. 297, спр. 12316, т 1, арк. 158, т 2 арк. 104, 123, спр. 13406, арк. 146.
21. Зайцев Ю.О. Між двома війнами // Радянське Прибужжя. – 1996. – 1 червня.
22. ЦДАГОУ ф. 57 оп. 4, спр. 173 арк. 14
23. Там же, арк. 127.
24. Зайцев Ю.О. Героям – Слава // Український південь. – 1997. – № 16.
25. Забуттю не підлягає Нариси. Спогади. Оповідання. – Херсон. – 1994. – С. 88–89.
26. Марчук Л. Вони боролися не за правду, а проти Гітлера // Останній сталінський удар – Херсон. – 1997. – С. 51.
27. Там же.
28. Останній Сталінський удар. – 1997. – С. 53.
29. Там же.
30. Архів служби безпеки в Херсонській області, спр. 4504, арк. 109.
31. Там же, спр. 5767, арк. 2.
32. Марчук Л. Вони боролися не за правду, а проти Гітлера // Останній сталінський удар (Херсон). – 1997. – С. 54.
33. Архів служби безпеки в Херсонській області, спр. 8067, арк. 14.
34. Останній сталінський удар – С. 55.
35. Там же.
36. Косик В. Україна і Німеччина в Другій Світовій війні – С. 113.
37. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносов Ю.О. Історія України – К. – 1992. – С. 434.
38. Косик В. Україна і Німеччина в Другій Світовій війні. – С. 529.
39. Там же – С. 550.
40. Лебедєв М. Українська повстанська армія, її діяльність у визвольній боротьбі українського народу за Українську Соборну Самостійну державу – Частина I – Німецька окупація України – Дрогобич. – 1993. – С. 33.
41. ЦДАГОУ, ф. 3833, оп. 3, спр. 2, арк. 85.
42. Там же.
43. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 10.
44. Там же
45. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 115, арк. 8 – 9.
46. Там же, ф. 62, оп. 1, спр. 227, арк. 121.
47. ДАМБУ – К, ф. 42, спр. 51, арк. 12.

Позиция ООН: как решается арабо-израильский территориальный спор

Говоря о целях национальной стратегии современного Израиля и национальных потребностях палестинцев, нельзя не вспомнить о двух вопросах, ответы на которые искало и продолжает искать развивающееся государство во-первых, в каких территориальных пределах может существовать Израиль, и, во-вторых, как соотнести векторы национальных интересов в арабо-еврейских отношениях.

Казалось бы, что резолюции ООН четко выявляют основные позиции международного сообщества в решении этих вопросов и с ними следовало бы согласится. Однако, можно ли считать подобные решения абсолютными, если одна из непосредственно участвующих сторон проявляет несогласие или выражает свое сомнение политическим и вооруженным протестом?

Палестинская проблема вызывает пристальное внимание не только у политиков, но и в научных кругах. При этом политическая и научная оценка позиций ООН по данному вопросу имеет особое значение, так как от этого зависит степень доверия к целям и методам миротворческой деятельности международной организации.

Рассматривая деятельность ООН на Ближнем Востоке, А. Бакланов отметил, что "при всем разнообразии причин, приведших к появлению негативных тенденций, просматривается и нечто общее – это прежде всего дефицит доверия, отсутствие продуманных, соответствующих развитию обстановки, другими словами – реально "работающих" методов решения имеющихся проблем [1]", а далее добавляет "... в последние годы в рамках ООН значительно расширилась практика и накопился качественно новый опыт в вопросах поддержания мира. Вместе с тем ... не удалось создать достаточного надежного механизма превентивного разблокирования такого рода ситуаций [2]" Следует заметить, что А. Бакланов видит основной механизм решения ближневосточных проблем и арабо-израильского конфликта, в частности, в развитии двухсторонних мер ограничения агрессии: "... повышение эффективности и диапазона политico-дипломатических функций существующих механизмов, в первую очередь ООН, Совета Безопасности" и "... создании адекватных механизмов на региональном уровне [3]".

Территориальную проблематику палестинского региона в международных отношениях затрагивает в своих исследованиях Д.И. Шевелев [4]. Однако, наибольший интерес в этом плане представляет работа Е.Д. Пырлина [5], посвященная эволюции палестинской проблемы. Он пытается дать анализ современному состоянию арабо-израильского противостояния и оценить перспективы дальнейшего развития отношений между двумя противоборствующими сторонами. Е.Д. Пырлин считает, что данная ситуация, возникшая вокруг палестинских территорий, имеет достаточно долгую историю. В ее разрешении значительное место должна занимать международная позиция. Так как на сегодняшний день Палестина уже не является территориальной единицей какого-либо одного государства, а право на национальное возрождение двух конфликтующих народов, установленное международными комиссиями, за прошедших сто лет подвергалось неоднократной переоценке, то необходимо сосредоточить внимание на справедливости самого территориального урегулирования [6].

Еще ранее роль деятельности ООН в разрешении ближневосточного кризиса рассматривалась в работах М.Е. Хазанова. Он отмечает, что ближневосточный конфликт, в центре которого находится палестинская проблема, нуждается в абсолютном международном контроле при главенстве ООН. Во избежании доминирования единичного интереса какой-либо стороны, особенно в условиях идеологической

борьбы Востока и Запада, наиболее удачным М.Е. Хазанову представляется ситуация, при которой над палестинскими территориями будет установлен международный "протекторат", гарантировавший бы равнозначное удовлетворение национальных потребностей как арабов-палестинцев, так и израильтян [7]

Довольно интересно оценивает международный фактор в палестинской проблеме итальянский политический деятель Антонио Рубби в своей работе "Палестинский марафон". Изучая историю арабо-израильского конфликта, во многом, конечно, с позиции национальных интересов палестинцев, автор монографии отмечает, что ситуация на Ближнем Востоке "...омрачается все более беспокоящим бездействием международного сообщества ООН, как это случается теперь почти во всех сложных ситуациях ... была отодвинута на задний план... [8]" Фактически, по мнению А. Рубби, главным действующим участником мирного урегулирования в Палестине стали США: "... после встреч в Осло и Вашингтоне израильско-палестинский вопрос целиком был отдан на откуп Соединенным Штатам [9]" При этом главной причиной раскручивания "внутренней пружины" израильско-палестинского конфликта и его источником он считает небрежное отношение международных лиц к палестинской проблеме.

Радикальную точку зрения предлагает израильский историк Й. Недава [10]. Изучая истоки зарождения израильской государственности Недава указывает, с одной стороны, на достаточную справедливость международного решения, а, с другой, на преимущественное право еврейского народа обладать и распоряжаться территориальными благами Земли Израиля.

Само собой разумеется, что при рассмотрении ближневосточной проблемы, как ее арабо-израильского аспекта, так и палестино-израильского, невозможно найти однозначную позицию. Даже если речь идет о третейском участии (деятельность ООН, Европейского Союза, США или любой другого участника) в конфликте спорных моментов будет достаточно. Поэтому все большую актуальность приобретает необходимость исследовать накопленный опыт по урегулированию данного конфликта основного инициатора мирных процессов – Организации Объединенных Наций.

Анализируя юридическую базу ООН по отношению к палестинской проблеме, можно условно назвать три различных подхода в решении данного вопроса.

В основе *первого подхода* лежит Докладная записка Англо-американской комиссии по разделу Палестины 1946 года, рекомендовавшая создание в Палестине двух независимых государств по национальному признаку, арабского и еврейского, с выведением Иерусалима в самостоятельную территорию. Исходя из этого подхода, принимается первая по Палестине резолюция, а также "Декларация Независимости" провозглашенная в зале тель-авивского музея Давидом Бен-Гурионом 14 мая 1948 года.

"... На этом основании мы, члены Народного Совета, представители еврейского населения Страны Израиля и Сионистского движения, собрались в день окончания британского мандата на Палестину и в силу нашего естественного и исторического права и на основании решения Генеральной Ассамблеи ООН настоящим провозглашаем создание Еврейского Государства в Стране Израиля - Государство Израиль [11]"

Согласно же резолюции ООН № 181 от 29 ноября 1947 года территория новоиспеченного государства Израиль определяется границами, которые охватывали почти 54 % территории Палестины, включая весь Негев и часть района Мертвого моря. Но определенная в резолюции территория не включала в себя Иудею и Самарию, Западный берег Иордана, являвшиеся, по основным позициям сионистов, религиозными и историческими частями Эрец-Израэля (Земли Израиля). Такое соотношение по представлению советской делегации, сыгравшей не последнюю роль

в создании Израиля, было наиболее приемлемым [12]. Однако, несмотря на явные, с сионистской точки зрения [13], несоответствие с историческими притязаниями, еврейская сторона приняла эти условия.

В этом решении ключевое положение звучало достаточно оправданно: "Независимое Арабское и Еврейское государства и специальный международный режим города Иерусалима должны быть созданы в Палестине через два месяца после окончания эвакуации вооруженных сил страны-мандатария, но ни в коем случае не позднее 1 октября 1948 года [14]". По поводу Иерусалима было решено, что "город Иерусалим учреждается как отдельная единица, пользующаяся специальным международным режимом, и будет под управлением Организации Объединенных Наций [15]".

Данное положение ООН имело широкое применение на всем протяжении истории Израиля. Взаимоотношения между Израилем, с момента его создания и до сегодняшнего дня постоянно, и внешним миром находятся в постоянной необходимости доказать право на существование в пределах имеющихся границ. Тот факт, что правительство Израиля изначально признало условия разделительной комиссии и первой резолюции по Палестине подтверждается рядом документов, в числе которых и обращение к президенту США агента Временного правительства Израиля от 15 мая 1948 г. "Мой дорогой г Президент я имею честь уведомить Вас, о том, что государство Израиля было объявлено как независимая республика в пределах границ, одобренных Генеральной Ассамблей Организации Объединенных Наций [16]".

В основу *второго подхода* заложена идея невмешательства во внутренние дела суверенного государства, если это не угрожает независимости другого, и миротворческая миссия (разрешать споры мирными способами) самой организации [17]. Особенностью юридического решения ООН является то, что принимаемые ею резолюции носят очевидный рекомендательный характер [18]. Поэтому Великобритания, являвшаяся "страной-мандатарием", и которая должна была подготовить условия для плавного перехода Палестины в новое качественное состояние, фактически саботировала решение ООН [19].

Принимая во внимание такое соотношение сил арабская сторона отвергает сионистский план раздела Палестины, и тут же прибегает к силовому решению вопроса. На следующий же день после принятия резолюции ООН о разделе Палестины "арабы начали обстреливать еврейские автобусы, нападать на еврейские кварталы в смешанных городах и поджигать и их дома [20]" В арабских странах начали формировать "Армию спасения". Мандатные власти нисколько не препятствовали проникновению ее отрядов в Палестину [21]. Против еврейского населения начали проводится террористические акции.

Логика предыдущих событий и опыт действий Лиги наций предполагают создание специальной наблюдательных или согласительных комиссии. Однако, специальная комиссия ООН, которая должна была осуществить раздел Палестины, не была создана.

Юридическая неопределенность статусного положения Палестины, ослабление британского влияния и возрастающее противостояние арабов и евреев, создают благоприятную ситуацию для возникновения нового или абсолютно Еврейского, или абсолютно Арабского государства. Значение в этом случае имело силовое превосходство той или иной стороны.

В результате последовавшей за этим войны и израильских захватов в июнь-ноябре 1948 года государство Израиль заняло 80% Палестины, причем границы его, хотя и имели довольно странную конфигурацию, делали государство управляемым и обороняемым. Арабам-палестинцам же вообще не досталось территории, только

лишь Сектор Газа и Западный Берег под иорданским управлением

Попытки Израиля добиться урегулирования отношений с арабами за счет территориальных уступок положительных результатов не принесли. Арабы отказываются от прямых переговоров с израильтянами.

Вопрос о войне, возникшей в Палестине между арабскими государствами и государством Израиль, был поставлен на обсуждение Совета безопасности 22 мая 1948 года. Совет принимает малоэффективную резолюцию [22], содержащую лишь призыв к перемирию. Арабская сторона отвергла призыв. И военные действия продолжились.

Для соблюдения условий резолюции сессия ООН направила комиссию по посредничеству во главе с графом Ф. Берналоттом. Комиссия предложила правительствам арабских государств и государству Израиль следующие предложения [23]:

- * создать союз арабского (включая арабскую часть Палестины и Трансиорданию) и еврейского государства;
- * союз должен координировать не только экономические мероприятия, но и вопросы внешней политики и обороны;
- * установление надзора ООН за еврейской иммиграцией;
- * предполагалось значительное территориальное изменение: включение Негевса в пределы Транс Иордании и взамен этого присоединение всей Западной Галилеи к Израилю.

В период после первой арабо-израильской войны, результаты которой значительно расширили территорию государства, возникла необходимость восстановить нарушенные условия о территориях. Следует заметить, что в этом проявилась некоторая неспособность ООН и ее структурных институтов, отставать от своих решений. А также показала необходимость более внимательно относиться к возможным изменениям в политической и международной обстановке вокруг Израиля.

Понимая слабость своего влияния на решение арабо-израильского противостояния, ООН прибегает к созданию согласительных комиссий по Палестине, которые должны были бы периодически организовывать переговоры и искать пути примирения [24]. Этот метод лег в основу *третьего подхода*.

За период с 1949 года по 2001 год между арабской стороной и Израилем проведено несколько десятков переговоров санкционированных как ООН, так и отдельными "третейскими" странами (от переговоров на острове Родос, 12 января 1949 года). Но ни одно из них не принесло желаемого мира на Ближнем Востоке.

Итак, три подхода, каждый из которых возник под давлением меняющихся обстоятельств, проявляют себя в течении всей истории арабо-израильского противостояния. Избежать нарастающего кризиса или хотя бы снизить его накал практически не удавалось. Дипломатические и политические меры воздействия на ситуацию получали подкрепление только после применения военных сил. Успехи израильской армии в прошедших войнах заставили считаться с собой арабских противников. Но из пятидесяти лет существования Израиля только последние десять дают возможности говорить об успехах миротворческой работы и наметившемся проглаживании территориального вопроса.

Окончание холодной войны и снятие идеологического противостояния в ближневосточном регионе улучшило ситуацию и даже, в некоторой степени, сделала отношения между арабскими государствами и Израилем более прозрачными. Однако, даже это десятилетие не позволило ООН принять более решительную позицию. Как отметили А. Козырев и Г. Гатилов, "на негативный счет "холодной войны" надо зачислить то, что из-за продолжительного кризисного состояния ООН в целом ряде

случаев не удавалось использовать механизмы этой Организации для предотвращения конфликтов и кровопролития [25]". Лишь участие крупных мировых держав и стран арабского региона в деятельности ООН отвечают надеждам на относительное урегулирование отношений.

Сегодня арабо-израильский конфликт практически полностью переместился за палестино-израильский ракурс. Принимаемые после последней арабо-израильской войны Советом Безопасности ООН резолюции по палестинскому вопросу всецело подтверждают сложность сохраняющейся ситуации, что проявляется порой в их противоречивости.

Как же сегодня решается этот пятидесятилетний территориальный спор? Одна из последних резолюций ООН даёт исчерпывающий ответ на поставленный вопрос: "выразив свою поддержку ближневосточному мирному процессу и усилиям по достижению окончательного урегулирования между израильской и палестинской сторонами и настоятельно призываю обе стороны содействовать этим усилиям... [26]". А далее предлагает принять меры по обеспечению безопасности в регионе "...призывает Израиль, оккупирующую державу, строго соблюдать свои правовые обязательства и свои обязанности в соответствии с четвертой Женевской конвенцией о защите гражданского населения во время войны от 12 августа 1949 года... [27]" Согласно положениям международного права (резолюция ООН № 181) Израиль действительно выступает как оккупирующая держава, однако уже не вызывает сомнений и тот факт, что для Израиля покинуть территории – означает лишиться стратегически важного положения. В связи с этим, ООН признает существующее территориальное положение, но выступает за сохранение прав местного населения.

Таким образом, разногласия между арабами и евреями, возникшие еще в период мандата, а в какой-то мере и последующие военные успехи Израиля, создали непреодолимую брешь в арабо-еврейских отношениях. Позиция ООН в этом вопросе неизменно находится на условиях мирного процесса урегулирования и постоянного рекомендательного надзора за событиями в Палестине. Корректины в характер рекомендаций вносили лишь меняющиеся взаимные требования палестинцев и израильтян по отношению удовлетворения национальных и территориальных потребностей.

Литература.

1. Бакланов А. События на Ближнем Востоке требуют реальных мер доверия // С 15.
2. Там же - С 21.
3. Там же - С 20-21.
4. Шевелев Д.И. Палестинская проблема в международных отношениях: к вопросу о генезисе // Вестник Белорусского университета. Серия №3. История. - 1998. - №3.
5. Пырлин Е.Д. 100 лет противоборства. Генезис. Эволюция, современное состояние и перспективы: решения палестинской проблемы. - М.: РОССПЭН, 2001. - 480 с.
6. Там же - С 412.
7. Хазанов М.Е. ООН и ближневосточный кризис - М.: Международные отношения, 1983. - С 157.
8. Рубби А. Палестинский марафон - М.: Международные отношения, 2001. - С 9.
9. Там же - С 10.
10. Недава Й. Кто изгнал британцев из Эрец-Израэль: источники и факты / Пер. с иврита Еф. Бауха.- Израиль: Яир, 1991.- 324 с.
11. Israeli Declaration of Independence, May 14, 1948.

12. Стрижков Ю ССР и создание Государства Израиль // МЖ - 1995 - №11-12 - С 94-97
13. Хазанов М.Е. ООН и ближневосточный кризис - М. Международные отношения, 1983. - С. 23-24
14. Partition of Palestine United Nations Resolution 181, November 29, 1947
15. Там же.
16. Letter From the Agent of Provisional Government of Israel to the President of the United States, May 15, 1948
17. Устав Организации Объединенных наций от 24 октября 1945 года
18. Симановский С.И., Стрепетов М.П. Израиль - М. Международные отношения, 1995. - С. 131, Вэрер Р. Израиль Повод для недовольства Тайна Вызов / Пер С нем Е Королевой - Новгород Центр АГАПЕ, 1996. - С. 27
19. Недава Й. Кто изгнал британцев из Эрец-Исраэль источники и факты / Пер с иврита Еф Бауха - Израиль Яир, 1991. - С. 23
20. Там же - С. 31
21. Там же - С. 31-32
22. United Nations Security Council Resolution 49, May 22, 1948
23. Звягельская Е., Ладейкина В. Путь к миру на Ближнем Востоке - М. Международные отношения, 1974. - С. 44.
24. Блищенко И.П., Кудрявцев В.Д. Агрессия Израиля и международное право - М. Международные отношения, 1970. - С. 12.
25. Козырев А., Готилов Г. Система миротворчества ООН: проблемы и перспективы // МЖ - 1990. - №11 - С. 92
26. United Nations Security Council Resolution 1322, October 7, 2000
27. Там же.
28. Сафончик В. Объединенные Нации, национальные процессы и локальные конфликты // МЖ - 1995. - №3 - С. 96-104

В. О. Остапенко

"Хрущовізм" – як соціально-політичне явище в історії України

Період хрущовщини на Україні не слід обмежувати періодом "відліги". Для нашого народу він почався ще з довоєнних років, а з 1953 р просто вийшов на новий рівень. Спроба розуміння його, як явища соціально-політичного буде результативною лише за умови його порівняння зі сталінізмом. Так, був "сталінізм"—чітка, жорстка і жорстока політика стрибків на, як здавалося, недосліжні висоти. Йому на зміну приходить "хрущовізм"—політичний спорт, теж стрибки,—але стрибки одночасно у різні боки. Не було ніколи і не буде такого виду спорту, цей вид спорту неможливий. Але ж і політика—це мистецтво неможливого, саме тому в ній усе і можливе. Щоб зрозуміти хрущовізм, треба спробувати зрозуміти, ким був М. С. Хрущов, яким він був напередодні свого піднесення, у період злету та в останній період своєї політичної кар'єри. Політичний портрет Хрущова періоду 1938-1953рр не відзначається строкатістю. Він скоріше є одноманітно-безлико-сірим. Основними штрихами до нього у цей час є абсолютна відданість вождю (Й. В. Сталіну), абсолютна покора вождю, намагання в усьому додогодити вождю, передбачити думки останнього та вгадати його бажання. Чим можна пояснити безлику одноманітність Хрущова у ці часи? Мабуть, єдиним намаганням вберегти своє життя за будь-яку ціну, залишившись біля підніжжя радянського "олімпу". Ціною ж за його безпеку стало владарювання М. С. Хрущова на Україні, ціною у самого широкому розумінні цього слова. Ця ціна включала:

- колективізацію в Західній Україні;
- боротьбу з українським "буржуазним націоналізмом" (кампанія цькування О. Довженка, Ю. Яновського, А. Малишка та ін.);
- кампанію по укрупненню колгоспів: перші свої "досліди" з цієї проблеми Хрущов поставив в Україні невдовзі після завершення війни;
- таємний указ від 21 лютого 1948р Верховної Ради СРСР (прийнятий, знову ж таки, з ініціативи керівника КПУ);
- керівництво кампанією боротьби з "космополітами-антипатріотами";
- ліквідацію УГКЦ—репресії та переслідування юніатів;
- масові депортациі населення Західної України.

Тобто, можна сказати, що це була ціна, яку Україна та її народ заплатили за збереження життя Хрущова. Результатом такого "керівництва" республікою для Микити Сергійовича стала повна й абсолютна довіра Сталіна—наближення до "вождя усіх часів і народів". Після вище сказаного логічним буде питання, чи був у Хрущова досвід, що став би йому в нагоді у період керівництва супердержавою, якою СРСР став у результаті перемоги у Другій світовій війні. Відповідь може бути більш негативною, ніж позитивною. Й. В. Сталін не сприяв набуттю М. С. Хрущовим такого досвіду з тієї простої причини, що не розглядав його кандидатуру як можливого наступника. Спадкоємцями вождя могли стати О. Вознесенський чи О. Кузнецов, В. Молотов чи Л. Берія, Г. Маленков... але в жодному випадку не Хрущов. Історія ж розпорядилася по-своєму. Можна сказати, що Микита Сергійович прийшов до влади випадково. Причини цього слід шукати у бажанні (яке вже стало звичкою) залишитися живим. До того ж він зміг обдурити "стару гвардію" у вересні 1953р (приспистів іншю пильність, продовюючи грati роль простачка). У 1955р Молотов і Ко ще раз пропустили свій шанс, не скориставшись фактичним провалом цілінної еполеї. Тому бачиться логічним і те, що "стара гвардія" не змогла згуртуватися й на ХХ з'їзді КПРС. Усі ці твердження—причини є вірними, але вірним є також і ствердження того факту, що Хрущов прийшов до влади невипадково. На користь цієї тези може служити ряд чинників.

- він добре володів навичками апаратних ігриць;
- об'єктивно країна потребувала якісно нового лідера і народ сподіався на полегшення свого становища;
- тільки Хрущов розумів, що потрібно робити, чого потребують держава і народ:
 - а) не дати абсолютно відстать від світових прогресивних тенденцій (економічних)
 - б) необхідність спробувати привідкрити "залізну завісу", знизити рівень міжнародної напруги,

в) розумів більш за інших потреби народу (мабуть, не розумів, а відчував).

Як відомо, свою політичну кар'єру М. С. Хрущов почав з ціліни і це було не випадковим. З одного боку ціліна мала дати імпульс розвитку всіх галузей сільського господарства, поштовх харчової та легкій промисловості, підвищити рівень життя народу, розв'язавши продовольчу проблему, підняти й розвинути запустілі окраїнні регіони СРСР. З іншого боку - мала для Першого секретаря вирішальне значення. Вона мала дати М. С. Хрущову загальнонародне визнання та неабиякий політичний капітал, відволікти народні маси від нужденного повсякденного життя, та стимулювати нову хвилю народного ентузіазму (але тепер уже хрущовського, а не сталінського), зміцнити керівну роль КПРС (а значить і керівника) у суспільстві та підтримати комсомольські традиції. Внаслідок усього цього Хрущов мав отримати шанс випередити своїх суперників у боротьбі за владу, яка ще зовсім не завершилася і майбутнє було ще достатньо невіразним. Обернулася ж цілінна еполея непродуманою політикою, періодичними невроожаями (внаслідок хвороби ґрунтів),

піщаками буревіями, неефективним використанням фінансових і трудових ресурсів, економічним виснаженням колгоспів по всіх союзних республіках, украй поганюю організацією процесу збирання та збереження врожаю і тд і тп. Але, зазнаючи негативні наслідки цього найпершого дітища Хрущова у новій іпостасі, не слід забувати, що у разі приходу на вершину влади в СРСР не цієї людини, а, скажімо, Його "колеги" Л. Берії, становище в країні було б зовсім іншим. Були б:

концентраційні табори і особливі наради;

надзвичайні укази та закон "про колоски";

безмовність народу і абсолютна влада "вождя";

масові репресії і "шарашки";

абсолютна консервація системи (неосталінської) абсолютно науково-технічне і технологічне відставання СРСР від Західу;

абсолютно низький рівень життя основної маси населення і періодичні голоди—голодомори;

недалекоглядна політика у галузі науки та культури (згадайте період 1945–1953рр) та загальна деградація суспільства;

"третій" у Мавзолеї, і, мабуть, передчасний розпад СРСР з усіма витикаючими з цього наслідками—економічними, політичними та соціальними (незліченними людськими втратами насамперед). До цього треба сказати й про те, чого б не сталося.

Не сталося б

реформ;

демократизації суспільства;

"відлиги".

А цього вже уявили собі не можна. Говорячи про хрущовські реформи, маємо дали зупинитися на основному—причинах іхнього краху (основних, кардинальних реформ, що мали змінити економічну і політичну систему СРСР, пристосувавши її до нових світових реалій. Реформи Хрущова зазнали поразки не тільки тому, що консервативні сили змогли перемогти сили реформаторські (Хрущов—сталиніст переміг Хрущова—демократа), а тому що партійний і державний апарат, та й саме суспільство, ще не були готові до них. Командно-адміністративна система і хрущовські реформи були несумісними. Ось чому "хрущовізм" як концепція оновлення соціалізму і не відбувся. А чи могло статися навпаки? Однозначно—ні! І це можна зрозуміти, домалюювавши політичний портрет Хрущова, але тепер уже Хрущова—лідера великої багатонаціональної держави. Портрет стає строкатішим, набуваючи таких виразників, як:

- неврівноваженість;
- небажання рахуватися з думкою інших;
- суб'єктивізм у прийнятті рішень загальнодержавного значення;
- наполегливість і затітість;
- бажання зробити все швидко, одним махом;
- стремління зробити державу могутньою, а народ—щасливим;
- постійне бажання "оцінювати" людей новими реформами;
- небажання стримувати себе;
- відсутність чіткої перспективної та науко-обґрунтованої програми дій;
- відсутність уміння добирати кадри (і друзів);
- нерозуміння дії законів розвитку суспільства та економіки;
- намагання звільнитися від страху самому та звільнити від нього народ;
- небажання й острах сказати народу всю правду;
- абсолютна віра в себе та обраний курс.

• віра в справедливість і нормальність фактичного створення власного культу

Не дивлячись на що, з повною упевністю можна стверджувати, що історія у вересні 1953р та у червні 1957р зробила правильний вибір. Але з такою ж упевністю можна сказати, що вибір міг бути і кращим. Хоча ця теза поступається попередній, тому що історія не знає і не терпить умовностей. І все ж таки, як би там не було, але зміни відбулися. Чому в такому деформованому, спалюженному та незавершенному вигляді? Тому, що іншими вони бути і не могли, оскільки їх проводив такий лідер, як М С. Хрущов.

Хрущов же

не міг довести реформи "до ума"—вони були його продовженням,

не зміг зруйнувати адміністративно-командну систему, бо сам на ній тримався (Горбачов зруйнував не систему, а державу);

намагався оновити систему, пристосувавши її для людей, але система відштовхнула людей від нього;

не розбирався глибоко у тих процесах, які необхідно було започаткувати чи змінити;

над ним тяжів він Сам,

вважав, що народ "безпомилково" уславлює його (але як же тоді бути зі Сталіним?),

"скинув" тирана, щоб створити Себе, але Себе не створив: рабство своє вирішив перетворити у рабське відношення інших до себе. Ось це і стало основною причиною поразки "хрущовізму", який показав свою повну неспроможність.

В. І. Дмитрук

Хто ж винен у ліквідації української греко-католицької церкви на Закарпатті?

"Радянізація" західноукраїнських земель і Закарпаття обумовила чітко організований і спланований наступ на Українську греко-католицьку церкву. Формальним приводом для цього стали співробітництво УГКЦ з фашистською окупантською владою, підтримка "українського буржуазно-націоналістичного підпілля", використання будь-якої можливості для створення соборної, незалежної Української держави. Крім того, УГКЦ була українською національною церквою, носієм української національної ідеї.

Втілюючи в життя план ліквідації греко-католицької церкви на Галичині, вище партійно-державне керівництво СРСР і УРСР, радянські спецслужби не залишили поза увагою і Закарпаття, де УГКЦ мала тривали і усталені традиції та сильні позиції. Характерно, що наступ на УГКЦ в цьому регіоні розпочався ще наприкінці 1944 р. Для цього за існуючим звичаєм використовувалося зорієнтоване на Москву православне духовенство Яскравим прикладом цього є лист заступника єпископа і адміністратора православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії, ігумена Ф. Сабова, ігумена Свято-Миколаївського монастиря, архімандрита О. Коболюка та інших до Й. Сталіна від 18 листопада 1944 р., в якому говориться про те, що місцеве населення свою долю пов'язує лише з Москвою [1].

Конкретніше сформулювала свою позицію делегація православного духовенства Мукачівсько-Пряшівської єпархії, очолювана Ф. Сабовим у м. Москві 7–13 грудня 1944 р. Вона звернулася до патріаршого місцевістителя, митрополита Алексія з проханням про підтримку Російською православною церквою перед Синодом Сербської православної церкви їх клопотання про передачу православної Мукачівсько-Пряшівської єпархії в канонічне підпорядкування Московській патріархії [2].

Про необхідність надання широкої допомоги спархії висловлювався у своєму листі до голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР Г Карпова від 11 жовтня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по УРСР П.Ходченко, який зазначав, що без цього буде неможливим піднести авторитет православної церкви в регіоні [3]. Причому, втручання владних структур у церковні справи давало бажані для них результати. Якщо в жовтні 1944 р на Закарпатті налічувалося 88 православних парафій і 463 греко-католицьких, то з другої половини 1946 р вже відповідно – 152 і 399 [4]. Підтримка православних парафій була одним із обов'язків місцевих партійних та радянських органів [5].

Можна навести ряд інших прикладів, які свідчать про те, що у ствердженні православ'я на Закарпатті в усьому домінували лише вольові рішення. Зокрема, в серпні 1946 р на прохання патріарха Алексія був переданий РПЦ Успенський монастир на Чернечій Горі в м. Мукачевому. Повідомляючи про це заступника голови Ради Міністрів України Л.Корнійця, голова Ради у справах РПЦ при союзному уряді Г.Карпов писав "Видучення Успенського монастиря (у греко-католиків – авт.) буде сприяти зміцненню православної церкви в Закарпатській області і дасть можливість покласти початок руху за розрив унії з Ватиканом і возз'єднання уніатської церкви з православ'ю" [6]. Уже наступного року в Успенському монастирі було бучно відзначено свято Успіння за участю ієрархів РПЦ, гостей із зарубіжних православних церков [7]. Це повинно було яскраво продемонструвати, що православ'я на Закарпатті поступово набирає силу, знаходить все більше своїх прибічників. Разом з тим, у своїх внутрішніх документах вище політичне та місцеве керівництво республіки, апарати уповноважених рад у справах релігійних культів та Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР не могли не визнати, що "... в Закарпатській області рух до переходу в православ'я призупинено" [8].

Що готові були протиставити владні структури міцні і впливовій позиції УГКЦ в Закарпатській області? Про це ми довідуємось із звіту уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР, датованого січнем 1947 р., який передбачав цілий комплекс ідеологічних, організаційних та репресивних заходів [9]. Містив цей цинічний за своїм змістом документ один особливий пункт – пункт 16, в якому ставилася вимога: "Стосовно єпископа Ромжі і його оточення, необхідно вжити більш рішучих заходів" [10].

Результатом цієї вимоги стало те, що 27 жовтня 1947 р. на підводу, на якій іхав єпископ греко-католицької церкви Теодор Ромжі та ще кілька священиків, нахала військова автомашина, пасажир якої, на перший погляд, з незрозумілих причин утекла з місця події. Єпископ і його сподвижники з різними пораненнями були доставлені до Мукачівської лікарні. Самопочуття владики визначалося лікарями як цілком задовільне, і раптом у ніч на 1 листопада він помер [11].

Навіть неупередженим оком можна побачити, що травмування і смерть єпископа Теодора Ромжі, висвяченого за кілька днів до приходу на Закарпаття Червоної Армії, була невипадковою. Впливовий, авторитетний, енергійний, з широкими зв'язками у світі, він служив серйозною перепоною для реалізації планів владних структур і спецслужб з остаточного викорінення УГКЦ у регіоні. Підтримка десятків тисяч віруючих давала йому можливість рішуче відстоювати власні погляди, активно боротися за їхні права. Саме тому до єпископа Ромжі і було "вжито більш рішучих заходів", на яких наполягав офіційний Київ.

Характерно, що причетність до вбивства єпископа радянських спецслужб не викликала вже й тоді сумніву, споруджувала відверте обурення навіть у тих священнослужителів і віруючих, які перейшли в православ'я. Показовим у цьому плані є лист православних єпископів Західної України до першого секретаря ЦК

КП(б)У, Голови Ради Міністрів України М.С.Хрущова, датований січнем 1948 р. У ньому говорилося “Ми, відповідаючи перед Великим Патріархом Всієї Росії за розвій молодої православної церкви на західних землях України і Закарпаття, занепокоєні фактом, що дуже нашкодив православ’ю. А саме, всім вже відомий упланований органами МДБ Закарпатської області напад на тамтешнього єпископа католицької церкви Теодора Ромжу осінню 1947 р., коли від побоїв чотирьох (нападників – *авт.*) єпископ не умер, то ті самі придумали таке Повідомили міську лікарню про випадок, що, мовляв, автомашина наїхала на підводу, де іхав єпископ і ще шість чоловік духовенства. Хворих було завезено до лікарні, де єпископу стало легше, він, як зізнались свідки, попросив вина і закурив папіроску. Боючись компрометації, органи МДБ наказали уколом струїти єпископа Теодора. Одна медсестра зі східних областей це зробила, не допускаючи нікого з місцевої медичної обслуги. Після уколу єпископ серед крику загинув” [12].

У першій половині 1947 р. М.Хрушов, як свідчить П.Судоплатов у нещодавно опублікованих мемуарах, звернувся до Й.Сталіна та міністра державної безпеки СРСР В.Абакумова з проханням ліквідувати верхівку греко-католицької церкви на Закарпатті і перш за все Т.Ромжу. Принципова згода Й.Сталіна була отримана, після чого підготовка операції була доручена особисто міністру державної безпеки України С.Савченку. Перший її етап пройшов невдало для її організаторів. Наїзд військового автомобіля на підводу призвів лише до травмування єпископа. Тоді до Ужгорода прибув начальник токсикологічної лабораторії Міністерства державної безпеки СРСР Майрановський, який і передав медсестрі Мукачівської лікарні – агенту місцевого управління держбезпеки, ту фатальну ампулу з отрутою [13].

За проведення акції з ліквідації Т.Ромжі С.Савченко отримав підвищення і згодом опинився в Москві, заступаючи В.Молотова в Комітеті з інформації при Раді Міністрів СРСР. Водночас нові перспективи відкрилися в організаторів і координаторів роботи з ліквідації УГКЦ на Закарпатті. Упознаважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР П.Ходченко не приховував свого задоволення, заявляючи, що “до цього часу головним гальмом в успішному проведенні місіонерської роботи православної церкви серед віруючих уніатів був глава цієї церкви – єпископ Ромж, а значить з його смертю – це гальмо фактично усунене” [14].

Релігійна ситуація на Закарпатті активно обговорювалася на спільному засіданні рад у справах Російської православної церкви і релігійних культів при Раді Міністрів СРСР 29 жовтня 1947 р., тобто ще в ході операції з ліквідації Т.Ромжі. Прийнята з цього приводу постанова визначала: “Доручити голові Ради у справах Російської православної церкви т. Карпову Г.Г. переговорити з патріархом Московським і всією Русі Алексієм про заходи Московської Патріархії стосовно уніатської церкви в Закарпатській області УРСР” [15].

Наприкінці 1947 р. діяльність з ліквідації греко-католицької церкви на Закарпатті значно активізувалася. Інформації уповноважених рад у справах РПЦ і релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР нагадували за своїм змістом швидше зведення з театру бойових дій, ставили і вирішували питання передачі храмів православним громадам, кадрового зміщення зорієнтованих на контроль за релігією і церквою структурних підрозділів партійних та радянських органів [16].

Приблизно так само виглядав, погоджений з М.С.Хрущовим, “Календарний план проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви в Закарпатській області УРСР” на 1948 рік, який доводив, що наступ на УГКЦ вступив у свою завершальну стадію [17].

Безпосереднє керівництво реалізацією накреслених заходів покладалося на П.Ходченка, чиї дії регламентувалось розпорядження Ради Міністрів СРСР від 21

грудня 1947 р. №19002-рс, підписане заступником голови уряду К. Верошиловим [18], а також на архієпископа Львівського і Тернопільського та Мукачівсько-Ужгородського Макарія.

Маючи повноваження від органів державної влади та управління, Московської патріархії, архієпископ Макарій енергійно взявся за доручену справу Зокрема, він зініціював передачу РПЦ Ужгородського собору і капітули, де 26 лютого 1949 р. відправив свою першу архієрейську службу [19]. Одночасно з цим було заявлено про припинення діяльності єпархіального управління УГКЦ. Наскільки "добровільно" проходив цей процес розкриває у своєму дослідженні о. Даниїл Бендас: "Коли режимові стало зрозумілим, що о. Мурані (капітулярний вікарій – авт.) ніколи не пристане на іхні умови, голова Закарпатської обласної ради Іван Туряниця 14 лютого 1949 р. видав розпорядження про введення в дію рішення облвиконкому від 25 липня 1947 р. про передачу Ужгородського катедрального храму і всіх приміщень, якими користувались члени Мукачівської капітули, разом з усім рухомим майном, Російській Православній Церкві. 16 лютого місцеві урядовці разом з працівниками НКВС (МВС – авт.) увірвались в єпископські палати і намагалися брутальним способом змусити о. Миколу Мурані підписати складене ними послання (пізніше воно було розіслано всім греко-католицьким священикам) такого змісту: "Дорогі браття в Христі! Дня 16.11.1949 р. по прошенню вірників Катедральний наш храм в Ужгороді і здані єпархіального Правління передані во владені православної церкви..." [20]. Зрозуміло, що написати такого листа о. М. Мурані просто не міг. Цю версію підтверджує о. Стефан Бендас [21].

Примусова ліквідація капітули значно полегшила владним структурам реалізацію завдань з ліквідації УГКЦ на Закарпатті. Зокрема, відпала необхідність у розгортанні діяльності Ініціативної групи з возз'єднання греко-католицької церкви з православною, на керівника якої вже була підготовлена кандидатура архідиякона Іринея Кондратовича [22].

Загнані в кут греко-католицькі священики були змушені переходити в православ'я. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Вільховий констатував, що до другого кварталу 1949 р. возз'єднання Греко-католицької церкви з РПЦ завершилось. Хоча це було перебільшенням. Так, формально возз'єдналися з РПЦ всі 394 греко-католицькі парафії. Однак неоднозначну позицію займали священики. Лише 116 з 235 прийняли нав'язане рішення. Ідею возз'єднання не підтримав жоден із членів капітули, проти неї виступали монахи ордену Василія Великого, деякі благочинні [23].

Єдиним засобом в арсеналі партійних і радянських органів, спасслужб, щоб нейтралізувати непокірних, залишались репресії, які перманентно проходили починаючи з 1945 року. Тоді за грati потрапили прелат-protoієрей Мукачівської єпархії Олександр Ільницький, о. Стефан Фенцик, ієромонах Теофан Іван Скіба. У другій половині 1946 р. за сфальсифікованими звинуваченнями було заарештовано всім греко-католицьких священиків (до А. Азарій, Т. Дурневич, М. Мікула, І. Міня, М. Монди, І. Попович, С. Уйгелі, К. Феделеш). У 1947 р. цей трагічний список поповнило ще сім священиків. У 1948 р. органами державної безпеки було ув'язнено дванадцять священиків. Всього в 1945–1948 рр. жертвами репресій стало 32 греко-католицьких парохи [24]. Загалом же в жорна тоталітарної системи на Закарпатті потрапило близько 170 греко-католицьких священиків: 18 з них померли під час допитів, 147 – вивезено на заслання, 40 з них загинуло в концентраційних таборах [25].

За таких умов 35 священикам, що перейшли в православ'я, не залишалося ніякого іншого виходу, як 28 червня 1949 р. проголосити про ліквідацію Ужгородської униї 1646 р. та возз'єднання Греко-католицької церкви на Закарпатті з РПЦ [26]. Про цю

подію віруючі вперше довідалися лише 28 серпня 1949 р. на урочистому богослужінні в Мукачівському Свято-Миколаївському монастирі на Чернечій Горі, коли І. Кондратович проголосив що “... віднині й повік ми – православні чада святої Матері нашої Руської Православної Церкви” [27].

Однак і на цьому в справі ліквідації УГКЦ не була поставлена остання крапка. Рішення, прийняті 28 червня 1949 р., не визнавали священики і монахи Імстичівського греко-католицького монастиря. В уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР П. Ходченка залишилися такі враження про його відідування: “Виявляється, що це єдине місце в Закарпатській області, де ще з монахами-уніатами. Але що це за монахи! У мене склалося тверде переконання, що це скупчення українських буржуазних націоналістів і при тому не без того, щоб вони не мали певних зв’язків з бандерівцями, які просочуються сюди з суміжних західних областей...” [28].

Бив на сполох і уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Закарпатській області А. Шерстюк, що бомбардував своє київське і московське керівництво листами, в яких писав: “Після припинення діяльності епархіального управління уніатської церкви Імстичівський монастир став опорним центром стійких і активно протидіючих православній церкві уніатських священиків і уніатів взагалі...” [29]. Незабаром подані А. Шерстюком пропозиції стосовно монастиря у найкоротші терміни були проштамповані Закарпатським облвиконкомом, який 17 вересня 1949 р. виніс рішення №0360. За ним будівлі Імстичівського монастиря передавалися під монастир РПЦ [30].

Зліквидувавши греко-католицьку церкву на Західній Україні і Закарпатті, вище партійно-державне керівництво СРСР висунуло категоричну вимогу аналогічних дій і від тих країн, які після Другої світової війни опинилися в зоні його впливу.

Та все ж у листі голови Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карлова від 20 грудня 1949 р. наступнику М. Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникову говорилося, що “... деякі групи духовенства обмежились формальним возз'єднанням, вважаючи його тимчасовим, і тому зберігаючи деякі католицькі – латинські обряди, а окремі колишні уніатські священики навіть не припинили поминання римського папи...” [31].

Таким чином, говорити про ліквідацію УГКЦ було не лише передчасним, але й недоцільним. Українська греко-католицька церква, хоча й існувала в підпіллі, продовжувала жити і боротися за реалізацію своїх прав. Так, практично не припинялася широка петиційна кампанія, яку проводили католики східного обряду, починаючи вже з другої половини 40-х рр. На адресу вищого політичного керівництва, урядів СРСР та УРСР, засобів масової інформації, міжнародних організацій надходили десятки листів, у яких віруючі вимагали повернення відібраних храмів, звільнення з ув'язнення священиків, дозволу на проведення богослужіння.

Особливо посилилися заворушення серед католиків східного обряду в середині 50-х рр., коли із заслання почали повернутися греко-католицькі священики. На 6 серпня 1956 р. з 344 репресованих священиків УГКЦ в західній області України і Закарпаття повернулося 243 [32].

Незважаючи на категоричну заборону, звільнені з ув'язнення священики не полишили своїх вірних, здійснювали богослужіння, виконували необхідні треби.

Для того, щоб унеможливити діяльність священиків УГКЦ, реально відірвати їх від віруючих, застосовувалися найрізноманітніші заходи – від порушення кримінальних справ до адміністративного покарання.

У другій половині 40-х – першій половині 60-х рр. унаслідок активної протидії УГКЦ, відвертого невдоволення віруючими релігійна ситуація в Україні набула

загострення і нагадувала діжку з порохом. Будь-яка щонайменша іскра могла викликати вибух серед греко-католиків, які від незалежних від них причин були змушені обернутися в православ'я.

Отже, викладені матеріали дають підстави для таких висновків

- ліквідація Української греко-католицької церкви на Закарпатті була здійснена штучним шляхом з ініціативи вищого партійно-державного керівництва СРСР при найактивнішій участі радянських спецслужб, які використовували найрізноманітніші засоби впливу на священнослужителів і віруючих;
- активним учасником ліквідації УГКЦ на Закарпатті була Російська православна церква, яка співпрацювала з органами державної влади, фактично перетворившись на "гвинтик" тоталітарної системи;
- усі проведені акції повністю йшли в розріз із канонічними вимогами і досягалися лише шляхом насилля та залякування кліру і віруючих;
- у реалізації поставленої мети не останню роль відіграли репресії щодо священнослужителів і віруючих, які активно виступали проти нав'язаної згори ідеї возз'єднання Української греко-католицької церкви з Російською православною церквою;
- заходи вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, радянських спецслужб зрештою все ж не привели до остаточної ліквідації УГКЦ, оскільки остання продовжувала діяти в підпіллі, апелюючи до почуттів сотень тисяч своїх віруючих.

Література:

1. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 887, арк. 26–27
2. Там же, арк. 23–25
3. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 4, арк. 71–73
4. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 33, л. 57
5. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 24, арк. 149
6. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 114, л. 82
7. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 34, арк. 25
8. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 32, л. 43
9. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 15, арк. 107–109
10. Там же, арк. 108
11. Там же, спр. 26, арк. 94–95
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5069, арк. 587–588
13. Судоплатов П. Розвідка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля – М.: ТОО "Гея", 1996. – С. 300–301
14. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 34, арк. 60
15. ГАРФ, ф. 6991, оп. 1, д. 147, л. 71
16. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 19, арк. 36–44
17. Там же, спр. 49, арк. 20–24
18. Там же, спр. 48, арк. 5–6
19. Там же, спр. 64, арк. 10
20. Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Л., 2000. – №2. – С. 297
21. Там само. – С. 297–298
22. Волошин Ю. "Самоліквідація" Ужгородської униї. До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті // Людина і світ. – 1999. – №1. – С. 38
23. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 53, арк. 32
24. Бендас Д. Репресії радянської влади. – С. 290–299

25. Українська греко-католицька церква. – Л.: Логос, 1992. – С. 56.
26. Там же. – С. 55.
27. Волошин Ю. "Самопівідція" Ужгородської униї.
28. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 3, спр. 64, арк. 24–25.
29. Там же, спр. 75, арк. 26.
30. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 12, арк. 99.
31. Там же, арк. 3.
32. Там же, спр. 4263, арк. 204.

П. С. Григорчук, І. М. Романюк

Рух тридцятисічників в Україні:

Союзницька допомога селянству чи чергова політична кампанія?

На початку 50-х рр. ХХ ст. в українському селі гострою залишалась проблема кваліфікованих спеціалістів, особливо керівників господарств.

Рівень освіченості і спеціальної підготовки керівних кадрів колгоспів, МТС був скромним. Незадовільним в цілому залишався і якісний склад голів правлінь колгоспів. Так, на кінець 1953 р. 76 % голів колгоспів республіки не мали ні вищої, ні навіть середньої освіти, а більшість з них взагалі були практиками (1).

Негативно позначилося на розвитку колгоспного виробництва часта зміна керівних кадрів у колгоспах. Лише протягом 1952 р. змінилось 3 562 голів колгоспів, тобто кожний п'ятий.

Найбільша плинність кадрів була притаманна Волинській – 34,1 %, Житомирській – 31,3 %, Рівненській – 30,2 %, Ізмаїльській – 28,6 %, Станіславській – 27,2 %, Тернопільській – 25,5 %, Миколаївській – 24,1 %, Ворошиловоградській – 23,2 %, Запорізькій – 23,1 %, Сумській – 22,8 % областях (2).

Об'єктивні економічні і політичні умови розвитку колгоспного ладу постійно вимагали підвищення рівня керівництва колгоспами. Особливо гостро постало питання кадрів голів колгоспів в економічно відсталих господарствах, яких була в республіці абсолютно більшість. Багатьох з них потрібно було негайно звільнити як таких, що "завалили" роботу.

Саме тому в програмі політичних, організаційних і господарських заходів, намічених для проведення в життя з метою зміцнення сільського господарства, першочергова увага приділялась забезпеченням села кваліфікованими кадрами.

Вирішити такі завдання за рахунок місцевих кадрів у короткий термін було неможливо, оскільки не було для цього умов і ресурсів. Держава пішла давно перевіреним шляхом – перекиданням кадрів з міста.

Визначаючи першочергові завдання на селі, командно – адміністративна система приймає рішення про направлення з міста "тридцятисічників" на зразок моделі "двадцятитисічників" за часів колективізації. Це була чергова партійно-державна політична компанія.

25 березня 1955 р. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР опублікували звернення до всіх партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій, до робітників, інженерно-технічних працівників і службовців Радянського Союзу "Про надання допомоги колгоспному селу у зміцненні відсталоїх колгоспів керівними кадрами". В цей же день була прийнята і відповідна постанова за № 577 "Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами" (3).

Цією постановою планувалося надіслати з міст для зміцнення керівництва економічно відсталими господарствами 30 тисяч чоловік. Водночас встановлювалось, що головам колгоспів – тридцятитисічникам додатково до зарплати, отримуваної за

рахунок колгоспу, щомісячно виплачувалась допомога за рахунок держави в перший рік – 1 500 крб., за другий – 1 200 крб., за третій – 1 000 крб. З четвертого року роботи доплати відмінялась, оскільки припускалось, що за цей час колгоспи достатньо зміцнюють і будуть самі в змозі оплачувати працю голови колгоспу. Видатки з державного бюджету лише на видачу щомісячної грошової допомоги тридцятитисячникам за 1955 – 1956 роки склали 1 млрд 310 млн. крб. (4).

В Україні щомісячна заробітна плата без доплати становила у тридцятитисячників від 1 600 крб. до 850 – 500 крб. (5). Додатково постановою передбачилось надання одноразових матеріальних пільг, пов'язаних з побутовим облаштуванням тридцятитисячників у колгоспах, зокрема збереження виплати ім протягом перших трьох місяців заробітної плати за попереднім місцем роботи, оплати навчання на курсах тощо.

Радянська історична наука замовчувала той факт, що такі нічим не обґрунтовані пільги для одних викликали рішучий протест і незадоволення з боку у тих голів колгоспів, які не належали до категорії тридцятитисячників, хоча іхні господарства перебували у ненабагато кращих економіческих умовах.

Відбір кандидатів – тридцятитисячників мав характер масової політичної кампанії. В цілому по СРСР на кінець 1955 р. було подано більше 100 тисяч заяв, з них біля 22 тисяч в Україні при плані набору 4 100 (6). Саме стільки в республіці було визнано "економічно відсталими" колгоспів, хона на початок 1955 р. керівництво республіки вважало такими 1 603 господарства (7).

Подані заяви спочатку обговорювались на відкритих партійних зборах колективів підприємств і закладів. Потім кандидатури розглядались в райкомах, міськкомах і обкомах партії, де працювали спеціальні комісії відбору тридцятитисячників. Остаточне затвердження рекомендованих проходило в ЦК Компартії України.

Процес переміщення кадрів з міста на село мав цілий ряд організаційних труднощів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Більшість партійних органів віднеслась до цієї важливої справи формально.

Частина організаційних труднощів була викликана об'єктивними причинами. Вони полягали, перш за все, у стисливості строку відбору тридцятитисячників. За постановою від 25 березня 1955 р. цю роботу потрібно було завершити до 1 липня 1955 р. Причому за цей час їх потрібно було не лише відібрати, але і навчити на курсах і провести відповідне стажування.

Вся робота проходила як чергова ударна кампанія. Однак вкласти у визначений постановою термін не вдалося. Основна маса кадрів прибула в колгоспи восени 1955 р.

Поряд з чисто організаційними були і складнощі внутрішнього характеру. Одним з цих були вражаюча різниця у рівні життя міського і сільського населення.

В Україні, на жаль, лише кожний п'ятий з тридцяти тисячників мав спеціальну сільськогосподарську освіту. Близько 700 чоловік, або 20 %, були партійними працівниками, з них 293 – секретарями райкомів і міськкомів партії, 61 – працівниками обкомів і 6 осіб із апарату ЦК. Серед відібраних було делеговано до села 125 голів міськвиконкомів і райвиконкомів, 1 028 працівників промисловості і транспорту (8).

"Зміщення" відсталих колгоспів кадрами відбувалося в основному за рахунок внутрішніх обласних резервів, однак значна їх частина в порядку допомоги була направлена з інших областей. Так, в колгоспи західних областей України було направлено 1 042 тридцятитисячники (9), більшість з яких походила із східних областей.

Аналіз професійного складу тридцятитисячників показує, що на роботу в село направлялась значна частина людей, слабко обізнаних з сільськогосподарським

виробництвом. Враховуючи цю обставину, було передбачено проходження трьохтижневих курсів і двомісячного стажування у передових колгоспах республіки.

Такі курси в Україні були організовані при 14 вищих навчальних закладах і 9 середніх сільськогосподарських школах для підготовки голів колгоспів, а у Вінницькій і Кіровоградській областях – при обласних партійних школах (10). В основу їх роботи були покладені розроблені місцевими партійними органами спеціальні програми з врахуванням рекомендацій міністерства сільського господарства республіки.

Курси розпочали працювати на початку травня 1955 р. Після закінчення курсів багато тридцятитисячників проходили двомісячне стажування у передових господарствах для набуття на практиці досвіду керівництва господарствами. Всього таке стажування на кінець 1955 р. пройшли 1224 чол., продовжували набувати досвід – 1178, а 706 керівникам дозволялось працювати без проходження курсів і стажування. В Україні до осені 1955 р. 1 712 тридцятитисячників було обрано головами колгоспів, 26 – заступниками голів (11).

У цілому колгоспники зустріли посланців міста доброзичливо. Окрім із прибульців дійсно намагались підняти економіку господарства, покращити життя колгоспів.

Одним з перших тридцяти тисячників став голова Кіровоградської облспоживспілки М.І. Романов, який виявив бажання працювати головою колгоспу. Він був обраний на цю посаду в колгоспі ім. Кірова Новгородськівського району. Люди відчули в ньому справжнього господаря. А от районне і обласне керівництво не могло йому вибачити небаченої зухвалості. Так, виступаючи на пленумі обкому партії, він висунув пропозицію щодо зміни 12 статті Статуту сільгоспартії в частині того, щоб одержані за реалізацію продукції гроші не йшли до державного банку, а використовувались на цілі господарства. На думку Романова М.І., дія 12 статті стимулювала розвиток колгоспного виробництва. Він вимагав, щоб тракторні бригади, які розташувались на території колгоспів, були підпорядковані не МТС, а колгоспам. Партийне керівництво дорікало йому за те, що він видавав колгоспникам без рішення правління і загальних зборів продукти харчування, а також купував ім одежду і взуття за гроші господарства (12).

Однак такі керівники були у своїй більшості винятком, а не правилом. Недоліки у фінансуванні, бідність матеріально-технічної бази сільського господарства, незнання справи призвели до того, що тридцятитисячники здебільшого не впоралися з поставленими завданнями.

Агроном – економіст М.В. Радієнко, підsumовуючи роботу тридцяти -тисячників Вінницької області, писав міністрові сільського господарства: "Прихід до керівництва тридцятитисячників дав деяке покращення роботи колгоспів, однак для виведення їх у передові потрібні позиції, які сприяли б підвищенню трудової активності всіх колгоспників і всього сільського населення, незайнятого суспільно-корисною працею. Без підвищення вартості трудодія ... ніякі таланти керівників не ліквідують головних труднощів" (13).

Негативно позначилась на економічних показниках також велика плинність кадрів серед тридцяти тисячників. Її причини були різні. Одні були звільнені як такі, що не впоралися з роботою, і інші скомпрометували себе або "просто пішли". А це ж ти керівники, яких рекомендував на посаду сам Центральний Комітет Компартії України.

Лише протягом 1956 р. у Волинській області облишили посади 23 голів – тридцятитисячники як такі, що "звалили" роботу (14). Частина вибула за станом здоров'я й за віком, інші – за сімейними обставинами тощо. В Сумській області у 1958 р. працювало 228 тридцятитисячників, з них – лише 158 третій рік, тобто

фактично кожний третій учасник кампанії був звільнений протягом 1 – 2 років після прийняття постанови (15).

Отже, значна частина міських посланців, а серед них було чимало і випадкових людей, які не лише не знали специфіки роботи, але й менталітету самого селянства, займаючи керівні посади в колгоспах, виявилися необізнаними з сільським господарством. I, як правило, "наслідком" роботи таких "спеціалістів" було зубожиння господарств. На наш погляд, це був черговий ідеологічний фарс державної політики стосовно села, розрахований нашвидкоруч вивести з провалу сільське господарство і забезпечити переважаючий вплив міста на село.

Використана література

- 1 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) Ф. 1. Оп. 24 – Спр. 2807 – Арк. 344.
- 2 Там само – Спр. 2781 – Арк. 7.
- 3 КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК – К., 1981 – Т. 7 – С. 58 – 64.
- 4 Тюріна А. Тридцятитисячники // От Октября к строительству коммунизма – М., 1967. – С. 372.
- 5 ЦДАГО України Ф. 1. – Оп. 24 – Спр. 4720. – Арк. 57.
- 6 Там само – Спр. 4143. – Арк. 310.
- 7 Там само – Арк. 343.
- 8 Там само – Арк. 311.
- 9 Васильев В. З історії руху тридцятитисячників на Україні (1945-1960 pp) // Український історичний журнал – 1986. – № 8. – С. 77.
- 10 ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4143. – Арк. 311-312.
- 11 Там само – Арк. 312. – 313.
- 12 Там само – Арк. 341.
- 13 Тюріна А. Вказана праця. – С. 383.
- 14 ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. – 31. – Спр. 382. – Арк. 99.
- 15 Там само – Оп. 24. – Спр. 4720. – Арк. 57.

С. Г. Гузенков

Метричні книги: недооцінений різновид масових джерел (інформативний аспект)

Введення у науковий обіг поняття «масові джерела»

Поняття «масові джерела» було введено у науковий обіг лише наприкінці 1970-х років і одразу викликало неоднозначність трактувань. У радянській історіографії існувало два основних підходи до визначення поняття «масове джерело». І. Ковал'ченко визначав масові джерела як такі, що характеризують об'єкти дійності, які створюють певні суспільні системи з відповідними структурами і відбивають сутність і взаємодію масових об'єктів, що складають ці системи, а відповідно, властивості і стан самих систем [1]. Таке визначення майже не приймало до уваги природу масових джерел: майже нічого не говорилося про джерело, мова йшла лише про особливості явищ, які воно відображає [2]. Більш прийнятним, на наш погляд, є визначення Б. Літвака. Він трактував масові джерела як документи, саме виникнення яких пов'язане з повсякденністю в усіх її проявах, з елементарною необхідністю фіксації цих проявів, будених сторін соціального життя. Першим критерієм виділення масового джерела із загального комплексу джерел Б. Літвак називав ординарність обставин походження, іншою ознакою ординарності і другим критерієм

– однорідність, аналогічність або повторюваність змісту, третім – однотипність форми, що тяжіє до стандартизації, наявність законодавчо встановленого, а також звичаєм складеного, чи такого що складається, формуляру. Під формуляром він розуміє певний порядок фіксації або викладення змісту, порушення якого може змінити даний різновид документу. Параметри формуляру змістовні, тому його зміст формалізований, або легко піддається формалізації [3]. Однією з особливостей формулярів масових джерел Б. Літвак вважав їх наближеність до табличної форми, скорочення описової частини до п'яти – шести словесних формул з числовим вираженням [4].

Однак при різних підходах до визначення поняття «масові джерела» жоден з авторів не розглядав метричні книги як різновид масових джерел.

Метричні книги як різновид масових джерел

Користуючись визначенням Б. Літвака, який подає досить чіткі критерії визначення того чи іншого джерела як масового, можна скіоректізувати метричні книги як різновид таких джерел. Отже, згідно з визначенням, появу масових джерел пов'язана з появленням в усіх її проявах, з елементарною необхідністю фіксації цих відбивань, буденних сторін соціального життя. Виникнення метричних книг було пов'язано з необхідністю фіксації таких явищ як народження, шлюби та смерть. У Європі церковні записи в окремих парафіях почали з'являтися в VI ст. У XVI ст. церковні книги були вже розповсюджені по всій території Європи, у зв'язку з декретом Тридентського собору 1563 р., який установив обов'язковість ведення метричних записів. Протягом XVII–XVIII ст. над церковними записами поступово встановлювався контроль світської влади, а у XIX ст. у більшості західноєвропейських держав була введена цивільна реєстрація актів громадянського стану [5]. У Російській імперії світська влада не встановлювала свій контроль над церковними записами, але спонукала церкву до їх ведення. Перші спроби запровадження метричних книг у Росії відносять до 1702 р., коли з'явився наказ «Про подання до патріаршого духовного приказу парафіяльним священикам надільних відомостей про народженін та померлих», за яким священики Москви мали подавати щотижня відомості про випадки народжень та поховань [6]. У 1722 р. було запроваджено повсюдне ведення метричних книг православним духовенством імперії [7]. Метричні книги (або метрики) мали виконувати подвійну функцію: слугувати джерелом статистики та актами стану для всіх верств населення. Підтвердженням цьому слугують нормативні акти, що стосувалися ведення метричних книг. Так, у наказі від 20 лютого 1724 р. запровадження метрик пояснювалося бажанням Синоду «відати про кількість усієї Російської держави людей, що народжуються й одружуються, і помирають» [8]. У «Зводі законів Російської імперії» за метричними книгами закріплювався статус актів, загальних для всіх станів. Аналіз посилань «Зводу» на нормативні акти «Повного зібрання законів Російської імперії» дозволяє стверджувати, що метричні книги законодавчо були визнані актами, спільними для всіх станів, від моменту їх запровадження [9].

Незважаючи на те, що перші спроби запровадження метричних книг робилися ще у 1702 р. в рамках міста Москва, а в 1722 р. ведення метрик стало обов'язковим для православного духовенства імперії, законодавчо встановлений формуляр з'явився тільки у 1724 р. [10]. Регламентація порядку ведення метричних книг, зміни та доповнення до формуляру проходили протягом тривалого часу. Так, тричасна форма метрик (про народжених, одружених та померлих) була затверджена у 1831 р. (наказ №4397), ведення метричних книг на друкованих аркушах було запроваджене у 1806 р. (наказ №22118), порядок внесення виправлень у метричні книги було затверджено у 1802 р. (наказ №20266а) [11]. Формуляр, встановлений у 1724 р., існував до 1838 р.

Про це, зокрема, свідчить Синодський наказ від 7 травня 1806 р. «Про форму метричних книг». Тоді Синод дозволив друкувати аркуші для метричних книг не тільки у Синодальній Типографії в Москві, а й в губернських типографіях за формами, установленими наказом №4480 від 20 лютого 1724 р. [12]. Від того часу наказів, що стосувалися формулляру, Синод не вдавав. Новий формулляр, який пройснував аж до ХХ ст., було затверджено синодським наказом №10956 від 7 лютого 1838 р. «Про ведення метричних книг за новими формами» [13]. До цього часу вдавалися накази, що лише уточнювали інформацію, яка мала заноситись до метрик. Так, у 1726 р. наказ вимагав реєструвати вік померлих [14]. Після наказу Синоду, ухваленого у 1779 р., до першої частини метричної книги скрімкою графою стали вписувати дату хрещення народженого, а до графи з підзаголовком «У кого народився» записувалась інформація про «воспресія» – хрестного батька або матір [15].

Кожна з частин метричної книги, за формулляром 1838 р., складалася з декількох граф, що містили у собі, як правило: 1) сам факт події народження (хрещення), вінчання або смерть; 2) дату події; 3) становість і віросповідання; 4) місце проживання; 5) імена тих, із ким пов'язана подія [16].

Записи кожної з частин метричної книги містили у собі декілька характеристик особи, якот вони стосувалися:

1. Указували територіальну принадлежність особи (мешканець населеного пункту). Детальне зазначення географічних координат: губернія – повіт – волость – населений пункт – характерне для записів подій, пов'язаних з особами, що мешкали поза межами парафії, у метричній книзі якої здійснено запис. Для осіб, які проживали у межах парафії, записи, як правило, обмежувалися зазначенням населеного пункту, часто без деталізації губернії, повіту і тін.

2. Станову принадлежність особи, іноді із зазначенням соціальної стратифікації всередині стану (державний селянин, селянин-власник, поміщицький селянин). У ряді випадків станова принадлежність особи замінювалася на професійну (учитель земської школи, жандарм і тін.).

3. Родову принадлежність особи: власне ім'я, по батькові, яке у ряді випадків замінювалося ім'ям батька і словами «син», або «дочка», та прізвище. Okрім прізвищ, могли зазначатися й вуличні прізвиська, які у запису позначалися словесними формуллюваннями «вони ж» або «по-вуличному».

4. Конфесійну принадлежність

5. Розділи «Про одруження» та «Про померлих» містили вікову характеристику особи.

Таким чином, метричні книги відповідають критеріям, висунутим Б. Літваком для визначення масових джерел: ординарності обставин походження (пов'язані з фіксациєю будених явищ), однорідності, аналогічності або повторюваності змісту (записи кожної з частин містять ряд тотожних характеристик), наявності законодавчо встановленого формулляру, а значить – можуть бути визнані такими.

Історія дослідження джерела

З часу запровадження інформація метричних книг використовувалася державними органами, виявлялися основні недоліки інформації метрик. Йдеться перш за все про інформацію статистичного характеру. Оскільки ведення метричного обліку було покладено на церкву, правила ведення метричних книг, форми метрик, екстрактів, утворених на їх основі, та первинна обробка статистичного матеріалу здійснювалася Синодом. Результати ведення метричного обліку населення у формі щорічних екстрактів і відомостей повідомлялися безпосередньо по церковній вертикалі: із парафії дані поступали до консисторії, яка обробляла й узагальнювала інформацію з усіх підвладних парафій і відправляла її до Синоду, та іншими органам влади, що мали

право згідно з існуючим законодавством отримувати інформацію подібного роду (Військова колегія, губернські та центральні статистичні управління, лікувальні управи, органи державної влади різного рівня). Органи світської влади мали право безпосереднього доступу до результатів метричного обліку населення. Про це свідчить, зокрема, наказ №12061 «Про вимогу відомостей з усіх губерній про кількість душ і поміщиків, про створення у Санкт-Петербурзі при церквах священиками відомостей і генеральних табелів про народжених, померлих, одружених і про подання їх у Святійший Синод доober-прокурорських справ», виданий Сенатом [17]. На основі метричних книг відбувалася перевірка ревізій, які проводила світська влада [18].

У дореволюційний період дослідженнями метричних книг займалися вчені статисти. Операючи статистичними даними, вони вивчали і першоджерело статистики – метричні книги. Дослідження цього періоду можна поділити на дві групи.

1) Такі, що базувалися на метричних книгах. Серед цієї групи можна виділити «Таблицы смертности и рождаемости киевского населения, составляемые по метрическим книгам санитарным врачам Т.Е. Маковецким», які видавалися у 1880-х роках [19], роботу С. Новосельського «Смертность и продолжительность жизни в России» [20].

2) Такі, що створювалися за допомогою опосередкованих даних (церковних екстрактів, зроблених на основі метрик). Серед цієї групи можна назвати роботи Л. Бессера та К. Баллода «Смертность, возрастной состав и долговечность православного населения обоего пола в России за 1851–1890 гг.» [21], Г. Архангельського «Влияние неурожаев на браки, рождаемость и смертность в европейской части России» [22].

Серед важливих висновків стосовно дослідження метричних книг як джерела – виділення загального недоліку метричних книг – реєстрація церковних обрядів (хрещення, вінчання та поховання), а не самої події, яка призводить до втрати частини інформації (до метрик не потрапляють мертвонароджені, немовлята, поховані до хрещення, особи, що не мають права на поховання за церковними обрядами (наприклад, самогубці); можливість занесення до списку новонароджених осіб, хрещених у дорослу віці, наприклад, представників інших конфесій, які прийняли православ'я), зробленого С. Новосельським [23] та виділення трьох категорій відомостей (безсумнівно достовірні, достовірні, але недостатньо повні, неповні) стосовно лімерлих у метричних книгах, зроблених Т. Маковецким [24], та ряд інших.

У радянський період у рамках пануючих підходів історики приділяли увагу вивченню і застосуванню джерел, із яких можна було здобути інформацію з соціально-економічної історії, з питань класової боротьби і тін. У дослідженнях з історичної демографії перевага надавалася таким джерелам, як ревізійні казки, переписи, які містили узагальнену інформацію по великих регіонах. Згадки про метричні книги зустрічалися частіше в істориків статистики і обмежувалися, як правило, констатацією фактів запровадження церковного обліку населення та несправного ведення метричних книг духовенством. Серед робіт подібного плану можна назвати «Історию отечественной статистики (краткий очерк)» А. Гозулова [25], «У истоков демографического изучения России» Е. Васильєвої [26] та ряд інших.

Серед робіт із проблем народонаселення, написаних істориками, можна виділити «Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX вв.» В. Кабузана, в якій автор торкнувся проблеми історії джерела, зробив висновки щодо його інформативних можливостей (установлення станової принадлежності; прізвища, імені, по батькові, дати народження, смерті, вінчання особи, а також причин смерті та місця поховання

в кожній пафії) [27].

Розробка метричних книг як джерела з історичної демографії проводилася вченими Естонії під керівництвом Х. Паллі. Серед його публікацій російською мовою – «Методика использования метрик в историко-демографических исследованиях» [28] та «О некоторых методических вопросах обработки источников по исторической демографии ЭССР на ЭВМ» [29]. Застосовуючи метод відтворення історії сімей (BIC), вчений намагався довести можливість здобуття корисної інформації з джерела [30] та спростувати думку, що дані про природний рух населення, отримані за допомогою метрик, не є достовірними [31]. Однак, через трудомісткість метод BIC не отримав поширення.

У 1990-ті роки відбулися значні зміни в історичній науці. Вчені отримали можливість застосовувати різні підходи у дослідженнях. Бурхливий розвиток інформаційних технологій надав можливість використовувати найсучасніші комп’ютерні методи, новий поштовх отримали такі напрямки, як квантизативна історія (застосування кількісних методів) та кліметрика (історична інформатика) [32]. Глобальна мережа Інтернет стала невід'ємною частиною науково-дослідного процесу [34]. Змінилися й напрямки історичних досліджень. Почали розвиватися вивчення локальної історії, реконструкція мікроісторичних процесів у масштабах окремих поселень, пафій. Нові підходи дозволили ширше застосовувати у дослідженнях метричні книги. Можна виділити ряд напрямків серед робіт цього періоду:

1. Дослідження джерелознавчого плану. Серед них можна назвати такі праці «Метрические книги как источник по истории народонаселения Алтайского края» В. Владімірова, В. Плодунової, І. Сіліної [35], «Метрические книги как историко-демографический источник» [36] В. Владімірова, І. Сіліної, «Основные разновидности массовой документации местных учреждений Русской Православной церкви XVIII – XX вв. и разработка прикладных методик их использования для изучения христианской жизни в России (к постановке проблемы)» М. Нечаєвої [37], виконану у рамках Інтернет-проекту «Атлас исторического христианства России», «Некоторые предварительные итоги изучения метрических книг на севере России. Туксинский приход „Олонецкого уезда“ С. Кащенко, С. Смірнової [28], «Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст.» І. Лимана [38].

2. Дослідження демографічного характеру на основі метричних книг. Серед них можна виділити проведені виключно на матеріалах метричних книг «Холера 1848 года в Олонецком уезде (по материалам метрических книг)» [39], «К вопросу о влиянии эпидемий на смертность в Карельской деревне во второй половине XIX в.» С. Смірнової [40], «О точности учета младенческой смертности в метрических книгах Карелии» М. Маркової [41], та проведені з використанням метричних книг і додаткових джерел «Опыт применения когортного анализа при изучении демографических процессов в Олонецкой губернии (1810–1918 гг.)» П. Менухової [42], «Белорусская микропопуляция в XVIII–XIX вв.» [43], «Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII – первой половине XIX вв.» В. Носевича [44], «О специфике смертности в малом российском городе на начальном этапе индустриализации» О. Варфоломеєва, С. Філімончука [45].

Географічно більшість досліджень проводиться в Росії, з них переважна більшість – членами російської гілки Асоціації «Історія і комп’ютер», частина – в Білорусі, і менша частина – в Україні.

Серед досягнень цього періоду: метричні книги визнані різновидом масових джерел, розроблені нові методики обробки джерела (з тому числі й комп’ютерні) та виявлення і подолання основних недоліків джерела (лакун, неточностей і т. ін.). Разом

із тим у більшості досліджень метричні книги використовувались лише як джерело з історичної демографії, решта їх інформаційних можливостей не використовувалася.

Інформативні можливості джерела

Кожна з трьох частин метричних книг (про народжених, одружених та померлих) має величезні інформативні можливості, із яких у дослідженнях використовувалася лише незначна частина. Далі наведені інформативні можливості кожної з частин джерела, виявлені при дослідженні метричних книг Півдня України і можливі обмеження щодо використання інформації.

Із частини І «Про народжених» можна отримати інформацію про кількість, стать народжених, про народження близнят, трійнят, незаконнонароджених. Однак, вона може бути неповною, оскільки записи метрик представляють собою реєстрацію здійсненого церковного обряду. До списку могли потрапити діти, батьки яких не мешкали у населеному пункті, а опинились тут через певні обставини (з'ясування яких на основі вивчення лише матеріалу метричних книг неможливе), діти, яких привозили хрестити у церкву населеного пункту, де мешкали хрещені. Так само можна припустити, що певну частину дітей, народжених у населеному пункті, який досліджується, могли хрестити в іншому місці і вони занесені у метрики інших парафій. Існує також вірогідність, що до списку хрещених немовлят могли потрапити особи, хрещені у зрілому віці (наприклад, евреї, мусульмани, сектанти і т.ін.) [46].

Аналізуючи відповідність імен народжених святцям, можна простежити традиції надання імен дітям у населення регіону [47]. Однак, існує вірогідність, що до метричних книг при хрещенні заносились лише імена, зазначені у святцях, а у житті особа мала інше ім'я, під яким вона у подальшому значилася у документах, у тому числі – у метричних книгах [48].

Співставляючи дані про день народження і хрещення, можна встановити традиції хрещення дитини, дізнатися, на який день після народження батьки хрестили дитину [49]. При цьому існує можливість, що дані про народження заносилися без фактичного підтвердження (із показань тих, хто хрестив), а тому можуть бути невірними. На це, зокрема, свого часу звертав увагу Синод [50].

Спираючись на дані про хрещення однієї дитини, близнят та трійнят можна встановити традиції вибору хрещених для одного, двох, трьох дітей. Дослідження показують, що для однієї дитини традиційно обирали двох хрещених (батька і матір), а для близнят і трійнят їх кількість могла різнятися (окрім хрещених батько і хрещена матір, один хрещений батько і різні хрещені матері для кожного з народжених) [51].

На основі даних про соціальний статус та місце проживання батьків і хрещених можна встановити контакти між різними соціальними групами, мешканцями різних населених пунктів, показати їх у динамічному розвитку, а саме представників яких соціальних груп та населених пунктів запрошували стати хрещеними своєї дитини представники різних соціальних груп (переважаючої соціальної групи) населеного пункту, який досліджується. При цьому слід зауважити, що у метрики скоріше заносилася принадлежність особи до певного стану, яка не відбивала соціальної стратифікації всередині станів, а тому у записах за один рік по одному населеному пункту можуть зустрічатися позначення типу «селянин», «державний селянин», «стимчаково-зобов'язаний селянин» одночасно, а тому виділення соціальних груп потребує зауваження додаткових джерел [52].

При записі прізвищ батьків могли фіксуватися і їх вуличні прізвиська, що дає змогу простежити зміну та утворення прізвищ. Проведення подібних досліджень можливіше при наявності метричних книг по парафії за тривалий період без лакун, за умови, що сім'я, про яку йдеся, постійно мешкала на території населеного пункту, і представники неодноразово здійснювали церковні обряди у своїй парафії.

Дослідження подібного роду також вимагають задучення інших джерел.

Із частини II «Про одружених» можна здобути інформацію про кількість шлюбів, вибір пори року для одруження, кількість повторних шлюбів, шлюбний вік чоловіків та жінок. При цьому необхідно зауважити, що так само як і в частині «Про народжених», до списку одружених могли потрапити люди, які лише реєстрували шлюб у церкві досліджуваного населеного пункту, а мешкали в іншому. Існує також в'рогідність того, що мешканці досліджуваного населеного пункту реєстрували шлюб у іншій парafii [53].

На основі даних про вік, становість та місце проживання нареченого і нареченої можна реконструювати модель вибору шлюбних партнерів за віком (на рівні старше-молодше), за належністю до стану, соціальної групи (представники яких станів, соціальних груп найчастіше одружувались між собою), за місцем проживання (із мешканцями яких населених пунктів та регіонів найчастіше укладалися шлюби). Також існує невелика можливість отримати дані про шлюби православних з представниками інших конфесій. Дослідження дозволяють виділити такі типи шлюбних контактів мешканців одного населеного пункту між собою, між представниками досліджуваного населеного пункту та інших населених пунктів регіону, та із мешканцями інших регіонів України, між мешканцями населеного пункту та російських губерній [54].

Аналізуючи дані про становість наречених та поручителів, можна реконструювати моделі шлюбної поведінки населення регіону (вибір поручителів за станом та місцем проживання). На основі досліджень можна виділити такі випадки стосунків поручителів та молодят (за місцем проживання): наречений, наречена та поручителі з обох боків мешкали в одному населеному пункті, з одного населеного пункту був наречений (наречена) та поручителі з обох боків, наречений брав поручителів зі свого населеного пункту, наречена – зі свого, поручителі у нареченого (нареченої) були з різних населених пунктів, наречені з різних населених пунктів і брали поручителів із третіх населених пунктів, поручителі у нареченого (нареченої) були з іншого населеного пункту [55].

Із частини III «Про померлих» можна отримати інформацію про кількість померлих (з розподіленням за статтю та віком). Аналізуючи дані про день смерті та поховання, а також про місце поховання, можна відновити поховальні традиції населення регіону, причини смертності, які зазначалися окремою графою. Вивченю смертності на матеріалах метричних книг присвячено чимало робіт. Основними недоліками інформації з цієї частини метрик вважають недостовірність зазначення причин смерті. Адже облік вівся духовенством, яке не мало спеціальної медичної освіти і не могло точно встановити, від чого померла особа. Більш-менш достовірними вважаються відомості про випадки неприродної смерті (убивства, нещасні випадки і т. ін.). Окрім того, до метричних книг про померлих могли не потрапити немовлята, які померли до хрещення, особи, над якими не здійснювалося поховання за обрядом православної церкви, наприклад, самогубці, що позбавляються християнського поховання. Так само до частини могли потрапити мешканці інших населених пунктів, регіонів, які померли і поховані у досліджуваному регіоні. Окрім того, священик міг здійснювати обряди у декількох населених пунктах, фіксуючи усю інформацію у одній книзі [56].

Таким чином, з метричних книг можна здобути багатопланову інформацію. Умовно її можна поділити на такі групи:

1) інформація історико-демографічного характеру (рівень народжуваності, кількість шлюбів, шлюбний вік населення, географія шлюбних міграцій, рівень смертності, розподілення смертності за віковими та статевими групами),

2) інформація етнографічного характеру (традиції хрещення дитини (відповідність імені дитини святцям, вибір дня хрещення дитини (інтервал між народженням і хрещенням), вибір хрещених для однієї дитини, близнят, трінят, незаконнонароджених), шлюбні традиції (обрання пори року для одруження, другий, третій шлюби, моделі обрання наречених та поручителів); практика утворення прізвищ, уживання вуличних назвиськ).

3) інформація соціального характеру (контакти між різними групами населення, контакти між різними населеними пунктами (на основі даних про обрання нареченого чи нареченої, хрещених та поручителів).

Здобуття всіх груп інформації може стати перспективним напрямком дослідженів і призвести до перегляду думки про метричні книги лише як на малоінформативне джерело з історичної демографії

Література

1. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма – М. Наука, 1979 – С 6
2. Источниковедение Теория История Метод Источники российской истории: Учеб. пособие/И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева – М.: РГГУ, 1998 – С.332.
3. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX вв – М: Наука, 1979 – С.7.
4. Литвак Б.Г. Приемы формализации содержания массовой документации и реестры (по материалам XIX в.) // Археографический ежегодник за 1977 год. – М.: Наука, 1978 – С.230.
5. Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России – Петроград: Типография Министерства Внутренних Дел, 1916. – С.9-10.
6. Там же -С.41
7. Полное собрание законов Российской империи (Далі – ПСЗ) – Т. VI Собрание I №4022 – Санкт-Петербург, 1830 - С. 707.
8. ПСЗ – Т. VII Собрание I. №4480. - С 260-267.
9. Свод законов Российской империи постановлением государя императора Николая I составленный Издание 1857 г – Т.9 – Санкт-Петербург В типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. - С.303.
10. ПСЗ – Т. VII Собрание I №4480 - С.266-267.
11. Свод законов Российской империи постановлением государя императора Николая I составленный Издание 1857 г – Т.9 – Санкт-Петербург В типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. - С 303-305.
12. ПСЗ – Т. XXIX Собрание I. №22118 -С 254
13. ПСЗ – Т. XIII Собрание II. №10956 -С.91-92.
14. Васильева Э. У истоков демографического изучения России // Прошлое и настоящее демографии – М.: Статистика, 1990. – С.11-19.
15. Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.7. – К., 2001. – С.201.
16. Владимиров В.Н., Плодунова В.В., Силина И.Г. Метрические книги как источник по истории народонаселения Алтайского края) // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/krug/histdem/8.html> -С.143.
17. ПСЗ – Т. XVI Собрание I. №12061 -С.572.
18. Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX вв. – М.

- Изд-во АН СССР, 1963 - С 99.
- 19 Таблицы смертности и рождаемости киевского населения за 1880 год, составленные санитарным врачом 3-го участка Т.Е. Маковецким. - К., 1881
 - 20 Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. - Петроград: Типография Министерства Внутренних Дел, 1916. - С 9-10.
 - 21 Бессер Л., Баллод К. Смертность, возрастной состав и долговечность православного народонаселения обоего пола в России за 1851-1890 годы // Записки Императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению. Сер.8. - Т1. - СПб., 1887
 - 22 Архангельский ГИ Влияние неурожаев на браки, рождаемость и смертность в Европейской России. - К., 1887. - 56 с.
 - 23 Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. - Петроград: Типография Министерства Внутренних Дел, 1916. - С 45-47.
 - 24 Таблицы смертности и рождаемости киевского населения за 1880 год, составленные санитарным врачом 3-го участка Т.Е. Маковецким. - К., 1881. - С 1-2.
 - 25 Гозулов А.И. Очерки отечественной статистики (Краткий очерк) - М.: Государственное статистическое издательство, 1957. - С 12-13.
 - 26 Васильева Э. У истоков демографического изучения России // Прошлое и настоящее демографии. - М.: Статистика, 1980. - С. 18-22.
 - 27 ПСЗ - Т XVI Собрание I №12061. - С 572. - С 99.
 - 28 Палли Х. Методика использования метрик в историко-демографических исследованиях // История СССР. - 1982. - №1. - С. 87-93.
 - 29 Палли Х.Э. О некоторых методических вопросах обработки источников по исторической демографии ЭССР на ЭВМ // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. - М.: Наука, 1977. - С. 82-98.
 - 30 Палли Х. Методика использования метрик в историко-демографических исследованиях // История СССР. - 1982. - №1. - С. 83.
 - 31 Палли Х.Э. О некоторых методических вопросах обработки источников по исторической демографии ЭССР на ЭВМ // Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях. - М.: Наука, 1977. - С. 87.
 - 32 Бородкин Л.И. Историческая информатика: этапы развития // <http://hist.dcn-asu.ru/new/inform.shtml>
 - 33 Владимиров В.Н. Internet для историка: утверждение новой парадигмы // <http://aik.barnaul.ru/aik/internet/4.shtml>
 - 34 Владимиров В.Н., Плодунова В.В., Силина И.Г. Метрические книги как источник по истории народонаселения Алтайского края // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/krug/histdem/8.html>
 - 35 Владимиров В.Н., Силина И.Г. Метрические книги как историко-демографический источник // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/71.html>
 - 36 Нечаева М.Ю. Основные разновидности массовой документации местных учреждений Русской Православной церкви XVIII - XX вв и разработка прикладных методик их использования для изучения христианской жизни в России (к постановке проблемы) // <http://aiflash.narod.ru>
 - 37 Кащенко С.Г., Смирнова С.С. Некоторые предварительные итоги изучения метрических книг на севере России Туксинский приход Олонецкого уезда // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/23/61.html>
 - 38 Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України

- другої половини XVIII – першої половини XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів – Т.7. – К., 2001. – С.201
- 39 Смирнова С.С. Холера 1848 года в Олонецком уезде (по материалам метрических книг) // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/krug/histdem/4.html>
- 40 Смирнова С.С. К вопросу о влиянии эпидемий на смертность в Карельской деревне во второй половине XIX в. // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/82.html>
- 41 Маркова М.А. О точности учета младенческой смертности в метрических книгах Карелии // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/77.html>
- 42 Менухова П.А. Опыт применения когортного анализа при изучении демографических процессов в Олонецкой губернии (1810-1918 гг) // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/78.html>
- 43 Носевич В.Л. Белорусская микропопуляция в VIII-XIX вв. // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/74.html>
- 44 Носевич В.Л. Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII – первой половине XIX вв // Компьютер и историческая демография Сборник научных трудов. – Барнаул, 2000. – С.173–198.
- 45 Варфоломеев А.Г., Филимончик С.Н. О специфике смертности в малом российском городе на начальном этапе индустриализации // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/23/60.html>
- 46 Новосельский С.А. Смертность и продолжительность жизни в России. – Петроград: Типография Министерства Внутренних Дел, 1916. – С.42
- 47 Свод законов Российской империи постановлением государя императора Николая I составленный. Издание 1857 г. Т.9. – Санкт-Петербург: В типографии Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии - С.201.
- 48 Канищев В.В., Кончаков Р.Б. Социальная история и компьютер (опыт совершенствования методологии исторического познания) // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/21/53.html>
- 49 Лиман І. Метричні книги як джерело з церковного устрою Південної України другої половини XVIII – першої половини XIX ст // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.7. – К., 2001. – С.203.
- 50 ПСЗ. – ТХХ. Собрание І. №14948.-С.883-884.
- 51 Гузенков С. Відновлення соціальної історії сіл Південної України за допомогою метричних книг // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження – Т.3. – Збірка наукових праць – Одеса, 2002. – С.339–340
- 52 Гузенкова С. До питання про методику обробки метричних книг // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів. – Т.7. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Запорізьке відділення, 2001. – С.334–338.
- 53 Гузенков С. Відновлення соціальної історії сіл Південної України за допомогою метричних книг // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження – Т.3. – Збірка наукових праць. – Одеса, 2002. – С.339–340.
- 54 Там же.
- 55 Там же
- 56 Маркова М.А. О точности учета младенческой смертности в метрических книгах Карелии // <http://www.aik.barnaul.ru/aik/bullet/26/77.html>.-С.160.

Демократизація як фактор суспільних трансформацій
в Україні у добу перебудови

Трансформація радянського суспільства розпочалася як типова революція "згори" - у квітні 1985 р. на Пленумі ЦК КПРС новим керівництвом на чолі з М. Горбачовим було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни. Гасло "прискорення" веде свій родовід від класичної радянської формули, популярної на рубежі 50-60-х рр. "Наздогнати і перегнати", яка в свою чергу сягає доби перших п'ятирічок, часу становлення командної системи. З огляду на це, певною мірою закономірно, що на початковому етапі запропонована концепція перетворень радше натякала на необхідність та доцільність радикальних змін у суспільстві ніж пропонувала його негайне оновлення революційним шляхом. Комплекс заходів на початковому етапі трансформації суспільства не був системним і стосувався перш за все економіки, його суть полягала в удосконаленні реально існуючих процесів, у виправленні окремих деформацій соціалізму, у більш повній реалізації його потенційних можливостей.

Лише згодом під тиском обставин поступово відбувається суттєва переоцінка цінностей, зміна орієнтирів та підходів до вирішення суспільних проблем, центр ваги у реформаційному процесі дедалі більше починає зміщуватися з економічної сфери у політичну. Важливою віхою на дорозі прозріння став ХХVII з'їзд КПРС (лютий 1986 р.), який прийняв "нову редакцію" програми партії, з якої було усунуто завдання побудови основ комунізму до 1980 р. і, водночас, проголошено курс на удосконалення соціалізму. Крім того, на цьому партійному форумі М. Горбачов висунув два принципово важливих для подальшого розвитку суспільства гасла: "широка демократія" і "гласність".

Горбачовський варіант демократизації це політичний курс радянського керівництва, що мав на меті шляхом певного пом'якшення режиму та забезпечення під контролем партії доступу народу до важелів влади подолати синдром відчуження громадян від держави, підняти їх суспільну активність (активизувати "людський фактор"), розширити соціальну базу перебудови, створити сприятливу атмосферу для подальшого реформування суспільства. Першочерговими завданнями вважались відновлення ролі Рад, як органів політичної влади, розвиток внутрішньопартійної демократії, демократизація економічного управління, забезпечення міцної законності, захист суспільства від зловживань влади, підвищення соціальної активності народу та рівня участі громадян у житті суспільства, перетворення профспілок на справжнього захистника інтересів трудящих та ін.

У середині 80-х рр ради залишалися, як і у попередній період, лише декоративним фасадом держави. Фактично вони не мали ні реальної влади, ні достатньою кількості авторитетних кваліфікованих кадрів, ні розвинутої власної інфраструктури. Через значну кількість партійних документів у цей час проходить теза про те, що "деякі партійні комітети допускають підміну радянських органів" [1]. Насправді це явище було не винятковим, а масовим, і воно переконливо свідчило про тотальнє усунення рад від реальних важелів влади. Своєрідною ширмою для цього стала практика спільних постанов та рішень з питань, які цілком стосувались компетенції Рад. Таких документів за визнанням Політбюро ЦК КПУ приймалось "все ще багато" [2]. Однак, критикуючи себе за ці зловживання, партійні органи зовсім не поспішили поступатись місцем на капітанському містку влади. Партійна еліта реаніміровала за збереженням дюного балансу сил.

Лакмусовим папірцем повноти влади та реальних можливостей здійснення владних

повноважень може служити стан матеріальної бази Рад. Наприкінці 1985 р. лише четверта частина міськвиконкомів і райвиконкомів та третина виконкомів сільських і селищних Рад розташувалась у пристосованих приміщеннях. Тільки половина сільських та селищних Рад була забезпечена транспортом, в тому числі 6,3% - автомобілями. Це в той час, коли на території близько 2 тис. цих Рад знаходилось по 5-10 та більше населених пунктів на відстані 8-10 кілометрів від виконкомів [3].

Під впливом перебудових процесів намітилось певне пожвавлення у діяльності Рад. Так, вже у 1986 р. у Верховній Раді УРСР помітно зросла активність депутатів, які порівняно з попереднім роком внесли вдвічі більше пропозицій з конкретних проблем соціально-економічного розвитку, покращення діяльності радянських органів тощо. Підвищилась роль постійних комісій, які на відміну від минуліх років брали активну участь у передсесійному обговоренні проектів плану розвитку та бюджету республіки на поточний рік. Крім того, з метою контролю ними була вивчена робота 18 міністерств та відомств з різних напрямків діяльності. У цей час була зроблена спроба посилити зв'язок між ланками усієї вертикали системи Рад. Зокрема, кількість виїздів на місця, до низових радянських підрозділів та тривалість відряджень працівників апарату Верховної Ради УРСР збільшилась у 1986 р. порівняно з 1985 р. майже на 40%. Харacterно, що у ході цих відряджень акцент дедалі більше робився не на контроль, а на допомогу місцевим радянським органам [4].

Поступово позитивні зрушення відбувалися і на нижніх ярусах системи Рад. У 1986 р. депутати місцевих радянських органів внесли більш як 266 тис. ділових пропозицій та зауважень (на 40% більше порівняно з 1985 р.), три четверті яких було реалізовано до кінця року. В умовах демократизації та гласності розширилась практика депутатських запитів. У цей час іх було винесено 38,9 тис. (у 1985 р. - лише 33,5 тис.). Постилилась аналітична та контролююча діяльність постійних комісій. Поступово ліквідовувалися зайви структурні ланки - різного роду комісії, групи та штаби [5].

Однак, в цілому перебудовчі процеси у Радах йшли надзвичайно повільно. "Важко йде перебудова у радянських органах". - Констатується у доповідній записці, направленій у Політбюро ЦК КПУ у жовтні 1986 р. - Деякі з них працюють безніклативно, все ще очікують з кожного приводу рішень і вказівок партійних комітетів, не вміють виділити головних питань, допускають бюрократизм і зволікання (6). Отже, у системі Рад відбувалися перш за все кількісні, а не якісні зміни. збільшення кількості пропозицій депутатів, або скорочення паперообороту були покликані радше продемонструвати включення тієї чи іншої ради у процес перебудови, ніж стали реальними показниками глибоких трансформацій законодавчої вертикали влади.

Така ситуація абсолютно невипадкова, адже XXVII з"їзд КПРС, матеріали якого в цей час були дороговказом, кликає не до революційних зрушень, а лише до уdosконалення системи. Політична реформа, хоч і ступала вже у двері, але ще не стала на порядку денного. Збереження у цей час монополії партії на владу автоматично означало збереження "вторинності" Рад, іх підпорядкованості партійному апарату. Саме звідси проростають такі типові вади радянських структур як пасивність позиції у стосунках з господарськими органами, несуміння та небажання скористатись своїми повноваженнями, некритичність у аналізі стану справ, безвідповідальність, вичікування при прийнятті принципових рішень, відсутність наполегливості у вирішенні назрілих проблем.

Аналогічна чи навіть гірша ситуація склалась у профспілках, які ніяк не могли подолати у цей час синдром "приводного паса". За оцінкою ЦК КПРС перебудовчі процеси у профспілкових структурах розгорталися "гірше ніж в цілому". З метою покращення ситуації були проведені масштабні кадрові перестановки - до жовтня

1986 р - замінено 55% голів республіканських профспілкових комітетів, третину складу обласних рад, а також половину обкомів профспілок [7]. Однак ситуація не покращилася. Аналіз діяльності профспілок республіки на початковому етапі реформ дозволив В Щербицькому прийти до незвичного висновку: "Перебудова не наступила"[8]

Великі надії покладав М Горбачов на демократизацію КПРС. Розвиток внутрішньопартійної демократії передбачав змінення колегіальності, посилення самостійності первинних організацій, розширення критики та самокритики, посилення самостійності первинних осередків, розмежування партійних та господарських органів, боротьбу з формалізмом та бюрократизмом тощо. Проте, як свідчать архівні документи, так як і у системі Рад у партійних органах відбувалися перш за все кількісні зміни - зменшувалась кількість пасерів, засідань, нарад викликів з місць, зростали терміни перебування відповідальних працівників у трудових колективах тощо [9]. Однак помітних якісних зрушень не відбувалось. Особливо яскраво це помітно на прикладі кадової політики партії. У цей час партійні, господарські та радянські органи відігравали роль сполучених посудин, у рамках яких циркулювала номенклатура. В результаті інтенсивність перетасовування номенклатурної колоди впливала лише на зміну відсотку кадрових перестановок, але, як правило, не зумовлювала радикальних зрушень у роботі.

Факт "непотоплюваності" номенклатурних працівників та негативні наслідки цього процесу змушсна була визнати сама партія "У деяких областях ми стикаємося з нічим не пояснюваним підходом до підбору кадрів, - констатується на жовтневому 1986 р засіданні Політбюро ЦК КПУ, - Візьмемо, наприклад, Волинську область. Тут облагропром, по суті, перетворився на гніздо для "штрафників". Сюди було направлено 9 осіб, які мали партійні стягнення, з них - 3 за зловживання службовим становищем та 2 - за надмірне вживання алкоголю "[10]. І це не було поодиноким явищем. Так, при перевірці Рівненського обкуму КПУ було встановлено "Секретарят, відділи обкуму партії повільно перебудовують роботу по підбору та розстановці кадрів. При оцінці ділових якостей керівників кінцеві результати їх діяльності не вважаються визначальними. окремі працівники, які вичерпали себе, не в стані перебудуватися, продовжують залишатися на керівних постах... Мають місце випадки пересажування (у інше керівне крісло - О Б.) скомпроментувавших себе працівників "[11].

Така кадрова політика суттєво гальмувала розвиток не лише внутрішньопартійної демократії, а й всього комплексу суспільних реформ, адже як стверджує відома сталинська формула "Кадри вирішують все" Номенклатурна "непотоплюваність" красномовно свідчила про відсутність у партійних структурах справжньої колегіальності, вільного обміну думок, відвертої справедливої критики. Врешті-решт, у партійних верхах республіки змущені були дійти висновку про те, що демократизація - це величина часу і що "шушукання у кабінетах без врахування думки партійних організацій користі, як показує життя, не приносить" [12].

На початковому етапі перебудови незначні кадрові зміни у партійних структурах, дія яких була ще більше ослаблена практикою номенклатурного перетасовування зумовили збереження старих командних методів та підходів у роботі. Сила інерції була особливо відчутою у нижніх ланках партійної піраміди. Наприкінці 1986 р. член Політбюро ЦК КПУ А. Титаренко змушений був констатувати: "Особливо важко їде перебудова у міській та районній ланці. Міськкоми та райкоми, як правило, все замикають на себе, командують, шлють до первинних парторганізацій різні телеграми та настанови господарчо-розворядчого характеру" [13]. Зворотньою стороною "непотоплюваності" номенклатури стала її віра у безкарність, яка розкривала широкий

простір для зловживань службовим становищем. Так, протягом 1985-1987 рр. у республіці працівники партійних, радянських, профспілкових та комсомольських органів одержали незаконно виплачених премій на суму 220 тис. крб [14]. Лише протягом дев'яти місяців 1986 р. у Рівненській області порівняно з тим же періодом минулого року майже на 38% зросла кількість порушень та зловживань владою з боку місцевих керівників [15].

Прорахунки реформаторів (необґрунтovanий курс на прискорення, антиалкогольна кампанія, запровадження держприймання тощо) помножені на опір консервативного партійно-державного апарату, який завдяки номенклатурному перетасовуванню зазнав лише косметичних змін, привели на рубежі 1986-1987 рр. до помітного гальмування реформ, зростання соціальної напруги, тобто фактично до першої серйозної кризи перебудов. Радикальний вихід з глухого кута було запропоновано на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, на якому відбулася суттєва зміна гасел та по новому розставлені акценти у стратегічній лінії реформ. Було відсунуто на задній план гасло "прискорення", що дедалі більше вступало у противіччя з гаслом "перебудови" (Хіба можна на ходу здійснювати капітальний ремонт машини і при цьому збільшувати її швидкість на трасі?). Гласність та демократизація, що були покликані нейтралізувати протидію реформам партійно-державної бюрократії, протидіяти "механізму гальмування", отримують нового імпульсу, дедалі виходять на перший план і радикалізуючись перетворюються на гасла "Більше світла!", "Більше демократії!"

Рішення пленуму свідчать про кардинальні зрушения у стратегії реформ: реформування набуває системного характеру, його акцент переноситься у політичну сферу, проблема удосконалення господарського механізму фактично починає розглядатися не як самостійне завдання перебудови, а як складова частина процесу демократизації.

На цьому етапі активізується процес перебудови у кадровій політиці. До січня 1988 р. протягом двох років в Україні було замінено 1912 працівників, що затверджувалися ЦК КПУ. Особливо помітні масштабні кадрові перестановки починаються у 1987 р. Один за одним залишають свої посади перші секретарі Дніпропетровського, Ворошиловградського, Львівського обкомів партії. На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПУ відправлено на пенсію члена Політбюро ЦК КПУ, Голову Ради міністрів України О.Ляшка, кандидата у члени Політбюро, голову КДБ України С.Муху. Протягом 1988 р. було обрано 36 нових секретарів обкомів, в тому числі 8 перших, 147 перших секретарів горкомів та райкомів партії, 6 перших керівників міністерств та відомств республіки [16]. Проте, як і раніше притом нових свіжих сил був мінімальним, адже ніхто не зміновав правил кадрової гри. Незважаючи на декларації про демократизацію, номенклатурна колода, як і раніше, залишалася у руках партійних органів. Крім того, на той час ніхто не скасовував таємних інструкцій Секретаріату ЦК КПУ, які вимагали чіткої послідовності дій під час кадрових змін на ключових посадах держави. "Призначення та звільнення працівників, посади яких входять до обліково-контрольної номенклатури ЦК Компартії України – здійснюються лише після узгодження з відповідними відділами ЦК. Міністерства, відомства, організації приймають відповідні рішення чи видають накази лише після повідомлення (усного (горезвісне "телефонне право" - О.Б.) чи письмового) про згоду відповідного відділу ЦК Компартії України" [17].

За цих обставин В.Щербицькому вдалось не лише втримати свою посаду, а й зберегти вплив на рішення та дії загальносоюзного керівництва. Причини цього фахівця схильні вбачати у відносно стабільній обстановці в Україні, в існуванні у республіці місця державного та партійного апарату, спроможного втримати

розвиток радикальних процесів, у бажанні Москви не йти на конфлікт і зберегти стабільність в Україні; у здатності В Щербицького до різких політичних маневрів [18]

Між тим перебудова дедалі поглиблювалась. На XIX Всесоюзній конференції КПРС (червень-липень 1988 р.) вперше в історії радянської влади було поставлено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи. І хоча склад конференції був досить консервативним, вона офіційно проголосила курс на створення правової держави, парламентаризму, розподіл влад. Незважаючи на те, що ці елементи політичної доктрини лібералізму сприймалися тільки крізь призму "соціалістичних цінностей" і реалізовувалися на практиці надзвичайно непослідовно та суперечливо, перебудова все ж таки отримала новий імпульс. Конференція поклали початок новому етапові перебудови, вона стала своєрідним рубежем, до якого імпульси змін йшли переважно "згорі", а після нього - "знизу".

Література

- 1 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 11, спр. 1172 /Постанова Політбюро ЦК КПУ "Про деякі заходи з подальшого покращення роботи Рад народних депутатів" від 22 жовтня 1985 р., арк. 30
- 2 Там само, арк. 30.
- 3 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1172 /Записка В Щербицького від 22 жовтня 1985 р., арк. 36
- 4 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 32, спр. 2362 /Доповідна записка В Шевченко "Про підсумки діяльності Верховної Ради УРСР, п Президії та постійних комісій за 1986 р." від 31 січня 1987 р., арк. 2, 3, 6.
- 5 Там само, арк. 5, 6; ф. 1, оп. 11, спр. 1427 /Доповідна записка "Про хід перебудови роботи виконкому Донецької обласної Ради народних депутатів по забезпеченню прискорення комплексного розвитку економіки та соціальної сфери в області у відповідності з рішеннями ХХVІІ з'їзду КПРС" від 14 жовтня 1986 р., арк. 70
- 6 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1427 /Доповідна записка "Про підсумки соціально-економічного розвитку за 9 місяців 1986 р., хід перебудови у галузях народного господарства, партійних, радянських та господарських органах" від 16 жовтня 1986 р., арк. 39
- 7 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1429 /Стенограма засідання Політбюро ЦК КПУ від 14 жовтня 1986 р., арк. 60
- 8 Там само, арк. 61.
- 9 Там само, арк. 52-54.
- 10 Там само, арк. 11.
- 11 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1546 /Доповідна записка "Про недоліки у здійсненні перебудови стилю та методів роботи Рівненського обкому партії" від 24 жовтня 1986 р., арк. 21.
- 12 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1429 /Стенограма засідання Політбюро ЦК КПУ від 14 жовтня 1986 р., арк. 11-12.
- 13 Там само, арк. 10.
- 14 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1784 /Доповідна записка "Про хід виконання постанови ЦК КПУ від 29 серпня 1987 р. "Про факти необґрутованого преміювання керівників партійних, радянських, профспілкових та комсомольських працівників у деяких областях республіки" від 27 жовтня 1987 р., арк. 5.
- 15 ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 11, спр. 1546 /Доповідна записка про недоліки у здійсненні перебудови стилю та методів Рівненського обкому партії" від 24 жовтня 1986 р.,

арк. 19.

16. Див : Литвин В.М. Україна: політика, політики, влада. На фоне політического портрета Л.Кравчука - К., 1997. - С. 111.
17. ЦДАГОУ, ф.1, оп.11, спр.1223 /Постанова Секретаріату ЦК КПУ "Про внесення часткових змін та доповнень в Положення про порядок роботи з документами ЦК Компартії України в апараті міністерств, відомств та організацій України" від 12 квітня 1985 р., арк. 40.
18. Табачник Д. Останній із могікан застою //Независимость - 1990. - 2 октября.

О. Д. Бойко

Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови

Важливу роль у ході здійснення модернізаційних планів М. Горбачова мали відіграти демократизація і гласність, які повинні були створити нову систему координат для розвитку радянського суспільства, забезпечити широку народну підтримку курсові реформ. Особливе місце належало гласності, адже як резонно зазначає відомий французький історик Н.Верт: "Спочатку було Слово". Горбачовська революція почалася досить скромно: з визволення історичної пам'яті, друкованого слова, живої думки" [1].

Гласність - це переходний стан інформаційного простору на шляху від тотального контролю держави і мовчазного однодумства суспільства до свободи слова. Зміст вітчизняного варіанту гласності включає два аспекти: забезпечення певної відкритості та доступності партійних та державних установ, а також існування дозвованої інформаційної свободи. Отримавши команду згори, державні та партійні структури змушені були зробити, чи бодай зімітувати, крок назустріч народу. Саме відкритість у діяльності Рад республіки мала продемонструвати практика обговорення у трудових колективах звітів виконкомів, іх відділів та управлінь, доповідей на сесіях, проектів рішень з важливих питань місцевого життя. Зокрема, звіти облвиконкомів до внесення їх на сесії у 1986 р. були обговорені на 2,6 тис. зборів у трудових колективах та за місцем проживання населення [2]. У цей час робляться спроби налагодити надійний зворотній зв'язок між "низами" та "верхами", виявити та врахувати громадську думку. Саме у цьому контексті слід сприймати той факт, що протягом 1986 р. у сільській місцевості відбулось понад 100 тис. сходів, у роботі яких брало участь 17 млн осіб. На цих зібраннях обговорювались питання благоустрою населених пунктів, посилення дисципліни, ходу боротьби з пияцтвом та самогоноварінням тощо [3].

У цей період державні установи стають більш доступними для громадян. Народ дедалі активніше бажає діалогу з владою і звертається до неї письмово та усно. Зокрема, на 3% зросла кількість скарг та заяв до Прокуратури УРСР у першому півріччі 1987 р. [4]. Протягом попереднього року до Президії Верховної Ради України надійшло 27,4 тис. письмових звернень та побувало на особистому прийомі 23,2 тис. громадян. Значного поширення набули такі демократичні форми спілкування як дні "відкритого листа", "відкритого прийому", зустрічі керівників партійних та державних органів з населенням за місцем роботи та проживання [5].

Своєрідною швидкою допомогою, що реагувала на звернення громадян по телефону, у системі Рад стала "Служба-05". Вперше вона з'явилась у Донецькій області, а вже на початку 1987 р. діяла у 635 виконкомах місцевих та районних Рад. За її допомогою лише у 1986 р. було вирішено побутові питання, які порушувались у 261,4 тис. зверненнях громадян [6]. Поява цієї служби дозволила оперативніше вирішувати проблеми життезабезпечення населення, зміцнити виконавську дисципліну

у структурах влади, що певною мірою підвищувало авторитет державних органів.

Однак, варто підкреслити, що ці позитивні зрушенні у сфері стосунків влади і народу мали серйозні вади. По-перше, як правило, вони були результатом тієї чи іншої кампанії, проголошеної згори, і відбувались у чітких рамках, визначених ЦК КПРС. По-друге, гласність у діяльності державних органів та установ, як це яскраво показав приклад Чорнобиля, не набула сталого характеру: у разі нагальної потреби вона швидко згорталась. По-третє, громадська думка хоча і вивчалась, але мало враховувалася при прийнятті стратегічних рішень. По-четверте, на початковому етапі перебудови державна влада активізувала свої контакти з народом насамперед у сфері вирішення гострих побутових проблем, а у сфері економіки, а тим більше політики вона зберігала свою закритість. Отже, забезпечення косметичної, показної відкритості у діяльності державних організмів було націлене в першу чергу на формування у суспільстві моральної підтримки курсу економічних реформ, що пробуксовували, а не на революційні зміни основ системи, не зазихали вони і на політичну монополію КПРС.

На словах приблизно за тим же шаблоном, під гаслами забезпечення відкритості та доступності відбувались трансформації і у партійних структурах. Але про яку повноцінну гласність може йти мова, коли абсолютна більшість партійних інструкцій, регламентів та інших нормативних документів, що визначали повсякденне життя, характер, стиль, методи роботи усіх партійних комітетів - від скромного сільського райкому партії і до ЦК КПРС були суворо утаємненими? У результаті, в офіційно опублікованих партійних документах нерідко проголошувалось одне, а у таємних - прямо протилежне, яке і лягало, як правило, в основу роботи усіх партійних комітетів. Такий стан спровівив підґрунт для формування подвійної моралі та подвійних стандартів у поведінці партійних функціонерів.

Градація угаємнення інформації вражає своєю різноманітністю. "За ступенем таємності, - зазначається у постанові Секретаріату ЦК КПУ від 12 квітня 1985 р., - документи ЦК Компартії України поділяються на цілком таємні особливої важливості, цілком таємні та таємні, яким відповідають грифи "Цілком таємно особливової важливості" ("Особлива папка"), "Цілком таємно" та "Таємно". Документи ЦК Компартії України можуть мати також гриф "Для службового користування" чи "Не для друку". До таємних документів належать також інформаційні бюлєтні, закриті листи та ін. (відсутність чіткої визначеності у цьому питанні відкривала перед партійною бюрократією фактично необмежений простір для злоактивізму - О.Б.). Знімати коли та робити виписки з таємних документів ЦК Компартії України, посилятись на них у публічних виступах, передачах по радіо та телебаченню, у друци, наказах, протоколах засідань колегій, розпорядженнях та інших документах міністерства, відомства, організації забороняється" [7].

У результаті дії цього документу під гриф "Цілком таємно" у ЦК КПУ потрапляли не лише документи, що містили справжні державні таємниці, а й постанови, які вимагали не утаємнення, а навпаки найширшого обнародування та обговорення, зокрема, про розвиток періодичної преси для дітей та юнацтва, про підготовку радянських спортсменів до Олімпійських ігор 1988 та 1992 рр тощо. Не кращою була ситуація і на найнижчих шаблях партійної ієрархії. Так, наприклад, у Дніпродзержинському міськкомі партії під грифом "таємно" у протоколі надруковані умови соцзмагання, а також заходи по підготовці до проведення дня міста. Під цим же грифом у протоколі засідання бюро райкому Харківського тракторного заводу поміщені навіть характеристики робітників [8]. Апаратний зубр ЦК КПРС Л. Оніков стверджує, що тотальну таємність у КПРС вдалось зберегти протягом усієї перебудови: офіційно до жовтня 1989 р., а фактично до останніх днів діяльності ЦК

КПРС [9]

Отже, реалізація гасла відкритості та доступності партійних та державних установ була радше необхідною пропагандистською акцією, що мала на меті завоювання симпатій народу, ніж конкретною результативною дією.

Зовсім іншими були хід і наслідки перебудови у сфері забезпечення свободи слова. У цій сфері гласність досить швидко вирвалась з тих рамок, які їй були визначені командою реформаторів і набула характер незалежного від будь чиїх указів та директив процесу, який суттєво впливав на суспільну свідомість. Пізніше М. Горбачов змушений був визнати, що "жоден з напрямів гласності не мав такого сильного резонансу і не призвів до такого психологічного шоку, як відновлення достовірної, а не міфологічної, ідеалізованої та романтичної історії радянської доби..."[10].

Процес відновлення історичної правди отримав назву "ліквідація "білих плям" історії". Його суть та зміст полягав у поверненні забутих імен та творів, вписуванні в історичний контекст, замовчуваних з політичних мотивів, фактів та явищ, розкритті для вивчення раніше закритих та заборонених тем, розширенні джерельної бази, допуску до утаємничих архівних фондів, ширшому ознайомленні з працями закордонних дослідників, розгортанні широких дискусій навколо вузлових історичних проблем, включення через публіцистику в процес осмислення минулого широкого загалу; появі плюралізму думок, утвердження права на альтернативну точку зору на історичну проблематику, ломці стереотипів, новій інтерпретації відомих фактів та процесів, переоцінці діяльності історичних осіб, осмисленні сучасності через призму історичного досвіду.

Зелене світло розгортанню процесу ліквідації "білих плям" було дано вже в лютому 1986 р. "Відповідальний аналіз минулого, - зазначив на ХХVII з'їзді КПРС М. Горбачов, - розчищає шлях у майбутнє, а напівправда, що сором'язливо обходить гострі кути, гальмує розробку реальної політики, заважає нашому рухові вперед"[11]. Так правда про минуле була проголошена однією з важливих умов успішного просування у майбутнє.

Характерно, що першим щабелем на шляху до історичної правди стало не наукове, а пристрасне художньо-публіцистичне осмислення минулого. Всілід за центральними виданнями - "Московськими новостями", "Огоньком", "Новим миром", "Знаменем", "Октябрем" у цей процес активно включилася вітчизняна преса - "Літературна Україна", "Жовтень", "Україна" та ін. Під пером В. Чемериса, І. Цюпи, М. Жулинського, В. Ковalia, В. Пахаренка, Р. Засса, Н. Горбача, П. Арсенича, С. Білоконя, В. Сікори та інших, вимальовувалися контури раніше викреслених з історії сторінок, відкривалися шлагбауми заборонених зон, виринали із забуття історичні постаті. Так почала приходити у суспільство правда про добу визвольних змагань 1917-1920 рр., трагічні картини колективізації, суперечливий характер суспільного розвитку у 20-30-ті рр., голодомор 1932-33 рр., сталінські репресії та ін.[12]. І хоча у цих перших публікаціях дуже часто було більше емоцій ніж аргументів, іх роль важко переоцінити, адже їх автори сказали суспільству перші слова правди про наше минуле, надали імпульсу думці професійних істориків, гостро поставили питання про необхідність відкриття архівів та про реабілітацію необґрунтовано репресованих.

Шлях до історичної правди був надзвичайно важким: навіть незначний крок вперед викликав миттєву реакцію республіканської партійної еліти, яка намагалася за будь-яку ціну втримати суспільну думку у старій системі ідеологічних координат. Так, поява на сторінках "Літературної України" у липні 1988 р. статті С. Білоконя "Михайло Грушевський" мала наслідком не лише стравожену доповідну записку відділів науки, пропаганди та культури ЦК КПУ, у якій вказувалось на "поверховий однобічний підхід, ігнорування принципів історизму", а й ризку критику цієї публікації

В Щербицьким на жовтневому 1988 р. Пленумі ЦК Компартії України [13]. Крім того, факт публікації розглядався на партзборах редакції "Літературної України", а у пресі було опубліковано критичний відгук на статтю С Білоконя.

Ще важче, ніж повернення забутих імен, йшла переоцінка історичних явищ та процесів, реконструкція викреслених з історії сторінок. Коли на рубежі 1988-89 рр. у вітчизняній та закордонній пресі з'явилась низка публікацій про голод 1932-33 рр. в Україні, у яких стверджувалась теза про те, що голод - "свідомий акт масового геноциду", це викликало цілком прогнозовану реакцію ЦК КПУ Неважаючи на виважено-помірковані експертні оцінки фахівців, які зазначали, що "існував тісний зв'язок між збоченнями як у сфері національної, так і аграрної політики" і що для остаточного вирішення проблеми "необхідно здійснити ретельні всеобщі дослідження, пошуки нових джерел", секретар КПУ з ідеології Ю. Єльченко віддав безапеляційний наказ "Особливо терміново необхідно підготувати статтю, розкритикувати у ній і буржуазних дослідників, і наших" [14]. Ідеологічні інтереси були на той час набагато важливішими для партійної еліти за пошуки історичної правди.

Проте, з часом зерна, посіяні публіцистами, дали свої сходи - у 1989 р. було опубліковано збірник наукових праць "Про минуле заради майбутнього", а у 1990 р побачила світ книга "Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів". Ці та інші публікації цього періоду засвідчили, що процес ліквідації "білих плям" виходить на професійний рівень, помітно розширюється джерельна база досліджень. Проте, в цілому архіви, сковані регламентуючими інструкціями згорі не поспішали відкривати свої таємниці. На червень 1988 р. у державних архівах СРСР нараховувалось 20 млн одиниць зберігання, що віддзеркалювали історію радянського суспільства після 1917 р., з них 17,6 млн одиниць (1) продовжували зберігати на особливому режимі [15]. Не кращою була ситуація і в Україні, особливо у партійних архівах: протягом 1986-1988 рр. 25 партархівів республіки, що налічували у своїх фондах понад 10 млн справ, здійснили лише 74 публікації (статті, брошюри, спогади, збірники документів), в основу яких було покладено матеріали цих архівів [16]. І це при гострому дефіциті архівних джерел у дискусіях на історичну проблематику, що розгорнулись у цей період.

Отже, система не поступалася жодною із своїх позицій без запеклого протистояння. Саме як повідомлення з поля бою, яка, з одного боку, фіксує певні втрати, з іншого - констатує втримання окремих плацдармів під час наступу противника сприймається записка начальника Головлту УРСР Л Солодовника від 12 жовтня 1989 р. В ній, зокрема, зазначається: "У зв'язку з посиленням в останній час звернень у наші органи різних категорій громадськості, і в першу чергу представників письменницької та журналістських організацій, Главліт України вважає доцільним:

а/ повернути зі спецфондів з передачою у загальні фонди бібліотек твори Полонської-Василенко Н., Огієнка І., Христюка П., Шумського О., Винниченка В., Хвильового М., Ефремова С., Руденка М., Стуса В., Сверстюка Є.

б/ до рішення питання про реабілітацію тимчасово утриматися від передачі до бібліотечних фондів загального користування книг Балицького В., Тютюнника Ю., Чупринки Т.

Враховуючи діяльність політичні особливості осіб авторів, залишити у спецфондах публікації Багряного І., Оглобліна О., Шевелева Ю., Штепи К., Калинця І., Мороза В., Світличного І., Чорновола В." [17].

Слід зазначити, що ліквідацію, "білих плям" історії не варто розуміти спрощено, тобто виключюючи як конюнктурний процес латання забутими фактами пошарпаного замовчуванням історичного полотна та заповнення у галерсі історичних осіб

пустуючих рам. Як влучно зазначає західний дослідник А Камінський, "Йшлося тут не тільки про визнання історії України як окремого предмета навчання, тобто про історію України як окремого територіального поняття, а про визнання політичної історії української нації" [18]. Саме тому, детонований процесом ліквідації "білих плям", потужний вибух цікавості широкого загалу до минулого сприяв глибоким змінам у громадській свідомості, а хвиля правди про вітчизняну історію надавала цій свідомості виразно національного характеру

Складовою частиною процесу ліквідації "білих плям" була реабілітація осіб, необґрунтовано репресованих у 30-50-ті рр. Вона бере свій початок ще з рішень ХХ з'їзду КПРС. Як свідчать документи, протягом 1956-1987 рр. було переглянуто понад 365 тис. справ, у результаті чого реабілітовано у судовому порядку більш як 300 тис. осіб, включаючи 5,2 тис. членів партії. Варто зазначити, що реабілітація по партійній лінії йшла значно повільнішими темпами - за цей період партійними органами реабілітовано лише 3,2 тис. членів КПРС [19]. На жаль, ця негативна тенденція збереглась і у подальші часи. Сам же процес реабілітації, енергійно розпочавшись у середині 50-х рр., вже на початку 60-х значно уповільнюється, а наприкінці 70-х - початку 80-х рр. практично зводиться на нівце.

Перебудова відкрила нову сторінку в історії реабілітації. В 1987 р. у республіці для координації розгортання реабілітаційного процесу було утворено комісію Політbüро ЦК Компартії України на чолі з другим секретарем ЦК В Івашком. Після виходу постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р. "Про додаткові заходи по завершенню роботи, поз'язаної з реабілітацією осіб, необґрунтовано репресованих у 30-40-і роки і на початку 50-х років" аналогічні комісії утворилися при Київському міськкомі та 24 обкомах партії республіки. Починаючи з другої половини 1988 р., до роботи по реабілітації було залучено понад 300 чоловік у прокуратурах республіки [20].

Після виходу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи по відновленню справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х та на початку 50-х років" процес реабілітації набув більш демократичного характеру. У цей час у рамках владної вертикалі, починаючи з Верховної Ради України і закінчуючи місцевими радами почали створюватись комісії, які складались з народних депутатів та представників громадськості і мали на меті сприяти забезпеченню прав та інтересів реабілітованих, створенню пам'ятників жертвам репресій, а також утриманню у належному порядку їх захоронень. На квітень 1989 р. у цей процес включилося понад 400 народних депутатів та представники більш як 20 різних громадських та неформальних організацій [21].

Процес реабілітації в Україні розгортається суперечливо і неоднозначно. За період від початку активної реабілітації у 1988 р. і до 15 квітня 1989 р. було переглянуто карні справи на 15 610 осіб, з яких 9051 чоловік реабілітовано у судовому порядку. У цей час намітилась тенденція відставання дій республіканських та обласних органів прокуратури, що розглядали справи від слідчого апарату органів КДБ, який готовував ці справи до розгляду. У результаті Прокуратура УРСР була буквально завалена слідчими справами, що мали перспективу чекати своего розгляду десятки років. За підрахунками фахівця, для розгляду 90-тих несудових справ, які накопичились на квітень 1989 р., необхідно було близько 6 років, а для 240 тис справ, за якими виносились судові вироки - ще приблизно 15-20 років [22].

Проте, значна кількість справ, що чекали своєї черги з метою відновлення істини, була, на жаль, не єдиною причиною уповільненого ходи процесу реабілітації в Україні. Факти переконливо свідчать, що цей процес свідомо гальмувався згори, що знаходило свій вияв у інертності та безініціативності вищих судових органів, а інколи і у прямих заборонах тих чи інших дій низким по ієрархії юридичним структурам

Зокрема, Верховний суд УРСР у 1988 р реабілітував 1396 осіб і лише справи на п'ятьох з них було розглянуто за поданнями заступників Голови Верховного суду республіки. Комісією Комітету партійного контролю при ЦК КПРС у ході перевірки, здійсненої у 1989 р. встановлено, що Голова Верховного суду УРСР Якименко А. неодноразово давав вказівки обласним судам не розглядати протести прокурорів у справах окремих категорій репресованих, у першу чергу засуджених воєнними трибуналами. Ця ж комісія встановила, що суди часто не розглядали справи, пов'язані з виселенням, посилаючись на Указ Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р., хоча він поширював свою силу лише на осіб, репресованих несудовими органами за контрреволюційні злочини [23].

Варто підкреслити, що процес реабілітації мав свою специфіку у різних регіонах України. Парадоксально, але факт, що найповільніше він розгортається у Чернівецькій, Рівненській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській та Закарпатській областях, тобто саме у тому регіоні, де накопичилася певова частка справ, поданих на реабілітацію. У більш ніж уповільненному темпі йшла на заходи України реабілітація по партійний ліні - за чотири місяці 1989 р місцеві обкоми партії розглянули лише по одній-два реабілітаційних справи [24]. Такий ситуація була невипадковою, адже швидка масова реабілітація не сприяла б утриманню контролю за вибухонебезпечним у політичному розумінні західним регіоном республіки.

Розгортання гласності, демократизація суспільства, поява плюралізму думок диктували поглиблення процесу реабілітації, появу у ні ході нових акцентів, суть яких полягала в у переході від виправдання окремих осіб до реабілітації політичних організацій, рухів та течій. Цей цілком назрілий якісний стрибок здійснювався надзвичайно повільно, оскільки правляча верхівка чітко розуміла, що одним з його наслідків буде створення історичного підґрунтя для формування багатопартійної системи, адже за розглядом справ міфічних, створених у кабінетах ДПУ, "Українського національного центру", "Блоку українських націоналістичних партій", "Троцькістсько-націоналістичного блоку" (протягом 1930-1940 рр. було "виявлено" понад 100 подібних об'єднань) [25] мала настать черга ОУН та інших цілком реальних політичних організацій.

Саме у цьому контексті слід сприймати той факт, що на квітень 1989 р. було підготовлено лише один протест на пленумі Верховного суду УРСР про реабілітацію осіб, що проходили у справі так званих "Контрреволюційної організації у сільському господарстві УРСР" та "Спілки визволення України". І це у той час, коли чесали свого розгляду матеріали про 10 різних центрів, союзів та груп, яким необхідно було дати сучасну політичну оцінку. Такі ж факти уповільненого переходу до реабілітації політичних організацій мали місце у Харківській, Донецькій, Дніпропетровській та Одеській областях [26].

Збереження старих командних методів і незжитий формалізм у доборі кадрів негативно позначились на процесі формування реабілітаційних комісій на місцях. Амплітуда зловживань та недоліків була досить широкою: від бездумного "артільного" підходу (для роботи у контрольно-ревізійній комісії Київської міської парторганізації залучили 25 слухачів ВПШ при ЦК Компартії України) до віддання жертв у руки ката (членом реабілітаційної комісії при Житомирському обкомі партії став колишній працівник НКВС, який сам у минулому мав відношення до репресій) [27]. Уповільнений темп реабілітації, якісний склад реабілітаційних комісій викликали наростаюче недоволення громадськості. На мітингах дедалі частіше почали висловлювати недовіру цим комісіям, все голосніше лунали заклики неформальне взяти справу реабілітації у свої руки [28].

Серйозною вадою процесу реабілітації в Україні у другій половині 80-х рр. було

Його фактичне виладання з інформаційного простору республіки. Партийні лидери УРСР не лише самі не дуже поспішали висловлюватись з питань реабілітації на шпальтах газет чи перед телекамерами, а й не давали роздмухувати жар цієї вогненебезпечної теми. Навіть комісія Комітету партійного контролю при ЦК КПРС змушена була визнати консерватизм республіканського керівництва, блокування ним інформації про процес реабілітації. У довидці цієї комісії констатується: "Епізодичні інтерв'ю, повідомлення у республіканській та місцевій пресі, по радіо та телебаченню дають обмежену інформацію, а нерідко містять більше питань, ніж пояснюють" [29].

Отже, розгортання процесу реабілітації в Україні у другій половині 80-х рр. лишає подвійне враження. З одного боку, стимулювання поглиблення цього процесу із союзного центру, створення у республіці системи організаційних структур, що займалися реабілітацією, повернення добrego імені невинно репресованим. Разом з тим, з іншого - ми маємо низку негативних явищ та процесів: гальмування реабілітації республіканськими державними структурами, існування значних відмінностей у темпах цього процесу у різних регіонах України, уповільнений перехід від реабілітації окремих осіб до реабілітації політичних організацій течій та рухів, грубі помилки під час формування реабілітаційних комісій, звуження рамок реабілітаційного процесу тільки до розгляду справ жертв сталинських репресій 30-50-х рр., відсутність повноцінної гласності у висвітленні питань, пов'язаних з реабілітацією.

Уповільнений темп процесу реабілітації в Україні явище не випадкове. Консервативне республіканське керівництво чудово розуміло, що реабілітація невинно засуджених це не лише акт визнання помилок минулого, це і бомба, уповільненої дії, закладена під систему, адже у ході реабілітаційного процесу дедалі більше з'ясовуються і обнародуються її злочини, стають зрозумілими механізм та цілі репресій, вириває правда про винуватців пониження сотень тисяч людських доль. Саме тому правлячою елітою було зроблено все, щоб годинниковий механізм цієї бомби суттєво відставав від ходу історії і вибух народного недоволення відбувся якомога пізніше.

Період активного повернення суспільству історичної правди був часом прозріння для значної частини української політичної та художньої еліти. "Погляди можуть змінюватися в міру надходження нової інформації з того чи іншого питання, на основі якої й формується погляд - відверто визнає Б. Олійник, - Скажімо, я, як між іншим, дів'яносто дев'ять відсотків моїх співвітчизників, не знати про жорстокості Леніна щодо релігії та релігійних діячів, яких буквально ставили до стінки. Ці документи були закриті. Коли б знати, то, напевно, написав би свої вірші про Леніна в дещо іншому ракурсі" [30]. Правда про систему сприяла прозрінню і Д. Павличка "Чи не знати я про те тоді, коли вступав до партії? Не знати - з болем констатує поет у своїй заяві: 9 березня 1990 р. про вихід з партії. - Не знати ні про голод 1932-33 рр. ні про масштаби Гулагу, ні про Біківню, ні про Дем'янів лаз, не знати про безліч злочинів, заподіяних українському народові та іншим народам під керівництвом партії. Та поволі приходило те знання. Воно заперечувало мою віру і руйнувало мою ж таки творчість, в якій я намагався підносити партію, ідеалістично приписуючи їй те, до чого прагнув як комуніст" [31].

Під тиском правди про сталинські репресії та голод 1932-33 рр. відбулися кардинальні зрушения у свідомості тодішнього високопоставленого партійного функціонера Л. Кравчука. Пізніше він скаже в одному з інтерв'ю: "Ви знаєте, тільки нежива людина може не відреагувати на таке. Я з часом зрозумів усе що робилося, було суцільна брехня. І партія цю брехню утверджувала, обмежуючи в інформованості наявність тих людей, які повинні були "за службового обов'язку" знати правду. Це був фарс, фальсифікація, злочин. І я повторюю: якби я знати усе це в 1958 році, я ні за що

до цієї партії не вступив би. Ось що я коротко можу сказати про перелом у своїй свідомості" [32]

Варто підкреслити, що завдяки гласності прозріння у світобаченні не набуло локального, виключно верхівкового характеру, а стало масовим явищем, домінантою духовного розвитку суспільства у другій половині 80-х рр.

Суттєво вплинула на формування суспільної думки і проголошена згори в рамках гласності кампанія критики і самокритики. Ця кампанія розгорталась фактично у двох площинах – у межах державного та партійного апарату, а також у сфері взаємодії влади та народу. Темпи, масштаби, форми та методи критичного осмислення дійсності у рамках цих двох площин були суттєво відмінними.

Характерною рисою процесу розгортання критики та самокритики у державних та партійних структурах була його уловільненість. Архівні документи переконливо свідчать, що на початку перебудови у цих структурах, як і у попередні роки, поза критикою залишалися вищі посадові особи, обговорення доповідей мало характер обгічників, приглажених самозвітів, відчувався дефіцит глибокого аналізу, гостроти у постановці питань, критика хоча і розширювалась, проте якісно не змінювалась, ззвучала переважно "згорі" і зводилася, як правило, до господарських питань, значна частина критичних зауважень не реалізовувалась [33]. Все це дало підставу В. Щербицькому прийти до невтішного висновку "Паперів, міркувань досить, а ось конкретних пропозицій, персональної критики, самокритики цілком очевидно не вистачає у повсякденній роботі" [34].

Зовсім інший характер мала критика владних структур "знизу". У добу перебудови народне недоволення зловживаннями керівництва владою, привілеями номенклатурних "князів", відсутністю у діях державних та партійних органів єдності слова і діла врешті-решт вийшло за межі кухонь та курилок і потужною хвилею заполонило сторінки газет та екрані телевізорів. Реакцією апарату було намагання максимально втримати під своїм контролем засоби інформації. Вже у жовтні 1986 р на засіданні Політбюро ЦК КПУ перший секретар Львівського обкому партії роздратовано зауважив: "Собкор, ну який би він не був розумний, нехай з трьома вищими освітами не може він всього знати, прошу вибачення, якщо це всезнайка, його гнати необхідно, я вибачаюсь за вираз "поганою мітлою" звідти, з будь-якої газети. Він повинен працювати з партійним комітетом. Ну не можемо ми вплинути, наприклад, на товариша Одинця (кореспондент "Правди" - О Б..), але на республіканські друковані органи ми ж в стані впливати" [35].

Через два з половиною роки завдання встановлення партійного контролю за пресою для апарату ще зберігало свою актуальність. Характеризуючи стан преси у цей час, секретар Славутицького міськкому ЛКСМ Т. Захарчук писала у своєму листі до М. Горбачова: "Врешті-решт хто-небудь зупинить цей розгул у нашій пресі? Сьогодні що що хоче друкує, і ніхто не думає про наслідки, і, ніби відсутнє партійне керівництво засобами масової інформації" [36]. Проте було вже пізно у сфері інформації відбулися за цей час не тільки радикальні кількісні зміни (за перші три перебудовчі роки разовий тираж газет та журналів СРСР збільшився більш як на 61 млн. екземплярів і досяг майже 490 млн.) [37], а й глибокі якісні - преса стала делати вільнишою і щоденно кроком виходила з під партійного контролю.

Як і будь-який суспільний процес, розгортання гласності, крім позитивних сторін, мало і свої вади та негативні наслідки. Перш за все, прогресуюче звільнення слова призвело до значної політизації громадян, нарощуючої ідеологічної поляризації, а врешті решт до фактичного розколу суспільства. Слабкими місцями гласності, своєрідними її "дитячими хворобами" були переважання у громадському дискурсі емоцій, публіцистичності над грунтovним науковим аналізом, періодична втрата

почуття міри та об'єктивності у критиці, домінування у суспільній полеміці викривального мотиву "проти" (критика діючої системи, розвинення фальшивих кумирів тощо) над творчим "за" (пропозиція конкретних реальних планів та альтернативних проектів дій), формування у ході ломки стереотипів нових міфів.

Чи не найголовнішою бальовою точкою гласності була і територіальна неоднорідність, поліварантність моделей дозволених дій у інформаційній сфері: від дозволяючої столичної до утримуючої - провінційної, що суттєво обмежувало повноцінну свободу слова. Як цілком резонно зазначав у зв'язку з цим один з читачів "Огонька", "... вся ця гласність зосереджена десь там у вас, у Москві. Для Києва вже друга гласність. Для Черкас - третя, дуже вже скромна. А для Миргорода, Сміли та Конотопа залишається вже лише крихітка. Але ж "не буває осетрини другої свіжості"! Якщо є Гласність-1, Гласність-2 і т.д., це означає, що гласності, на жаль, немає взагалі, а є лише видимість"^[38]

Однак, попри всі ці вади, непересічне значення гласності полягає в тому, що вона не лише дала можливість суспільству дихнути на повні груди, дізнатись правду про власне минуле, вільно висловити свою думку а й переконала його у необхідності поглиблення реформ, доповнення економічних трансформацій радикальними політичними змінами. Адже, ліквідація "білих плям" дозволила не тільки відкрити утаємниченні сторинки історії та повернути забуті імена, вона врешті-решт мозаїчно віддзеркалила природу та механізм існуючої влади, розкрила суть та масштаби кризи радянського суспільства. Відкриття зон раніше закритих для критики дало можливість виявити основні бальові точки системи. Крім того (і це надзвичайно важливо), гласність породила плюрализм думок, який розширяючи сферу свого впливу у суспільстві дедалі більше вступав у протиріччя з пануючою системою, що диктувало радикальну політичну реформу - забезпечення появовладдя Рад, демократизацію механізму влади, формування багатопартійності тощо

Література

1. Верт Н. История советского государства. 1900-1991 - М., 1992. - С. 441.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп 32, спр.2362 /Доповідна записка В Шевченко "Про підсумки діяльності Верховної Ради Української РСР та Президії та постійних комісій за 1986 рік" від 31 січня 1987 р.,арк.5, ф.1, оп 11, спр 1427 /Доповідна записка "Про хід перебудови роботи виконкому Донецької обласної Ради народних депутатів по забезпеченню прискорення комплексного розвитку економіки та соціальної сфери в області у відповідності з рішеннями ХХУП з"ізу КПРС" від 14 жовтня 1986 р., арк 69
3. ЦДАГОУ, ф.1, оп 32, спр 2362 /Доповідна записка В Шевченко , арк 6.
4. ЦДАГОУ, ф 1, оп 11, спр.1580 /Інформація Прокуратури УРСР "Про хід виконання постанови ЦК Компартії України "Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС "Про подальше зміщення соціалістичної законності та правопорядку, посилення охорони прав і законних інтересів громадян" від 13 січня 1987 р. , арк.116.
5. ЦДАГОУ, ф 1, оп 32, спр 2362 /Доповідна записка В Шевченко ,арк 7.
6. ЦДАГОУ, ф 1, оп 32, спр 2362 /Доповідна записка "Про "Службу - 05" від 18 березня 1987 р ,арк 29-30.
7. ЦДАГОУ, ф 1, оп 11, спр 1223 /Постанова Секретаріату ЦК КПУ "Про внесення часткових змін та доповнень в Положення про порядок роботи з документами ЦК Компартії України в апараті міністерств, відомств та організацій України" від 12 квітня 1985 р. , арк 34,37.

- 8 ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2425 /Доповідна записка "Про діякі зауваження з оформлення протоколів партійними комітетами республіки" від 3 лютого 1988 р., арк.14-15.
- 9 Оніков Л КПСС. анатомия распада. Взгляд изнутри аппарата ЦК - М.,1996 - С.10
- 10 Горбачов М.С Жизнь и реформы - Кн.1 - М,1995. - С.327.
- 11 Матеріали ХХVII съезда Коммунистической партии Советского Союза - М,1986. -С.23.
- 12 Чемерис В. Син командарма //Літературна Україна - 1988 - № 11. - С.3, Цюпа І. Юрій Коцюбинський //Літературна Україна - 1988. - № 16. - С.6-7, М.Жулинський Григорій Косинка (1899 - 1934) //Літературна Україна - 1988 - № 19, Коваль В. Сталінський вирок Миколі Хвильовому //Літературна Україна - 1988 - № 49. - С.6, Пахаренко В. Голод // Літературна Україна - 1988 - № 45 - С.7, Засс Р. Сталін страх і ненависть //Жовтень - 1989 - № 9 - С.69-78, Горбач Н. Українізація злєт і трагедія //Жовтень - 1989 - № 2 - С.78-85, Пахаренко В. Біла книга. Правда про голод на Україні 1933 року Геноцид //Жовтень - 1989 - № 1 - С.76-81; № 2 - С.86-90, Арсенич П. Розстріляне покоління Ви жертвую впали //Жовтень - 1989. - № 5 - С.89-92, Александров І. Дим без вогню //Україна - 1989. - № 1. - С.6-8; Шадура М. Стежками болю й мук //Україна - 1989. - № 12. - С.14-16, Сікора В. "А за наслідками - геноцид" //Україна - 1989. - № 21. - С.18-20, Гриценко О. Одинадцять гріхів Михайла Волобусва //Україна - 1989. - № 34. - С.8-10, Білокінь С. Репетиція беззакон'я Судовий процес над "Спілкою визволення України", якої не було та його наслідки //Україна - 1989. - № 37. - С.13-15 та ін.
- 13 ЦДАГОУ,ф.1, оп.32, спр.2447 /Доповідна записка відділів науки, пропаганди та культури ЦК КПУ з приводу публікації у газеті "Літературна Україна" від 26 липня 1988 р., арк.77
- 14 ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2561 /Доповідна записка Інституту історії партії при ЦК Компартії України "Про висвітлення у пресі голоду 1932-1933 рр. в Україні" від 6 травня 1989 р., арк 89-94.
- 15 Маслов Н.Н. Историко-партийная наука. современные проблемы, решения - М,1989. - С.10
- 16 ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2561 /Інформація Інституту історії партії при ЦК Компартії України "Про діяльність партархів за останні роки" від 16 липня 1989 р., арк.108.
- 17 ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2658 /Записка начальника Главліту УРСР Л.Д.Солововника від 12 жовтня 1989 р., арк.144-145.
- 18 Камінський А. На перехідному етапі "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні - Мюнхен, 1990. - С.407.
- 19 ЦДАГОУ, ф.1, оп.32, спр.2534 /Доповідна записка контрольної групи КПК при ЦК КПРС "Про хід виконання партійними, радянськими та правоохоронними органами Української РСР постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 р та 5 січня 1989 р з питань завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, необґрунтовано репресованих в 30-40 та на початку 50-х" квітень 1989 р., арк.185.
- 20 Там само, арк.184
- 21 Там само, арк.185
- 22 Там само, арк.185
- 23 Там само, арк.187.
- 24 Там само, арк 185, 188

25. Див : Шаповал ЮІ. М.С Хрущов на Україні - К, 1990. - С.14, 15, 22.
26. ЦДАГОУ, ф.1, оп 32, спр 2534 /Доповідна записка контрольної групи КПК при ЦК КПРС "Про хід виконання ", арк 186
27. Там само, арк 189
28. ЦДАГОУ, ф 1, оп 32, спр 2555 /Інформація Волинського обкуму КПУ про ситуацію в області, липень 1989 р., арк 71
29. ЦДАГОУ, ф 1, оп 32, спр 2534 /Доповідна записка контрольної групи КПК при ЦК КПРС "Про хід виконання ", арк 189
30. Борис Олійник: "Хто більше, а хто менше любить Україну" (Розмову веде Юрій Константинов) //Дніпро. - 1993. - № 7-9. - С.50
31. ЦДАГОУ, ф 1, оп 32, спр 2767 / Залва Д.Павличка до парткому Київської письменницької організації від 9 березня 1990 р., арк 73.
32. Цит за: Чемерис В. Президент - К, 1994. - С.119
33. ЦДАГОУ, ф 1, оп 11, спр 1156 /Постанова Політбюро ЦК КПУ "Про деякі заходи по здійсненню у партійних організаціях республіки настанов ЦК КПРС про розвиток критики та самокритики" від 10 вересня 1985 р., арк.80, 82; тама само, спр 1405 /Доповідна записка "Про використання Херсонським горкомом партії критики та самокритики у справі передбудови партійної роботи" від 12 серпня 1986 р., арк 28, там само, спр.1420 /Доповідна записка про результати вивчення роботи Черкаського обкуму партії та ряду партійних комітетів області у зв'язку із статтею "Дбаючи про честь мундира", опублікованою в газеті "Правда" 24 серпня 1986 р." від 24 вересня 1986 р., арк.16, 17, там само, спр.1546 /Доповідна записка "Про недоліки у здійсненні передбудови стилю та методів роботи Рівненського обкуму партії" від 24 жовтня 1986 р., арк. 20, там само, спр.1627 /Інформація про виконання постанови ЦК Компартії України "Про роботу Івано-Франківського обкуму партії по виконанню настанов січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про розширення внутріпартийної демократії, гласності, розвитку критики та самокритики" від 9 червня 1987 р., арк.1.
34. ЦДАГОУ, ф 1, оп 11, спр 1429 /Стенограма засідання Політбюро ЦК КПУ від 14 жовтня 1986 р., арк 81.
35. Там само, арк.67.
36. ЦДАГОУ, ф 1, оп 32, спр 2546 /Лист М.С.Горбачову від секретаря Славутицького міському ЛКСМУ Т.Захарчук від 13 лютого 1989 р., арк 12.
37. ЦДАГОУ, ф 1, оп.32, спр 2446 /Доповідна записка Ю.Сльченка "Про підсумки наради секретарів ЦК Компартії союзних республік, крайкомів та обкомів партії "XIX Всесоюзна конференція КПРС та завдання ідеологічної роботи" від 14 вересня 1988 р., арк 108 .
38. Лубенский А. Слово читателя // Огонек - 1988. - № 28. - С.5.

І. В. Половко

**Яким є рівень правової свідомості сучасної української молоді
(за матеріалами соціологічного дослідження)?**

У час розбудови нашої державності з особливою увагою ставиться вимога забезпечення прав громадян вільної України, піднесення їхньої національної самосвідомості й зміцнення самодисципліни, відповідальності у ставленні до своїх громадянських обов'язків.

Право, як частина загальної культури людства, соціальна цінність, що виховує основи цивілізованої гуманістичної організації життя суспільства, покликане сприяти його розвиткові в цілому, а також вихованню духовних якостей людини, зокрема

молоді, переконань, які допомагають краще орієнтуватись у складних процесах суспільного життя, виборі життєво важливих цінностей, самовизначення

Настав час розуміння дійсної цінності юридичної форми суспільних відносин, всеобщого розвитку і ефективного використання гуманістичного і високоморального потенціалу права, спрямованого на утвердження загальнолюдських цінностей. Ось чому не випадково нашу увагу привертає становлення, формування правосвідомості молоді вже під час навчання в школах.

Наукою і практикою доведено, що ефективність формування правової свідомості особистості підвищується, якщо педагог продумано та цілеспрямовано організовує роботу щодо засвоєння учнями правових знань, а отже, основних, фундаментальних ідей (принципів) права, які втілюють головне і вирішальне у Його змісті. Проблеми формування і розвитку правосвідомості конкретної людини, цілеспрямованого управління цим процесом знаходяться в центрі уваги філософів, сошологів, юристів, педагогів.

Правову свідомість слід розглядати як складову наукового світогляду, що відображає правову сторону суспільних явищ і фактів. Тому і формування її здійснюється разом із формуванням політичних, моральних, естетичних, інших поглядів і переконань

У структурі суспільної правосвідомості слід виділити правосвідомість молоді. Слід зазначити, що правові знання є вихідною основою і первинною сходинкою формування правосвідомості, а сама правосвідомість - це більш зріле, усвідомлене відношення до права, що виражається в певній світоглядній позиції особистості до діючого права. Про бажання юнаків і дівчат оволодіти правовими знаннями свідчать дані, отримані нами в результаті опитування учнів ІХ-ХІ -х класів Ічнянської ЗОШ І-ІІІ ступенів. Практично кожний з 50 опитаних постійно знайомиться з матеріалами на правові теми в газетах, журналах, по радіо, телебаченню, в кіно, цікавиться Конституцією України, кодексами, окремими законами, специальними книгами та підручниками

На запитання "Для чого ви знайомитеся з інформацією про право?" опитувані відповіли таким чином : для розширення свого світогляду (51,3 %), щоб знати і правильно використовувати свої права (43,4 %), щоб у складних ситуаціях добитися своєї мети, не порушуючи закону (29,8 %), щоб знати і правильно виконувати свої обов'язки (33,1 %), з цікавості до детективних сюжетів (0,01 %).

Отож, як бачимо, той факт, що більшість юнаків і дівчат хочуть оволодіти правовими знаннями для того, щоб правильно використовувати свої права і старанно виконувати обов'язки, розширювати свій світогляд, свідчить про їх активну життєву позицію, прагнення до знань, до оволодіння правовою культурою.

Таким чином, становлення правової свідомості - один з основних напрямів формування громадянина. У сім'ї і та в школі дитина повинна не тільки навчитися поважати закони, відстоювати свої права та свободи, але й поважати чужі, толерантно ставитися до чужих поглядів, шанувати права інших на самовираження, власні культурні цінності, вибір конфесій, участь у політичному житті тощо. Це надзвичайно важлива сфера виховання і, передусім з точки зору потреб державотворення

Без знання реального рівня правосвідомості учнів робота по подальшому формуванню свідомості, навичок поведінки може і не дати тих результатів, на які розраховує вихователь.

Для виявлення рівня правосвідомості учнів надзвичайно важливо використовувати надійну методику. Як показали бесіди, спеціальні письмові роботи учнів, один з істотних недоліків їх правосвідомості - безвідповідальні відношення до своєї аморальної поведінки та поблажливе ставлення до злочинів своїх товаришів

Для того, щоб знайти способи усунення цього дефекту правосвідомості і визначити методи його правильного формування, а тим самим визначити рівень правосвідомості учнів, необхідно було перш за все ретельно вивчити реальне розуміння підлітками характеру, повноти особистої відповідальності. Не менш важливо знати і те, як школяр розуміє свою особисту відповідальність і чи робить різницю в характері відповідальності за злочин і аморальну поведінку.

Недоліки таких методів дослідження, як спостереження і бесіда, компенсує метод анкетування, який дозволяє швидко отримати дані про рівень правосвідомості у школярів.

Для дослідження нами був узятий 10-А клас Ічнянської ЗОШ I-III ступеня (дослідження проводилось у 2001/2002 роках)

Так, на питання "Хто несе відповідальність за поганий вчинок учня ? " всі відповіди учнів були розподілені на п'ять груп :

a) я	- 42,5 %
б) я та інші	- 32,5 %
в) інші та я	- 10%
г) інші	- 12,5%
д) немає відповіді, не знаю	- 2,5 %

Отож, було з'ясовано не лише ставлення учнів до питання про особисту відповідальність за негативний вчинок, але і їх розуміння відповідальності інших.

Істотним доповненням цього питання були запитання : " Чи завжди ти чиниш правильно, коли впевнений, що про це ніхто не дізнається ? ", " Чи можна уникнути відповідальності за скосений злочин ? " Відповіді на них показали не лише той факт, що до 50 % учнів не мають чіткого уявлення про свою особисту відповідальність, але і неправильну оцінку можливостей виявлення їх проступків (батьками, педагогами, адміністративними органами тощо), а також помилкові переконання про можливість уникнення відповідальності за скосений злочин.

У переважній більшості учні орієнтуються лише на один фактор - можливість уникнути відповідальності перед колективом, державою чи людиною. Лише деякі з них вказали в анкетах, що уникнути відповідальності ім буде заважати власна совість.

Результати аналізу відповідей на питання анкети вказують на низький рівень правосвідомості учнів, на необхідність глибокого вивчення іхнього світогляду.

Потрібно наголосити, що правове виховання особистості - процес диференційований, обумовлений складною структурою правової свідомості. За рік спрямованого правового виховання рівень правової свідомості зрос - він став середнім. Зрозуміло, що велику роль тут відіграв вплив вчителів у процесі вивчення "Основ правознавства". Зокрема, учителі почали використовувати різноманітні форми і методи позакласної правовиховної роботи, уміло застосовували в цій роботі засоби масової інформації, залучали до правового виховання батьків учнів, представників правоохоронних органів і громадськості. Крім того, вчителі систематично підвищували рівень своєї педагогічної майстерності, використовували у своїй діяльності досягнення психолого-педагогичної та правової науки, передовий досвід роботи школи з організації правового виховання учнів, спрямованого на формування у них передусім правової свідомості.

Проялюструємо це відповідями на питання про джерела правової інформації (перша і друга цифра відповідно означають різні зризи, за 2001 і 2002 роки)

* самі так вважають	- 46,7%	- 24,2%
* від учителів	- 20,8%	- 51,1%
* з популярної юридичної літератури	- 10%	- 15,8%
* з лекцій на правову тематику	- 3,3%	- 4,7%

* немає відповіді - 19,2% - 4,2%

Загальна тенденція другого зразу – істотне збільшення спрямованої правової інформації, що іде від учителя до школяра, і скорочення джерел, які недостатньо контролюються вчителями. Різке зменшення опосередкованої інформації сприяє тому, що особистість відсторонена від невірних чи викривлених правових знань. Позитивні зміни спостерігаються і в інших відповідях, які засвідчують про значно вищий рівень правосвідомості учнів експериментального класу.

Цілеспрямоване правове виховання сприяє і тому, що у школярів підвищується усвідомлення особистої відповідальності як за свої вчинки, так і за вчинки інших. На питання "Хто несе відповідальність за поганий вчинок школяра?" анкетування виявило те, що рівень відповідальності учнів за свої вчинки зріс (відповідно за 2001/2002 роки):

Я – 42,5 – 57 %,

Я та інші – 32,5 – 25%,

Інші – 12,5%,

Інші та я – 10 – 10%,

Немає відповіді, не знаю – 2,5 – 7,5%

Отож, проведені нами методики показали, що у школярів значно розширився об'єм правових знань про різні галузі права, підвищився рівень правосвідомості. Це дозволило им в необхідних випадках чітко орієнтуватися на закон, співвідносити власні вчинки і поведінку своїх товаришів з загальноприйнятими нормами поведінки і свідомо вносити у ці вчинки і поведінку необхідні корективи, проявляти вольові зусилля для того, щоб власна поведінка і поведінка своїх друзів відповідала цим нормам. Поступово в таких учнів рівень правосвідомості стає високим, тому що підвищення рівня правових знань сприяє тому, що учень отримує чіткіше уявлення про дозволене, у нього розширюються можливості для вибору та прийняття відповідного рішення у поведінці в різних життєвих ситуаціях. Але, не можна не підкреслити, що вплив на поведінку людини пізнавальної функції правосвідомості не слід перебільшувати. Учень може знати певні норми права і наслідки за їх порушення, але він все ж порушує ці норми, вважаючи, що не виконання іх в конкретному випадку може бути виправдане. Так, деякі школярі (10% під час першого опитування і 5% під час другого) на питання "Як би ти вчинив, якби в здійсненому тобою злочині звинуватили іншу людину?", відповіли "Не зізналися б". У другому випадку (25% під час першого опитування і 17,5% під час другого) на питання "Як би ти вчинив, якби для вратування неправильно звинувачених потрібно назвати своїх товаришів - дійсних винуватців?", відповіли "Не назвали б", виправдовуючись тим, що "друзів зраджувати не можна".

Таким чином, матеріали дослідження дають підставу стверджувати, що у школярів спостерігаються різні рівні правосвідомості.

Приблизно 18% учнів експериментального класу мають високий рівень правової свідомості, 63% - середній і 19% - низький рівень.

Результати вивчення рівня сформованості правової свідомості в учнів загальноосвітньої школи.

Школа, клас	Загальна кількість учнів	Рівні сформованості в учнів правової свідомості
ЗОСШ № 5, 10-А клас	25	Низький 19% Середній 63% Високий 18%

Проаналізувавши результати рівнів сформованості правової свідомості, відзначаємо, що в більшості учнів переважає середній рівень правової свідомості, а формування у школярів бажаного високого рівня багато в чому залежить від творчого підходу самих педагогів до питань педагогічної профілактики в процесі правового виховання.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

I. С. Кедун

Історична топоніміка Новгород-Сіверського: домінування старого чи модеру?

В поясненнях назви міста Новгород-Сіверський до цих пір немало плутанини та неясностей. Ось, наприклад, що пише один із знавців топоніміки В.П. Нерознак "Новгород-Сіверський, город в Сіверской земле, созвр. г. Новгород-Сіверский Черніговской обл. УССР. Другое же название Новгород Святополчъ. Первое упоминание о городе относится к 1095 г /Лаврентієвська літопись/ [1].

На жаль не все вірно у В.П. Нерознака Новгород-Сіверський він переплутав з Новгородом Святополчським або Святополчградом, що колись був розташований на території сучасної Київської області. Нині це городище за 2 км на південний захід від села Витачів Обухівського району Київської області. Ще одна неточність - в "Повчанні Володимира Мономаха" місто згадується під 1078 роком, а не 1096. В "Історії міст і сіл Чернігівщини" зазначається "в письмових джерелах вперше Новгород-Сіверський згадується під назвою Новий город в "Повчанні Володимира Мономаха" в зв'язку з тим, що взимку 1078-1079 рр. біля нього був розбитий загін половців" [2].

Існує ще одна версія щодо походження назви міста. Пов'язана вона з ім'ям великого Київського князя Володимира Святославича. Літопис під 988 роком сповіщає: "... і сказав Володимир, погано, що мало міст біля Києва, і почали зводити міста по Десні, і по Острі, і по Трубежу, і по Супі, і по Стугні". По наказу Володимира туди поселяли "кращих мужів" з північних областей Русі: "... від словен, від кривичей, від чуді, і від в'ятичей" [3]. На думку князя Володимира ці міста-фортеці повинні були захищати південні кордони Русі від нападів кочівників-печенігів. Спіставляючи ці свідчення з даними археологічних розкопок можна з впевненістю стверджувати, що серед цих міст був і Новгород-Сіверський. Цілком можливо, що в місті поселились вихідці з Великого Новгорода, які і назвали місто в честь своєї батьківщини, додавши до назви приставку Сіверський по імені Сіверської землі. Цю версію підтримував відомий російський історик Карамзін.

Великий інтерес викликає походження назв історичних районів міста. Так одне з передмість і досі носить назву Покровщина. Спочатку воно носило назву Сухомлинівка, і отримало її від того, що на її території стояли млини-вітряки. В той час, на відміну від водяних (мокрих) млинів, вітряки називали сухими млинами. Чому ж з часом Сухомлинівка стала Покровщиною? Н. Логвин свідчить: "Неподалеку отсюда находилась ныне не сохранившаяся церковь Покрова /1766 р/. Строила ее "громада мещан на Сухомлинци" с пожеланиями, чтобы церковь была видна отовсюду и выделялась своей красотой и высотой. Тогда же громада заказала иконописцу икону "Покрова", на которой ему надлежало представить всех граждан-мещан Сухомлиновки, ктиторов и благодетелей храма" [4]. Таким чином, з побудовою в 1766 році Покровської церкви передміста Сухомлинівка стало називатись Покровщиною. І досі 14 жовтня жителі цього передмістя святкують престольне свято. Щодо іншого передмістя - Заручей, то походження цієї назви цілком зрозуміле - ще в давні часи ручас місто було розділено на дві частини - власне місто та територія, що була розташована за Зубрицьким ручасом - Заручей. В 20-х роках ці території була включена в межі міста. Цікаве походження назви ще одного передмістя - Домотканово. Під цією назвою село Домотканово (нині міська територія) згадується в 1552 році в грамоті Івана Грозного. Свою назву воно отримало від воєводи Новгород-Сіверського удільного князя Семена Шемяки - Домоткана, що володів селом в кінці

XV століття

За Домоткановим розміщується інше передмістя - Шуровка. По розповідям старожилів свою назву воно отримало від слова щур. Це народна назва берегової ластівки, що масово в'є гнізда в обривах над Десною біля Шуровки. Ця назва дуже давня.

Невідома історія назви Жгані Жгань спочатку була озером, ця назва згадується в грамоті царя Івана Грозного від 2 вересня 1552 року про пожалування Н-Сіверському монастирю земель та угідь, сама назва ніде не розшифрується. Річка Віть теж згадується в грамоті Івана Грозного. Це стариця Десни, і, на думку багатьох жителів міста її назва походить від слова "витись", "звиватись", тобто показує, що русло Віти звивисте.

Та частина міста, де зараз розміщується ринок і водонапорна башта, називалась Новобарканською /чи Новопарканською/. В 1695 році, в універсалі полковника Міклашевського згадується церква Різдва Христового-Новопарканська / Новокрепостная/: "...пану сотникови Новгородскому, атаманови городовому... иже пан Иван Котляр, мещанин ваш новгородский, ктитор церкви Рождества Христова Новопарканской/Новокрепостной, ... на церковь рождества Христова в новом паркане в Новгородке стоячу..." [5]

Поруч з Новопарканською частиною міста розташовувалась Завальська частина. Це район нинішнього ринку, електростанції та торгових рядів - територія за валом, що колись тут був [6] і зараз в лексиконі жителів міста ми чуємо слово "Вал". В старовину оборонний вал проходив в районі нинішніх вулиць Коротченка та Герцена. Залишки його були розкопані археологами: "... В северо-восточной части его оборонительные сооружения начинаются на краю обрывистой террасы, /в районе современной улицы Герцена/ остатки вала отмечены здесь археологом И.И. Едомахой в 1960г /откуда они шли в юго-западном направлении вдоль глубокого оврага, и, охватывая пл. им. Ленина, по северной стороне улицы 50 лет Октября поворачивали к западу, пересекая улицу между корпусами торговых рядов и торговых складов XVIII века / следы рва зафиксированы здесь в 1983 году/. Частично захватывая территорию колхозного рынка, вал пересекал ул. Коротченко и резко поворачивал на северо-восток, выходя вдоль края оврага /ул. Овражная/, в районе ул. Советской к детинцу." [7].

Досить часто у жителів вулиць Р.Люксембург, К.Цеткіної, Уралова , особливо у людей старшого віку можна почути назву "кляштор" та "кляшторна вулиця" В цій назві ціла епоха історії Новгород-Сіверська, пов'язана з тим часом, коли наше місто було в складі Польщі в 1618-1648 роках. Слово кляштор польського походження. Воно означає "монастир" По багатьом джерелам за Успенським собором стояв польський бернардинський монастир "...1-й Троїцкий, православный, 2-й, Римский кляшторний в самій крепості, на горе над Десною стояли, почему и ныне то место называется клаштором." [8] На жаль його залишків та опису не збереглось. В 20-ти роках вулиця Кляшторна була перейменована в вулицю Рози Люксембург

На жаль ряд географічних назв окремих районів вже зникли з повсякденного вживання. Так, майже не вживався назва району біля оз Жгань-Здвиження. Займав цей район територію нинішніх вулиць Червоноармійської, Свободи, Суворова. Назву він отримав від Хрестовоздвиженської церкви, що була на початку XVIII століття сімейством Журавок /сотник Новгород-Сіверський/ в нижній частині нинішньої вулиці Червоноармійської. Місцеві старожили і досі звуть Червоноармійську - Великою Воздвиженською, а вул. Свободи - малою Воздвиженською. Практично никто не знає і не вживав таких назв районів міста як: Гарбузовщина, Окольний град, Лодейне поле тощо.

З глибокої давності прийшла до нас назва Ярославова криниця Існує таке народне повір'я, що в 1044 році через нашу місцевість проїжджав великий київський князь Ярослав Мудрий. На тому місці, де зараз закінчується вулиця Революції, князя зустрічав натовп місцевих жителів на чолі з сивобородим старцем. В руках він тримав шолом доверху наповнений джерельною водою з лікерела, що було неподалік Князь прийняв шолом і випив з цього води. З тих пір джерело, з якого була набрана вода отримало назву Ярославова криниця.

В XVII-XVIII століттях в Новгород-Сіверську побутувала назва Юринівська слобода. Розташована вона була праворуч від Спасо-Преображенського монастиря по нинішній вулиці Пушкіна. Це місце і понині часто називають Слобода Неподалік було розташоване кладовище, яке теж називалось Юринівським. Походження назви слободи невідомо, але кладовище було названо по імені слободи. Після побудови там церкви, яка отримала назву Георгіївська і кладовище поступово стало зватись Георгіївським. Нині це центральне кладовище міста. На жаль церква була зруйнована в 30-ти роках нашого століття. Поруч з монастирем знаходилось ще одне кладовище - Троїцьке, по назві церкви, збудованої в 1696 році. На цьому кладовищі хоронили багатих чи видомих своїми заслугами людей. Там були захоронені: Рачинський А.Г. - відомий російський скрипаль, Мацаков П.П. - інспектор народних училищ, Ассінг А.А. - відомий Новгород-Сіверський театрал, Журавко О. - дружина Новгород-Сіверського сотника, а потім Стародубського полковника Лук'яна Журавко, Уралов І.М. - видатний російський актор.

Сучасне Покровське кладовище раніше носило назву - цвинтар всіх святих. В 1779 році священик Моїсеї Гатовський пожертвував гроші на будівництво церкви Всіх святих. Але оскільки кладовище розташоване на Покровщині то його часто називали Покровським. Після того як в 30-ти роках нашого століття церква була зруйнована, назва Покровське кладовище остаточно закріплюється за ним.

Давно зникла з побуту інша стара назва - Губернська площа. Вона була розташована між чоловічою гімназією, Троїцьким садом та Георгіївським кладовищем /тобто нинішніми вулицею Майстренка, частиною вулиці Карла Маркса - до Тріумфальної арки та площею, де розташований Палац культури/. На неї виходила головна тоді вулиця міста - Губернська.

В 5 кілометрах від Новгород-Сіверського розташоване селище та крейдяній кар'єр, де видобують вапно - Червона Гірка. Раніше селище носило назву Вапняний кар'єр, та в 1965 році постановою Новгород-Сіверської міської ради селище і кар'єр були перейменовані в Червону Гірку. Походження цієї назви абсолютно нез'ясоване.

Поруч зі школою №1 розташована площа імені Богдана Хмельницького. Цю назву площа отримала в 1954 році, а раніше вона називалась Червоною площею. Центральна ж площа міста називається площею імені Леніна. До 1924 року вона носила назву Базарної, оскільки там в свята та вихідні дні торгували приїжджі торговці та селяни. В 1924 році, після смерті Леніна площа стала носити сучасну назву.

Загалом в місті нараховується більше 130 вулиць та провулків. Багато з них мали до 1920 року інші назви.

Вулиця Базилевича - первісна назва - Сухий провулок. В 1954 була перейменована в вулицю Пролетарську, сучасну назву отримала в 1967 році на честь учасника громадянської війни, уроженца Н-Сіверського повіту.

Вулиця Гагаріна - до 1961 року з-за своєї крутини носила назву Круглий провулок.

Вулиця Комуністична - до 1922 року носила назву Велика Воскресенська, бо на ній була розташована Воскресенська церква.

Вулиця Коротченка - до 20-х років носила ряд назв: Острожна / тому, що на ній розташована тюрма, збудована в 1871 році/, Микільська /по церкві, що стояла внизу

вулиці/ Селянська, а в 1968 році отримала сучасну назву.

Червоноармійська - до 20-х років носила назву Велика Воздвиженська /по імені Хрестовоздвиженської церкви, що стояла на ній/

Вулиця Леніна - в минулому Глухівська. Свою назву отримала тому, що з неї починалась дорога на Глухів. Нинішню назву носить з 1924 року.

Вулиця К.Маркса - раніше Губернська /була головною в місті і носила назву ще з часів існування Новгород-Сіверського намісництва. На ній був розташований будинок губернатора /.

Вулиця Пушкіна - до середини 20-х років називалась Велика Монастирська

Свердлова - одна з центральних вулиць міста. В минулому Козацька вулиця Свою назву отримала в 1919 році після смерті Свердлова.

Шевченка - Пирогівська. Є початком дороги на село Пирогівку. Була перейменована в 30-х роках.

На сучасному етапі міська рада піднімає питання про повернення історичних назв вулицям, і певні зрушения в цьому процесі помітні. Наприклад вулиця Свердлова повернули історичну назву Козацька, порушується також питання про перейменування вулиці Леніна, проте на повернення назви Глухівська центральний вулиці міста поки що більшість не погоджується.

Проте загалом питання історичної топоніміки Новгород – Сіверського як і багатьох провінційних міст регіону, лишається відкритим і чекає на нові дослідження.

Література

1. Нерознак В.П. Названия древнерусских городов - М., 1983. - С.124.
2. Історія міст і сіл України Чернігівська область - К., 1983 р.- С. 490.
3. Літопис Руський. За Іпатіївськими списком переклав Леонід Маховець -Київ: Дніпро, 1989. - С 67.
4. Логгин Н., Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. - М., 1980. - С. 190-191.
5. Описание Черниговской епархии - К., 1874. Книга VI - С.16-17.
6. Рклицкий М. Город Новгород-Северский, его прошлое и настоящее. - Чернигов, 1900. - С 3.
7. Тезисы докладов и сообщений областной научной конференции, посвященной 1000-летию г. Путивля. - Путивль, 1988. - С. 23-24.
8. Материалы для историко-статистического описания г. Н-Северского И. Самчевского - СПБ., 1852. - С 6.

А. С. Белая

Белорусы на Черниговщине: из истории научных и культурных связей

В жизни двух славянских народов, испокон веков живущих бок о бок, много интересных моментов, раскрывающих историю взаимоотношений восточнославянских народов, формирования и взаимодействия их языков и культур.

Среди известных деятелей, судьба которых связана с Беларусью и Украиной, можно назвать писателей, историков, ученых, деятелей культуры и искусства, первопечатников, книгоиздателей, сыгравших значительную роль в культурном развитии, отстаивавших идеи единства славянских народов на всех этапах истории. Белорусские гуманисты философ, историк Симон Будный; просветитель Василий Тяпинский, первопечатник Франциск Скорина, белорусский и украинский писатель, ученый-филолог, церковный и общественный деятель Милетий Смотрицкий, уроженец Могилевщины книгоиздатель Спиридон Соболь, педагоги и переводчики братья

Лаврентий и Стефан Зизания, уроженец Нежина (Украина) выпускник Киевской духовной академии, архиепископ Могилевский, писатель Георгий Конисский и многие другие представители украинского и белорусского народов, способствовавшие всей своей деятельностью обогащению духовной жизни восточных славян. Деятельность названных гуманистов приходится на XVI-XVII века. Однако их просветительские традиции не прерываются.

В XX веке мы находим массу свидетельств тому, что духовные контакты двух народов продолжались. Подчас трудно отделить деятелей культуры и науки от судеб двух братских народов. Так, белорусский поэт Максим Богданович (1891, Минск-1917, Ялта) оставил в своем творчестве талантливые переводы с русского, украинского, польского, сербского и других языков, которые печатались в русских, белорусских и украинских изданиях (в журнале "Украинская жизнь"). Им написан прекрасный этюд об украинском поэте «Краса и сила. Опыт исследования стиха Т.Г.Шевченко» (1914 г.) [1, 656].

С Украиной связана судьба известной белорусской поэтессы Элоизы Степановны Пашкевич, в литературе известной под псевдонимом Тетка (1876 - 1916 гг). Ей дважды пришлось эмигрировать в Галицию (в 1905 г. и в конце 1906 г.) за участие в революционном движении в г. Вильно. Она училась во Львовском университете (во времена своей второй эмиграции).

С Полесьем Украины, с древним городом Нежином связана судьба двух известных белорусов. В 1868 г. окончил Нежинский юридический лицей Франциск Богушевич и долгое время работал судебным следователем в Украине и разных городах России. В его поэтическом творчестве отразились идеи национально-освободительной борьбы славян. Он – один из первых белорусских писателей, горячо выступивших в защиту родного языка и литературы. В Нежине, на фасаде педуниверситета, есть мемориальная доска, посвященная Ф. Богушевичу, свидетельствующая о том, что в Украине помнят и любят белорусского поэта, чье творчество всегда будет служить примером благотворного взаимодействия культур двух народов.

Огромное влияние на развитие русского, белорусского и украинского просвещения оказал первый в Левобережной Украине вуз гуманитарного направления – Нежинский историко-филологический институт. Именно в нем получил образование и первую известность, как начинающий исследователь, ставший позднее известным академиком-славистом – Евфимий Федорович Карский, уроженец Гродненщины. Сын сельского учителя после окончания Минской семинарии присхал в Нежин в 1881 году, чтобы поступить в институт. Сюда съезжались слушатели, получившие духовное образование в разных городах Российской империи. Это был один из трех вузов (Нежин, Вильна, Петербург), где студенты учились на полном государственном обеспечении. Трудные (прежде всего в материальном отношении), но интересные годы учебы были для Евфимия Карского напряженными и плодотворными. Отсюда начался большой путь в науку.

В институте царила творческая атмосфера, увлекавшая преподавателей и студентов и способствовавшая подготовке выпускников с классическим гуманитарным образованием. Получив прекрасное филологическое образование, овладев в совершенстве классическими языками (все славянские, греческий, латинский, санскрит и др.), Е. Карский во всех исследованиях привлекал многочисленные языковые факты, рассматривая их в сравнительно-историческом плане. Он считал, что «гипотезы, построенные теоретически, опирающиеся на незначительное количество фактов, часто случайных, со временем могут оказаться не имеющими под собой именно исторической почвы и, следовательно, лишенными ценности, тогда как факты языка никогда не потеряют значения».

Этому принципу Карский был верен во всех своих работах. Первое студенческое исследование «Особенности правописания и языка Супрасльской рукописи» было удостоено похвального отзыва с утверждения Конференции (высшего органа института). Сведения об этом находим в IX томе «Известий историко-филологического института князя Безбородко в Нежине» за 1883 - 84 гг Профессор Ф.Ф.Брандт в рецензии отметил, что эта работа «свидетельствует об интересе к делу и филологических способностях автора». В студенческие годы Е.Ф.Карский опубликовал еще три работы в журналах «Филологические записки», 1883, вып II, Воронеж и за 1885, вып. I, а также в журнале «Русский филологический вестник», т XII и XIII, 1884 - 1885 г. Профессор Ф.Ф.Брандт содействовал «исправлению и усовершенствованию» (по словам автора в предисловии к своей работе) большого исследования студента IV курса Карского «Обзор звуков и форм белорусской речи» и рекомендовал опубликовать ее в «Известиях» (1885 г) [2, 9]. Эта работа вышедшая в 1890 «К истории звуков и форм белорусской речи» стала основой магистерской диссертации, защита которой состоялась в 1893 г в Киевском университете.

После окончания института Е.Ф.Карский работал в мужской гимназии г.Вильна, затем 20 лет в Варшавском университете, где дважды избирался ректором. В 1896 г защитил докторскую диссертацию в Москве. В 1901 г его избирают членом корреспондентом Российской Академии наук, а в 1916 - академиком и с этого года его жизнь связана с Петроградом. Начиная со студенческих лет и в последующие годы, ученый много внимания уделял сбору языкового материала, записи и обработке его, для чего совершил длительные поездки по родной Белоруссии.

Интересны наблюдения Карского в области лексических взаимосвязей белорусского и украинского языков. Об этом он говорит в IV главе первого тома «Белорусов». Ученый раскрывает общие черты, сохранившиеся в двух славянских языках в процессе их развития после древневицкой эпохи [3,24] Он собрал большой фактический материал во время своих поездок по всей Беларуси, а для определения этнографических и языковых границ белорусского народа на юге такой материал был собран на территории Могилевщины и Гомельщины. Все эти факты легли в основу «Этнографической карты белорусского племени» и ряда его научных работ - «К вопросу о границе белорусских говоров. Звук У вместо Ы в некоторых белорусских говорах», «Русская диалектология» и другие.

Его исследования в области многих славянских языков надолго останутся наиболее полными и компетентными источниками. Большой интерес для многих ученых-гуманитариев представляют исследования Е.Ф.Карским письменных памятников, изучение которых дает хорошие познания в области древних и современных славянских языков.

По подсчетам библиографов ученым написано 1014 научных работ, из них 300 посвящены родному белорусскому языку и литературе. «Главным памятником жизни» назвал академик Ляпунов Б.М. 3-х-томную книгу Е.Ф.Карского «Белорусы» (1903 - 1922). Эта книга содержит исторические, археологические и этнографические сведения о населении и территории Беларуси, сведения о белорусских говорах (1-й т), очерки по словообразованию и словоизменению в белорусском наречии, очерки по синтаксису (2-й т), сведения о западнорусской письменности, о народной поэзии и художественной литературе на среднем языке (3-й т). Многие явления белорусского языка раскрываются в их историческом развитии и в сопоставлении с явлениями русского и украинского языков. К вопросам украинского языка Е.Ф.Карский обращался часто. Его глубокие наблюдения способствовали утверждению нового взгляда на судьбу восточнославянских языков [4, 17].

Широта научных интересов Е.Ф.Карского позволяет связывать с его именем

многие проблемы современного языкоznания. Его земляки-гrodненцы вот уже несколько лет проводят международные Карские чтения, начиная с 1988 г. Автор этих строк участвовала в VI-x Карских чтениях в Гродно в декабре 1996 года и в куларах высказала идею проводить чтения в городах, где учился, жил и работал Карский. Идея была названа фантастической, но предложение, начать с Нежина было принято. И в мае 1998 г. в нашем вузе прошли VII-e Карские чтения, собравшие ученых из Беларуси, Украины, России, Польши. Организаторами Чтений были Нежинский пединститут и Гродненский университет, составившие договор «о сотрудничестве в совместном проведении научной конференции в честь великого земляка и ученика». Общая проблема предлагалась широкая и многоаспектная - «Антрапоцентрический подход в исследовании языка». Рабочими языками были - русский, белорусский, украинский. На заключительном пленарном заседании высказаны пожелания: на фасаде Гоголевского корпуса должна быть мемориальная доска, посвященная Карскому, в музее института необходима экспозиция, рассказывающая об известном ученом. Кроме того, хотелось бы увидеть новое полное издание трудов Е.Ф. Карского.

В декабре 2000 года VIII-e Карские чтения состоялись в Минске. Проблема «Язык в свете классического наследия и современных парадигм» Кафедра русского языка нашего университета приняла активное участие в очередных международных Чтениях. (Арват Н.Н., Белая А.С., Нещерет Е.И.)

В мае 2002 года коллеги-гродненцы снова вернули Карские чтения в стены своего вуза. Общая тема была объемной и широкой «Е.Ф. Карский и современное языкоznание». Несмотря на расстояние, в Гродно съехались ученые из нескольких стран-России, Украины, Польши, Сербии, Японии. Нежинцев представляли профессор Арват Н.Н. и доцент Белая А.С.

Интерес к трудам Е.Ф. Карского в наши дни не случаен. Его глубокие исследования в области многих славянских языков и литератур раскрывают нашу историю и культуру. Обращение ученого к письменным памятникам, его тщательная работа по изучению их языка и содержания, а также текста с палеографической и этнографической точек зрения дают богатый материал для многих исследований. Труды Е.Ф. Карского способствуют закреплению позиций восточнославянского языкоznания. Практическая ценность его научных трудов очевидна. И это подтверждает осуществляемый в наши дни гродненцами совместный с россиянами проект «Белорусистика XX века. наследие Е.Ф. Карского».

На судьбе отдельных представителей славянских народов отразилась общность их судеб. Тесные контакты в области культуры никогда не прерывались, так как еще с древних времен судьбы наших народов тесно переплелись. Чтобы понять это, достаточно заглянуть в глубь истории, в глубь языковых тайн, многих из которых раскрыл Е.Ф. Карский. Книга «Белорусы» была названа «главным памятником его жизни», и добавим - памятником белорусскому народу, и она - свидетельство благотворного взаимовлияния славянских культур.

Литература

1. Богданович Максим Адамович - статья в КЛЭ /Краткая литературная энциклопедия/ - М. Советская энциклопедия, 1962. - Т I - с. -656.
2. Карский Е.Ф. Обзор звуков и форм белорусской речи // Известия историко-филологического института князя Безбородько в Нежине. -1885 -1886 гг. -т X
3. Белая А.С. Вопросы межславянских языковых связей в трудах Е.Ф. Карского // Е.Ф. Карский и современной языкоznание. Материалы IX международных Карских Чтений. В 2-х частях. -Гродно, 2003. -ч. I.

4. Белая А. С. Евфимий Федорович Карский /1861-1831/. // Пособие к спецкурсу "Из истории языкоznания: персоналии. - Нежин, 1998.

В. В. Шапоренко

Сокиринці у творчості художника-пейзажиста О. Я. Волоскова

Архітектурний ансамбль маєтку в с. Сокиринцях на Чернігівщині невіддільний від його власників, поміщиків Галаганів. Він є своєрідною пам'яткою доби розквіту української архітектури і паркобудівничого мистецтва 19 ст.

Нещодавно чудовому архітектурному комплексу в селі Сокиринцях, вирішенному в стилі ампір, виповнилося 160 років. Садиба добре збереглася до нашого часу і є найбільш характерним прикладом палацово-маєткової архітектури Лівобережної України кінця 18 – початку 19 ст. Планування та проектування ансамблю належить московському архітектору П. Дубровському – талановитому учню Д. Джилирди, який довгий час працював у Росії. Його стиль відзначає художня завершеність у рішенні композиційно-просторових завдань, гармонійне поєднання рельєфу, води, зелені та об'єктів архітектури. Всі споруди разом з алеєю і парадним двором складають головне архітектурно-планувальне ядро комплексу, на північ від якого розташовано господарський двір. Другу частину маєтку складає парковий комплекс, автор якого садівник Бістерфельд. Таким чином, композиційна вісь з'єднує садибу з селом Сокиринцями, перетинає всю її територію і в гущавині парку завершується чарівним парковим містком.

З надзвичайною майстерністю та глибоким ліризмом красу Сокиринського парково-архітектурного комплексу втілив на своїх полотнах російський художник-пейзажист, представник пізнього романтизму Олексій Якович Волосков (1822-1882). В складі великої художньої колекції родини Галаганів, яка колись була зосереджена у Сокиринському палаці, а нині зберігається у Чернігівському музеї, знаходили чотири художні полотна О.Я. Волоскова.

Усі картини підписані і датовані:

1. Готичний міст у Сокиринському парку (1845р.)
2. Сокиринський парк. Альтанка (1848р.)
3. Церква у Сокиринцях (1848р.)
4. Садиба Г.П. Галагана у Лебединцях (1857 р.)

Картини цікаві не тільки високою майстерністю виконання, чистим яскравим колоритом, чарівною красою зображеного природи, але й тим, що були створені на Чернігівщині. До 1917 р. вони зберігалися у колекції Галаганів, а у 1952 р. Із Прилуцького краєзнавчого музею потрапили до Чернігова.

На жаль, про автора цих чудових полотен на сьогодні відомо дуже мало. Його ім'я майже зовсім забуло. Воно не згадується у монументальних працях з історії образотворчого мистецтва. Є лише коротка скуча інформація в довідниках, яка дає неповне уявлення про особистість митця [1].

Дослідження біографії художника та його зв'язків з Чернігівчиною зайнамалася певний час науковий співробітник ЧХМ В.Гончаренко Саме й� ми завдаємо інформацією, яка відкрила деякі сторінки життя О.Я. Волоскова.

Олексій Якович Волосков народився 1822 р. у м. Ржеві Тверської губернії, в родині купця. Довгий час роком народження художника вказувався 1828 рік [2]. Але Г.В. Смирнов встановив, що правильна дата - 1822 рік [3]. Доказом цього є прохання, написане самим художником у Комітет товариства заохочення художників, з проханням назначити йому утримання. У першому, яке датоване 15 жовтня 1841 р., Волосков пише: "Лишившись діяctions с юных лет в обеих ногах, но имея

непреодолимую охоту к живописи, я в 1837 году кое-как прибыл в Санкт-Петербург, здесь-то по совету добрых благомыслящих людей в августе месяце того же года начал посещать с натуры и за перспективные виды уже удостоился получить Серебряную медаль от Академии, имея не более 19 лет от роду...» [4]

Друге прохання Волосков написав у січні 1844 р., тут він визначає свій вік як «не більше 22 років» [5]. Таким чином, у 1837 р. 15-річним юнаком, незважаючи на тяжку хворобу ніг, О. Я. Волосков вирушає у Петербург на навчання. Його приймають до Академії мистецтв стороннім учнем по класу М. Н. Воробйова – відомого художника-романтика і досвідченого педагога. Він намагається прищепити своїм учням смак до романтичного пейзажу, надаєвши великої значення вільній фантазії художника і особливу увагу приділяв роботі з натури.

Волосков був одним з тих учнів, які найповніше опанували творчий метод учителя. Працьовитість, наполегливість, допитливість і відданість мистецтву – саме ці природні риси характеру юнака сприяли швидкому розвитку й становлення його хисту. Вже у 1839 р. почавкуючий живописець одержав свою першу нагороду – Малу срібну медаль за виконання перспективних видів [6].

Цікавий тот факт, що одночасно з Волосковим в Академії навчався Т. Г. Шевченко. Про їх взаємини не збереглося ніяких даних, але прізвища обох часто зустрічаються поряд в екзаменаційних листках 1845 року разом закінчили навчання, одержавши звання некласних художників [7]. Цього ж року О. Я. Волосков став пансіонером Товариства заохочення художників (ТЗХ).

Протягом 1845–1851 років ім’я живописця згадується майже в кожному звіті ТЗХ. Він характеризується як людина обдарована, працьовита, наполеглива, віддана мистецтву. Художник багато і з захопленням працює на натуру, кілька років підряд відіїздить на практику до Нарви, пише красви, в яких «з великою правдивістю передає красу зображеній місцевості» [8]. Коло творчих інтересів живописця не обмежувалось лише пейзажем. Він відвідує художній клас Академії мистецтв, де успішно займається «стюдіями з людських постатьей» [9]. Члени Комітету ТЗХ досить високо оцінювали твори Волоскова. У звіті за 1845–1846 рр. чигасмо: «Пан Волосков не зупиниться на цих перших спробах, і ми маємо право сподіватися, що з часом буде одним з найдостойніших наших пейзажистів» [10].

Творчість митця, його живописна манера з характерною для нього ретельністю і точністю зображення, привернули увагу Г. П. Галагана, члена ТЗХ. Він і запросив до себе у Сокиринці О. Волоскова «для практичних занять терміном на два роки» [11].

1845 р. молодий художник прибуває у Сокиринці. Більш як століття цей маєток належав родині Галаганів. У 1820–1830 роках тут на місці вікового лісу був створений чудовий парк, спланований у пейзажному стилі. У ньому, на відміну від регулярного, зберігаються природні особливості, і таким чином, утвердждається самоцінність природи.

Заліті сонцем галвіни, станок із мальовничими берегами, самобутні архітектурні споруди не могли залишити байдужими романтично настроєного художника. Для пейзажних робіт Волоскова, виконаних у цей період, характерна точність відтворення натури, дбайливе опрацювання найменших деталей композиції.

Художник умів писати архітектуру, майстерно володів перспективою. На картині «Готичний міст у Сокиринському парку» (1845 р.) відтворений один з найкращих куточків парку. Композиція побудована за класичними канонами. Високі дерева на першому плані утворюють своєрідні лаштунки, за якими видніється пішний міст. Ретельно зображена його примхлива архітектура з декоративними вежами, стрільчастими арками. Але найголовнішою для живописця є природа. Тонко вписане

кучерьєве, немов ажурне, листя. Сонячні промені, пробиваючись крізь густі крони, полисками лягають на паркову доріжку, золотять верхівки дерев, освітлюють людські постаті на мосту. Зеленкуваті і брунатні та золотові відтінки у всій повноті передають ранкову свіжість ітишу.

М'яким ліризмом, вищуканістю колориту та витонченістю виконавською майстерністю відзначається і нічний пейзаж "Церква у Сокиринцях" (1848 р.). Художник ставить перед собою нелегке завдання передати конкретний стан природи при різному природному освітленні. На полотні Волоскову вдалось чудово відтворити тишу і спокій, що панують в природі цієї пізньої пори. Особливо романтично виглядає білоночка на темному тлі небес церковка серед буяння квітів.

У картині "Садиба Галагана в Лебединцях" (1857 р.) О Волосков виступає як документаліст, для якого важлива насамперед точність зображення. Художник ретельно переносить на полотно численні стежини, що ведуть до будинку, зелені масиви дерев, старанно вписує усі цікаві для нього подrobiци. На полотні бачимо будинок для гостей, споруджений у 1854-1858 рр. на замовлення і під особистим наглядом Г.П. Галагана за проектом петербургського архітектора Е.І. Червінського. Зовнішній вигляд будинку нагадує звичайну українську хату. Замисливши цю споруду, Галаган так пояснював свій задум: "Дом сей споружен для оживления предания о жизни предков в памяти потомков" [12]. Ця будівля поклала початок новому напрямку в українській архітектурі другої половини 19 – початку 20 ст. Художник Л.М. Жемчужников згадує про цю споруду у своїх спогадах: "Галаган у цей час будував на своєму хуторі Лебединці будинок за старовинним малоросійським зразком, і я вирушив з ним оглянути будову, де усе зовнішнє вже готове, залишилось лише внутрішнє оздоблення" [13]. Очевидно, саме цей будинок О. Волосков відтворив на своєму полотні.

До Сокиринського циклу належить і картина "Сокиринський парк. Альтанка" (1848 р.). Вона вражає довершеністю композиції, насиченістю колористичної гами, романтичною піднесеністю природи. Художник вибирає таку точку, з якої відкривається чудова панорама на одну з мальовничих галівин парку, так звану святку балку. Словнений сонячного світла і тепла, пейзаж викликає почуття замилованості красою навколишньої природи, поєднаної із станом внутрішнього спокою, який знаходить людина на її лоні. У картинах, створених в Сокиринцях, О. Волосков зумів відчути і передати пишну, небудьсну красу навколишньої природи. Від них віде тишею, спокоєм, умиротвореністю.

У 1851 р. О. Волосков одержав звання призначеного в академіки пейзажного живопису. Цього ж року, як відомо із звіту ТЗХ за 1849-1851 роки, він перебував у Качанівці на запрошення члена ТЗХ Г.С. Тарновського. Тут художник написав свою найвідомішу картину "Качанівка. Біля чайного столу" (1851 р.), яка зберігається нині у Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі. На ній зображені мешканці маєтку Г.С. Тарновського – тодішній господар, його племінниця Юлія Василівна, в яку був закоханий художник П. Федотов, і небіж Василь Васильович, відомий громадський діяч, з дружиною Людмилою Володимирівною, лізниче зображенюю також в картині К. Маковського "Поміщиця" (Сумський художній музей).

Тісні стосунки склалися у О. Волоскова з родиною В.В. Тарновського. Довгий час художник жив у нього в Качанівці, навчав малюванню його сина В.В. Тарновського-молодшого. Чарівна природа надихала живописця на творчість. Три картини з качанівського циклу зберігаються у Сумському художньому музеї.

В.В. Тарновський надавав О. Волоскову постійну допомогу. Художник не раз у своїх листах дякував меценату за моральну і матеріальну підтримку. Відомо, що за рекомендацією В.В. Тарновського він отримав місце вчителя малювання у рідному

місці Ржеві. Але у 1858 р. школа була закрита, і О. Волосков звертається до В.В. Тарновського з проханням дозволити на деякий час зупинитись в його петербурзькій квартирі "до часу для художніх занять" [14]. Тарновський запропонував художнику повернутись до Качанівки і оселитись там назавжди. Але О. Волосков відмовився. У листі до Тарновського 1 березня 1859 р. він писав: "... обов'язок людини чесним трудом здобувати хліб... позбавляє мене задоволення повернутись знову до Вас у Качанівку, у Ваше славне і достойне сімейство, притулок якого став мені рідним... Змушений підкоритись необхідності залишитись у Ржеві, якщо не назавжди, то до сприятливішого часу, що може зробити повернення мое можливим..." [15]. У цьому ж листі художник повідомляє, що прийняв пропозицію Московського страхового товариства і став агентом м. Ржева. Повернувшись до своїх друзів у Качанівку вже не пощастило. Останні роки О. Волоскова минули у рідному місті. 1882 року він помер.

Картини Волоскова (в основному, пейзажи) зберігаються в багатьох музеях України і Росії, відомоїх лише двох десятків [16].

Це майже все, що нам відомо про життя художника, людини доброї, скромної, чесної, обдарованої, але нелегкої, навіть трагічної долі.

Тяжка хвороба, що все життя переслідувала митця, матеріальні нестатки не дали можливості сповна розкритися його таланту, але життя О.Я. Волоскова є яскравим прикладом самовідданої всеперемагаючої любові до мистецтва.

Література

- Гончаренко В. Кілька сторінок із життя О. Я. Волоскова. // Сіверянський літопис. - 1995. - №4. - С.64.
- Гончаренко В. Коротка наукова довідка про творчість художника О. Я. Волоскова. - АЧХМ, 1987. - С.1
- Смирнов Г.В. А.Я. Волосков и его картина "За чайным столом". // Сообщения ГРМ. - Л., 1961. - Вып. VII. С. 36. - 40.
- Там само. - С.36.
- Там само. - С.36.
- Гончаренко В. "Щиро ваш О.Я. Волосков" // Деснянська правда, - 1992 р. - 23 червня
- Там само.
- Звіт Товариства заохочення художників за 1845-1846 pp. - СПб., 1847. - С.4.
- Там само. 1848. - С.10
- Звіт ТЗХ за 1846-1847 pp. - СПб., 1848. - С.8.
- Звіт ТЗХ за 1845-1846 pp. - СПб., 1847. - С.10
- Гончаренко В.С. Коротка наукова довідка про творчість художника О. Я. Волоскова. - АЧХМ, 1987. - С. 3.
- Жемчужников Л.М. Воспоминания из прошлого. - Л., 1971. - С. 155.
- Лист О.Я. Волоскова В.В. Тарновському від 28 січня 1858 р. - ЧІМ, фонд АН 17-42/37/504
- Лист О.Я. Волоскова до В.В. Тарновського від 6 березня 1859 р. - ЧІМ, фонд АН 17-42/39/504
- Гончаренко В. Довідка до енциклопедії "Мистецтво України". - АЧХМ, 1987.

З історії педагогічної підготовки
учнів Чернігівської духовної семінарії .

Чернігівська духовна семінарія, яка проіснувала майже півтора століття являла собою солідний навчальний заклад, який давав своїм вихованцям грунтовну підготовку і відігравав помітну роль у культурно-освітньому житті регіону. Її випускники мали змогу продовжувати своє навчання як в духовних, так і в світських навчальних закладах, займати церковнослужительські місця та вчительські посади в початкових приходських школах, де навчалася переважна більшість дітей шкільного віку. Тому в семінарії значна увага приділялася вивчення педагогіки. З викладанням теорії виховання і навчання була тісно пов'язана педагогічна практика. Відкриття школи при Чернігівській духовній семінарії поєднано з відкриттям в семінаріях кафедр педагогіки. 27 лютого 1866 р. Синодом видав наказ, в якому зазначалося "отменить в семінаріях преподавание медицины, сельского хозяйства и естественной истории, а взамен ввести курс педагогики, как предмет более необходимый для будущих пастырей и учителей народа. А дабы не ограничиваться одною теориєю, в настъящем случае недостаточной для практических целей, учредить при семінаріях воскресные школы" [1]. Але слід зауважити, що ще з січня 1866 р. з ініціативи преосвященного Філарета в Чернігівській духовній семінарії було розпочато викладання педагогіки [2].

У вересні 1866 р. за розпорядженням Синоду була вже формально відкрита кафедра педагогіки "Кафедра педагогики, а с нею и воскресные школы утверждаются с тем, чтобы воспитанники семінарии, которым придется быть преподавателями в церковно-приходских и вообще в сельских школах, ознакомились с преподавательским искусством не теоретически только, на классной скамье, но и практически, в школе, потому что от такой меры ожидается существенная польза для народного образования" [3]. У 1867 р. школи мали відкритися при всіх духовних семінаріях [4].

Ректор семінарії 5 березня 1867 р. подав на розгляд семінарського Правління "Проект педагогічних занять вихованців Чернігівської духовної семінарії". Він зауважував, що вкрай необхідна і педагогічна практика, щоб кожен здобув певні навички. Найбільш корисним і необхідним, на думку ректора, було по-перше – відкрити святкову школу (саме святкову, а не недільну, бо вихідних днів замало) з усім викладанням у вигляді бесід. По-друге – є можливість відкрити школу щоденну. І по-третє – вихованці семінарії мали змогу вдосконалювати свої педагогічні навички в школі при Вознесенській церкві [5].

12 березня 1867 р. з нагоди відкриття школи в семінарській церкві зібралися викладачі семінарії та вихованці вищого і середнього відділень. Після закінчення святкового молебну, всі бажаючи навчатися грамоти та іншим предметам були запрошенні наступного дня повідомити, хто з них буде ходити до школи щодня, а хто лише по вихідним. До щоденної школи записалися 15 осіб, до недільної – 9. 14 березня розпочалися заняття в щоденної школі, на які з'явилось 18 учнів [6].

Таким чином, малося на меті відкрити при Чернігівській духовній семінарії дві школи. Але зважаючи на те, що вихованці семінарії, котрі перейшли з середнього до вищого відділення ще не готові до святкових бесід, було вирішено поки не відкривати недільної школи, а звернути більш уваги на щоденну школу. Ще одним аргументом того, щоб відкривати щоденну школу було те, що "в Чернігове нет фабрик и заводов, рабочие которые могли бы воспользоваться уроками воскресной школы. В той части города, в которой находится семінарія, не много таких жителей, которые бы в воскресный день отдохну от ежедневных занятий предпочли учение в школе. Есть

дети нуждающиеся в школе, и родители их, надеемся, охотно будут посыпать для обучения. Но для таких детей школа нужна постоянная, по крайней мере ежедневная" [7].

У недільній школі передбачалося викладання таких предметів: історія свят, пояснення Євангельських читань, розповіді про найважливіші події з історії православної церкви і Російської держави, церковні співи, читання. Як зауважував ректор семінарії, "праздничная школа – это будет собственно не школа, а праздничные благочестивые собрания, в которых имеют быть собеседования о предметах веры, о богослужении и истории святой церкви, а равно и об истории нашего отечества" [8]. У щоденній школі навчали слов'янській та російській грамоті, письму, молитвам, церковній історії, першим чотирьом діям арифметики та співам.

Учнів, відповідно до рівня знань, поділяли на три групи:

- 1) ті, хто починає навчатися грамоті,
- 2) ті, хто вже ознайомився з читанням, вміють трохи писати і рахувати,
- 3) ті, хто вже читає, пишеть, знає перші арифметичні дії та початки церковної історії [9].

Відвідувало школу біля 30 хлопчиків. Неписемні за два місяці навчалися читанню та письму, найголовнішим молитвам, декільком розповідям про головні події священної історії та рахувати до десяти. У другій групі – зрозумілому пояснівальному читанню та письму, розповіді з священної історії, рахувати до ста. В третьій групі вивчали символи віри і розповіді з священної історії Нового Заповіту, головні властивості складу мови по відношенню до правопису, дії з числами різної величини та рішення простих задач, географічне положення Чернігівської губернії та Росії. Заурталася увага на читання слов'янське, читання рукописів та співи [10].

З усіх перелічених предметів підручниками були книги сквалені Синодом, або Міністерством Народної освіти. Школа утримувалась коштом Міністерства Народної освіти.

Школа мала все необхідне. Розміщувалась в одній з кімнат семінарського філієлю, мала власний вхід. Класна кімната була невелика, але знаходилась в належному стані: столи й стільці, географічні карти та портрети відомих педагогів, шафи з книжками та навчальним приладдям [11]. В числі наукових посібників школа мала літери, кубики, рахівниці, складний аршин, глобус, компас, картини на історичні сюжети [12]. При створенні школи гостро постало питання відсутності на той час програми викладання, особливо враховуючи те, що вчителі-практиканти постійно змінювались.

Стосовно методів викладання читанню навчали по звуковому методу, письму навчали разом з читанням, при викладанні арифметики по можливості дотримувались метода наглядного, а історію вивчали за допомогою картинок [13].

Висвітлений нами стан можна умовно віднести до першого періоду його існування. Як і семінарія, школа час від часу теж зазнавала певних змін. Цей умовний перший період продовжувався до 1874 р.

Розпочинаючи з 1874-75 навчального року школа перестала бути щоденною. Заняття проходили кожної неділі і в кожен святковий день зранку. А з 1876 р. тричі на тиждень проходили ще й вечірні заняття. Школа мала власну бібліотеку. Школу відвідувало біля 30 учнів. Хоча бажаючих було більше, перешкодою було замале приміщення шкільного класу. До школи ходили діти різних станів (у 1876 р. – 7 дворян, 6 селян, 3 солдат, 14 міщан) [14].

Слід відмітити, що після закінчення недільної школи деято з учнів вступали до нижчих училищ (у 1872 р. 3 до міського училища і 1 в духовне) [15].

У 1884 р. духовні семінарії зазнали нового реформування, перетворення торкались і шкіл. Згідно примітки до §120 семінарського Статуту для практичних

занять вихованців V і VI класів, котрі вивчають дидактику, створити при кожній духовній семінарі зразкову початку школу [16]. "Во внимание к тому, что в духовных семинариях, как теоретическое, так и практическое изучение воспитанниками школьного дела должно быть строго согласовано с предстоящей им при выходе из семинарии деятельности в звание законоучителей и учителей в церковно-приходских школах, и образцовые начальные школы при духовных семинариях должны быть устроены непременно по типу церковно-приходских школ." [17].

Зразковою школою мав керувати вчитель дидактики, а ректор семінарії наглядати За рекомендацією ректора законовчитель та вчитель зразкової школи призначались єпархіальним архієреєм. Школа утримувалась коштом Синоду Навчання в школі було безкоштовним, також безкоштовно постачається підручниками. На утримання виділялося 1000 крб. 300 – законовчителю, 500 – вчителю, 200 – на господарчі потреби.

Усі питання стосовно школи (іспити, оцінювання успіхів тощо) вирішувались спеціальною педрадою, яка склалася з ректора семінарії, викладача дидактики, законовчителя та вчителя школи. Щорічно ректор семінарії мав складати звіт про стан школи і подавати його разом зі звітом про стан церковно-приходських шкіл [18].

Зразкова початкова школа при Чернігівській духовній семінарії була відкрита 25 жовтня 1885 р. Школа розміщувалась в будинку семінарії. Тривалість уроку становила 1 годину з 15-хвилиникою перервою між уроками. Кожен урок розпочинався і завершувався молитвою. В школі навчали Закону Божому, російській мові, читанню, арифметиці, чистописанню та спливам [19]. У такому вигляді школа проіснувала аж до закриття семінарії в 1919 р.

Метою створення шкіл при семінаріях була підготовка вчителів для народних шкіл. Дуже гостро в період відкриття шкіл постало питання відсутності програм викладання шкільних предметів. "Учителя всех других учебных заведений (низших, средних и высших) имеют перед народными учителями уже те привилегии, что имеют известные нормы и разные средства к наилучшему преподаванию; у них есть определенные руководства, которые уже определяют и методы преподавания, есть определенные программы, а в них – и сам план преподавания, наконец есть у них достаточные средства, как к надлежащему прохождению учебных предметов в пособиях библиотечных, так и к собственному педагогическому образованию в учительской среде товарищей" [20]. Лише з 1885 р. зі створенням зразкової початкової школи вчителі отримали програми видані Св. Синодом Навчати мали за програмою для однокласної церковно-приходської школи [21].

Саме тому в сер. 70-х рр практикантали були вироблені правила для своєї практичної діяльності:

- 1.) постійне самовдосконалення (читання педагогічної літератури, знайомство з педагогічним досвідом інших педагогічним досвідом інших педагогів),
- 2.) створення в бібліотеці відділу книг для вчителів,
- 3.) обов'язкова підготовка до уроків,
- 4.) створення програм,
- 5.) дивитись на підручники як на посібник, а не керівництво,
- 6.) говорити коротко, ясно і чітко,
- 7.) при відповідях учнів не підганяти, не відповідати за них,
- 8.) розвивати спостережливість і увагу за допомогою наочності,
- 9.) необхідно створити і організувати шкільну бібліотеку,
- 10.) найголовніша задача – морально-релігійне виховання [22].

Заняття в школі ділилися на дві половини: на першому уроці вчителі-практиканти

навчали дітей по групах, а на другому – всіма групами керував один. Крім практичних занять для самостійного вивчення шкільної справи практикантаам радили читання і розбір книг педагогічного спрямування, систематичне спостереження за учнями, постійно готуватись до уроків [23].

Зі створенням зразкової початкової школи при Чернігівській духовній семінарі у 1885 р. було дещо змінено і проходження педагогічної практики. Вже було затверджено програму викладання у школі. Вихованці семінарії вивчали дидактику теоретично (класні заняття) і практично (заняття в школі). У V класі семінарії, при двох теоретичних і одному практичному уроках на тиждень, вивчали методику викладання шкільних предметів. Вивчали додатково і відомості з експериментальної педагогіки, історію науки, задачі експериментальної педагогіки, а також психо-педагогічні вимірювальні методи. У VI класі був один теоретичний і два практичні уроки на тиждень.

Практичні заняття семінаристів в школі відбувалися щоденно. Два вихованці шостого і один – п'ятого класів по черзі відвідували ранкові заняття у школі, які провели законовчитель та вчитель. Після обіду, також по черзі, практиканти давали уроки у школі в присутності викладача дидактики, законовчителя та вчителя школи [24].

Перед уроком практикант мав подати викладачу письмовий конспект уроку. Після проведення уроків їх розбирали на заняттях з педагогіки. Для більш ретельного розгляду практичних занятт і обговорення педагогічних питань раз на тиждень відбувалися педагогічні конференції за участю ректора, викладача педагогіки, законовчителя і вчителя школи, а також вихованців-практикантів [25].

Крім практичних занять викладач педагогіки рекомендував читати книги педагогічного змісту, спостерігати за учнями. Семінаристам були рекомендовані праці відомих педагогів Я Коменського, А Дистервега, К Ушинського, С Миропольського та ін [26].

Таким чином, у Чернігівській духовній семінарії у другій половині ХІХ- на початку ХХ ст., значна увага приділялась педагогічній підготовці учнів, задля чого було відкрито початкову школу. Це відповідало потребам часу, адже саме вихованці духовних семінарії працювали вчителями у церковно-приходських школах, у яких навчалася значна частина дітей шкільного віку.

Література:

- 1 О некоторых мерах для содействия со стороны духовенства делу народного образования // Черниговские епархиальные известия (далі - ЧЕИ) - 1866 - №12 - С 202.
- 2 О практических педагогических занятиях учеников Черниговской семинарии// ЧЕИ - 1867 - №6 - С 199.
- 3 Дмитревский О Воскресная школа при Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ - 1871. - №21 - Часть неофициальная (далі Чн) - С 586.
- 4 Там само - С 587
- 5 ЧЕИ - 1867 - №6 - С 201.
- 6 Праздничная и ежедневная школы при Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ - 1867 - 15 апреля - Чн - С 352.
- 7 ЧЕИ - 1871 - №21 - Чн - С 588
- 8 ЧЕИ - 1867 - 15 апреля - Чн - С
- 9 ЧЕИ - 1871 - №23 - Чн - С 625
- 10 Отчет о ревизии духовно-учебных заведений Черниговской епархии, произведенной с 3 мая по 4 июня 1870 г - СПб, 1870 - С 11.

- Сведения о воскресной школе при Черниговской духовной семинарии за 1874-75 учебный год // ЧЕИ. – 1876. – Ч.н. – С.256.
- Отчет о ревизии духовно учебных заведений Черниговской епархии. - С 11.
- ЧЕИ – 1871 - №23. – Ч.н. – С.625.
- Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі- РДІА), ф. 802, оп. 9, спр. 88, арк. 13.
- ЧЕИ. – 1876. – Ч.н. – С 46.
- Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808-14, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. – СПб., 1908. – С. 123.
- Правила для образцовых начальных школ при духовных семинариях // ЧЕИ – 1886. - №18. – С.740.
- Там же.
- РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 50, арк. 24.
- ЧЕИ. – 1876 – Ч.н. – С 149.
- Марков Н Общие сведения о состоянии начальной образцовой школы при Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ – 1888. - №6 – Ч.н. – С.167
- ЧЕИ – 1876. – Ч.н. – С 55.
- РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 88, арк. 13.
- ЧЕИ. – 1888. - №6 – Ч.н. – С 167.
- РДІА, ф. 802, оп. 15, спр. 1293, арк. 7 (зв.)
- 26 РДІА, ф. 802, оп. 9, спр. 52, арк. 208 (зв.)

В. В. Ткаченко

Громадська діяльність П.С.Коробки

Павло Степанович Коробка народився у 1847 році 1867 р закінчив юридичний факультет Київського університету. Мав багато землі, володів двома маєтками у Ніжинському та Борзнянському повітах.

Один із маєтків був у с. Мрині (Носівський район). Постійно тут пан не жив, бо перебував на службі у Петербурзі. У Мрині ж бував лише наїздами, гостюючи у своєї матері Людмили Платонівни. П.С.Коробка мав чин дійсного статського радника, був членом Ніжинської земської управи та міської Думи Санкт-Петербурга, де з 1881 р працював мировим суддею, а у 1896 р отримав дворянське звання. Він мав гарну освіту та передові соціальні-політичні погляди, незважаючи на те, що був близький до царського двору і товаришував із знатними підприємцями.

У своїй діяльності П.С.Коробка багато уваги приділяв поліпшенню життя і господарювання селян. Його пропозиції з цих проблем ґрунтовно викладені у звіті перед комісією Державної думи. Окремою книгою матеріали були видані в 1903 р у Санкт-Петербурзі. Значну увагу приділяв пан сімейному вихованню та просвітництву серед селянства [1].

За його клопотанням та при безпосередній матеріальній підтримці була побудована і в 1903 р відкрита Людмилінська жіноча школа сільського домоводства і садібного господарства (нині ПТУ-33), названа ім'ям його матері, яка була ініціатором і створення Посаду почесного попечителя було довічно надано її засновниківі. Навчальний заклад розташувався у парку на 20 десятинах землі, виділеної паном. Крім цього, школа мала 10 десятин сінокосу і 30 десятин ріллі. На навчання приймалися дівчата, які досягли 16-річного віку з освітою 2-класного училища.

Школа за положенням належала до середнього навчального закладу [2]. На думку засновника, потреба в організації такої школи була викликана, насамперед,

необхідністю запобігти бідності в умовах постійного приросту населення при незмінній кількості землі. Задум створення саме жіночої школи пояснювався тим, що господарство лежить, головним чином, на жінці, яка, разом з тим, є "духовою підвальиною суспільства". Ось чому вдосконалення сільськогосподарських знань жінки повинно було сприяти підвищенню рівня сільськогосподарської культури суспільства в шлому. Одержанувати ж більший прибуток від землі мала навчити жінок "школа з практичним ухилом". Курс навчання був розрахований на 3 роки. Програма містила відомості, необхідні для освічених господарок. Крім вивчення Закону Божого, російської мови, арифметики, практичної геометрії та природознавства важлива увага приділялася закріпленню практичних умінь і навичок роботи на городі та в саду. Вихованки навчали правила розведення овочів, квітів та деяких польових рослин, догляду за плодовими деревами та ягідними кущами, а також засобам боротьби зі шкідниками й бур'янами, практичних відомостей з птахівництва, свинарства, вівчарства, правил годування і вирощування великої рогатої худоби, основ молочної справи - веденню молочного господарства, домашній обробці молочних продуктів, бджільництву - догляду за бджолами, отримання меду та воску. А ще дівчат знайомили з рахівництвом і діловою кореспонденцією - веденням необхідних у господарстві записів, обчисленням прибутку і видатку, вартості робіт та харчів, необхідними відомостями з ведення ділових зв'язків, листування. Особлива увага приділялася веденню домашнього господарства - кулінарній справі, припасоведенню, заготівлі різних продуктів, пранню і прасуванню, білизни, рукоділлю-шитві, крою, латанню, гигієні і засобам надання першої допомоги, основам харчування людей різного віку, вентиляції й опаленню, співу духовному й світському.

Отже, як бачимо, навчали, насамперед, тим навичкам, які не завадило б мати і сучасним дівчатам. Під впливом Л.П. Коробки створюється община вихованок, об'єднаніх прагненням вдосконалити суспільство прикладом власного самовдосконалення. Були розроблені ритуали морального очищення на основі християнських цінностей, що, безумовно, дозволяє говорити про поширення комунітарних ідей серед деяких учениць. Але сам П.С. Коробка в ці роки ще не став прихильником поглядів своєї матері [3].

Теоретичні заняття у школі розпочиналися 1 жовтня і тривали до 1 квітня. Решта часу відводилася для практичних занять. Взимку протягом місяця були канікули (з 15 грудня до 15 січня), а влітку - 20 днів у липні.

Досить цікавим був розпорядок дня учениць: пробуджувалися влітку о 5.30, а взимку - о 6.30 ранку. За годину мали одягтися і прибрати кімнату, а далі приступали до загальної молитви, читання Євангелія, о 8-ї - ранковий чай з хлібом, який випікали самі ж учениці, а потім теоретичні або практичні заняття з перервою ополудні на обід, який разом з ученицями за одним спільним столом розділяли іх наставниці.

Людмилінська школа була однією з перших у нашій країні: шкіл такого типу, її плеканки навчалися не лише сумлінної праці на рідній землі, а й дисциплінованості, охайності, раціональному веденню господарства. Людмилінська школа мала головною метою надання дівчатам з різних верств населення необхідних для життя знань, ії господарство і мастерок фактично були власністю самих учениць, де вони працювали на себе як господині.

Навчання проводилося у двоповерховому цегляному корпусі. На фасаді цього будинку і сьогодні збереглися слова девізу:

"Будите мисль, будите житъ. На труд разумный направляйте,
будите мысль, будите жизнь. И лучший век подготовляйте"

Крім навчального корпусу були споруджені іdalня, квартири для вчителів, інтернат для 26 вихованок (прийайджі), лазарет, зал для рекреацій, навчальна кухня, молочарні,

пташник, свинарник, вівчарник, бджільник, тваринний двір для 16 корів, оранжерей, теплиця, парники, льодник, конюшня, баня та ін. Посаджено близько 7 га саду

Перший випуск Людмилінська школа зробила в 1906 р. У 1911 р. вона була перепрофільована в учительську семінарію.

Пан Коробка наголошував, що селяни не мають відповідних знань, а тому не знають, як господарювати з прибутком від землі. Та й у вільний від землеробства час селянину добре було б отримати додаткові засоби. А для цього йому потрібно мати ще якесь професію. Це все сприяло б поліпшенню економічного стану сільського життя.

З цією метою він побудував і в 1901 році відкрив у селі Леонідівське (назване на честь дядька) ремісничє училище (нині приміщення середньої школи). Воно мало 3 відділення - ковальське, слюсарне, столярне. Учнями виготовлялися речі, необхідні для сільського вжитку: плуги, борони, віялки, сокири, молотки, завіси, діжки та ін. Училище готувало кваліфікованих спеціалістів. Частина з них виходила із села, працювала на заводах Києва, Харкова, Петербурга. Як у ремісничому училищі, так і в Людмилінській школі були стипендіати Коробки та учні, які навчалися за державний кошт. В основному це були діти із бідних сімей.

Перед жовтневим переворотом П.С. Коробка вийшов у відставку, приїхав до Мріна і оселився у своїй садибі (зараз дільнича лікарня).

Саме у цей час відбуваються суттєві зміни у його світогляді. Глибоке розчарування бездіяльністю дворян напередодні революційних потрясень та їх нездатністю покращити життя народних мас, нарешті, привернуло увагу П.С. Коробки до ідей комунітаризму, до пошуків нереволюційних шляхів вдосконалення суспільства на засадах "братьєрського єднання однодумців". Втім, світова а потім громадянська війни обірвали духовні

пошуки пана, який так і не створив "общини братів і сестер часів апостольських".

Після перемоги радянської влади П.С. Коробка добровільно віддав усі землі та майно для організації комуни, а собі залишив лише одну кімнату і грядку для квітників. І хоча йому не дозволили тримати хоч якесь прислугу, яка б доглядала за ним (бо він був старим і хворів), але навіть це не змінило його поглядів і з приходом у село денікінців, колишній пан відмовився від контрибуції з одноосельців.

Закінчуючи свою доповідь на III з'їзді російських діячів з технічної і професійної освіти у 1904 р. в Петербурзі, він нагадав слова відомого російського поета:

"Сейте разумное,
добroe, вечное,
Сейте, спасибо Вам
Скажет сердечное
Русский народ!"

Він мав велику надію, що в серцях земляків проросте зерно добра і розуму, що своєму сівачеві вони скажуть спасибі, а нащадки збережуть світу пам'ять про його діяльність. Та не так сталося, як гадалося. У 1920 р. старий був заарештований і відправлений до Ніжинської, а згодом до Чернігівської тюрми, звідки безслідно зник у темних глибинах тоталітарної імперії. Було зруйновано і пограбовано родинний склеп його сім'ї на кладовищі, а ім'я П.С. Коробки призабуте на довгі роки.

Література

1. Общественная деятельность П.С. Коробки - СПб, 1904. - С.1 - 12.
2. Черниговские губернские ведомости. - 1903. - № 3358.
3. Російський державний історичний архів - Ф. 1377. - Спр. 855. - Арк. 17

А. І. Чуткий

Михайло Максимович і Микола Дашкевич: проблема тягlosti наукової традиції в Університеті Св. Володимира

У історіографії присвячений вивченю праць Михайла Максимовича яка нараховує близько 400 назв [1], не достатньо вивчена проблема спадковості наукових традицій, започаткованих в Університеті Св. Володимира цим визначним вченим. По суті ця проблема почала привертати увагу дослідників наукової спадщини Максимовича переважно в останні роки. Разом з тим з'ясування проблеми тягlosti наукової традиції в університетській (кіївській) гуманітаристиці від часів М.О. Максимовича, дозволить ще більш ємко висвітлити місце цієї особи в українській історичній науці. Насамперед, підлягає обговоренню кардинальна проблема: чи сформував Михайло Максимович в Україні якусь наукову традицію, чи ж залишився самодостатнім вченим.

У нашій розвідці миємо за мету реконструювати модель спадковості (якщо така мала місце, або ж – констатувати її відсутність) наукових традицій в Університеті Св. Володимира від М.Максимовича до кінця XIX ст., аналізуючи тематику друкованих та рукописних праць, зокрема проблему еволюції порівняльних схем української історії та культури з історичними та культурними процесами інших народів, а також інші тематичні сюжети в працях вчених означеної доби. Основна ж лінія дослідження (проблема тягlosti наукової традиції) розглядається нами на прикладі співставлення лекційних курсів та наукових праць історичного та історико-філологічного спрямування М.О. Максимовича (1804-1873) та М.П. Дашкевича (1852-1908).

М.П. Дашкевич залучений для порівнянь не випадково, оскільки не належав до числа знакових постатьїв, а отже відображав у своїй професійній діяльності загальний стан розвитку історико-філологічних дисциплін в Університеті Св. Володимира другої половини XIX-поч. ХХ ст. Це дає підстави твердити, що саме на даному прикладі буде можливо з'ясувати спадковість тематики та змісту історико-філологічних досліджень, започаткованих Михайлом Максимовичем в Університеті Св. Володимира у 30-х рр. XIX ст. До аналізу залучаємо також матеріали щодо творчості В.Б. Антоновича, який виступив своєрідним "посередником" між М.О. Максимовичем і М.П. Дашкевичем, будучи учнем першого і вчителем другого. Це дає можливість виокремити ще одну проблему – спадковість по лінії виховання учнів. Гадаємо, що у випадку виявлення якоїсь наукової традиції від Максимовича до Дашкевича можна припустити її усталеність, оскільки між обома вченими не існувало прямого контакту на науковому рівні, а він мав опосередкований характер.

Об'єднуючим для обох учених фактором виступало вже іхнє соціальне походження (з різночинного середовища дрібних поміщиків, службовців, священиків), що відображало загальну тенденцію суспільних процесів у Російській імперії XIX-поч. ХХ ст. Проте, якщо для початку XIX ст. (коли відбувалась самореалізація М.О. Максимовича як вченого) "лібералізація" як "демократизація" університетської професури ще не була поспіль характерною, то для другої половини XIX ст. (початку наукової кар'єри М.П. Дашкевича) це вже стає нормою. Отже, навіть у самому зоріснутуванні на світську наукову кар'єру Максимович виступав одним з "першопрохідців", подаючи приклад подальшим поколінням талановитої української молоді.

Наполегливе прагнення до самовдосконалення, постійне підвищення свого наукового рівня, велика працездатність Максимовича також виступали своєрідним прикладом для українців, що обирали для своєї самореалізації наукову сферу. Однак, будучи українцем за походженням і за національними симпатіями, Михайло

Максимович не висловлювався (прямо) проти існуючого ладу, а виявляв цілковиту лояльність до нього, що набувала подвійного характеру: декларована (проте не щира) відданість Російській імперії назовні і прикована (проте правдива) любов до України на внутрішньому рівні. Подібного роду позиція дозволяла нормально займатись науковою діяльністю, що вважалось більш корисним, ніж перейматись "українською" ідеєю, яка і майже через пів століття після смерті Максимовича, вже за нових соціально-економічних та політичних умов, видавалась примарною навіть для багатьох свідомих українців [2]. Саме тому М.О. Максимович займався виключно науковою (і пов'язаною з нею) діяльністю, всіляко дистанціюючись від участі в політичному житті [3]. Цікаво, що чимало наступних українських науковців в тій або іншій мірі наслідували (можливо інтуїтивно) подібну схему подвійної лояльності. Це підкреслюють дослідники життя й творчості В.Б. Антоновича [4], М.П. Дашкевича [5], М.І. Костомарова [6] та багатьох інших українських вчених другої половини XIX-початку ХХ ст.

Отже, Михайло Максимович, ставши одним з перших українських вчених-істориків і репрезентуючи національно свідому (хоч і лояльну щодо Росії) іх частину, водночас репрезентував (і започаткував) той єдино можливий в умовах Російської імперії напрямок їх життєвого шляху: суцільне "занурення" в науку і самоусунення від політики (так, його учень В.Б. Антонович навіть на схилі літ вже на початку ХХ ст. не забажав бути "духовним" батьком українського політичного руху, хоча і співчував йому).

Цікаво, що і на науковій ниві Михайло Максимович не одразу зупинив свій вибір на конкретній сфері: спочатку він відбувся як природознавець, а вже потім як історик та філолог. І в подальшому в біографії цілої групи українських вчених (хоча б того ж таки В.Б. Антоновича) простежується подібна зміна пріоритетів.

Врешті-решт Михайло Максимович впродовж 20-30-х років XIX ст. поступово "народжується" як вчений-гуманітарій, поєднуючи у своїй діяльності історичні та філологічні студії. Саме цю сферу своєї наукової діяльності він переніс 1834 р. у Київ і "розпочав" історико-філологічний напрямок в Університеті Св. Володимира. А відтак – всі наступні вчені-історики Університету Св. Володимира (особливо ж учні Максимовича, а з останніми ХІХ ст. і учні його найталановитішого послідовника Антоновича) своєю діяльністю об'єктивно продовжували справу, започатковану у 30-40-х роках XIX ст. М.О. Максимовичем, головним змістом якої було вивчення української історії та культури. Університет Св. Володимира до початку ХХ ст. дав історичні науки цілу плеяду талановитих вчених, піднявши справу вивчення історії в Україні на якісно новий рівень. З огляду на це, Максимовича можна вважати "духовним" батьком чи "першопроходцем" для подальших генерацій київських істориків-українців. Причому це стосується як тих осіб, що були виховані в стінах Університету Св. Володимира, так і тих, що потрапили до професорської корпорації з інших університетів, оскільки вони мусили зважати на усталену традицію, як і особливості Києва, університету та краю.

Оскільки нас цікавить спадковість (від Максимовича до київських науковців другої половини ХІХ ст.) саме в історичній науці, то ми більш детально спінимось на історичних працях М.О. Максимовича, що не виключає також філологічних праць, оскільки дані дисципліни в той час були тісно пов'язані між собою.

Насамперед відзначимо, що на відміну від істориків другої половини ХІХ ст., і окрема М.П. Дашкевича, М.О. Максимович спочатку реалізувався як філолог, точніше як фольклорист. В цьому випадку треба враховувати обставини та кон'юктуру перших десятиліть XIX ст. Це була епоха романтизму, з своєрідним потягом до старовини й переважаючим "збиральницьким" підходом до минулого. Історія, як окрема галузь

науки, перебувала тоді у стадії становлення. Нагомість велику популярність мали фольклористичні розвідки. Однією з таких праць була і перша фольклористична збірка Михайла Максимовича "Малороссийские народные песни" (1827 р.), яка мала великий резонанс як в Росії, так і за кордоном [7]. Дані праці містили більше двохсот народних пісень і стала важливим аргументом на користь самобутності і талановитості українського етносу, в ній також містилась і певна історична інформація. На основі цієї збірки Максимович у 1834 р. видав "Украинские народные песни", а у 1849 р. "Сборник украинских песен". Незважаючи на те, що у Максимовича був відмінний від Дашкевича зв'язок між історією і філологією (Максимович прийшов в історію через філологію, а Дашкевич навпаки), але їх об'єднувало одне – український контекст іх студій: більш виражена саме в історико-філологічних працях проукраїнська позиція [8]. У фольклористичних працях (в силу меншого контролю щодо них з боку цензури) Максимович висловлював свої найбільш радикальні ідеї. Аналогічно на поч. 1860-х рр. (і пізніше) чинили В.Б. Антонович та М.П. Драгоманов, а згодом і М.П. Дашкевич.

М.О. Максимович був також одним з початківців полеміки з російськими та польськими діячами, обстоюючи самобутність української мови [9]. Аргументи М.О. Максимовича були розвинуті у 1862 р. В.Б. Антоновичем у так званій "Сповіді", а у 80-х рр. ХІХ ст. найбільш грунтовно оформлені у рецензії М.П. Дашкевича на книгу М.І. Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX столетия" [10]. В цій справі досить цікаво, що кожний наступний з названих трьох науковця повторював положення свого попередника і розвивав їх. Загалом, приближному співставленні цих положень можемо зробити цілком слідчий висновок про спадковість ідей стосовно української мови від Максимовича через Антоновича до Дашкевича та ін. учнів Володимира Боніфатійовича. Причому йдеться не лише про захист самобутності української мови але й про її давність. Саме Михайло Максимович висунув ідею про первинність української мови порівняно з російською і виводив її з давньоруської мови. Микола Дашкевич додав до цього, що українська мова з XVII ст. справляла значний вплив і на формування російської мови. Максимович обґрутував також тезу про єдність української мови Галичини і підгребійської України (т. зв. східне або малоросійське чи українське та західне або галицьке чи червоноруське наріччя української мови). Він також почав віднаходити паралелі між українським та західноєвропейським фольклором, одночасно виступаючи проти спілого преклоніння перед Заходом. У Миколи Дашкевича в працях історико-філологічного спрямування і в лекційних курсах також присутня подібна ідея [11].

Окрім такої чітко вираженої національної позиції (яка дала підставу деяким радянським вченим звинувачувати Максимовича у націоналізмі) [12], його літературознавчі праці відрізнялися іншими рисами, що зближувало їх з аналогічними (за спрямованістю) працями В.Б. Антоновича та М.П. Дашкевича. Мова йде, перш за все, про саму методику цих праць, засновану на положенні про тісний зв'язок історії та філології [13]. Максимович започаткував вже згадуваний порівняльний метод у мовознавстві. Він одним з перших в Україні почав серйозно вивчати пам'ятки писемності попередніх епох, зокрема "Слово о полку Ігоревім" та "Повість врем'яних літ" і доводив їх автентичність [14] (аналогічну думку розвивали пізніше В.Б. Антонович, а згодом М.П. Дашкевич, В.С. Іконников та ін. вчені Університету Св. Володимира). Вчений звернувся також до козацьких літописів та інших пам'яток власне українського походження і змісту.

Цікавим є те, що навіть вузькоспеціальні філологічні розвідки М.О. Максимовича за свою тематикою "збігались" з аналогічними дослідженнями М.П. Дашкевича. Це, зокрема, розбір "Полтави" О.С. Пушкіна (обидва історики давали тостожну оцінку

цьому твору), мотивів творчості М.В. Гоголя [15] і т. п.

Таким чином, літературознавчі праці Михайла Максимовича, за своєю тематикою, ідейною спрямованістю, методологією та характером основних висновків мають прямі аналоги в літературознавчих працях В.Б. Антоновича і ще в більшій мірі, як це не дивно, в працях М.П. Дашкевича, що свідчить на користь сладковості традиції у історико-філологічній галузі, започаткованих в Університеті Св. Володимира.

Тепер перейдемо до співставлення тематики історичних досліджень Максимовича і Дашкевича, оскільки історія як наука була однією з головних сфер їх діяльності. Одразу ж треба констатувати, що у обох науковців домінуючою була тема “місцевої історії” – тобто історії України. Саме українській історії присвячена абсолютна більшість їх праць.

Максимович активно включився в полеміку з норманістами, обстоюючи приналежність етноніму “русь” східнослов’янському населенню і заявляв, що слов’яні-руси були автохтонним населенням Середнього Подніпров’я [16]. В цьому його позиція була “продовжена” в працях Миколи Дашкевича [17]. Нагомість, обидва історики обходили тему передісторії становлення державності у східних слов’ян. Максимович вважав феодальну роздрібленість Київської Русі негативним, але закономірним явищем. Це положення наслідував Антонович, а згодом – Дашкевич. Аналогічне наслідування простежується і щодо запропонованої Максимовичем періодизації історії Київської Русі: 1) до смерті Ярослава, 2) до початку князювання Володимира Мономаха, 3) до татар [18]. Майже однаково і у Максимовича, і у Дашкевича ззвучить висновок про негативність татарської навали (при запереченні запустіння України) і про те, що вона розірвала зв’язки між Північною і Південною Руссю [19].

Цікавим є і те, що Максимович першим з українських істориків привернув увагу до історії Галицько-Волинського князівства, особливо часів Романа Мстиславича та Данила Галицького [20]. Дана тема посідала важке місце в лекційних курсах В.Б. Антоновича [21], а М.П. Дашкевич присвятив її вивченню ряд грунтовних праць [22]. І Максимович, і Антонович, і Дашкевич вважали Галичину невід’ємною частиною України, підтримували контакти з галицькими істориками. Максимовичу також належить заслуга започаткування вивчення історії окремих регіонів України, що було підхоплено Антоновичем, який створив на основі даного критерію цілу “обласницьку” школу. Дашкевич присвятив свої історичні долідження переважно вивчення історії Волині, чим також продовжив цю традицію. Всі три науковці не оминули своєю увагою й історії Києва, але і в цьому випадку Максимович був першим.

Максимович же першим в Україні почав серйозно вивчати спадщину вітчизняних вчених, зокрема свого сучасника Костомарова [23], наукові погляди якого вивчав також і Дашкевич [24].

Чимало історичних розвідок Михайла Максимовича пов’язані з темою козацтва. У Володимира Антоновича дана тема також посідає одне з перших місць. У науковій спадщині Миколи Дашкевича вивченням українського козацтва відведено менше місця, проте його висновки щодо соціальної бази і часу формування козацтва, його етнічної приналежності, місця і ролі в українській історії тотожні висновкам Михайла Максимовича, рівно як і Володимира Антоновича, а це є найголовнішим підтвердженням ідентичності їх загального погляду на козацтво і козацький період в історії України.

У наукових студіях Максимовича, поряд з національним фактором важливу роль відігравав також і релігійний фактор [25]. Так, Михайло Максимович обґруntував

визначальність впливу християнства на розвиток східних слов'ян [26]. В статті "Об участии и значении Киева в общей жизни России" він також іменував православ'я "основанім" русської народності" [27]. Релігійність була загалом типовою рисою для Михайла Максимовича, це особливо стало помітним наприкінці його життя. Велику роль християнства в житті європейських народів визнавав і М.П. Дашкевич, зважаючи Церкву головним культурним інститутом суспільства, зміни в якому були визначальними щодо еволюції європейської цивілізації [28]. Сам Дашкевич також був людиною релігійною і ця релігійність зросла наприкінці життя через ті ж самі причини, що і у Максимовича (загострення хвороби, внутрішні потрясіння тощо).

Таким чином, національний (в українському контексті) та релігійний (в християнському і зокрема православному контексті) фактори – були визначальними у науковій діяльності як М.О. Максимовича, так і М.П. Дашкевича. Їх доповнювали та продовжували також погляди вчених на місце і роль слов'ян в Європі, взаємоз'язок історії східних слов'ян і загальноєвропейської історії [29]. Обидва науковці виступали проти преклоніння перед Заходом, але і проти протиставлення йому. Як видно з цього зв'язку Максимович "Противопоставлять славян или Россию Западу может только круглый невежда" [30]. Вся наукова спадщина Дашкевича також просякнута подібною ідеєю. Певну відмінність, щоправда, має структурний поділ слов'янських народів: якщо Максимович виділяв лише західних і східних слов'ян, то Дашкевич також і південних.

Методологічно праці обох вчених зближала серйозна розробка джерел (причому залучались як вітчизняні, так і закордонні джерела), критицизм з певною домішкою романтизму, обережність у висновках, відсутність монументальних синтетичних праць. Головна увага в творчості Максимовича і Дашкевича приділена розробці окремих "темок", оскільки в подібному випадку доводилось уникати узагальнюючих висновків більш широкого характеру, що досить часто несли політичне забарвлення.

Отже, Михайло Максимович поставив вивчення історії України на якісно нову, власне наукову базу і започаткував вивчення багатьох тем, запропонував першу наукову періодизацію української історії та глибокі джерелознавчі студії, будучи одним з ініціаторів заснування у Києві археографічного товариства (у роботі якого згодом взяв участь і Дашкевич) [31]. Але ще більшою його заслугою було започаткування наукової традиції історичних студій в Україні, яка включала не лише його власний науковий доробок, але й "відкриті" ним напрямки дослідження української історії, котрі зуміли наступні покоління істориків. Ми не вважаємо, що все, започатковане Максимовичем, беззастережно копіювалось наступними поколіннями українських істориків (можна говорити лише про продумане наслідування з подальшим розвитком і переосмисленням висунутих Максимовичем ідей), але в усіх цих випадках він об'єктивно був першим і частини істориків Університету Св. Володимира другої половини ХІХ-поч. ХХ ст., зокрема і М.П. Дашкевич, постороняли шлях цього талановитого "історика-першопроходця".

Все сказане дозволяє констатувати тягливість наукової традиції від Максимовича до Дашкевича в середовищі вчених-гуманітаріїв Університету Св. Володимира. Дані традиція певною мірою символічна: у рік смерті Максимовича розпочалася наукова діяльність Дашкевича.

Література:

1. Повну бібліографію див.: Короткий В.А., Білецький С.Г. Михайло Максимович – К. Видавництво "Київський університет", 1999. – С. 275-387.
2. Багатопартійна Українська державність на початку ХХ століття – К., 1992, Солчаник Р. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті – Мюнхен,

1993 та ін.

3. Остряний Д.Ф. Світогляд М.О. Максимовича. – К.: Держ. видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – С. 119.
4. Див. Антонович В.Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – 814 с.
5. Див. Чуткий А.І. Проблема "національного" в житті і творчості Миколи Дашкевича // Просемінар. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 219-245.
6. Ульяновский В.І. "Ранний" Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – К., 1999. – № 1. – С. 134.
7. Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. – К.: Вища школа, 1986. – С. 156-157.
8. Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г. Петрова "Очерки истории украинской литературы XIX столетия" – СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1888. – 265 с.
9. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. 3. – С. 400.
10. Дашкевич Н.П. Отзыв о сочинении г. Петрова. – СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1888. – С. 9-16, 75-77.
11. Дашкевич Н.П. Вопрос о литературном источнике украинской оперы И.П. Котляревского "Москаль-Чаривнык" – К.: Тип. Корчак-Новицкого, 1893. – 32 с.
12. Токарев С. Этнография народов СССР. – М., 1958. – С. 26. Очерки истории исторической науки в СССР – М., 1955. – С. 603.
13. Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С. 64.
14. Там же. – С. 86-95.
15. Остряний Д.Ф. Світогляд М.О. Максимовича. – К.: Держ. видавництво політичної літератури УРСР, 1960. – С. 78, 127-129.; Марков П.Г. М.О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973. – С. 106.; Дашкевич Н.П. Памяти Гоголя. – К., 1902. – С. 431-453.; Дашкевич Н.П. Пушкин в ряду великих поэтов нового времени. – К.: Тип. Университета, 1900. – 173 с.; Дашкевич Н.П. Пушкин поэт общеевропейский // Сборник отделения Русского языка и словесности. – Петроград, 1914. – С. 92-563.; Інститут рукописей Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР. НБУВ НАН України). Ф. 65, спр. 272-281.
16. Марков П.Г. М.О. Максимович. – К., 1973. – С. 122-125.; Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. – К.: Вища школа, 1986. – С. 162-177.
17. Дашкевич Н.П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы. – К.: Тип. Университета, 1886. – 22 с.; ІР. НБУВ НАН України. Ф. 65, спр. 103.
18. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1880. – Т. 3.
19. Там же. – К., 1876. – Т. 1. – С. 837.; ІР. НБУВ НАН України. Ф. 65, спр. 106.
20. Марков П.Г. М.О. Максимович. – К., 1973. – С. 142.
21. ІР. НБУВ НАН України. ф. 1, спр. 1155, спр. 8084, спр. 8093.
22. Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К.: Тип. Университета, 1873. – 159 с.; Дашкевич Н.П. Еще разыскания и вопросы о Болохове и Болоховцах. – К.: Университетская тип., 1899. – 63 с.
23. Марков П.Г. М.О. Максимович. – К., 1973. – С. 101, 111.
24. ІР. НБУВ НАН України. Ф. 65, спр. 118.
25. Марков П.Г. М.О. Максимович. – К., 1973. – С. 49, 140.

- 26 Там же – С. 127
- 27 Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича. – К.: Вища школа, 1986. – С. 184.
- 28 Чуткий А.І. Релігійний контекст у науковій діяльності та приватному житті М.П. Дащенка // Київська старовина – К., 2001 – № 2 – С. 127- 137
- 29 Марков П.Г. М.О. Максимович – К., 1973. – С. 130-131.; Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича – К.: Вища школа, 1986. – С. 176.; М.А. Максимович. Собрание сочинений – К., 1880. – Т. 3 – С. 364.; Дащенко Н.П. Мировая скорбь. Мрачное мировоззрение и пессимизм в западно-европейской поэзии нового времени, преимущественно новейшей французской – К.: Тип. Императорского Университета, 1895 – 37 с.; Дащенко Н.П. Оттолески увлечения Байроном // Сборник отделения Русского языка и словесности – Петроград, 1914 – С. 398-410.; IP: НБУВ НАН України. Ф. 65, спр. 105.
- 30 Марков П.Г. Общественно-политические и исторические взгляды М.А. Максимовича – К., 1986. – С. 111.
- 31 Диз. Журба О.І. Київська археографічна комісія: 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – К.: Наукова думка, 1993. – 185 с.

І. О. Кочергін

**Визначна роль О.М.Поля в економічному та культурному піднесення
Придніпровського краю**

Довгий час українці були позбавлені можливості всебічно і правдиво вивчати свою власну історію, а також біографії тих хто творив що історію. Імена багатьох представників українського народу: відомих підприємців, культурних та політичних діячів були або викреслені з пам'яті нащадків, або представлялися як експлуататори трудового народу чи буржуазні націоналісти. В останні десять років ці імена поступово повертаються з небуття і займають чільне місце серед найкращих представників своєї нації. Серед цих імен можна назвати відомого мецената, археолога, активного громадського і культурного діяча, пionera промислових розробок залізничних руд Криаваса Олександра Миколайовича Поля (1832-1890).

За своє недовге життя О.М.Поль встиг зробити багато корисного для економічного і культурного піднесення Придніпровського краю, але чи був цей внесок вагомим і визначальним?

Ще за життя, О.М.Поля вважали людиною, яка докорінно змінила соціально-економічний стан всього півдня України. 14 грудня 1889 р. на святковому засіданні, присвяченому 50-ї річчю Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей член російського технічного товариства Л.П.Долинський назвав О.М.Поля одним з найвидатніших діячів краю, якому "розвиток залізної справи всім зобов'язаний" [1].

Олександр Миколайович Поль народився 1 вересня 1832 р. у с. Малоолександровка Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії в сім'ї відставного підпоручика Миколи Івановича Поля [2]. Матір'ю О.М.Поля була Ганна Павлівна Малама (уроджена Полетика), предки якої походили з Чернігівщини. Її прадід Семен Савович Савич (?-1725) був одружений на сестрі наказного гетьмана України Павла Полуботка Тетяни Леонтіївні. С.С.Савич і його тестє Леонтій Артемович Полуботок довгий час займали чільне місце серед керманичів Української козацької держави. Не менш значний вплив на історичний процес в Україні справили і представники роду Полетик, до якого належала Ганна Павлівна.

О.М.Поль не зганьбив славного імені своїх попередників, а навпаки примножив їх славу. Узвівши в себе риси німецьких предків по батькові, та українських предків по матері, О.М.Поль розвинув ці риси під час навчання у Полтавській губернській гімназії і Дерптському університеті. Вдома маленькому Олександру були привиті любов до рідної землі і її славного минулого. В Полтаві і Дерпті він одержав ґрунтовні знання з економіки, юриспруденції, історії, вивчив і вільно розмовляв та писав на німецькій і французькій мовах.

Своє навчання О.М.Поль завершив у 1854 р. Подальше його життя нерозривно пов'язане з напруженою громадською, економічною та благодійницькою діяльністю.

Вперше талант громадського діяча О.М.Поль проявив під час роботи у Катеринославському губернському комітеті із влаштування селянського побуту, який діяв у 1858-59 рр.; і у Катеринославському у селянській справі присутствії. Як згадував один із співробітників О.М.Поля по дворянському депутатському зібранию П.З.Веселовський, "не було жодного питання, в якому не дебатував би він, з чудовим знанням побуту селян і особливостей нашої губернії. Тут вперше розгорнувся видатний ораторський талант Олександра Миколайовича" [3].

Хоч внесок О.М.Поля у вирішення селянського питання в Катеринославській губернії не можна назвати визначальним, а погляди його на селянське питання не можна назвати радикальними, він встиг зробити свій посильний внесок у покращення становища кріпосного селянства. На підтвердження цього назвати його участю у роботі редакційних комісій в С.-Петербурзі в якості депутата другого скликання у 1860 р. і головування в комісії по розробці уставної грамоти для Катеринославської губернії [4].

Під час роботи в установах по запровадженню селянської реформи в Катеринославській губернії О.М.Поль одержав цінний досвід для себе і великий авторитет серед катеринославського дворянства, які він пізніше використав як гласний повітового і губернського земства.

Земська діяльність займає в житті Олександра Поля окрему сторінку. Починаючи з 1866 року і до кінця життя, з невеликими перервами, він був гласним Верхньодніпровського повітового і Катеринославського губернського земства. Саме тут розгорнувся талант О.М.Поля як громадського і суспільного діяча. В складі земства О.М.Поль приймав участь у всіляких комісіях, робота яких була спрямована на покращення становища всього населення Катеринославської губернії. Авторитет О.М.Поля серед земців був дуже високий, про що свідчить неодноразове обрання його в члени губернської і повітової земських управ. Його декілька раз висували на посаду голови вищезазначених установ. Але О.М.Поль відмовлявся він наданої йому честі, бо був противником будь-якої громадської посади, яка передбачала грошову винагороду. Лише двічі він погодився увійти до складу Верхньодніпровської повітової земської управи, при чому виконував свою службу цілком безкорисливо.

Від чого О.М.Поль не відмовлявся, так це від громадських посад, які були пов'язані з благодійницькою діяльністю. Його неодноразово обирали попечителем численних освітніх і медичних закладів Катеринослава і губернії. З 1871 р. він був попечителем Маріїнської жіночої гімназії, з 1878 р. – Саксаганського ремісничого училища, з 1882 р. – 1-го реального училища, у 1887 р. – Катеринославської губернської земської лікарні. В рамках земства відбувалась служба О.М.Поля в якості мирового почесного судді. У ранзі почесного мирового судді Олександр Поль служив з перервами з 1869 року до самої смерті.

Отже, в період проведення Олександром II буржуазних реформ, О.М.Поль брав активну участь у запровадженні трьох реформ: Селянської, Судової і Земської.

Своєю діяльністю у повітовому і губернському земствах, Верхньодніпровському

мировому з'їзді суддя О.Поль продемонстрував небайдуже відношення і сумлінне ставлення до вирішення всіх проблем і питань, які стояли перед Катеринославською губернією. Він завжди був активний, енергійний і навіть темпераментний, з неймовірною наполегливістю доводив свою думку. Фігура О.М.Поля часто височила над головами гласних під час його виступів, а виступав він постійно.

Земство Олександр Поль використовував як трибуну Завдяки земству він зміг довести місцевій і центральній владам необхідність спорудження мосту в Катеринославі, який зв'язав два береги Дніпра, Катерининської залізниці (зараз Придніпровська), яка зв'язала донецьке вугілля і криворізьку руду. Єдине чого тік і не вдалось довести владі, так це думку про необхідність промислових розробок залізної руди Кривого Рога.

15 років О.М.Поль присвятив справі дослідження криворізького рудного родовища, він же започаткував тут промисловий видобуток залізної руди. Він хотів, щоб родовище залізних руд Кривого Рогу належало його співвлічникам. В записці на адресу міністра держмайна, написаній О.М.Полем у лютому 1876 р. останній зазначав, що "майно, подібне Кривому Рогу, не повинне зробитись надбанням іноземців, ... воно надто цінне і бажано залишати його у володінні руських людей" [5]. На жаль, розробкою багатств Кривого Рогу зайнялися не українські промисловці.

Скрутнє становище, в яке потрапив О.М.Поль змусило його звернутись до іноземних капіталістів. У 1881 р. на основі французького капіталу було утворено "Товариство залізників руд Кривого Рогу", яке розпочало видобуток залізної руди. З цього часу починається відлік невпинного економічного піднесення Катеринославської губернії, а з нею і всього півдня України. Статистичні дані красномовно свідчать про те, що Катеринославська губернія, яка на початок 70-х років XIX ст. мала всього два металургійних заводи, у кінці століття налічувала більше десятка подібних підприємств.

Дослідження О.М.Поля криворізького рудного родовища стали наслідком його любові до минувшини рідного краю. Починаючи з середини 50-х років він впритул зайнявся археологічними розвідками. Спершу це було захоплення, яке пізніше виросло у професійне заняття. Поляблюючи мандрувати теренами Придніпров'я, О.М.Поль неодноразово відвідував Криворіжжя, яке дивувало його надзвичайною геологічною будовою. Саме з цих мандрів почався О.М.Поль як дослідник криворізького рудного родовища. Разом з цим О.М.Поль склався і як археолог. Характерною рисою археологічних занять Олександра Миколайовича стало те, що знайдені ним речі він не збирався використовувати лише для власного вживання.

35 років О.М.Поль займався археологічними розвідками і колекціонуванням предметів давнини. Витративши на свою колекцію більше 150 тис. крб., О.М.Поль, перебуваючи на межі банкрутства, не продав її. Більше того у 1887 р. він відкрив перший приватний археологічний музей у Катеринославі, який мали змогу відвідувати всі жителі і гости міста. Пізніше цей музей ліг в основу Обласного музею ім. О.М.Поля, який був відкритий у 1902 р.

Життєвий шлях Олександра Миколайовича Поля був яскравий і дійсно гідний поваги. За своє коротке життя він встиг зробити чимало для економічного і культурного піднесення Придніпровського краю. Сам він безпосередньо участі у спорудженні Катерининської залізниці, залізничного мосту через Дніпро в Катеринославі, зведені металургійних гігантах Катеринослава і Кам'янського не брав. Але саме він був ініціатором тих корисних справ, які послужили прологом до появи вищезгаданих об'єктів.

Таким чином, роль О.М.Поля в економічному і культурному розвитку Придніпровського краю не можна назвати визначальною. Однак він зробив суттєвий

внесок в те, щоб економічне і культурне піднесення краю стало можливим.

В радянські часи ім'я О.М.Поля незаслужено було забуте. Музей ім. О.М.Поля перейменували в історичний музей ім. Д.І.Яворницького. Вулицю його імені, на якій він тривалий час жив і працював перейменували у вул. Ю.Фучика. Постанова, яка була прийнята міською радою Дніпропетровська з цього приводу чітко характеризує відношення радянської влади до постаті О.М.Поля. Постанова звучала так: "Перевіркою встановлено, що О.М.Поль, ім'ям якого названа вулиця в Жовтневому районі міста, не має ніяких заслуг перед Радянським народом і є значним поміщиком-промисловцем" [6].

Зразд ім'я О.М.Поля, нарешті, повертається з небуття. Його іменем названі вулиці в Кривому Розі і Дніпропетровську. У 1996 р. у Кривому Розі, а у 2002 р. у Дніпропетровську встановлені пам'ятники цьому видатному діячу Придніпровського краю, якому Дніпропетровщина має завдячувати своєму теперішньому статусом в Українській державі.

Література:

1. Отчет императорского Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1888 по 14 ноября 1889 – Одесса, 1890 – С 11
2. Російский державный исторический архив. (далі РДІА) ф.1343, оп.27 – Ч.2, спр 4812, арк.185-185 зв.
3. Веселовский П.З. Еще посвящение памяти Александра Николаевича Поля // Екатеринославские губернские ведомости. Часть неофициальная – 1890 – №61 – С 1
4. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года – Екатеринослав, 1903. – Вып 3. – С 61.
5. РДІА, ф.37, оп.5 - Ч.1, спр 1765,арк.3
6. Державний архів Дніпропетровської області, ф.416 ,оп.2,спр.523,арк.47.

В. Старков

Олександр Малинка і його фольклорно-етнографічні дослідження

Кінець XIX і початок ХХ ст. займають особливе місце в розвитку української етнографії. 90-ті роки – період чи не найбільш інтенсивного і продуктивного розвитку української гуманітарної науки і, зокрема, етнографії. Це був час найбільш інтенсивної збиранцької і публікаторської діяльності в галузі традиційної народної культури [1]. Разом з публікацією джерел з'явилися ґрунтовні праці, які осмислювали та узагальнювали знання з української етнографії (Пипін, М.Ф.Сумцов та ін.) [2]. Діяли установи, направлени на її розвиток (Наукове товариство ім. Шевченка), продовжувалась подвійницька праця таких визначних дослідників українського фольклору та етнографії, як Іван Франко, Микола Сумцов, Володимир Гнатюк, Микола Лисенко, Федір Вовк, Петро Іванов, Митрофан Дикарів, Василь Милорадович та багато інших.

У цій когорті одне з чільних місць належить Олександрові Никифоровичу Малинці. Віднайдена нещодавно нами в архівосховищах його автобіографія, яка датована 31 березня 1933 року, дозволяє розширити та уточнити наші знання про його життєвий та творчий шлях [3]. Він народився 7 серпня (за старим стилем) 1865 року в містечку Мрині Ніжинського повіту. Батько був священиком, проте своїх дітей (а в Олександра було 3 сестри та 3 брати) до духовних шкіл не віддавав. Олександр Малинка закінчив

Ніжинську гімназію і вступив до Петербурзького Історико-Філологічного Інституту. Життєві обставини склалися так, що Олександру довелося продовжувати навчання на батьківщині – персвистись до Ніжинського Історико-Філологічного Інституту, який він закінчив 1890 року і одразу ж отримав посаду вихователя учнів Загальної квартири Київської Другої гімназії. За кілька місяців його було призначено вчителем давніх мов Черкаської 4-класної прогімназії. Згодом О Малинку було переведено на службу до Волині – до Острозької 6-класної прогімназії. 1898 року він перейшов працювати у Глухів вчителем російської мови та історії хлопчаці та дівчачої гімназії. У 1903 р О.Малинку було призначено інспектором Кременчуцької реальної школи, а 1906 р – на ту ж посаду Полтавської Першої гімназії. 1909 р Олександр Малинка повертається до Києва, де він надалі живе і працює. Спочатку він був головою педради дівчачої та вчителем 3-ї хлопчаці гімназії, яку потім було реорганізовано в трудову школу. З 1918 р О.Малинка – завідувач трудової школи у Святошині. Ось що він пише на завершення: "1929 рік був найважчим у моєму житті: 21 листопада упокоїлась моя дружина Катерина Миколаївна, незмінна моя, протягом 36 років, піклувальниця. Я залишився самітним. 1 грудня 1930 р подав у відставку. Даючи ВУАН, за ініціативою Етнографічної комісії, дякуючи академіку А.М. Лободі та В.В. Білому, порушала питання про персональну мені пенсію і підносила питання Я і групком Робос про визнання мене "героєм праці". І в тому, і в тому було відмовлено. Отже, тепер за більш, ніж 40-літню педагогічну та наукову працю, я, науковий робітник, одержую 34 карб. на місяць пенсії та 100 грамів на добу хліба. Важка старість та ще при таких умовах" [4]. Про подальшу долю Олександра Никифоровича нічого не відомо. За деякими повідомленнями він помер у Києві 22 травня 1941 року [5].

Народну пісню Олександр Малинка полюбив ще з малку, коли мати, родом з Роменщини, співала йому гарним голосом полтавські та чернігівські пісні. Гімназистом він почав збирати саме фольклорні матеріали, і це позначилося на його майбутніх уподобаннях, бо саме в галузі пісенного фольклору виявилися його найбільші творчі здобутки. Навчаючись у Ніжинському Історико-Філологічному Інституті, Олександр Малинка запропонував професору Матвію Івановичу Соколову скласти етнографічний гурток. Гурток проіснував недовго з причини від'їзу професора викладати в Московському університеті, і офіційно не було коло кого об'єднатися. Добре стосунки з професором, знаним фахівцем фольклору слов'ян, батьком відомих фольклористів братів-блізнюків Соколових – Бориса (1889–1931) та Юрія (1889–1941) О.Малинка зберіг і надалі і через нього зав'язав плідні стосунки з "Обществом любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии при Московском Университете" [6].

Усюди, де доводилось О.Малинці потім вчителювати, він збирав етнографічні матеріали, причому йому допомагали старші учні, яких він пригощував до роботи, а також деякі сільські вчителі. Після впорядкування він надсилив матеріали та свої статті до редакції "Київської Старини" та до московського "Общества любителей...", де вони почасті друкувались в "Этнографическом обозрении", а більша частина зберігалась в архіві Етнографічного Відділу товариства, яка на жаль загинула під час великої пожежі 1905 року [7]. Частину матеріалів під назвою "Сборник материалов по малорусскому фольклору" надрукувало 1902 р Чернігівське Земство, як додаток до "Чернігівського Земського Збірника" [8]. Російська Академія наук відзначила цю працю премією ім. М.В. Гоголя (500 карбованців) [9]. Як член підготовчого комітету на Чернігівщині О.Малинка брав активну участь в Археологічному з'їзді в Харкові, виготовивши етнографічний альбом Чернігівщини та збираючи писанки і надаючи відомості про кобзарів та лірників. Він був членом Чернігівської та Полтавської

Археографічних комісій, Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН (з 1926 р.), головою Ради Всеукраїнського Етнографічного товариства (з 1928 р.) та редактором його друкованого органа "Побут"

Перша значна наукова праця Олександра Малинки "Особенности говора м. Мрина, Нежинского уезда, Черниговской губернии" була надрукована 1892 р. у "Вестнике Славянства", який у 1891-1894 pp. видавав професор Качановський. У праці наведено багато прикладів з української усної народної творчості [10]. Саме тематика, пов'язана з усною народною творчістю, і її проблеми були в центрі наукових інтересів Олександра Малинки. Протягом першого творчого періоду, який тривав до початку 900-х років і співпав з його перебуванням у Черкасах, Острозі і Глухові, у "Киевской Старине", "Этнографическом Обозрении" та деяких інших часописах регулярно з'являлися грунтовні публікації О. Малинки, присвячені різним епічним жанрам української народної творчості. На чільному місці серед них – кобзарська та лірницька тематика. Докладно розглядалися постаті кобзарів та лірників, їх творча манера, репертуар. Це були відомі у свій час на Чернігівщині кобзарі Прокіп Чуб [11], Петро Гарасько [12] та лірники Максим Прищенко [13], Еадоким Мокровіз [14] Андрій Корнієнко [15], Ананій Гомінюк [16], Олексій Маслюков і Степан Охременко [17] та деякі інші [18]. Вони мали традиційний репертуар, який у кобзарів складався як з релігійної ("Сон Богородиці", "Про Петра і Павла", "Лазар" тощо), так і світської побутової тематики ("Про вдову", "Про тещу", "Дворянка" тощо), а в лірників майже виключно релігійної "набожної" ("Про спасителя", "Про Олексія чоловіка божого", "Адама святого пісня", "Страшний Суд" тощо). Подвижницька творча праця Олександра Малинки на рубежі XIX і ХХ століть зі збереженням гілки української народної творчості, яку уособлювали кобзарі та лірники, була нагальна і актуальна, бо записаний текстовий та нотний матеріал ставав національним надбанням.

Серед інших жанрів українського фольклору, які розглядав у своїх працях Олександр Малинка – історичні ("Предания о Кармелюке", "Песня о Носовском сахарном заводе") [19], демонологічні ("Рассказы о ведьмах") [20] та релігійні ("Легенда о спасителе и ап. Петре") [21] перекази, колядки ("Хождение со звездою и вирши на рожд. христово") [22], казки ("Несколько вариантов на тему о госте Терентии") [23], інші жанри ("Предание о дроке") [24].

Етнографічні уподобання О. Малинки знайшли своє місце в його працях про народну медицину ("Немота и косноязычие (народные способы лечения на Украине)") [25], народний театр ("К истории народного театра. I. Живой вертеп (записано в Нежине)") [26], сімейну обрядовість ("Родыны и хрестины...", "Малорусское весилье...", "О погребальных обрядах") [27], свята народного календарного циклу ("Этнографические мелочи", "Иван Купала в Черниговской губернии", "Писанки и крашанки") [28]. Праці О. Малинки об'єднувало те, що записи відповідних обрядів він супроводжував значною кількістю прикладів пісенного матеріалу, який був іхньою органічною складовою. Разом з тим, О. Малинка друкував історичні та літературні статті різної тематики, рецензії [29].

Підсумковою фольклорно-етнографічною працею Олександра Малинки цього періоду був "Сборник материалов по малорусскому фольклору", виданий у Чернігові 1902 р., який наводив велику кількість творів різних жанрів усної народної поетичної творчості. Він містив колядки і щедрівки (261 номер), загадки (269), прислів'я, примозки, жарти (686), заговори (49), повір'я та прикмети з народної медицини (171), сповідання і казки (104), записи про скарби (34) тощо. Як зазначалося вище, він був сквально зустрінутий науковою громадськістю.

Другий період творчої наукової праці Олександра Малинки припадає на другу половину 20-х років, під час нетривалого піднесення україністики. Тематика його

досліджені не змінилась. Протягом 1926-1929 рр він опублікував в українських часописах "Етнографічний Вісник", "Побут", "Первісне громадянство", низку статей фольклорно-етнографічної тематики ("Кобзарі С Владко та Д Симоненко й лірник А Гааницький ", "Кілька слів про мої записи дум", "Діти як збирачі фольклору", "Мої спогади про П Я Літвінову" "М М Грінченкова" та ін.) [30] та рецензій [31].

Підсумовуючи, зазначимо, що Олександр Никифорович Малинка своєю творчою працею зробив вагомий внесок у розвиток фольклорно-етнографічних досліджень в Україні, а його життя, як чудовий приклад вірного служіння народові, і творча спадщина заслуговують на більш детальне вивчення.

Література

- 1 Див., наприклад: Андрієвський Ол. Бібліографія літератури з українського фольклору – К., 1930 – 821 с.
- 2 Пыпин История малорусской этнографии – Т. 3. Этнография малорусская – СПб., 1891 – VIII+425 с., Сумцов Н Ф. Современная малорусская этнография – Вып I-II – К., 1893-1897
- 3 Малинка Олександр Никифорович (Автобіографія) – Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В І Вернадського, ф. 10, № 5742, арк. 1-6
- 4 Там само – а. 2
- 5 Малинка Олександр Никифорович // Митці України: Енциклопедичний довідник – К., 1992 – С. 383
- 6 Малинка Олександр Никифорович (Автобіографія) – арк. 2-23з
- 7 Там же – арк. 2зв.
- 8 Сборник материалов по малорусскому фольклору. Собрал Ал Н Малинка // Земский Сборник Черниговской губернии – Чернигов, 1902 – № 1 (Отдельное приложение) – XXIV+388 с і окрема відбитка – Чернигов, 1902 – XXIV+388 с.
- 9 Отчет о присуждении премии имени Н В Гоголя – СПб, 1907 – С. 64
- 10 Малинка А. Особенности говора м. Мрина, Нежинского уезда, Черниговской губернии // Вестник Славянства – 1892 – № 7 – С. 49-76
- 11 Малинка А. Прокоп Чуб (Переходной тип кобзаря) // Этнографическое обозрение – 1892 – Т. 12 – № 1 – С. 164-178
- 12 Малинка А. Кобзарь Петро Гарасюк и лирник Максим Прыщенко // Киевская Старина – 1893 – № 9. – С. 441-450 (Ізв. и зам.)
- 13 Там же.
- 14 Малинка А. Лирник Евдоким Мыкитович Мокровиз // Киевская Старина – 1894 – № 9. – С. 434-444 (Ізв. и зам.)
- 15 Малинка А. Лирник Андрий Корниенко // Киевская Старина – 1895 – № 9. – С. 59-64 (Ізв. и зам.)
- 16 Малинка А. Лирник Ананий Гомынюк // Киевская Старина – 1898 – № 10 – С. 1-8 (Ізв. и зам.)
- 17 Малинка А. Заметка о двух лирниках Черниговской Губернии (Алексей Терентьевич Маслюков и Егор Есипович Охременко) // Этнографическое обозрение – 1902 – Т. 12 – № 2 – С. 148-160
- 18 Малинка А. Кобзари и лирики // Земский Сборник Черниговской губернии – 1903. – № 4. С. 60-93, Його ж. Сведения о кобзарях и лирниках // Труды XII Археологического съезда – 1905. – Т. 3 – С. 406-408. Тут подано короткі біографічні відомості про двох кобзарів, двох бандуристів і 20-х лірників
- 19 Малинка А. Предания о Кармелюке // Этнографическое обозрение – 1894 – Т. 20. – № 1 – С. 131-132, Його ж. Песня о Носовском сахарном заводе (Записано

- в м.Мрине, Нежинского у) // Этнографическое обозрение – 1897. – Т. 32. – № 2. – С. 128-129
20. Малинка А. Рассказы о ведьмах // Киевская Старина – 1894. – № 3. – С. 551-553 (Изв. и зам.)
21. Малинка А. Легенда о спасителе и ап. Петре (запис в м. Мрине, Нежинского у, от пожилого крестьянина) // Киевская Старина – 1894. – № 2. – С. 335-336 (Изв и зам.)
22. Малинка А. Хождение со звездою и вирши на рожд христово // Киевская Старина. – 1894. – № 2. – С. 335-336 (Изв и зам.)
23. Малинка А. Несколько вариантов на тему о госте Терентии // Этнографическое обозрение – 1893. – Т. 16. – С. 146-147 (Смесь)
24. Малинка А. Предание о дроке (насекомое вроде овода) // Этнографическое обозрение – 1892. -Т. 15. – № 4. – С. 191 (Смесь.)
25. Малинка А. Немота и коснозычие (народные способы лечения на Украине) // Этнографическое обозрение – 1895. – Т. 24. – № 1. – С. 179-180
26. Малинка А. К истории народного театра. I Живой вертел (записано в Нежине) // Этнографическое обозрение – 1897. – Т. 35. – № 4. – С. 37-56.
27. Малинка А. Родыны и хрестыны (Материал собран в м. Мрине, Нежинского уезда) // Киевская Старина – 1898. – № 5. – С. 254-286 і окрема відбитка: К, 1898. – 33 с., Його ж. Малорусское весилье (Свадебные обряды и песни записанные в м. Мрине, Нежинского уезда, Черниговской губ.) // Этнографическое обозрение – 1897. – Т. 34. – № 3. – С. 95-134; Його ж. I. Малорусское весилье. 2. Обряды и песни Черниговской губернии. 3. Обряды и песни Полтавской губ. 4. Свадебные песни Киевской губ. 5. Обряды и песни Харьковской губ., Ахтырского уезда // Этнографическое обозрение. – 1898. – Т. 37. – № 2. – С. 84-102; Т. 39. – № 4. – С. 93-112; Його ж. О погребальных обрядах: II. Малорусские обряды, поверья и заплачки при похоронах 1) Ахтырский у. Харьковской губ. 2) Нежинский у. Черниговской губ. 3) Борзененский у. Черниговской губ. 4) Кролевецкий у. Черниговской губ. 5) Мариупольский у. Херсонской губ // Этнографическое обозрение. – 1898. – Т. 38. – № 3. – С. 96-107.
28. Малинка А. Этнографические мелочи (Із mestечка Веркиевки Нежинского уезда, Черниговской губ.) // Этнографическое обозрение – 1898. – Т. 36. – № 1. – С. 159-163; Його ж. Иван Купала в Черниговской губернии // Этнографическое обозрение – 1898. – Т. 37. – № 2. – С. 128-131; Його ж. Писанки и крашанки (с приложением таблиц) // Этнографическое обозрение – 1899. – Т. 40-41. – № 1-2. – С. 405-408.
29. Малинка Олександр Никифорович // Митці України... – С. 383.
30. Малинка О. Кобзарі С Власко та Д Симоненко й лірник А Іваницький, їхній репертуар // Першіне громадянство – 1929. – Вип. 1. – С. 105-128, Його ж. Кілька слів про мої записи дум // Етнографічний вісник – 1928. – Кн. 7. – С. 243-244, Його ж. Мої спогади про П Я Литвинову // Там само. – С 204-206, Його ж. Діти як збирачі фольклору // Бюлєтень Етнографічної комісії при ВУАН – 1928. – № 8, Його ж. М.М.Грінченкова // Побут. – № 2-3 та ін.
31. Олександр Малинка в цей час опубликував рецензії на такі видання: "Українські народні думи", Т. I ("Побут", № 2-3), "Казки та оповідання з Поділля" та "П. Я. Литвинова" і Спаської ("Побут", № 4-5), "Побут селянської дитини" Н Заглади ("Червоний шлях", 1929, № 12).

Ілля Львович Борщак повертається в Україну

До майже цілком недосліджених до недавнього часу історичних постатей і сюжетів історії української історичної науки належать життя, творчість та діяльність тих дослідників-істориків, яких спостигло нелегке і складне еміграційне життя - визвольних змагань 1917-1920 рр., так званої громадянської війни.

Протягом багатьох десятиліть помітний внесок цих науковців у вивчення минулого України якщо не перекручували чи всіляко оббріхували, то просто замовчували. Характеристику іхньої багатої спадщини у кращому разі зводили до стандартних, але неодмінно негативних ярликів, до явно упереджених, несправедливих та образливих оцінок.

Тепер уже, здавалося б, не підлягає сумніву, що вклад усієї цієї великої когорти істориків у дослідження вітчизняної історії вимагає об'єктивного висвітлення з усіляким і всебічним відзначенням, у першу чергу, того концептуального і фактографічного матеріалу, який може і повинен збагатити уявлення сучаснічників про наше історичне минуле.

Поруч з такими істориками, які визначили своє місце в історичній науці ще в дореволюційні часи (згадаймо, наприклад, Михайла Грушевського, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Василя Бідонова, Олександра Лотоцького та ін.), за кордоном опинилися не з власної волі. Такі дослідники, які лише на початку 30-х років ХХ ст. зайняли належне місце в українській історіографії. Йдеться насамперед про В. Заікіна, Б. Крупницького, Д. Олянчика, С. Наріжного, В. Січинського та інших.

На думку визначного українського історика, професора Ярослава Дашкевича, інших фахівців, одним із найцікавіших представників тієї молодої генерації став Ілля Борщак - міністра землеробства зі своїм походженням, непересичний історик-дослідник, прозаїк, літературознавець, публіцист із Південної України.

Ілля Львович Борщак народився 19 липня 1892 р. в родині шкільного інспектора у слободі Нагартава (Нартава), що злилася опісля з селом, а потім селищем міського типу Березнегуватим, районним центром Миколаївської області, що за 82 кілометри від обласного центру і майже такої відстані від Херсона. Як він сам буде висловлюватися в автобіографічних згадках, на світ Божий він з'явився "в православній вірі".

Внаслідок тривалого замовчування діяльності І. Борщака існує плутанина щодо дати його народження.

Так, "Енциклопедія українознавства" за редакцією В. Кубійовича (Львів 1993. - Том I. - С. 164) називає 1895-й роком його народження. Деякі інші джерела, наприклад, видання за редакцією В. О. Шевчука, Я. В. Дашкевича та інші називають 1892 рік. Вважаємо, що треба дотримуватися даних останніх видань.

Або таке. До недавнього часу був різний щодо адміністративно-територіальної належності поселення, у якому з'явився на світ І. Борщак "Енциклопедія українознавства" взагалі опускає ці відомості. Окрім авторів стверджували, що він народився поблизу Херсона, бо від нього до Березнегуватого, мовляв, помітно більше (понад 80 кілометрів), тоді як на північний схід від Миколаєва - 103 кілометри! А вже згадуваний В. О. Шевчук категорично стверджує, що І. Борщак народився в Херсоні. Чи не стала ця плутанина, зрештою, одним з багатьох чинників того, що Іллю Борщака "загубили" як херсонські, так і міністерські автори? Звичайно, це було б дуже спрощено*. Бо все ж його "закрили" для громадськості переважно певні ідеологічні причини, рогатки та уподобання. Щодо його імені, то він Ілля, але свої твори підписував Ілько, мовляв, воно більше до народного

Закінчив Херсонську гімназію, після навчання у Петербурзькому та Київському університетах він закінчив Новоросійський (Одесський) університет. Тут основними предметами його захоплення були право та класична філологія. Врешті, І.Борщак після закінчення навчання залишили в Одесському університеті для подальшої його спеціалізації з міжнародного права.

Згодом, напередодні Першої світової війни, у 1914 році він відбув у наукове відрядження до Західної Європи. Розпочав свої наукові пошуки з Гааги. Там і застав його вибух світової війни.

Під час однієї з багатьох спроб прорватися додому, в Україну, його захопили німці й інтернували в Касселі. Завдяки наступному обмінові людьми між Німеччиною та Росією, І.Борщак спочатку переїхав до Норвегії, затім до Фінляндії, і він опинився в межах Російської імперії.

І тут зразу ж його мобілізували до царської армії й незабаром відправили на фронт, до Східної Пруссії. Воював на різних фронтах Першої світової війни. І.Борщак одержав поранення у битві під Танненбергом, лікувався в шпиталі в Каунасі. Потім навчався в артилерійському училищі, в тепер уже рідній Йому Одесі. Після того перебував спочатку на австрійському, а затім - румунському фронтах.

Після лютневої революції в Росії І.Борщак потрапив у справжній, несамовитий вир подій. Спочатку був обраний членом Української Ради військ Румунського фронту Став офіцером Української Народної Республіки. Пізніше, в червні 1918 року, доля закинула його до Києва, де панував гетьманат Павла Скоропадського, що опирався на німецьку підтримку, хоч німців в Україну запросили ще до нього.

Немало тоді переживши, до німців І.Борщак не падав ні найменшою симпатією. Але, як нерідко буває, за іронією долі він одружився з німкенею, уродженою Софією фон дер Лянніц. Борщакова Софія (1891-1932) стала громадською діячкою. Німкенею вона була лише наполовину - вважалося, що її маті з дівочим прізвищем Оленич походила з роду гетьмана Данила Апостола.

Пізніше С.Борщакова спільно з Рене Мартелем перекладала Шевченкового "Івана Гуса" на французьку мову ("Le Monde Slave", 1930).

Його перша стаття, за його спогадами, була надрукована перед Першою світовою війною у херсонському журналі "Юг". Вона була присвячена німецьким колоністам в Україні й витримана у різко неприхильному дусі.

У серпні 1918 р. німці заарештували І.Борщака. Три тижні він провів у київській в'язниці. Наступне падіння гетьмана Скоропадського і прихід до влади Директорії УНР приніс молодому українському офіцерові (старшині) неабияке моральне задоволення. Адже І.Борщаку довелося з рук німецького генерала, який по суті капітулював, прийняти великий склад боєприпасів і озброєнь, так потрібних тоді для армії Української Народної Республіки.

У січні 1919 р. у складі дипломатичної місії Української Народної Республіки виїхав до СІЛА.

З кінця 1919 р. Ілля Борщак був на дипломатичній роботі переважно у Франції, як секретар української делегації на Мировій конференції.

З падінням УНР залишається в Паризі на все життя, віддавшись науковій, літературній педагогічній, видавничій, громадській роботі. Після утвердження радянської влади в Україні у Паризі Йому довелося нелегко, часто був без роботи і засобів для існування. Лише наприкінці 30-х років ХХ ст він добився, нарешті, постійної роботи.

Однак Друга світова війна зруйнувала вщент уже ніби-то усталене життя викладача, науковця-історика. Напередодні приходу німців 11 червня 1940 р. Борщак залишив Паризі,

З Шатлеро він повернувся до столиці Франції в кінці серпня. А вже 5 вересня того ж року гітлерівські окупанти заарештували його та групу українських діячів - О Шульгіна, М Шаловала та ін. У зловісній в'язниці Санте Йому довелося провести всім місяців.

16 квітня 1941 р. його випустили на волю подейкою, що це звільнення із в'язниці було пов'язане з наближенням війни з Радянським Союзом, а Борщака німці, начебто, мітили на ректора Київського університету (Проте, як би там не було, останнього німці там не відкрили).

У червні 1941 р. та у березні 1942 р. Борщак, попереджений українськими друзями та французькими патріотами, двічі тікав з помешкання, щоб уникнути арешту. У березні 1942 р. гестапо все ж таки перевернуло квартиру догою дном, зникло багато документів і матеріалів. Так, під час обшукув гестапівці забрали листи М Скрипника, з яким він тривалий час листувався.

26 лютого 1943 р. німці заарештували його вдруге, тепер уже у Франції, як нібито співробітника деголівської преси і керівника української антифашистської організації.

Згодом якимось побитом-чудом його звільнили, але 1 Борщак зразу ж перейшов на нелегальне становище. 9 червня 1944 р. на його помешкання знову насочили німці, та Борщака там не було. До Парижа він повернувся тільки 25 серпня 1944 року, тобто тоді, коли до столиці Франції увійшла одна з французьких танкових дивізій.

Відкритість, відвантаженість і прямота, висока моральність, чесність і безкомпромісність позицій І Борщака, зокрема, в роки німецької окупації, здобули Йому повну і велику прихильність французької громадськості.

Після завершення Другої світової війни І Борщак зробив спробу повернутися на Батьківщину, в Україну. У далекій Франції, тим більше під впливом набридливої радянської пропаганди, виглядало, що в Україні життя поступово стабілізується. Тоді чимало наших громадян за кордоном потрапило на цю нахивку, на цього смертельно небезпечної гачка.

І Борщак досить швидко прийняв радянське громадянство, бо в Києві, вважав відомий український історик Я Дашкевич зі Львова, мовляв, обговорювалося питання про його обрання дійсним членом Академії наук УРСР.

Проте з України раз за разом приходили чимраз тривожніші вісті. А друге призначення Л.М Кагановича першим секретарем ЦК КП(б) України у 1947 р. засвідчувало (досвід, на жаль, уже був), що масовий комуністичний терор не тільки продовжується, але й посилюється.

Отоді-то, після тривалих тяжких роздумів, І Борщак прийшов до радянського посольства і повернув паспорт.

Важкі життєві випробування, в'язниця та виснажлива робота все більше давали про себе знати, здоров'я вченого похитнулося.

Передчуваючи близакий кінець свого життєвого шляху, Ілля Борщак взявся переглядати особистий і науковий архів. Ще в 1932 р., під впливом смерті дружини, яка десять років була його щоденним помічником у науковій творчості, він писав "Турбують мене мої матеріали. Я тепер один - моєї бідної дружини і помічниці немає: як помреш на чужині - все загине. Немає фізичної змоги поробити копії - забирає час дурна праця в французьких журналах для зарібку". Так він писав 22 жовтня 1933 р. до історика І Кравецького у Львів (лист знаходитьться у місцевому Центральному історичному архіві).

Уже згадуваний український історик Я Дашкевич неодноразово стверджував, що у середині 50-х років ХХ ст Борщак спалив чимало листів та інших паперів, що

стосувалися його зв'язків і контактів з людьми часто цілком протилежніх політичних орієнтацій і поглядів

Основну ж частину своїх матеріалів він передав до Архіву української еміграції у Франції, що дотепер входить до складу Національного інституту східних мов і цивілізацій в Парижі

Дещо з власного архіву він передав професору Марі Шерер, колезі за викладацькою діяльністю.

А з тих матеріалів, які залишилися свого часу в тоді ще молодшого наукового співробітника Аркадія Жуковського (тепер уже відомого в світі професора-українознавця), дещо повертається в Україну, до фондів НАН. Про це якраз колись гаряче мрія І.Борщака.

Так, у листопаді 1990 р. А.Жуковський передав через члена-кореспондента АН УРСР П.Соханя підготовлений власноруч Борщаком список його друкованих наукових праць. Це -три зошити не дуже розбірливим почерком, а також доповненний від руки остаточний варіант наукової праці "Україна в літературі Західної Європи".

Водночас вважаємо, що підсумок того, що збереглося, а що не зціліло з творчої спадщини та матеріалів Борщака буде зроблено не так скоро, як хотілося б.

Чи збереглися його щоденник, записники, інші матеріали, що стосувалися його політичної діяльності, зокрема з 1919-1922 рр., або, скажімо, матеріали й протоколи Найвищої ради послів Антанти 1923 р., зокрема, стосовно Східної Галичини, передачі її Польщі та ін., особисти архіви його колег-земляків, які виїхали в радянську Україну, а свої папери залишили І.Борщаку, - поки що невідомо.

Невідомою залишається й доля його чималої бібліотеки з унікальними виданнями, хоча знаємо, що серед них були Шевченкові "Кобзар" 1860 р. з автографом поета. Його Борщак купив випадково в Парижі в 1927 році.

Весною 1958 р. І.Борщака розбив параліч, відняло мову. А 11 жовтня 1959 р. його не стало. Його було поховано у Парижі. Багато амбітних наукових задумів і планів, публікатських починань обірвалися незавершеними, недоведеними до кінця.

Після І.Борщака залишилася велика наукова та публіцистична спадщина, розгорощена в десятках різних видань, спадщина, яка досі не вивчена і не оцінена як слід. До речі, зовсім не увічнена його пам'ять як в Україні, так і на рідній Йому Миколаївщині.

Однак в умовах незалежної України не підлягає жодному сумніву, що досліджувати цілісно і всебічно різноманітні зв'язки, контакти - політичні, соціально-економічні, культурні, дипломатичні - України з країнами Західної Європи, насамперед із Францією середини XVII - першої половини ХХ ст. без уважного студіювання наукових публіцистичних та ін. праць І.Борщака просто неможливо.

Величезною, неперхідною заслугою історика на тривалі, довгі часи залишиться також популяризація ним української проблематики у франкомовному науковому середовищі, та й самого імені України у різних громадсько-політичних колах давнім-давно близької нам, дружньої Франції.

Не сумніваємося, що незабаром знайдуться молоді українські історики, хотілося, щоб це були насамперед земляки І.Борщака, яким близькі французька культура й мова, що дозволить глибше і всебічніше на місці, в Парижі, дослідити архівну та іншу творчу спадщину нашого славетного земляка і сказати на увесь світ нове, свіжє слово про нього, поповнити славну когорту наукових корифеїв Північного Причорномор'я і всієї України, й ще раз із наснагою мовити - "Ось де, люди, наша слава..."

* В Державному архіві Миколаївської області (вул. Московська, 1) будь-які

матеріали про І.Борщака, або пов'язані з ним, відсутні. Не збереглися також книги реєстрації новонароджених та інші матеріали поселення Нагартави до 1925 року У кни�ах реєстрації з населених пунктів Березнегуватського та сусідніх районів таке прізвище відсутнє.

А. П. Дмитренко

Київське юридичне товариство в 1877-1884 роках:
проблема об'єктивності його діяльності в оцінках
вченими-юристами О.Ф. Кістяківським та Д.І. Піхном

Перші юридичні товариства виникають в Західній Європі в кінці XIX ст У Росії створенню сприяла судова реформа 1862 р

Особливо багатим на організацію юридичних товариств був 1864 рік (виникають юридичні товариства в Курську, Пермі, Кам'янці-Подільському, Харкові, Катеринославі, Одесі та інших містах).

Журнал Міністерства юстиції писав в 1864 р " можно сказати , что дело образования у нас юридических обществ совершенно устроилось, теперь остается лишь ожидать результатов их деятельности "[1]

Відкриття Юридичного товариства при Університеті св. Володимира ініціювали викладачі-юридичного факультету В.Г. Демченко, О.Ф. Кістяківський, К.А. Мітківський у травні 1874 року Проект статуту товариства розробили професори О.В. Романович-Славатинський та

В.Г. Демченко, кандидат права А.Ф. Линдфаррē і кандидат законодавства О.Ф. Кістяківський [2] Ale пройшло ще понад 2 роки, доки було отримано дозвіл Міністерства на відкриття "Киевского юридического общества, состоящего при университете св. Владимира"[3]

Фактично товариство розпочало свою роботу 4 січня 1877 р Головою Юридичного товариства було обрано професора В.Г. Демченка, а секретарем – приват-доцента РІ. Базинера (на 1 рік) Спочатку до складу товариства входило 19 осіб, а до кінця 1877 р кількість членів зросла до 86 чоловік, що і є доказом необхідності його існування

Основна мета нового громадського об'єднання полягала в "соединении, как юристов-теоретиков, так и юристов-практиков, как людей опыта, так и людей только вступивших на юридическое поприще, и соединение тех и других"[4]

У звіті за 1877 р зазначалось, що "для исполнения своей задачи состоящей в разработке отечественного права (§ 1 Устава) в установлении связи между юристами, как теоретиками так и практиками, и доставлении им возможности находить поддержку в своих работах и сразу для заявления и обсуждения их, Киевское юридическое общество с самого начала положило иметь свои собрания через каждые 2 недели"[5]

Тільки впродовж 1877 р було проведено 14 зборів, на яких обговорювались доповіді викладачів юридичного факультету та юристів-практиків. Так, професор О.В. Романович-Славатинський виступав з доповіддю про судові установи Росії, РІ. Базинер проаналізував питання "о правах повернених на вознаграждение за ведение дел в мировых судебных установлениях", О.Ф. Кістяківський зробив кілька доповідей про тлумачення законів, Д.І. Піхно – про чиншове володіння", А.А.Квачевський доповідав про розробку громадянських прав жінок

Статут Юридичного товариства був затверджений керуючим Міністерством народної освіти товарищем міністра П. Марковим

13 вересня 1880 р[6]. При товаристві існувало відділення звичасового права,

метою якого було дослідження відповідних проблем та збирання матеріалів зі звичаєвого права.

Для членства у даному відділенні не потребувались юридична освіта і сплата внесків, але кандидат у члени відділення мав подати самостійну письмову роботу з питань звичаєвого права, якщо в нього не було друкованих праць. На підставі висновків 2-3-х членів товариства про дану роботу і вирішувалось на зборах товариства питання про участь останніх у даному відділенні.

У 1884 р Юридичне товариство мало 3 почесні члени і 215 – дійсних, зокрема, по відділенню “звичаєвого права” – 16 Управління справами товариства здійснювали голова, секретар і казначей, які щорічно обиралися загальними зборами. Так, головою товариства протягом 1877-1879 рр був ординарний професор цивільного права В Г Демченко, з початку 1879 р – професор кримінального права О Ф Кістяківський, секретарями – РІ Базинер, ПК Скардлей, ЛС Белогриць-Котляревський, ВА Крижанівський, НІ Нестельберг.

Юридичне товариство підтримувало зв'язки з іншими товариствами, управами, установами. Короткі повідомлення про роботу Юридичного товариства, як було передбачено Статутом, мали друкуватись в одному з наукових видань. Переважно праці членів товариства друкувались в “Університетських известіях” в розділі “Протоколів і трудов”

Крім того, з дозволу влади на власні кошти товариство могло заснувати власний журнал. Протоколи товариства були опубліковані й окремими виданнями [7].

Упродовж 1877-1884 р було надруковано 79 “рефератов” відомих юристів і викладачів юридичного факультету Університету Св. Володимира. Це, зокрема, праці ДІ Піхна “О чиншевом владении”, РІ Базинера “Об уничтожении договоров, заключенных во вред кредиторам” та інші. Тексти доповідей членів товариства друкувались в фахових журналах, а саме: “Журнал гражданского и уголовного права”, 1882, № 4 – праця ДЛ Пестржецького “О лихве”. “Юридический вестник”, 1880 р надрукував статтю О Ф Кістяківського “Постановления русского уголовного права о молодом возрасте по отношению к имению” та ін.[8].

Загалом на основі аналізу документів Державного архіву м. Києва можна зробити деякі висновки щодо діяльності Юридичного товариства. По-перше, мета діяльності товариства полягала в розробленні правових питань та встановленні контактів між юристами з метою удосконалення права Росії.

По-друге, статут товариства був складений на основі Статуту Імператорських Університетів 1863 р.

По-третє, особливо активну участь у роботі товариства брали професори юридичного факультету В.Г. Демченко, О.Ф. Кістяківський, О.В. Романович-Славатинський.

У свою чергу проблема діяльності Юридичного товариства, окрім його безпосереднього значення в розвитку юридичної науки, постає і в плані соціальних відносин викладачів університету, зокрема юридичного факультету та в соціальній напруженості в університеті на початку 80-х рр. XIX ст.

У зв'язку з цим звернемось до проблеми вкладу в роботу товариства його окремих членів, а саме О.Ф. Кістяківського та Д.І. Піхна.

Причиною уваги до даної проблеми є події, які відбулись наприкінці

70-х – початку 80-х р. XIX ст безпосередньо в самому товаристві і вийшли за межі його в зв'язку з публікаціями про роботу останнього в газеті “Киевлянин” (редактор Д.І. Піхно) та газеті “Зоря” (стаття Кістяківського О.Ф.), а також студентськими виступами в грудні 1880 р.).

З цією метою, перш за все звернемось до щоденника О.Ф. Кістяківського 1874-

1885 рр., в 2 томах.

Олександр Федорович Кістяківський - професор Київського університету (1833-1885), видатний український вчений-криміналіст, історик права, археограф і громадський діяч II пол. XIX ст. Його ім'я тісно пов'язане з діяльністю Київського юридичного товариства та інших товариств, установами неповноправних правопорушників, з тогочасною періодичною прессою.

У своєму щоденнику (1874-1885 рр.) на основі суспільних процесів, які відбувались в даний час, він дає глибоку характеристику життя Університету св. Володимира.

Значну увагу автор приділяє проблемі діяльності Київського юридичного товариства, заснованого в 1877 р., головою якого з 1879 р. він був тривалий період, а також дає характеристику міжособистих відносин на юридичному факультеті, виходчи перш за все в оцінці викладачів юридичного факультету, з вкладу останніх в розвиток науки та їх моральних якостей.

Кістяківський підкresлює, що в університеті постійно ведеться боротьба, інтриги - проти людей, які близькі йому по духу, підкresлює наявність явища "партійності" в університеті, ретроградства.

У той же час, даючи негативну оцінку М.К. Ренненкампу, професору енциклопедії права і ректору університету, М.Х. Бунге, ординарному професору півлітекономії і ректору, В.Г. Демченку, В.Г. Сидоренку, К.А. Мілюкову, Д.І. Піхну, Кістяківський намагається дати ім об'єктивну характеристику, підкresлюючи і позитивне в них.

Взагалі ж про викладачів юридичного факультету він пише: " мы друг против друга, ведем мины и контрамини. Это, если можно так выразиться, канцелярские заговоры. Буря в стакане воды" [9].

Звичайно, становище у викладацькому складі юридичного факультету знайшло свій відбиток і в роботі Юридичного товариства.

По-перше, це явище виразилось у відносинах між О.Ф. Кістяківським і Д.І. Піхном, викладачами юридичного факультету. На мій погляд, коріння цих відносин у відносинах Кістяківського О.Ф і Бунге М.Х., який підтримував Піхна Д.І. ще з студентських років останнього. У той же час, Кістяківський в 1877 р. пише про Піхна, як людину здібну (на основі рецензії Кістяківського О.Ф. на медальний твір, Піхно отримав золоту медаль), але занепокоєний тим, що "он науку превратил в синекуру, как это сделали такие его предшественники, как Ренненкампф" [10].

Що ж до Д.І. Піхна, студента, доцента, професора політичної економії і статистики, державного діяча (на запрошення М.Х. Бунге, коли той став міністром фінансів, Д.І. Піхно працював у раді міністерства шляхів сполучення як представник міністерства фінансів), редактора газети "Киевлянин", то його учні професор А.Д. Білимович і професор М.М. Цитович, відзначають в некрологі 1913 р. Його внесок як в економічну науку, так і в розробку економічної політики Росії.

"Перу Д.И. Піхно, кроме огромного числа статей в «Киевлянинъ», не вышедших отдельными изданиями, принадлежат 25 работ и среди них «Коммерческие операции государственного банка (магистерская диссертация), «Железнодорожные тарифы» та ін" [11].

У свою чергу внесок О.Ф. Кістяківського в історичну і юридичну науку розкриває і Лучицький, член кафедри всесвітньої історії університету. Він пише: "В двух направлениях старался он применить выработанный им метод и сложившиеся у него гоззренія к изучению как местной исторической жизни, так и местных проявлений народной жизни в сфере обычая, нравов, воззрений, отношений и т.п., в сфере того, что у нас принято называть обычным правом" [12].

Політична позиція 2-х викладачів, вчених О.Ф.Кістяківського і Д.І.Піхна була теж досить відмінна. Якщо Д.І.Піхно – політичний діяч, редактор досить реакційної газети “Кievлянин”, то О.Ф.Кістяківський належав до поміркованого крила українофільства, був учасником громадівського руху. О.Ф.Кістяківського вражають необґрунтовані заслання людей в адміністративному порядку, свавіляя владі. “Я глубоко ненавижу такі учреждення, как 3-е отделение, этот черный кабинет, этот позор нашего времени. Может быть, слово мое раскрыло бы глаза русскому обществу, может быть, оно убедило бы многих в том, что мы выжили из этого позора, что отеческая куртка не к лицу русскому обществу, что оно хочет жить под законом, а не под правительственный произволом” – пише Кістяківський у своєму щоденнику в 1879 р. [13].

Таким чином, на основі вище зазначеного ми можемо проаналізувати позицію О.Ф.Кістяківського і Д.І.Піхна, щодо діяльності Київського юридичного товариства. То б то розкрити причини конфлікту, а саме:

- особисті
- політичні
- наукові

При розробці Статуту Юридичного товариства, а саме відкриття відділення звичаєвого права, зткнулись позиції О.Ф.Кістяківського з одного боку і В.Г.Демченка, Д.І.Піхна, Коломійцева і Ко, з іншого, які були проти його відкриття, але все ж у вересні 1880 р. Міністерство народної освіти затвердило статут товариства, згідно з яким і було передбачено відкриття звичаєвого права [14].

У газеті “Кievлянин” (ред. Д.І.Піхно з 1877 р.) постійно перекручуються діяльність товариства, особливо коли його головою став в 1879 р. О.Ф.Кістяківський. У № 264 “Кievлянина” був опублікований звіт про засідання Київського юридичного товариства 22 листопада 1880 р., в якому, як пише Кістяківський, “первая половина заседания окончательно искажена, подтасована, подделана, все представлено в ней шиворот – навыворот”.

У зв’язку з цією та іншими публікаціями Кістяківський надрукував в № 26 газети “Зоря” статтю “О древнегреческом сикофанстве, перенесенiem на почву г. Киева” (Лист в редакцію), де він пише, що виступає з “словом по поводу двухгодичных искажений.. в «Кievлянине» всего того, что происходит в Киевском юридическом обществе”

О.Ф.Кістяківський вказує, що незважаючи на те, що Юридичне товариство “состоит” при університеті і під його “покровительством”, Д.І.Піхно, як редактор “Kievлянина”, доцент цього ж університету і член того ж самого Юридичного товариства став до останнього у самі ворожі відносини. Кожне засідання його зображується редактором у перекрученому вигляді.

Виступи газети були спрямовані і проти відкриття відділення звичаєвого права, проти позиції Кістяківського щодо захисту законодавчим шляхом публіки від свавіляльних дій залізнично-дорожніх компаній. Коли ж Кістяківський читав у товариства монографію про незаконнонароджених, то доцент Піхно “ложно доказывает в своей газете, что я З заседания занимал общество библиографией”.

У цьому листі Кістяківський пише, що він не звернувся за допомогою до Ради університету “унять сикофантство” Піхна, як це було зроблено 5-ма професорами університету в 60-х рр. XIX ст по відношенню до померлого редактора “Kievлянина”, моральним і матеріальним спадкоємцем якого є Піхно, а звертається в перший раз к “моральной силе и совести мнения общественного в надежде, что оно по достоинству и надлежаще оценит образ действия господина Піхна”[15].

У той же час Кістяківський підкреслює, що він 2 роки мовчав із “презрения к

этому негодяю. Из уважения к интересам Юридического общества Из чувства отвращения вообще к раздорам”[16].

На основі вищезазначеного постає проблема який же внесок в діяльність Юридичного товариства зробили його члени Кістяківський і Піхно? Хто сприяв зростанню авторитету товариства, здійсненню його мети – посиленню зв'язків між юристами-теоретиками і практиками?

Відповідь, очевидно, одна – О.Ф.Кістяківський. Проблема діяльності товариства, як ми бачимо, виявилася у процесі зростання соціальної напруженості в викладацькому колективі університету це по-перше.

По-друге, вона знайшла свій прояв і в іншому аспекті, а саме в соціальній напрузі у студентському середовищі 15 грудня 1880 р попечитель Київського навчального округу у своєму донесенні генерал-губернатору... “о волнениях студентов и их протесте против реакционного направления газеты «Киевлянин» писав, що “неприличная полемика между 2-мя преподавателями университета св. Владимира профессором Кистяковским и доцентом Пихно”, привела до того, що у вільний від лекцій час студенти почали висловлювати свої думки “в сборном зале в пользу одного и в защиту другого, и таким образом, господствующее в университете спокойствие начало несколько нарушаться”[17].

В зв'язку з студентськими хвилюваннями в Москві, інспекція для “предупреждения общего студенческого движения, поставила своей задачей быть в данном случаедержанной до последних пределов и стараться лишь всеми мерами преимущественно влиять незаметно на увлекающихся посредством их товарищей”

Цим були досягнені деякі успіхи, але все ж бродіння в середині студентів не було припинено. 12 грудня 1880 р у збрійній залі університету близько 150 студентів після годинного обговорення вибрали депутатів, які направились на квартиру до доцента Піхна (він же редактор газети “Киевлянин”) з вираженням протесту взагалі “на направление газеты и с предложением не высылать вперед в студенческую лекторию этой газеты”

Крім того, ще кілька студентів, вибраних у депутати, з’явились до ректора з клопотанням від імені студентів “об изъятии из употребления в той же лектории упомянутой газеты”

Ректор у даному проханні відмовив. На цьому і закінчилась ця незначна демонстрація [18].

Отже, діяльність Юридичного товариства на поч. 80-х р. XIX ст. викликала повну соціальну напруженість як в Університеті св. Володимира, так і в суспільстві взагалі (в зв'язку з публікаціями в пресі)

Чия ж позиція в оцінці діяльності Юридичного товариства об'єктивніша, професора юридичного факультету Університету св. Володимира, голови товариства, вченого-криміналіста, історика права О.Ф.Кістяківського чи доцента юридичного факультету, члена даного товариства, редактора газети “Киевлянин” Д.І.Піхна.

Дослідження архівних матеріалів, щоденника Кістяківського О.Ф. та ін. бібліографічних джерел дають підставу згодитись з позицією Кістяківського О.Ф., отже по-перше, зростання чисельності товариства в період 1877-1884 рр з 19 до 218, тобто майже в 12 разів, свідчить про його значимість, авторитет у суспільстві і, зокрема, серед юристів, вчених і практиків.

По-друге, участь в діяльності Юридичного товариства як юристів-теоретиків, так і практиків є доказом його ролі в зближенні одних з іншими з метою розвитку науки права, що і відповідало меті створеного товариства.

По-третє, доказом значного вкладу товариства в юридичну науку є факт, що за період 1877-1884 р. було надруковано в пресі 79 рефератів відомих юристів і

викладачів юридичного факультету Університету св. Володимира, членів товариства.

По-четверте, наявність відділення звичасового права є свідченням особливої значимості Юридичного товариства в дослідження проблеми історії права та історії України взагалі:

Література:

1. Шимановский М.М. Исторический очерк образования Юридических обществ в России Речь, произнесенная членом Общества. 1882 -26 с. - С. 12
2. Держархів м. Києва, ф.16, оп № 313, спр № 96, арк.
3. Там же, арк. 15-20.
4. Там же, арк. 30-32.
5. Там же, арк. 30.
6. Див. Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету св Владимира и прочим русским университетам от 1878 по 1891 г включительно/ Сост. архиварисом Университета св. Владимира В.И. Клопотовским. - К., 1893. - С. 95.
7. Див. Протоколи Київського Юридичного товариства за І-ІІ половину 1879 р.: 132 вип. -К., 1879. - С. 197; Труды Киевского Юридического Общества (прибавления к протоколам 1880 и 1881 г.) - К., 1882. - С. 137 та ін.
8. Див: Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомагательных учреждениях Императорского Университета св Владимира. - 1884. - С. 29-35.
9. Кістяківський О.Ф. Щоденники (1874-1879) У 2 т/Упоряд. В.С. Шандра, М.І. Бутич, ІІ Глізь, О.О. Франко - Т1 (1874-1879). -К.: Наукова думка, 1994 р. - С. 311.
10. Там же. - С. 316.
11. Памяти Д.И. Пихно. Сообщ проф. А.Д. Билимовича и профессора Н.М. Цытовича. -С.-Петербург. - 1913. - С. 7-8.
12. Лучицкий И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. Оттиск из журнала «Киевская старина» - Киев, 1895. - С. 2-3.
13. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1879) У 2 т/ Упоряд. В.С. Шандра. М.І. Бутич, ІІ Глізь, О.О. Франко, -К., Наукова думка, 1994. - С. 455.
14. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1880-1885) У 2 т/ Упоряд. В.С. Шандра. М.І. Бутич, ІІ Глізь, О.О. Франко, -К.: Наукова думка, 1995. - С. 293.
15. Там же. - С. 326-328.
16. Там же. - С. 326.
17. ЦГІА УССР в г. Києве, ф.442, оп.№ 830, д.№ 423, л. 1-2/Киевский университет. Документы и материалы, 1834-1984 г - К. Изд при КГУ Изд объединения «Вища школа», 1984. - С. 46.
18. Там же. - С. 46.

Г. Л. Махорин

Благодійницька діяльність у XIX - на початку ХХ століття

У XIX столітті проходять важливі переміни у суспільному житті: набувають все більшого поширення різні форми громадської діяльності, відбувається переоцінка моральних цінностей серед заможної та освіченої верстви населення - значною її частиною оволодіває ідея служіння суспільству. Однією з форм втілення цієї ідеї в життя було благодійництво.

На відміну від попередніх століть, коли благодійництво зводилася переважно до подання милостині, в XIX ст. благодійництво набуває організованих форм:

створюються спєшальні фонди, товариства, які мали на меті не тільки звичайну матеріальну підтримку маргінальних верств населення, а й включення їх до повноцінного громадського життя, що вказувало на якісно новий ступінь розвитку громадського суспільства [1].

Наприкінці XVIII - на початку XIX століття справи опіки над дітьми, хворими та нужденними бере у свої руки держава 1797 року імператор Павло I доручив своїй дружині Марії Федорівні керівництво навчальними і благодійними закладами. 1828 року ці установи були об'єднані у окреме відомство, яке в пам'ять про активну діяльність імператриці Марії Федорівні стало називатись Відомством установ імператриці Марії.

Царським указом 1802 року розпочав роботу Медико-філантропічний комітет, 1816 року створюється Імператорське Людинолюбче товариство.

Імператор Олександр I на початку 1820-х років з ініцією заснування "Особливого комітету для допомоги нужденним пораненим генералам, штаб- і оберофицерам", а також, "Комітету опіки над заслуженими цивільними чиновниками".

Проте у перший половині XIX століття благодійницька діяльність здійснювалась переважно у великих містах, де зосереджувались великі капітали і було багато осіб, "котрим при достатніх коштах внутрішнє почуття виконаного християнського обов'язку допомоги біжньому є найкращою винагородою за іх працю" [2]. Так, у Києві з 1833 року починає діяти благодійне товариство. А 1834 року з ініціативи Київського дамського товариства, яке було засноване ще 1822 року, створюється "Товариство допомоги бідним", з метою опіки нужденних, що соромляться просити милостиню.

Характерною особливістю філантропічної діяльності XIX століття є широка участь у ній жінок. Приклад було показано дружинами імператорів, а на губернському рівні - дружинами губернаторів. У таких випадках діяльність очолюваних ними благодійних товариств була дуже активною. Сфера благодійництва чи не єдина, де жінки могли самореалізуватись у суспільному житті. З 1852 року Київське "Товариство допомоги бідним" очолювала дружина київського генерала - губернатора Катеріна Олексіївна Васильчикова, а Житомирський місцевий комітет опіки над пораненими і хворими воїнами - дружина волинського губернатора Надія Петрівна Грессер [3].

Нерідко світська благодійність поєднувалась з релігійною благочинністю. Для прикладу, К. О. Васильчикова заснувала Києво - Троїцький чоловічий монастир з благодійними закладами [4]. Або серед засновників світських філантропічних установ були представники духовенства. Зокрема, до складу правління Волинського відділення "Галицько-руського благодійного товариства" входили окрім світських осіб (генерал - лейтенант К. П. Губара, генерал - майора А. М. Красильникова, директора Маріїнської гімназії В. Ф. Гrolixa та ін.) також архієпископ Антоній, єпископ Гавріїл, священики В. Ярмолюк і А. Середович [5].

Протягом XIX - початку ХХ століття засновується значна кількість благодійних установ церковної опіки. Християнські добroчинні організації існували у багатьох містах. Так, у Києві - благодійне братство при церкві Київської Олександровської лікарні [6], у Острозі - окружне благодійне попечительство для опіки священнослужителів, вдів і сиріт, у Житомирі - Римсько - католицьке благодійне товариство, християнське католицьке товариство працюючих жінок тощо [7].

Велику частку серед благодійних установ становили товариства за національною ознакою. У Києві підтримку іноземним громадянам і підданим Російської імперії надавали Естонське товариство взаємодопомоги, Греське благодійне товариство, Товариство взаємодопомоги "Французьке сімейне вогнище", Чеське благодійне

товариство, Німецьке товариство допомоги бідним та інші. Проте найрозгалуженішу мережу мали єврейські благочинні організації. Вони діяли чи не в кожному місті та містечку Правобережної України. Дуже поширеними були товариства допомоги бідним учням, студентам єврейських навчальних закладів. Спеціальне спрямування мали Київський відділ опіки єврейських дівчат і жінок, Єврейський відділ Російського товариства захисту жінок тощо [8].

Поряд з філантропічною діяльністю різних товариств нерідкими були приклади персонального благодійництва, яке здійснювалось у різних формах. Так, поміщик села Замлич Володимир - Волинського повіту Волинської губернії заснував і за свій рахунок утримував дитячий притулок [9].

Керуючий Андрушівським цукрозаводом Ерліх пожертаував 170 рублів для допомоги населенню Самарської губернії, яке страждало від неврожаю [10]. 1859 року у Житомирі з ініціативи місцевих поміщиків було збудовано друкарню і в ній налагоджено видання дешевих книг з метою розповсюдження їх серед населення та отримання коштів для доплати авторам за їх працю [11]. А відомий меценат І.Г.Харитоненко внес 50 тисяч рублів у статутний фонд Олександрійського сільськогосподарського банку Сумського повітового земства, завдяки чому банк розпочав роботу 1885 року [12].

Протягом другої половини XIX століття завершується процес централізації благодійних товариств, які підпорядковувались Відомству установ імператрици Марії, Російському Товариству Червоного Хреста та різноманітним міністерствам. На початку ХХ століття мережа доброчинних товариств стає ще більш розгалуженою, а типи та форми благодійних установ ще різноманітнішими. Коли 1886 року у Волинській губернії діяло 9 філантропічних об'єднань, то 1901 року їх кількість зросла до 87. Серед них найпомітніше місце займали Житомирське, Рівненське товариства допомоги бідним жителям міста. У кожному повітовому центрі були комітети Попечительства народної тверезості, котрі відкривали на кошти членів комітету народні чайні. У Житомирі, Дубно, Старокостянтинові, Острозі, Ковели, Заславлі, Новоград – Волинському діяли повітові комітети Російського Товариства Червоного Хреста.

Нерідко благодійні товариства виникали у відповідь на життєву потребу, викликану тими чи іншими обставинами. Так, у зв'язку зі звільненням згідно військової реформи великої кількості солдат, значна частина яких мали підірване здоров'я, 1872 р у Житомирі засновується дамський комітет опіки над хворими і пораненими воїнами" [13].

Багато державних установ, закладів встановлювали пільги для нужденних верств. У Волинській фельдшерській школі найбідніші учні звільнювалися від оплати за навчання, якщо зобов'язувались відпрацювати у сільській місцевості п'ятора року [14]. Іншою формою благодійництва було, зокрема, безкоштовне проведення занять вільно практикуючими лікарями з учнінцями Рівненської общини сестер милосердя [15]. А протягом весни – літа 1873 року під час загрози епідемії віспи в Житомирі проведено безкоштовне щеплення 3716 особам [16]. Якщо діти втрачали батьків – ними опікувались сирітські будинки, в яких діти виховувались до досягнення 12 – річного віку. Благодійні товариства брали на себе турботу по працевлаштуванню сиріт, по передачі їх під опіку надійних осіб і навіть після залагодження усіх цих справ члени добродійного закладу контролювали, чи виконують особи, які прийняли під опіку сироту, взяті на себе зобов'язання щодо виховання і навчання дитини.

З метою покращення стану народної освіти благодійні товариства, приватні особи робили щедрі пожертвування на заснування навчальних закладів, на збільшення плати вчителям, на допомогу нужденним учням. Опікувались бідними школярами

Товариства допомоги нужденним учням I-ої і 2-ої, чоловічої та жіночої гімназій м. Житомира, Товариства допомоги нужденним учням Луцької 6-ти класної прогімназії, подібні організації у Рівному та Острозі. Допомога полягала "в распределении пособий между беднейшими учениками... Обыкновенно пособие назначается в сумме меньшей сравнительно с платой за обучение, а полная сумма - только в исключительных случаях" [17]. Постійну матеріальну допомогу нужденним учням шляхом пожертвувань, грошових внесків до каси благодійних товариств надавали А.М. Терещенко, барон І.М. де Шодуар, котрі були почесними членами багатьох товариств. Лише на користь нужденним Волинської губернії ними пожертвувано кілька десятків тисяч карбованців сріблом. Проте кошти благодійних установ складались і з багаточисельних дрібних пожертвувань. Не рідкими були факти створення громадянами спєціальних фондів. Так, 1901 року житомирські лікарі на честь 25-річчя діяльності Волинського губернського лікарського інспектора Г.Ф. Брункса створили фонд в 1500 карбованців, поклали їх в банк у вигляді вічного вкладу Житомирського двокласного училища. Проценти з вкладу призначалися одному з нужденніших учнів цього училища, як стипендія ім. Григорія Федоровича Брункса [18]. А з ініціативи педагога Піллубного було створено вчительський фонд, у який кожен вчитель вносив 10 карбованців. Кошти фонду також призначалися для допомоги найбіднішим учням. Цікавим є факт прийняття рішення селянами Овруцького повіту про те, щоб призначати "пособие Народичскому волосному училищу для добавочного жалованья учителю, по усмотрению училищного начальства, по 10 к с ревизской души, всего 105 р. 10 к. в видах привлечения в училище опытного учителя и, кроме этого, знающего церковное пение" [19].

А селяни Базарської волості Овруцького повіту зобов'язувались жертвувати щорічно «по 7 коп. с ревизской души на улучшение содержания народных училищ Овруцкого уезда. Общая сумма пожертвований составляет 103 рубля 81 коп. ежегодно» [20].

Взагалі неординарним фактом стало пожертвування усіх своїх збережень - 10 тисяч карбованців - народним вчителем Артемом Івановичем Бакуном, уродженцем Любаря, на заснування у рідному містечку училища. А.І. Бакун "захотел на склоне своих лет обеспечить возможность правильного образования детей жителей своего родного местечка и вошел с ходатайством перед учебным начальством о принятии от него 10000 р., как фонд, проценты которого пошли бы на содержание в Любаре городского училища по положению 1872 года. Ныне учебное ведомство сообщило жертвователю, что училище может быть разрешено, но только по положению 1869 года" [21].

У зв'язку з цим гідним найбільшої почесті вчинком слід відзначити тенденцію, яку зауважив у своєму дослідженні Ф.Я. Ступак. Якщо спочатку благодійні установи створювались з ініціативи центру або місцевої адміністрації і тісно перепліталися з державними органами управління, то пізніше - нерідко з ініціативи приватних осіб [22]. Як для прикладу, Житомирське безкоштовне жіноче професійне училище, засноване С.К. Штильберг [23]. Новоград - Волинське попечительське товариство над нужденними учнями Г.І. Терлецької [24].

Ще однією визначальною рисовою благодійницького руху початку ХХ століття стало опікування особами, звільненими з місця ув'язнення. Організації цього напрямку стали левним продовженням діяльності Попечительних про тюрми товариств, які теж опікали звільнених правопорушиків, допомагали им у соціальній адаптації, хоча головною метою ставили поліпшення морального і фізичного стану ув'язнених та умов у місцях їх перебування. Единим на Волині товариством покровительства особам, звільненим з місця ув'язнення було Староконстантинівське [25].

Здійснення активної доброчинної діяльності потребувало значних коштів. Тому члени правління благодійних товариств вишукували різні форми їх накопичення. Влаштовувались театральні вистави, бали, концерти, лотереї – алегрі, збирались пожертвування від приватних осіб, підприємств та установ. Пожертвування не обов'язково робились грошима, часто - продуктами, одягом тощо. Нерідко ініціатива надання допомоги тому чи іншому благодійному товариству виходила від різних аматорських гуртків, об'єднань. Так, в Житомирі «местный кружок велосипедистов – любителей, желая придать посильную помощь нашему благотворительному обществу, задумал устроить на циклодроме в воскресенье 29 июля большие гонки. С этой целью устроителями гонок приглашены из Киева для принятия участия в гонках лучшие ездоки гг. В.Л.Ткаченко, Высоцкий, Э.Келле... В виду симпатичности цели, не в пример обычным гонкам, будет установлена входная плата для всех, даже членов общества» [26].

Отож, як бачимо, поступово ідеяю благодійництва у XIX - на початку ХХ століття були охоплені широкі верстви населення, для яких доброчинність стає суспільно – громадським обов'язком. Завдяки діяльності благодійних товариств при широкій допомозі держави та громадськості пом'якшувались соціальні протиріччя, а суспільні відносини ставали більш гармонійними.

Література:

1. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX - поч. ХХ ст.) – К., 1998.-С.34.
2. Сборник сведений по общественной благотворительности - СПб., 1880. - Т.1. - С.4
3. Волынские губернские ведомости - 1874. - 2 января -С.2
4. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX - поч. ХХ ст.) – К., 1998 .-С.5
5. Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО), ф 329, оп 1, спр 83, арк 5
6. ЦДІАК, ф 442, оп.638, спр I, ч.ІІ, арк. 368.
7. Памятная книжка Волынской губернии на 1886 год. -С.32.
8. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX - поч. ХХ ст.) – К., 1998 .-С.96.
9. ДАЖО, ф 329, оп 1, спр 128, арк.46.
10. Волынские губернские ведомости. - 1874. - 6 февраля
11. Sbecki, Wolyn, I – С.37.
12. Стельмах В.С., Дьяконова И., Сало И.В. Фінансово – кредитна система України - Росії (XVIII - XX ст.). – К., 2000. – С.133.
13. Волынские губернские ведомости – 1873 – 21 января
14. Волынские губернские ведомости. – 1874. – 25 сентября.
15. ДАЖО, ф 100, спр.61, арк.23, 23 зв , 24.
16. Волынские губернские ведомости – 1873 – 8 декабря.
17. ДАЖО Отчет правления общества вспомоществования нуждающимся ученикам Житомирских мужских гимназий и прогимназий за 1893 – 1894 учебный год – інв № 774 – с 4
18. Волынь. – 1901 – 11 июля.
19. Волынские губернские ведомости. – 1874. – 7 сентября.
20. Волынские губернские ведомости. – 1874. – 12 июня.
21. Волынь. – 1901 – 13 июля
22. Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX - поч. ХХ ст.) – К.,

- 1998 - С 35.
23. Волынь – 1901. – 27 июля.
 24. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. – С. 182.
 25. Там же. – С. 183.
 26. Волынь – 1901. – 27 июля.

А. М. Боровик

З історіографії проблем українізації загальноосвітніх шкіл 1917-1920 рр.

Питання українізації та формування національної системи освіти у 1917-1920 рр. приваблювали значне коло дослідників вітчизняної історії. Наукові роботи з цих питань, виходячи з проблемно-хронологічного підходу, умовно можна поділити на три періоди 1) 1917- 1920 рр., 2) 1921- і до кінця 80-х років ХХ століття, 3) з кінця 80-х років – до наших днів. Проте у вітчизняній історіографії за цей час існувало дві історіографічні школи – національно-демократична та радянська. Позиції національно-демократичної історіографії були започатковані на першому етапі вивчення і продовжені на останньому. Але через обмежений обсяг статті автор зосередить увагу лише на перших двох періодах.

Висвітлення питань реформування школи розпочалось синхронно з практичними кроками по її здійсненню. На сторінках журналу Всеукраїнської учительської спілки "Вільна українська школа" з'явилося багато публікацій з цієї тематики. Авторами статей були активні прибічники української школи О. Дорошевич, О. Музиченко, Ф. Сушицький, П. Холодний, Я. Чепіга [1] та інші безпосередні учасники реформи школи. Переважна більшість статей носили не лише теоретичний, а й методичний та пропагандистський характер. Зазначені праці розкривають різномільні проблеми перетворень у системі освіти, хід українізації, підготовку педагогічних кадрів, роль учительських профспілок у реформуванні освіти, визначають гальмівні чинники на шляху перебудови шкільної справи.

Саме за часів революційних змін склалися сприятливі умови для підготовки ґрунтівних праць з історії України, у яких були висвітлені питання організації національної системи освіти. У роботах державних діячів УНР В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри [2] були також порушені питання культурно-освітнього життя українського народу.

Проте перша ґрунтовна, узагальнююча праця з історії створення національної школи того часу була підготовлена комісаром народної освіти Київської губернії С. Постернаком [3] і видана у 1920 р. У тринадцяти розділах цієї книги автор зосередив увагу на формуванні національного характеру освітнього руху в Україні. С. Постернак характеризував основні напрямки реформи освіти починаючи від початкової до вищої школи. Автор приділив значну увагу питанням українізації загальноосвітньої школи і наголосив, що ці перетворення стали можливими лише за широкої підтримки з боку української громадськості. Він наводить узагальнюючі статистичні матеріали про мережу шкіл того часу. С. Постернак звертає увагу на створення законодавчої бази діяльності педагогічних колективів, особливо для подолання негативного впливу деяких батьківських комітетів середніх шкіл у процесі українізації цих навчальних закладів. У роботі також висвітлено діяльність Міністерства освіти по підготовці учительських кадрів, розширенню мережі фахових навчальних закладів і у тому числі створенню українських університетів.

Отже, у першому періоді вивчення процесу українізації шкіл відбувалось паралельно з його ходом. Аналіз ходу освітівських реформ здійснювали українські педагоги - іх безпосередні учасники. Ці праці нині є унікальним джерелом для

з'ясування різноманітних проблем реформи школи періоду національно-демократичної революції в Україні. Вони дають можливість узагальнити й систематизувати тогочасний досвід, хоч деякі роботи не позбавлені суб'єктивізму та окремих неточностей.

Значний вплив на необ'єктивну оцінку шкільної реформи 1917-1920 рр. у радянській історіографії, тобто у другому періоді вивчення проблеми, мало негативне ставлення лідерів більшовицької партії та радянської влади до діяльності Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. Це привело до того, що у історичній науці утвердилася лише негативна оцінка ролі українських урядів періоду 1917-1920 рр. у державотворчих процесах того часу, а разом з тим і у освітніх перетвореннях. Типовим твердженням радянської історіографії було те, що лише завдяки розпочатим перетворенням більшовицької партії та радянського народного комісаріату освіти було здійснено рішучі кроки у реформуванні школи. Початковий етап українізації школи пов'язували з політикою українізації, що була розпочата більшовиками з 1920 р. А все, що стосувалось діяльності демократичних урядів у цьому напрямку, було під офіційною забороною або ж подавалось крізь призму "буржуазного націоналізму".

У 20-ті роки, коли за радянської влади продовжувала здійснюватись політика українізації, жоден з авторів досліджень історії освіти навіть не наважився згадати у позитивному плані про початковий етап українізації, розпочатий Центральною Радою. У книзі Г. Гринько "Очерки советской просветительной политики" [4] акцентується увага на основних заходах радянських органів влади у галузі освіти і дается лише побіжно оцінка реформам своїх попередників. На думку автора період 1917-1920 рр. був рухом за інерцією, поштовхом до якого стала Лютнева революція, а теоретичною основою – розробки німецької соціал-демократії з питань освіти.

Дослідження Я. Рялло "Народна освіта на Україні за десять років революції" [5], що вийшла у 1927 р., нібито повинна була підсумувати розвиток освіти від Центральної Ради і до радянської доби. Проте автор також з'ясовує лише досягнення у галузі освіти радянського періоду часу.

У подальшому дослідження історико-освітніх проблем в Україні все більше гальмувалося через втручання більшовицьких ідеологів у творчий процес. Тому дослідження 30-50-х років навряд чи можна назвати об'єктивними по відношенню до національно-демократичних перетворень в Україні у 1917-1920 рр. Все більш пріоритетними у працях науковців були питання історії Жовтневої революції, громадянської війни, ролі більшовицької партії та інші. А разом з тим нав'язувалась ідея про невпинну боротьбу Комуністичної партії та радянського керівництва проти ворожих елементів. Про це свідчить видання народного комісаріату освіти "На фронті культури" [6]. У книзі було названо поіменно "ворогів" союзної політики в Україні. Наприклад, М. Скрипник звинувачувався у троцькістському підході до історії і у наклепах на минуле більшовицької партії. Оплотом контрреволюції у педагогіці названо Харківську педагогічну школу, яка мала "язво фашистський зміст".

Праці 20-30 років мали певні, притаманні ім, специфічні особливості. Авторами іх були переважно не науковці-історики, а партійні та державні керівники, які, аналізуючи розвиток освіти в Україні, згадували лише про радянський період реформ. У них можна знайти фактичний матеріал про хід українізації шкіл за радянського часу. Аналіз цих подій здійснювався з позицій правлячої партії, був неповний і однобічний, адже з поля зору дослідників зникли події початкового етапу українізації.

Після того, як у середині 30-х років була розпочата кампанія боротьби з "українським буржуазним націоналізмом", що фактично була спрямована проти передової української інтелігенції, політика українізації була припинена, як і будь-

які дослідження у цьому напрямку. До середини 50-х років навіть сама згадка про українізацію була заборонена.

Історична наука в умовах десталінізації другої половини 50-х років виявила ляжкий інтерес до освітінської тематики, хоч висвітлення питань політики українізації на цей час були неактуальними. У зв'язку із святкуванням 40-ї річниці Жовтневої революції з друку вийшло кілька узагальнюючих праць з історії освіти України. Так, у роботі Л. Черкасина [7] виділено окремий розділ про загальне навчання в Україні періоду 1917-1920 рр. Але якраз у ньому автор вдається до перекручення фактів і, наприклад, Центральну Раду визначає як антинародне утворення і прирівнює її до діяльності білополяків, "які руйнували школи", що були осередком радянської культури. Автор обмінає увагою важливі реформи українських демократичних урядів по здійсненню всенародного навчання і вказує на декларовану радянською владою доступність до навчання дітей робітників і селян, "побавлених раніше можливості вчитися". Жодним словом у роботі не згадується про надання школі національного характеру та її українізацію.

Узагальнююча праця, присвячена 40-річчю революції, вийшла у 1957 р. - "Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957)" [8]. В ній уміщено ряд статей, серед яких виділяється робота М. Грищенка "Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР". Характеризуючи початковий етап революції, автор називає М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру - "агентами іноземного імперіалізму, запеклими ворогами українського народу". Автор не обминув увагою процесу українізації школи і показав її в дусі традиційних поглядів радянської ідеології. Характеризуючи Генеральний секретаріат освіти, автор, не навіши переконливих фактів, стверджував, що його діяльність була спрямована головним чином "у насильницькій українізації всієї шкільної мережі, у забороні викладання російської мови" [9].

З пом'якшенням політичного режиму 60-х років в італьянії дослідники звернулись і до вивчення процесу українізації. У 1965 р. була написана, а у 1968 р. у Мюнхені вийшла з друку робота І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?" [10]. У ній автор критично проаналізував пізні роботи В. Леніна та політику Комуністичної партії з національного та мовного питання. Особливо акцентував увагу на згортанні українізації на початку 30-х років. Ця робота викликала різке невдоволення керівників Комуністичної партії, тому дослідження процесів українізації знову були призупинені, а сам факт її проведення замовчувався у друкованих виданнях.

Отже, з 1921 р. і до кінця 80-х років ми взагалі не зустрічали робіт, автори яких би ставили мету вивчення проблем українізації загальноосвітніх шкіл за часів національно-демократичної революції 1917-1920 рр. Про ці проблеми частково згадувалось у контексті насильницької українізації шкіл буржуазно-націоналістичними урядами. Система ідеологічних поглядів та закомплексованість так званих партійно-класовим підходом, що панувала у історичній науці радянської України, значною мірою вплинула на об'єктивність висвітлення питань українізації школи. Та вина у цьому не стільки учених істориків, скільки відсутність можливості доступу до перводжерел і архівних документів та певні ідеологічні бар'єри у висвітленні цих питань.

Література

1. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи // Вільна українська школа. - 1918. - № 5-6. - С. 47-53; Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні // Там само. - 1918-1919. - № 8-9. - С. 85-89; Сушицький Ф. Принципи українознавства // Там само. - 1917. - № 2. - С. 83-88 та інші

- 2 Винниченко В. Відродження нації. У 3-х частинах. Репринтне відтворення видання 1920 р. – К., 1990; Грушевський М. Про українську мову і українську справу Статті і замітки. - К.: Книгар, 1917. Петлюра С.В. Статті, листи, документи / Упор. Сергійчук В. – К. 1999. – Т. 3.
- 3 Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К.: Друкар, 1920.
- 4 Гринько Г. Очерки советской просветительной политики – Харьков: Путь просвещения, 1923.
- 5 Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років революції. – К., Держвидав України, 1927.
- 6 На фронті культури – К., 1935.
- 7 Черкашина Л. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957) – К.: Радянська школа, 1958.
- 8 Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР (1917-1957) - К.: Радянська школа, 1957.
- 9 Там же. – С. 35.
- 10 Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – Мюнхен: Сучасність, 1968.

С. В. Адамович

Загальна українська культурна рада (1915 – 1918 рр.): невідома сторінка з історії українських культурно-освітніх організацій

У період Першої світової війни для опіки над шкільництвом та культурним життям українців Австро-Угорщини було засновано Загальноукраїнську Культурну Раду (ЗУКР). Її створення зініціював "Інформаційний комітет для українського учителства Галичини і Буковини". На нараді, скликаній цим комітетом 22 січня 1915 р за участю представників українських культурних товариств і парламентських клубів, обговорювалося питання формування організації. Керівникам зборів було доручено підготувати статут майбутньої інституції, який було розглянуто на наступних нарадах 30 січня, 4-5 лютого 1915 р. [1].

У нарадах взяли участь представники більшості західноукраїнських громадсько-політичних організацій * та представники депутатського корпусу Запрошення отримали наддніпрянські політемігранти з Союзу визволення України (СВУ) [2].

Нарада 5 лютого 1915 р започаткувала діяльність ЗУКР. На ній було ухвалено назву організації, обрано керівництво. Президентом Ради став старійшина української політики, депутат австрійського парламенту Ю Романчук, його вице-президентами – професор Львівського університету О Колесса, краєвий інспектор О Попович, депутат галицького сейму І Макух [3]. До її складу увійшли представники політичних структур Галичини, Буковини і Наддніпрянщини та найзначніших західноукраїнських культурно-просвітніх товариств і організацій.

Основу структури ЗУКР становила Головна Управа, яка поділялася на три секції: 1) народного шкільництва, 2) середнього шкільництва, 3) вищих шкіл, науки, літератури, штуки і популярних викладів [4]. До третьої секції увійшли наддніпрянці А. Жук і О. Скоропис-Йолтуховський, причому А. Жука було обрано заступником голови секції [5].

У Загальній Українській Раді ЗУКР перебрала на себе виконання функцій просвітньої секції: вона ставила перед собою завдання "надавати головні напрями нашому культурно-освітньому життю" [6]. Її робота, за словами буковинського діяча О. Поповича, "була більш продуктивною", анж діяльність Загальної Української Ради [7].

Члени ЗУКР організували у Відні 13 лекцій і літературних вечорів для української ітелігенції, проводили засідання секцій, їх редакційний комітет працював над шкільними підручниками [8]. Водночас ними розпочався збір експонатів для Українського військового музею та архіву [9]. Після виставки виробів домашнього вжитку українських емігрантів на початку 1916 р ЗУКР прийняла рішення уклсти "великий атлас" народних вишивок [10].

ЗУКР також опікувалася питаннями культурно-освітнього життя таборів для українських емігрантів. Завдяки зусиллям Культурної Ради відкрилися таборові школи у Гмінді, Вольфсберзі і Хоцені [11]. Так, школа у Гмінді під керівництвом В.Кабаровського була однією з найбільших в Україні, в ній здобувало освіту 2545 учнів. Навчання в ній проводилося в 52 відділах, які складалися із школи народної, виділової, промислової, ремісничих, господарських та гімназійних курсів. У школі проводилося навчання для неписьменних, діяли курси німецької мови [12].

Навчальний таборовий комплекс у Гмінді відвідали вищі австрійські посадові особи, журналісти з Швеції, Норвегії, Данії, Голландії, Іспанії, Португалії, Швейцарії та Уругваю [13].

Організацію надавалася всебічна допомога українським школам у Відні, за рахунок асигнувань Українського Запомогового Комітету вчителям приватних шкіл доплачували 50% до державної допомоги. Незважаючи на умози військового часу, президія Культурної Ради домоглася проведення у липні 1915 р. випускних екзаменів в учительських семінарійних курсах, у літку 1915 р. провела "доповнюючу наукові курси для народних вчителів". Восени 1915 р. у Відні заходами ЗУКР повторно було організовано семінарійні курси, директором яких було призначено о. Й. Застирця [14].

ЗУКР сприяла розширенню мережі українських шкіл в Австро-Угорщині. З жовтня 1915 р. професор О. Колесса на засіданні президії Культурної Ради повідомив, що австрійський міністр освіти погодився відкрити у Відні ще одну українську гімназію [15]. Спеціальна комісія Культурної Ради підготувала "Меморіал у справах шкільництва народного, середнього та вищого". Шоб відновити українське шкільництво в Галичині, члени Ради намагалися відкликати частину вчителів з військових підрозділів [16].

Для налагодження приватного шкільництва Рада скликала спільні з "Організацією українських вчителів шкіл приватних" дві наради за участю представників Шкільного Ссюзу, Учительської Громади, Просвіти, Українського Педагогічного товариства. На цих зборах ЗУКР спробувала перебрати у сферу своєї компетенції функції Шкільного Союзу, а особливо управління приватними школами. Однак через незгоди між учасниками нарад досягнути бажаного результату не вдалося [17].

Українським гімназіям в Яворові і Долині Культурна Рада надала субвенції у розмірі 3000 корон і 500 корон відповідно [18]. 28 серпня 1915 р. К. Левицький, Ю. Романчук і О. Колесса провели зустріч з міністром освіти Австро-М. Гусареком. Під час зустрічі члени ЗУКР торкнулися питання відкриття українського університету, надання допомоги українським приватним школам. М. Гусарек погодився перевести на державний баланс Яворівську і Рогатинську гімназії, пообіцяв надати матеріальну допомогу приватному шкільництву [19]. Представники Культурної Ради також досягли успіхів у літакті поновлення субвенцій для Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка та "Просвіти" [20].

Очолювана О. Поповичем Шкільна комісія, яка діяла у складі I-ї секції, відповідала за добір педагогічних кадрів для шкіл ЗУКР і видання шкільних підручників. На її засіданнях було заслухано виступи краївого шкільного інспектора І. Копача "Найновіший напрям у вихованні", директора гімназії А. Крушельницького "Про

національне виховання", народної учительки С.Кабаревської "Про душу української дитини", народного учителя Б.Заклинського "Про українські школяні підручники". Під час цих виступів і дискусій, що виникли в ході обговорень, було вироблено основні концептуальні засади діяльності редакційного комітету з підготовки букваря [21].

Для цього видання Культурна Рада закупила виготовлені на етнографічних мотивах ілюстрації художниці О.Кульчицької [22]. Проте тільки у жовтні 1917 р. у м. Вещлярі (Німеччина) розпочався друк підготовленого Б.Лепким, О.Поповичем і А.Крушельницьким "Букваря", який було видано у 1918 р. двадцятитисячним тиражем [23].

Завдяки Українському Запомоговому Комітету ЗУКР отримала урядові субвенції на видання книг українською мовою [24]. Так, за сприяння Культурної Ради побачили світ літературні твори Б.Лепкого, лісені збірки Ф.Колесси і В.Шурата, "Молитовник для українських жовнірів-католиків" О.Корінця, "Слово о полку Ігоревім" у перекладах українських авторів [25].

ЗУКР активно співпрацювала з СВУ. Ю.Романчук уже 9 березня 1915 р. надіслав Союзу "з ширим поздоровленням і правдивим поважанням" прохання допомогти українською літературою [26]. Натомість СВУ в серпні 1916 р. просив у Культурної Ради "безплатно певну кількість... книжечок" для полонених [27], сподівався на допомогу Ради на друк і розповсюдження ряду своїх видань [28]. Тільки у 1917 р. обидві організації здійснили між собою обмін літературою на 800 корон [29].

СВУ докладав зусиль для залучення ЗУКР до національно-освітньої діяльності на окупованих північно-західних українських землях. Так, 27 серпня 1915 р. на полоненій українці з Фрайштадту, який перебував під опікою Союзу, надіслали Культурній Раді прохання домогтися відкриття українських гімназій в Берестю, Холмі і Володимиру. Наприкінці травня 1916 р. ЗУР спільно з СВУ зобов'язали ЗУКР підготувати школяні підручники, у змісті яких були б враховані особливості українського населення Холмщини, Волині і Підляшшя [30]. Пізніше, в 1917 р., Культурна Рада взяла безпосередню участь у відкритті нових українських шкіл на Волині [31].

А Жук як член ЗУКР брав активну участь у засіданнях президії і Головної Управи Ради. У березні 1916 р. він започаткував видання іноземною мовою протесту проти календарної реформи, відстоював принципову позицію "тверезого добору" під час призначення на вчительські посади в табори для емігрантів, брав активну участь у розв'язанні конфлікту навколо школи в таборі Хощен [32].

У зв'язку з виїздом після австрійського наступу влітку 1915 р. української інтелігенції в Галичину і Буковину діяльність ЗУКР у деяких напрямках послабилася чи навіть припинилася. Організація, за словами тогочасного автора, почала хворіти на "мегаломанію", переоцінювала свою роль у розвитку освіти та культури [33].

На початку вересня 1916 р. під час обговорення діяльності ЗУКР на засіданнях Загальної Української Ради діячі СВУ А.Жук і О.Скоропис-Йолтуховський критично оцінили стан справ у таборах українських емігрантів. Окрім того, А.Жук зауважив, що "Культурна Рада не скликайтесь і звітів не подає", а він як член ЗУКР не поінформований про зміни в таборах [34]. У відповідь на ці зауваження Ю.Романчук повідомив, що засідання ЗУКР не скликалися через відсутність кворуму, зате президія працювала постійно. Він закликав членів СВУ до співпраці, щоб "з всякими замітами відноситися до комітету, а він справи буде розглядати" [35]. Надалі керівництво ЗУКР повідомляло А.Жука про свою діяльність.

Співпраця ЗУКР і СВУ в таборах полонених і в школах Волині, координація обома організаціями видавничої справи сприяла зростанню національної свідомості галичан і наддніпрянців, іх духовно-культурному єднанню. Крім того, А.Жук брав

активну участь в інших проектах ЗУКР, конструктивною діяльністю позитивно вплинув на покращення роботи Ради.

Останнє засідання Культурної Ради, як засвідчують архівні документи, відбулося 29 липня 1918 р [36]. Незважаючи на задекларовані наміри, ЗУКР за час існування не вдалося повною мірою вирішити культурно-освітні проблеми українців Австро-Угорщини. Разом з тим освітньо діяльність Культурної Ради в таборах для виселенців, лобіювання інтересів національного шкільництва Галичини перед австрійською владою, організація лекційних курсів і культурно-масових заходів для української еміграції у Відні, продукування українознавчої та навчальної літератури сприяли зростанню національної свідомості галичан і буковинців.

"Просвіта", "Шкільний Союз", "Учительська громада", Товариство імені П. Могили, Українське педагогічне товариство, товариство "Взаємна поміч", Товариство імені Т. Шевченка, Музичне товариство імені М. Лисенка, товариство "Львівський Боян", "Руська Бесіда", "Інформаційний комітет українського народного вчительства", товариство "Січ", "Український запомоговий комітет".

Література:

3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф.391, оп.1, спр 2 ,арк 1-2
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ України), ф.4405, оп.1, спр 66, арк 16
5. ЦДІАУЛ, ф.391, оп.1, спр.2 ,арк.3
6. Там же ,арк.3-4
7. Вістник Союзу визволення України – 1915 – Ч 9-10. – Лютий -С 22
8. ЦДІАУЛ, ф.391, оп 1, спр 2 ,арк.5
9. Попович О. Відродження Буковини Спомини. – Львів Червона калина, 1933 – С 96.
10. Шляхи – 1917 – Ч 3-4. – Березень-квітень .-С 195
11. ЦДІАУЛ, ф 391, оп 1, спр 2 ,арк.14
12. Вістник Союзу визволення України – 1916 – Ч 95-96 – 30 квітня - С 296
13. Шляхи – 1917. – Ч 3-4. – Березень-квітень .-С 196.
14. ЦДІАУЛ, ф 391, оп 1, спр 2 .арк.11-12
15. Там же, арк.12.
16. Там же, арк.7-8
17. Попик С. Українці в Австрої 1914 – 1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни – Київ – Чернівці, 1999. – С 81.
18. ЦДІАУЛ, ф.391, оп.1, спр.2, арк.9-10.
19. Там же, арк.9.
20. Шляхи – 1917 – Ч 3-4. – Березень-квітень .-С 196
21. ЦДАВОВУ України, ф.3807, оп.2, спр 3 , арк 113
22. ЦДІАУЛ, ф 391, оп 1, спр 2 ,арк.10.
23. Там же, арк. 12-13
24. Там же, арк.10.
25. ЦДІАУЛ, ф.391, оп 1, спр 103 ,арк.8
26. ЦДІАУЛ, ф 391, оп 1, спр 2 ,арк 10
27. Вістник Союзу визволення України – 1916. – Ч 73-74 – 13 лютого .-С 112.
28. ЦДАВОВУ України, ф 4405, оп 1, спр.24,арк. 230
29. ЦДІАУЛ, ф 391, оп 1, спр 103 ,арк.5
30. Там же, арк 1
31. Там же, арк. 8.

32. ЦДІАУЛ, ф.391, оп.1, спр.90, арк.1.
33. ЦДІАУЛ, ф.391, оп.1, спр.33, арк.1-2.
34. ЦДІАУЛ, ф.391, оп.1, спр.8, арк.32-38.
35. Шляхи. – 1917. – Ч 3-4. – Березень-квітень.-С.198
36. ЦДАВОВУ України, ф.3807, оп.2, спр.3, арк.296.
37. Там же, арк.300,303.
38. ЦДІАУЛ, ф.391, оп.1, спр.8, арк.50.

С. Г. Самойленко

Праця чернігівських вчених про культуру

У 1914 р. відомий український історик В.Л.Модзалевський, який проживав у Чернігові з 1911 по 1918 рр і очолював у місті губернську архівну комісію разом з молодим мистецтвознавцем П.М.Савицьким, який пізніше емігрував за кордон, написав працю "Очерки искусства Старой Украины. Чернигов". На жаль, з різних причин нарис не вийшов у той час і був розшуканий і опублікований чернігівським істориком О.Б.Коваленком лише у 1992р [1].

Автори нарису ставили перед собою мету описати пам'ятники Чернігова саме епохи Гетьманщини / 1648-1783/. Про храми XI-XIIIст., якими так багатий Чернігів, вони згадували лише у з"язку з обраною темою. "Показуючи на памятниках Чернігова, чим було мистецтво старої України,- стверджують дослідники,-ми, звичайно, не могли охватити в усій повноті і безперервності розвитку художньої української творчості. Нашим завданням стало: накидати ряд окремих нарисів і характеристик" [2]. Тому вони намагалися дати відповідь на конкретні питання: коли, як і хто працював над створенням тих "живих тіл"- церков, садиб, різниць, які залишилися від минулого пам'ятниками колишнього життя, колишніх пошукув і досягнень. "Саме цим пояснюється, чому автори цієї книги взяли собі як засіб керівництва при описові старого Чернігова не час, а простір", тобто опис на місцях того, що вони безпосередньо бачили.

У 19 коротких главках (вся проза займає 40 подвійних сторінок) розкрито будівництво храмів, здійснених за Лазаря Барановича та Іоаніка Галятовського в час правління Івана Мазепи і діяльності чернігівських полковників Я.Лизогуба та В.Дуніна-Борковського. Автори праці звертають увагу на те, що, не маючи відомостей про будівничих, вони зупиняються на характеристиці тих осіб, які сприяли цьому будівництву, а також описові тієї епохи, в якій вони проживали, бо на той час велике значення у сформуванні художнього характеру будови мав саме будівельник-замовник. Саме між архітектором і особою, для якої здійснювалася будова, виникали досить близькі взаємини. І це дійсно так. Це можна підтвердити багатьма прикладами, про що буде йти мова і в нашій праці. Але треба пам'ятати ще про одне: форми будови визначалися не лише задумом та навичками зодчого, а також вимогами і смаками замовника і на це слід звертати увагу під час характеристики архітектурних пам'яток.

Ще про одну важливу деталь необхідно пам'ятати: пам'ятки архітектурного мистецтва у своїй сукупності відбивали характерні риси самої епохи, історичного середовища, в якому вони створювались.

В.Л.Модзалевський і П.М.Савицький підkreślують, що золотим періодом українського мистецтва був той короткий період, коли козацька старшина уже виділилась із народних мас і досягла матеріального благополуччя, але ще не злилась з великорусським дворянством. Накоплені ними кошти давали їй можливість створювати пам'ятники мистецтва, в яких відбився і смак старшини. В той же час вони були проникнуті духом української народної творчості. Саме на Чернігівщині та

Стародубщині (цього не спостерігалось на Полтавщині) швидко втілювалась в життя польська ідея "шляхетства", яке володіло і землею, і багатством. У Чернігові формуються і утверджуються цілі династії могутніх і багатих старшин. Це, зокрема, Лизогуби і Дуніни-Борковські, які залишили слід у розвитку культури Чернігова. Саме в другій половині XVII ст. спостерігається характерна особливість: поруч з героїзмом, утвердженням добродетелей помічалась і погоня за багатством. "Накопичення багатства, користуючись владою, було звичайною справою" [3]. Ще одне. "Україна того часу майже не знала аскетизму. Духовенство, біле і чорне, жило тією ж повнотою буття, що і вся країна, і навіть, можливо, його життя було особливо яскравим і романтичним" [4]. Духовенство брало активну участь в політичних справах, зносилось з Польщею, загравало з царським урядом, впливало на долю полковників і гетьманів. Крім цього, в руках духовенства була і вся література.

Слід не забувати, що "релігійне почуття людей того часу було ширим, глибоким і сильним, але в той же час і примітивним. По характеру своїх земних відносин людина будувала і свої відносини з Богом. Гріхи свої вона намагалася спокутувати зовнішньою набожністю і речовими пожертвуваннями. Вона дякувала духовенству, будувала храми, прикрашала їх і помирала із спокійною совістю. Про це свідчать заповіти, ікони та інші різні церковні речі, храми. Цим самим людина відчувала, що вона виконала свій обов'язок перед Богом" [5].

Автори нарису вважають, що цим проникнуто і мистецтво гетьманського часу. І дійсно. Розвиткові культури Чернігова сприяв і архієпископ Лазар Баранович, який переніс свою кафедру із Новгород-Сіверського в Чернігів, місто з давньою і значною культурою. Його приваблювало місто своєю резиденцією місто, яке б по давній славі рівнялося Києву.

І Лазар Баранович все робив, щоб злагодити місто і новими архітектурними пам'ятками, і навчальними закладами, типографією і талановитими діячами культури, які сформували, наприклад, чернігівську літературну школу тощо. Лазар Баранович зробив Чернігів для свого часу центром українського мистецтва й просвітництва.

Накладали свій відбиток на розвиток мистецтва в Чернігові в XVII-XVIII ст. не тільки духовенство, але й старшина. Як свідчать автори нарису, складне мистецтво Чернігова, в якому помітні лише елементи народної творчості, з кам'яними храмами, богатими іконами, з скарбницями різниць тощо, говорить про те, що вони, створені релігійним поривом і смаком вищої української інтелігенції XVII-XVIII ст., духовенства, старшин і є в якомусь роді пам'ятками мистецтва аристократичного. Це мистецтво, на жаль, мало привертати увагу дослідників культури.

Автори нарису звернули увагу на те, як особистість замовника чи представника духовенства, під керівництвом якого здійснювалось будівництво, відбивалася на пам'ятниках архітектури. Так, народний характер цегмена Троїцько-Ільїнського монастиря Зосима Тишевича відбився і на будовах того часу. "Це відчувається у всіх його будовах, здобутках турбот про церковну красу. Це він прибудував до західної частини Ільїнської церкви характерну українську башню, запозичену від народних дерев'яних храмів, це він, а не Мазепа (як думають деякі) будував у Троїцькому монастирі Введенську церкву (з трапезою) - типовий і в той же час, по іншим рисам своїм, єдиний зразок чисто національної української кам'яної архітектури" [5].

В Д.Модзалевського та П.Н.Савицького висловили шкаву думку про те, що невеличкі церкви XI-XII ст., збудовані у візантійському стилі, були зразком для вироблення типу українського дерев'яного храму, хоча в дереві були видозмінені форми візантійської архітектури.

А в період Гетьманщини напівзруйновані кам'яні церкви XI-XII ст. були

добудовані саме за зразком дерев'яних українських храмів. Протягом чотирьох століть майже не йшло будівництво кам'яних храмів, тому на новому історичному етапі зведення культових споруд здійснювалось у звичному для українського дерев'яного народного храму стилі.

Через всю працю дослідників проходить думка про те, що в будовах відбились художні смаки, погляди замовників. І це підтверджується будівництвом Троїцького собору в Чернігові, здійсненого Лазарем Барановичем, а також тими, хто близько стояв до нього - Лаврентій Крішонович, Адам Зернікау.

В праці говориться і про меценатів, меценатство ,яке здійснювалось гетьманом Мазепою, прибіжчиком західноєвропейського мистецтва. "Із всіх гетьманів Мазепа був найщедрішим покровителем церковного мистецтва, і ніхто інший не користувався такою популярністю, як він, в колах найбільш відомого українського духовенства, воно було схильним до західної культури; і тому у своїх смаках, естетичних потребах і навичках такі люди, як Баранович або Максимович, його другий послідовник (1696-1713), мимоволі сходилися з гетьманом [6].

Дослідники знову і знову звертають увагу на те, що і в будовах, здійснених за кошти чернігівських полковників Лизогубів, Дуніна-Борковського, помітні сліди національного самобутнього українського архітектурного мистецтва.

Говорячи про вплив західного мистецтва на українське, дослідники зауважують, що воно було менше рабським, ніж у Москви.

В праці звернена увага і на роль нової української інтелігенції- старшин, які нещодавно вийшли із народних мас і отримали засоби, щоб одягти в монументальні форми те, що заховане було в душі народній, в народних, часто нечітких, мріях про прекрасне

"Ми далекі від того,- заявляють дослідники,-що мистецтво -це тільки відображення політичних і культурних умов середовища, де воно виникало" І тут не можна не погодитись з думкою про те, що для історії естетичної творчості може сказати дещо і політико-культурне обличчя тих, хто сприяв цій творчості і направляв Його, бо долі мистецтва схожі на культурно-політичні долі краю" Часи найбільшої своєрідності українського мистецтва співпадають з епохою найбільшої політичної і культурної автономності країни, і часи занепаду своєрідності - з епохою поступового приниження цієї автономності" (с.120). Треба пам'ятати, що Чернігів николи не був таким центром просвітництва, як при Барановичу "Чернігів міг посорівничати з Києвом по кількості знаменитостей, що жили в ньому" (с.120).

У 30-40-х роках ХVІІІст староукраїнське мистецтво безповоротно пішло на спад. Останні проблеми своєрідної художньої творчості в історії староукраїнського мистецтва були відбиті в Чернігові в архітектурі П'ятницької церкви (і тут мається на увазі її реставрація).

Дослідники стверджують, що самобутнє українське кам'яне зодчество України створювалося саме на Чернігівщині, яке найменше піддавалось впливу Москви і Польщі. "Область найбільшої самобутності українського кам'яного зодчества співпадає приблизно у межах бувшого Чернігівського намісництва: від Чернігова іде на Козелець і Прилуки" /с.134/

Праця В.Л.Модзалевського і П.Н.Савицького має цілісний характер, хоча її складається з окремих фрагментарних описів чернігівських храмів. Тут чітко визначено декілька позицій: а/ на архітектурне мистецтво впливали Захід і Москва, б/ самобутнє українське зодчество формується на території, яка була далека і від Москви і від Західу, зокрема Польщі, і припадає на територію бувшого Чернігівського намісництва, тобто значної частини території Гетьманської держави, в/ на розвиток архітектури великий вплив мали меценати -гетьмани, старшини, церковні діячі, які

визначали і характер самої будови, і стилеві особливості (в будовах, повязаних з іменами І. Мазепи відчутия таго до західноєвропейського мистецтва, у Тишевича, Лизогубів - до українського народного), і нова українська інтелігенція (в основному старшини) відіграла позитивну роль у розвитку культури другої половини XVII-першої половини XVIIIст., і визначну роль у перетворенні Чернігова у центр просвітництва відіграв видатний державний, церковний і культурний діяч архієпископ Лазар Барабанович, а також його послідовник архієпископ Іоанн Максимович. Кожен із них залишив величезний слід у розвитку культури на Чернігівщині і всьому Лівобережжі.

Рецензовані нариси - це перша розвідка про культуру Чернігова Гетьманської доби, які пропонують певну методологію дослідження

Література

- 1 Модзалевский В.Л., Савицкий П.Н. Очерки искусства Старой Украины: Чернигов // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. -Чернігів: Сіверянська думка, 1992.-С. 103-142.
- 2 Там же -С.103
- 3 Там же -С.106.
- 4 Там же -С.106
- 5 Там же -С.108.
- 6 Там же -С.112.

В. В. Голець

Кооперативна освіта Північного Лівобережжя України в умовах непу (1921 – 1928 рр.)

Важливе значення для розвитку всіх видів і форм кооперативної мережі має забезпечення її кооперативними кадрами. Зазначимо, загальнознано, що під кадрами розуміється весь чисельний склад працівників станом на певну дату. Інше поняття має термін "кадри спеціалістів", тобто особи з вищою і середньою освітою та атестовані спеціалісти. До "кадрових робітників" відносяться особи, які пропрацювали більше 10 років (стаж роботи) на одному і тому ж місці. Великий тлумачний словник сучасної української мови так визначає поняття кадри: "кадри – основний склад працівників якої-небудь організації, підприємства, установи тощо" [1]. Проблема дослідження кооперативних кадрів взагалі і Північного Лівобережжя України зокрема, залишається мало вивченою. Серед наукових розвідок виділяється монографія П.І. Миненка та інших [2]. Вона присвячена дослідженю проблеми кадрів споживчої кооперації радянського періоду 70-х – 80-х років.

Отож, у межах визначеного нами періоду з'ясувемо характер і систему підготовки та використання кооперативних кадрів. Завдання по вивченню кадрової проблематики полягає в тому, щоб визначити організаційні форми і методи планового механізму підбору, розстановки і підготовки кадрів, а також використання їх з нагальною доцільністю. Вирішення такого завдання вимагає не тільки всебічного вивчення кадрової системи, що склалася, але й застосування нових методів дослідження кадрової політики, включаючи оцінку її ефективності. Як свідчать матеріали визначені проблеми, кооперативні кадри розглядалися на той час у загальному вигляді: особи з вищою і середньою освітою, постійно зайняті працівники системи зі стажем, а також ті, хто підвищував свою кваліфікацію.

У контексті зазначеного вивчення й оцінки кооперативних кадрів в умовах недостатньої інформації, а також наявності численних чинників і зв'язків, вимагають застосування різноманітних методів дослідження і перш за все таких, які забезпечать

можливість достовірних висновків.

Пригадно зазначимо, що в роки громадянської війни і "воєнного комунізму" кооперація розгубила свої кадри, свої матеріальні цінності та особовий склад. Відчуваючи крайню нужду як у технічному обладнанні, приміщеннях, так і в робочій силі, радянська влада особливу увагу звернула на кооперативні кадри, кооперативний штат, який завжди був на виду. У цей час спостерігалася частина реквізіція й конфіскація кооперативного майна та відрядження найбільш підготовлених і досвідчених працівників для роботи в радянських установах. Особливо позначилися втрати на персональному складі кооперативних кадрів у зв'язку з вибуттям з кооперативних структур найактивніших іх організаторів та фахівців [3].

Разом з тим кооперативний апарат, поповнюючи масові радянські установи, сприяв їх розстанню, бюрократичній громіздкості, з повільною продуктивністю праці, ставав все більше непристосованим до товарообмінних операцій, позбавленим рухомості й гнучкості в роботі.

Декрет від 13 квітня 1921 р. звільнив кооперацію від розподільчо-заготівельних функцій продовольчих органів держави, якими вона була наділена в умовах "воєнного комунізму". Декрет надавав право кооперативним органам, з метою надбання власних коштів, брати зі своїх членів внески, паї, аванси, право обміну й скупки мішків сільськогосподарського виробництва і збуту їх, а також організації виробництва.

Централізація завжди пов'язана з кадрами, які її проводять. З 1921 року здійснювався перехід від нагляду за персональним складом кооперативних структур до встановлення жорсткого контролю над всією кооперацією, глобального "оволодіння" нею, укоріненню в ній "партійних сил", планомірне усунення з її керівних органів неугодних осіб. Займався цією справою обліково-розподільчий відділ ЦК партії, пізніше перейменований в організаційно-розподільчий відділ [4].

Під партійним контролем при Центроспілці, Сільському господарі, інших центрах і спілках засновувалися відділи обліково-розподільчого напрямку діяльності з інструкторськими функціями. На Чернігівщині такі відділи були започатковані Губспілкою, утвореною на основі злиття єдиних споживчих товариств з Губробкоопами у червні 1920 р. [5]. В інструкторському відділі Губспілки працювало 8 осіб, які щорічно здійснювали понад 30 виїздів, загальною тривалістю 400-450 днів. Метою відряджень стало проведення в життя декретів і постанов державних органів, обстеження кооперативних товариств, збори уповноважених, об'їзди й наради по завданню Губспілки і, зачайно, під контролем партійних органів. Найвідповідальнішою справою в інструкторській діяльності була розробка перспективної мережі кооперативних товариств Чернігівщини, організація кооперативних курсів, читання лекцій та надання консультацій [6].

У період непу в Північному Лівобережжі України було налагоджено систему підготовки кадрів як вищого гатунку для керівних органів кооперації, так і для низової мережі. Кілька навчальних закладів, що готували кадри для кооперації, діяли в Чернігові, в тому числі: Чернігівський соціально-економічний, а згодом кооперативний технікум та Чернігівська кооперативна школа. 15 березня 1922 р. Чернігівський соціально-економічний технікум було реорганізовано в кооперативний технікум і переведено на утримання Губспілки. Навчальний курс у технікумі становив три роки (шість семестрів).

З четвертого семестру здійснювався поділ на три відділення: рахівничо-фінансове, господарське та організаційно-інструкторське – за вибором студентів [7]. Технікум готував спеціалістів вищої кваліфікації в галузі споживчої та сільськогосподарської кооперації (інструкторів-організаторів, бухгалтерів, спеціалістів-статистиків, адміністраторів, товарознавців). Навчання було платним для всіх, окрім членів КНС.

(комітету незаможних селян), та 30% студентів, які були відряджені партійними і профспілковими органами. У технікумі вивчалися: політекономія, економічна географія, право, рахівництво, комерційне обчислювання, коопераційна статистика, наука про фінанси, правознавство, історія і теорія кооперації, кооперативне законодавство, економіка сільського господарства, біологія й фізіологія харчування, організація і практика споживчої та сільськогосподарської кооперації. До першого курсу приймалися особи, яким виповнилося 17 років. Це була важлива ланка підготовки кваліфікованих кооперативних кадрів, якими забезпечувалися кооперативні товариства Північного Лівобережжя України [8].

У тому ж 1922 році Губробкоопом було асигнувано 1 млрд. крб. Чернігівському кооперативному технікуму для відкриття відділення споживчої кооперації та окремої секції робітничої кооперації. Регулярно надавалася матеріальна допомога іншим громадським установам, поєднаним з кооперативними структурами Райспілка у свою чергу асигнувала кооперативному технікуму на матеріальну базу 2 млрд. крб. щороку, а також виділяла кошти на стипендії студентам [9].

Важливу роль в підготовці кадрів низової мережі відігравали кооперативні професійні школи. На Чернігівщині такими були Чернігівська та Ніжинська кооперативні школи, які готували кадри для кооперації всього регіону. Кожна з них мала свою історію становлення, традиції та напрімки фахової підготовки. Чернігівська кооперативна профшкола була заснована в 1903 р. і проіснувала як навчальний заклад торговельного напрямку до 1920 р., після чого декілька разів міняла свою назву як школа кооперативного типу. Станом на 1 жовтня 1924 р., у школі навчався 181 учень, з них 69 хлопців і 112 дівчат (38,1% і 69,9%), у тому числі дітей робітників було 23 (13%), селян – 38 (21%), службовців – 102 (55%), торговців – 7 (5%), ремісників – 8 (4%), інших – 8 (4%) за національним складом українців – 82 (45%), свєрів – 71 (39%), росіян – 24 (13%), білорусів – 4 (2%). Варто підкреслити, що за віком контингент поділявся на такі групи: 54 учні (30%) мали від 15 до 17 років, 100 (55%) – від 18 до 20 років, 15 (8%) – від 21 до 23 років і 12 (7%) – понад 23 роки.

Щодо фінансів школи, то місцевий бюджет виділяв 215 крб. щомісячно на утримання особового складу службовців і педагогів. Спеціальні кошти становили внески за навчання (від плати звільнялися члени Комітету незалежних селян, спілки "Робос", а також до 50% найбідніших учнів) понад 200 крб., допомога Губсільбанку на учбові та господарчі витрати. Курс навчання був розрахований на 2 роки і 4 місяці. Педколектив школи – 14 викладачів, з них 12 – з вищою і 2 – з середньою освітою, 8 викладачів – мали стаж понад 10 років, від 5 до 10 р. – 3 викладачі, а решта – до 5 років. У школі працювало 5 осіб технічного персоналу (зав. канцелярією, бухгалтер-діловод, зав. господарством, сторож і прибиральниця).

При вступі до школи вимагалися такі документи: довідка про вік, посвідчення-рекомендація кооперативної чи іншої організації, довідки про освіту, соціальний та матеріальний стан, здоров'я, анкету встановленої форми, заповнену організацією, яка гарантує місце роботи після навчання [10].

Ніжинська кооперативна школа була заснована на базі комерційної, започаткованої в 1908 році. Під час громадянської війни школу було зруйновано, приміщення спалено, а хімлабораторію вивезено штабом ХІІ армії [11]. У 1920 р. школу було відновлено і перетворено в соціально-економічний, а згодом – кооперативний технікум та торгово-промислову школу, у 1924-25 навчальному році – кооперативну школу. Педколектив школи складався з 21 викладача, з яких 15 – мали вищу, а 6 – середню освіту. Як і чернігівська, ніжинська школа була розрахована на 2 роки і 4 місяці. У школі навчалося 236 учнів, з них 88 хлопців і 148 дівчат. Соціальний стан учнів був таким: селян – 20%, робітників і кустарів – 9%, службовців – 50%, інших

- 15% [12].

Чернігівська і Ніжинська кооперативні профшколи ставили за мету підготовку працівників низової кооперативної мережі, переважно селянської. Для їх теоретичної і практичної підготовки передбачалося засвоєння таких навчальних дисциплін: загальне та кооперативне рахівництво, комерційна арифметика, історія, теорія та практика кооперації, кооперативне, торгове та промислове законодавство, товарознавство і технологія, графічна грамота, діловодство і кореспонденція, політична економія, статистика, економічна географія, робітничий та професійний рух, основи фінансової науки, математика, фізика та хімія, фізіологія харчування, енциклопедія сільського господарства, техніка рідної (української) мови. При вступі до школи учні складали іспити з курсів: загальна арифметика, політграмота, географія, техніка володіння рідною мовою [13].

У школах працювали предметні комісії, а методами навчання були: лекційно-семінарський і реферативний (индивидуальний та колективний). Навчальна бібліотека становила біля 5 тисяч книг, крім того, учні користувалися бібліотекою Райспілки, де було понад 25 тисяч томів. Фізично-хімічний кабінет нараховував біля 200 різних приладів [14]. Очолювала всю роботу шкільна рада, до якої входило 11 осіб: керівник школи, завідуючий навчальною частиною, 4 викладачі та 5 учнів. З правом дорадчого голосу в діяльності ради приймали участь представники Райспілки, Губельбанку, Українбанку, Церобкоопу, Райсільгоспілки. Засідання проводилися 2 рази на місяць. До компетенції ради входило також затвердження навчального плану, розподіл процесу навчання на триместри тощо [15].

Під час навчання в школі учні мали можливість відвідувати такі гуртки: політгурток першого ступеня, політгурток другого ступеня, марксистський, літератури і української мови, науково-природничий, стенографії, есперанто та редакційно-газетний (випускали стіннівку "Кооперативний промінь"). Учні проходили тримісячну практику в агентствах Українбанку, що свідчило про їх відповідну кооперативну підготовку, яку вони набували під час навчання, приймаючи участь у діяльності шкільного кооперативу, де були книжковий та магазин канцеріладдя [16].

Отож, як засвідчують розглянуті нами матеріали, кооперативні професійні школи в роки нової економічної політики були єдиною формою підготовки на належному теоретичному і практичному рівні представників масових професій, до яких відносилися бухгалтери, помічники бухгалтерів, рахівники, діловоди, технологи, агенти за дорученнями, продавці магазинів, товарознавці та кантормські працівники. Звичайно, їх кількість у ринкових умовах не могла забезпечити розгалужену кооперативну систему Північного Лівобережжя України, але то була традиційно вивірена, відпрацьована і сформована з урахуванням вимог часу система підготовки кадрів, на жаль, недооцінена, заполітизована і не підтримана радянськими органами влади.

Таким чином, розглянута нами проблема підготовки кооперативних кадрів свідчить, що її організаційними формами були вузи, технікуми, кооперативні професійні школи, а також курси підготовки й перепідготовки спеціалістів масових професій, кадрових працівників, короткострокові семінари та фахові наради, проходження практики в кооперативних організаціях та установах. В основу оцінки ефективності підготовки кадрів було покладено аналіз затрат на підвищення кваліфікації і розмір приросту показників діяльності за рахунок цих затрат. Розмір приросту визначався при допомозі методу нормативної оцінки, який застосувався кооперативним керівництвом у процесі аналізу господарської діяльності.

Література

- 1 Великий тлумачний словник сучасної української мови – К, 2001 – С 409
- 2 Миненко П. И. Кадры потребительской кооперации – М, 1986 – С 103
- 3 Див. Потребительская кооперация на Украине за пять лет (1918-1922) – Харків, 1923 – С. 4
- 4 Див. КПРС в резолюціях і рішеннях – Т 2 – С 392
- 5 Див. Народне господарство Чернігівщини – 1920 - № 1 – С 21
- 6 Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф.р. – 305, оп. 1, од. зб. 423, арк. 530
- 7 Красное знамя – 1922 – 23 апреля
- 8 ДАЧО, ф.р. – 1597, оп. 1, од. зб. 5, арк. 261
- 9 Красное знамя – 1922 – 23 апреля
- 10 ДАЧО, ф.р. – 1324, оп. 1, од. зб. 830, арк. 10, 13
- 11 Там же, ф.р. – 1324, оп. 1, од. зб. 43, арк. 334
- 12 Там же, арк. 335
- 13 ДАЧО, ф.р. – 1324, оп. 1, од. зб. 830, арк. 12
- 14 Там же, арк. 19.
- 15 Там же, арк. 14.
- 16 ДАЧО, ф.р. – 1324, оп. 1, од. зб. 830, арк. 14, 19, 334.

О. Г. Баранков

Освітня політика українських урядів щодо національних меншин у період національно-визвольних змагань (1917-1920 рр.): пошук оптимальних моделей чи тиск політичної кон'юктури?

Проблема вироблення вітчизняної державної концепції освітньої політики щодо національних меншин постала особливо гостро з часу проголошення незалежності України і не втрачає своєї актуальності і на сучасному етапі. Вирішення новітніх завдань в галузі освіти в Україні в значній мірі залежить від розуміння основних тенденцій розвитку пріоритетів і реальних справ розбудови системи шкільної освіти на різних етапах розвитку української державності. Сьогодні важливо всебічно проаналізувати досвід минулого, осмислити раціональні зерна в справі організації і проведення освітньої політики у минулі роки. У цьому контексті важливим є завдання врахування у процесі формування моделей освітньої політики України свого історичного досвіду (позитивного і негативного), зокрема, досвіду українських урядів щодо освіти національних меншин у період національно-визвольних змагань (1917-1920). Важливим, на наш погляд, є підтвердження або спростування тверджень, що освітня політика щодо національних меншин з боку українських урядів не була викликана виключно тиском політичної кон'юктури, а була послідовним пошуком оптимальних моделей її реалізації в умовах розбудови української державності.

Особливою уваги заслуговує політика Центральної Ради щодо забезпечення етнокультурного розвитку національних меншин у період існування УНР. У цій ні діяльності можна умовно виділити два взаємопов'язаних напрями: організація Центральною Радою відповідних управлінських структур у керівництві етинополітичними та освітніми процесами та формування політико-правової бази задоволення запитів юдейського населення. Період УНР в розбудові нової школи був позначенений і важливими зрушеннями в педагогічній думці і в організаційних заходах, спрямованих на створення української національної школи, системи шкіл для національних меншин.

В квітні 1917 року Український національний конгрес гарантував права

національним меншинам [1, с 29]. З прийняттям ІІ Універсалу в липні 1917 р. було реорганізовано Центральну Раду з виділенням 25% трьом найбільш чисельним національним меншинам - росіянам, полякам, євреям. Вони також були представлені у Генеральному секретаріаті, а згодом у Кабінеті Міністрів.

Про це свідчить, зокрема, створення з першого дня існування Генерального Секретаріату (потім Ради народних міністрів) - вищих виконавчих органів УНР - у їх складі Генерального секретарства (міністерства) з міжнаціональних (міжнародних) справ та трьох товаришів секретаря (міністра) - з російських справ, з єврейських справ та з польських справ. Усі вони мали права повноважних членів уряду й іменувались генеральними секретарями або міністрами. Ця позиція була сформована у Статуті Вищого Управління Україною (розробленого у липні 1917 р. представниками усіх демократичних сил), у якому зазначалось: "В склад Генерального Секретаріату входить 14 Генеральних Секретарів, а саме Секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу і промисловості, почти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольєр і генеральний писар. При секретареві в національних справах назначається три товариші Секретаря - від Великоросів, Євреїв і Поляків. Товариши Секретаря по ділах своєї нації мають право реферату і рішаючого голосу в цих справах у Генеральному Секретаріаті. Товариши Секретаря в національних справах затверджуються Комітетом Ради" [2, с 80].

Подальші дії Центральної Ради були спрямовані на залучення представників національних меншин до її складу. Якщо на першому етапі існування представництво у ній запроваджувалось за територіальним (від губерній, українських колоній у Росії і міст Одеси, Катеринослава та Харкова), професійним та партійним принципами, то з середини літа 1917 р. останні були доповнені ще й національним принципом.

Після цього чисельний склад Ради виріс до 800 депутатів, серед яких були 108 представників професійних, просвітніх, економічних та громадських організацій і національних партій (німців, молдаван, татар, білорусів тощо) [2, с 137].

Фактично, цим рішенням Центральна Рада дійшла у тій складній революційній обстановці, по-перше, до політичного консенсусу між українською демократією та неукраїнськими демократичними колами. По-друге, це рішення перетворило Центральну Раду з органу суто національного в тимчасовий крайовий парламент. Хоча в цей час існувала й інша точка зору, а саме, утворення замість Центральної Ради нового органу, що було в тих умовах кроком назад. Тобто Центральна Рада із зведенням у свій склад представників національних меншин перетворилася у справжній центр політико-правового життя в Україні.

Керівництво Центральної Ради усвідомлювало, що в полієтнічній Україні залучити окрім українців (титульної нації), представників національних меншин до державотворчих процесів можливо було лише послідовною демократичною етнонаціональною політикою, основу якої складала б у першу чергу відповідна правова база, що свідчила б про наміри Центральної Ради не на словах, а на ділі вирішувати проблеми полієтнічного населення України.

ІІІ Універсал (листопад 1917 р.) визнав за національними меншинами повне право на вільний національний розвиток і уповноважив виробити статут національно – персональної автономії.

На цьому шляху важливими подіями стало прийняття Центральною Радою трьох законодавчих документів "Закону Української Народної Республіки про утворення єврейських рад і проведення виборів членів цих рад" (2 грудня 1917 р.), "Закону Української Центральної ради про національно-персональну автономію" (9 січня 1918 р.) "Закону про єврейську вчительську семінарію" (11 квітня 1918 р.).

Цими діями Центральна Рада заклали початок формування державної етнополітики Української держави. Завдяки цілеспрямованій діяльності та ініціативі молодих політиків М. Грушевського, В. Винниченка, В.Д. Антоновича, І. Мазепи, С.Петлюри, П. Христюка та інших, що утворили Центральну Раду, українське питання перетворилося у наріжний камінь суспільно-політичного життя, вперше в українській історії розпочалося розв'язання національних проблем на демократичних засадах: росіянам, євреям, полякам було надано право на національно-персональну автономію та на вільний національний розвиток представникам інших народів, які проживали на території України. При цьому слід звернути увагу на той факт, що саме Закон про національно-персональну автономію Центральної Ради, який згодом увійшов окремим розділом під назвою "Національні Союзи" до Конституції УНР ("Статут про державний устрій, права і вільності УНР") 1918 р., який широко обговорювався і дискутувався серед науковців, політиків на початку 90-х рр., коли розпочалась створюватись політико-правова база української етнополітики

Обговорення питання про забезпечення прав національних меншин щодо освіти було започатковано на І Всеукраїнському з'їзді вчителів 5-6 квітня 1917 року, де в загальних постановах зазначалося, що школа в Україні повинна бути національною, тобто українською, "з забезпеченням прав меншостей" [3]. Спочатку мова йшла лише про зменшення кількості російських та збільшення за їх рахунок українських шкіл у відповідності з процентним співвідношенням найбільш чисельних національностей, що проживали на теренах України. У постанові Першого Українського військового з'їзду "Про освіту на Україні та українізацію військової освіти" (травень 1917 р.) постановлювалося, що з осені 1917 року повинно бути переведено навчання по школам України українською мовою - "із забезпеченням прав меншостей інших національностей" [1, с 31]. Справу практичного проведення в життя української середньої та вищої освіти (гімназії, університети, спеціальні інститути), з'їзд залишає у компетенції Центральної Ради "теж з забезпеченням прав меншостей" [1, с 31]. У резолюції Першого Всеукраїнського селянського з'їзду доручалося Центральній Раді подбати про те, щоб "наука по школам од нижчої до вищої" із осені поточного року "велася" українською мовою. Права національних меншостей повинні бути забезпечені" [1, с 38].

Важливим етапом у формуванні основ політичної освіти в Україні стала нарада освітян, яка проходила 15-20 грудня 1917 року у Києві. На ній були представники найбільших національних меншин: росіяни, поляки, євреї. Основним предметом дискусії була проблема управління народною освітою в умовах багатостінчого складу населення України.

В наслідок обговорення було вирішено, що одним з головних принципів організації та управління освітою має бути вільний розвиток національних шкіл. У відповідності до проголошеного III Універсалом національної політики, народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні надавалося "національно-персональну автономію для забезпечення їм права свободи самоврядування в справах їх національного життя" [4, с 80], а тому управління шкільними справами кожної національності було передано відділам народної освіти національних генеральних секретарів і шкільним радам при них.

Генеральний секретаріат освіти повинен був об'єднувати діяльність всіх етнічних, національних-освітніх інституцій України, а національні меншини, які проживали в УНР, мали право створювати свої національні ради освіти. До складу національних рад освіти залучалися представники місцевих громад, місцевого самоврядування, членів відповідної національної спілки вчителів Відповідно кошти, що видавав Генеральний секретаріат освіти на шкільні потреби, розподілялися між національними

секретарствами пропорошено кількості населення кожної національності.

Школи для національних меншин повинні були будуватися на основі виняткової і вирішальної ролі "...рідної мови, укладу життя і дитячої психики данної національності". Разом з тим українську мову в школах національних меншин планувалося вводити лише з вищої початкової школи, причому як "обов'язкову для шкіл, але не обов'язкову для учнів" [5, с.3]. Як українська, так і російська мови ставали обов'язковими для вивчення лише за умови, коли у школі набирається установлений мінімум бажаючих вивчати ці мови. Для всіх шкіл національних меншин надавалося також право вибору навчальних програм при умові дотримування обов'язкових для всіх шкіл України норм. Для втілення рішень грудневої наради в житті Шкільною радою при Генеральному секретаріаті освіти в кінці грудня 1917-на початку січня 1918 були розглянуті питання " про передачу національних шкіл тим чи іншим секретарствам " та про створення спеціального "статистичного апарату для з'ясування засобів розподілення шкіл по національностях". Шкільною радою було створено комісію по обстеженню господарств шкіл України національного складу учнів. До неї увійшли представники від секретарств великоруських справ (І Троїцький), єврейських- (Стражу), польських- (Кульчицький). Головою комісії став П Холодний [6,с.51].

В зв'язку з наступом радянських військ і захопленням частини України більшовицькими військами процес розвитку національних шкіл загальмувався. Відновлено владу Центральної Ради було лише у березні 1918 року після підписання Брестського мирного договору та з приходом в Україну німецьких військ. Опинившись в умовах фактичної окупації України німецькими військами, уряд УНР намагався все ж таки запроваджувати незалежні від окупантів заходи щодо розвитку освітньої політики, враховуючи інтереси національних меншин.

А фактично утворення національних секретарств великоруських, польських та єврейських спрах розпочалось вже у листопаді 1917р. Але, як показала практика, захопившись реформуванням школи, Центральна Рада й Генеральний секретаріат освітніх справ майже повністю випустили з поля зору питання координації діяльності національних секретарств освіти. Разом з тим не були чітко визначені як іх стратегічні, так і найближчі завдання, не вироблено системних заходів щодо діяльності секретарств, чітко не виділені шляхи формування мережі національних навчальних закладів.

Це привело до певних протиріч між національними спільнотами в Україні. Так, Генеральний секретаріат великоруських спрах, без погодження із жодною державною інституцією, виробив анкетні листи для вирішення питання про національний характер навчальних закладів в Україні [7]. В анкеті було п'ять запитань. На останнє з них відповідати було не обов'язково. Воно стосувалось прізвища, ім'я та побатькові тих, хто заповнював анкету. А в перших двох питаннях необхідно було вказати національність та хто з членів сім'ї більше займався вихованням дитини. Батькам пропонувалось визначитись на майбутнє із мовою викладання у навчальному закладі, де навчалися їх діти: українською, російською, польською чи єврейською. Також бажали знати думку батьків щодо підпорядкування школи певному національному секретарству: українському, російському, польському чи єврейському.

Передбачаючи наперед можливі наслідки такого анкетування, представники російського Генерального секретарства бажали отримати у своє підпорядкування якомога більше шкіл і бути найбільш впливовим освітінським органом. Не було і бажання у росіян визнавати себе як національну меншину, що проживала в Україні.

Зміст цієї анкети викликав гнів та обурення з боку патріотично налаштованої частини українців. До Центральної Ради та Генерального секретаріату освіти

надходила значна кількість листів, у яких мова йшла про антиукраїнський зміст анкети. Не забарилось із відповідною реакцією і керівництво освітянською галузю. На початку 1918 р. Міністерство народної освіти УНР звернулось до директорів середніх та вищих початкових шкіл із роз'ясненням. В ньому говорилося що, ця анкета Секретарства великоруських справ розслана по школах "без порозуміння з Генеральним секретарством" і що Генеральний секретаріат освіти у своїй роботі не буде використовувати результати цього анкетування. По-третє, для з'ясування питання про розмежування шкіл між національними Секретарствами Генеральна шкільна рада, до якої входять представники різних національностей, розробляє детальний план. І на завершення вказано, що "відповіді на цю анкету необов'язкові для шкіл" [8].

Загалом, реалізувати плани поділу шкільного майна між найбільш чисельними національними меншинами через багато організаційних проблем так і не вдалось. Проте формування мережі національних шкіл більш успішно йшло шляхом їх новоутворення. Так, у 1917-1918 навчальному році польським населенням за власні кошти було створено більше однієї тисячі початкових шкіл та 39 середніх навчальних закладів. У польських школах навчалась 14546 дітей і працювало 2158 учителів [9].

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського суттєво змінилася і державна політика відносно національних меншин. Вже 9 липня 1918 р. П. Скоропадський скасував дію закону Центральної Ради від 9 січня того ж року про національно-персональну автономію і ліквідував існування в Україні національних міністерств. Але все ж таки представники окремих національностей домагались утворення при Міністерстві освіти певних структур, які б піклувались освітянськими справами своєї національної громади. Зокрема, 20-22 вересня 1918 р. пройшли засідання комісії з питань управління польськими школами в Україні. Представники польської громади звернулись до Міністерства освіти з проханням мати при ньому окремий польський департамент. Але в ході обговорення комісія прийшла до висновку, що в утворенні окремого департаменту при Міністерстві немає потреби, тому що всю цю роботу зможуть виконувати кілька працівників, а на утримання департаменту необхідні великі гроші. Тому виникла ідея утворити при Міністерстві освіти окремий відділ польських шкіл, або ж центр, в якому були б "зконцентровані" всі справи польської освіти в Україні.

В результаті обговорення було прийнято постанову, в якій було вказано, що управління польськими справами при Міністерстві освіти бажано здійснювати окремому відділу, який повинен підпорядковуватися одному із заступників міністра. У разі необхідності представник цього відділу мав право безпосередньо доповідати самому Міністру. Всі стосунки з підпорядкованими школами відділ вестиме польською мовою, а з Міністерством освіти - державною українською мовою [10].

Дещо іншу позицію відносно управління шкільною освітою та формування мережі національних шкіл займали росіяни. Якраз за Гетьманат з новою силою загострились стосунки між прихильниками та противниками українізації. За спогадами П. Скоропадського, "українці хотіли всі до останньої гімназії українізувати, росіяни робили все, що могли для того, щоб рівно нічого українці не отримали".

Міністерство освіти і мистецтва видало кілька розпоряджень щодо вивчення українознавчих дисциплін і в тому числі у школах національних меншин "Наказ міністерства народної освіти Української держави про утворення національної нижчої початкової школи з початку наступного 1918-1919 шкільного року" (22 липня 1918 р.), ставив завдання розвитку української школи де викладання повинно вестися "українською мовою у всіх групах нижчої початкової школи на всім просторі України" [5, с. 78-79], а "Закон Української держави про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України у середніх школах" (1 серпня

1918 р.) [1, с 79-80] пропонував заходи по запровадженню української мови в російських та інших школах для національних меншин. У нижчих початкових школах, де навчання велось іншими мовами, вводилося вивчення української мови, літератури, історії та географії України [10]. Вивчення українознавчих дисциплін, як обов'язкових навчальних предметів, повинно було проходити і у вищих початкових та середніх школах ("Обіжник Міністерства народної освіти і міністерства Української держави про утворення національної вищої початкової школи з початку наступного 1918-1919 шкільного року" від 5 серпня 1918 року) [1, с 81-82]. До штату цих шкіл були включені учителі українознавства. Разом з тим Міністерство освіти організаційно і фінансово підтримувало проведення літніх курсів для учителів польських та єврейських шкіл, що проходили в п'яти населених пунктах України [11].

Таким чином, за Гетьманату, хоч з липня 1918 р. і було ліквідовано національні міністерства та департаменти освіти при них, школи національних меншин продовжували діяти. У них викладались навчальні дисципліни рідною мовою. З метою ознайомлення з історією, мовою, культурою і побутом корінного населення України, як і за часів Центральної Ради, у цих школах пропонувалось вивчення українознавчих дисциплін. Але у цей час активізують свою діяльність прихильники російської школи і культури. Не зустрівши заперечень з боку керівництва держави і Міністра освіти М. Василенка, представники російської громади намагались гальмувати українізацію шкіл. Вважаючи себе найбільш чисельною нацією в Україні, головну увагу вони приділяли лише розвитку російської школи. Усе це призводило до посилення протистояння між прихильниками та противниками українізації.

У грудні 1918 р. в результаті переможного антигетьманського повстання була відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Директорією. В галузі освіти її керівництво намагалось продовжувати політику, започатковану Центральною Радою. Особливо це проявлялось у наслідуванні курсу на децентралізацію управління освітою. Відновили діяльність шкільні ради, піклування справами школи передавались до рук місцевих органів у складі представників територіального самоуправління, учительських спілок та комісарів народної освіти. Найбільш чисельним національним меншинам в Україні було надано право створення національних міністерств. Але цим правом змогли скористатися лише представники єврейської громади. Так, у січні 1919 року було розпочато роботу по відновленню департаменту народної освіти при Міністерстві єврейських справ.

Спочатку після утворення Директорії і до липня 1919 р. посередником між Міністерством народної освіти і Директорією виступала культурно-просвітницька комісія Трудового Конгресу. Вона разом з департаментом середньої школи у січні 1919 р. знову підняла питання про поділ шкіл та майна між найбільш чисельними національними меншинами України. Але часті зміни місць перебування освітянського керівництва та поступова окупація значної частини території УНР привела до того, що поступово проблема втратила свою актуальність.

30 січня 1919 р. Міністр освіти І. Огієнко видав наказ, за яким мовою викладання у всіх школах повинна була стати українська мова. Але у школах національних меншин дозволялося навчання дітей рідною мовою з обов'язковим вивченням українознавчих дисциплін. Але на місцях у виконанні наказу зустрічались і деякі недоречності. Наприклад, комісаром освіти в місті Бар на Поділлі у вересні 1919 р. було видано наказ, яким керівникам освітніх закладів повіту доводилось до відому, що як викладання, так і діловодство у школах повинно вестись лише українською мовою. Намагання будь-що виконати цей наказ викликало гнів та обурення з боку батьківської та педагогічної ради польської гімназії. У листі до Міністра освіти вони вказували, що в цьому місті проживало близько 20 тисяч поляків. Жителі міста просили

Міністра залишити викладання в гімназії польською мовою. Невдовзі телеграмою, адресованою керівництву польської гімназії і комісару барського відділу освіти, заступник міністра П.Холодний просив комісара "не перешкоджати навчанню в гімназії" [5, с.55]. Таким чином, цей конфлікт було улагоджено.

Інтерес до шкіл національних меншин проявляли також департаменти низкої освіти, вищої і середньої освіти. Проблеми чисельності, засобів утримання та правового стану шкіл національних меншин були на порядку денного багатьох засідань департаменту вищої та середньої школи.

Школи національних меншин хвилювали проблема кадрового забезпечення. Звертаючись до губернських та повітових комісарів освіти, керівник департаменту низкої освіти А.Мирович повідомляв, що в міністерстві є відомості про прийняття на посади учителів шкіл національних меншин "з порушенням існуючих законів без відповідного титулу і освітнього цензу". Цим розпорядженням рішуче заборонялись такі призначення, а осіб, прийнятих з порушенням ісуючих законів, пропонувалось звільнити [6,55].

Таким чином, в умовах війни з ворогами української державності продовжувалася формуватися освітня політика щодо національних меншин. Нестабільне внутрішньополітичне становище, війна проти ценікінців та більшовиків не дали змогу реалізувати задуманих освітніх проектів та програм у житті.

В ході національно-визвольних змагань (1917-1920рр.) українські уряди намагалися забезпечити рівність прав і можливостей у розвитку освіти національним меншинам. Найчисленнішим з них були надані права навчати дітей рідною мовою. Польська та сверейські громади, скориставшись цим, утворили свої навчальні заклади. Російська громада та значна частина російськомовного населення України не підтримували процесів українізації і не бажали зменшення чисельності російських шкіл. Спроби Центральної Ради та Директорії УНР здійснити поділ шкільного майна між найбільш чисельними національними меншинами у відповідності до процентного співвідношення населення України так і не були доведені до логічного завершення.

В ході реформування шкільної системи освіти під час існування УНР до навчальних планів шкіл національних меншин були введенні предмети українознавства, українська мова та література, історія і географія України.

Зрозуміло, що в умовах військового протистояння освітнянському керівництву не вдалось налагодити чіткої системи контролю за виконанням прийнятих рішень, координації діяльності національних освітнянських міністерств. Очевидно, що досягнути більшого за надто короткий час і в дуже складних умовах було неможливо. Але освітня політика, яка проводилася українськими Урядами щодо національних меншин, свідчила не про тимчасовість і кон'юктурність намірів і планів, а про серйозні кроки у вирішенні національних проблем, намагання сформувати якісно нову модель політики в галузі освіти в Україні.

Література

1. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів - К ,Накова думка,1994
2. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції (1917-1920 рр.) -К . 1997 -T. 1.
3. Постанови в справі організації освіти, винесені Всеукраїнським учительським з'їздом 5-6 квітня, і передані ним 5 мая Українській Центральній Раді // Вісти з Української Центральної Ради -1917 -Май.-№5.
4. Винниченко В. Відродження нації -К ,1990 - Ч II
5. Нарада в справі організації народної освіти на Україні 15-17 грудня 1917р. - К ,

6. Боровик А. Українізація освіти та політика державного керівництва щодо шкіл національних меншин (1917-1920рр)// Україна і Польща в ХХ столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць/ За ред. П.М.Чернеги. - Київ-Краків, НПУ ім Драгоманова, 2002.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України), ф.2201, оп.1, спр.161, арк.2.
8. ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.12, арк.126
9. ЦДАВО України, оп. 4, спр. 11, арк. 14.
10. ЦДАВО України, ф. 2201, оп. 4, спр. 11, арк. 15.
11. ЦДАВО України, ф. 2201, оп.4, спр.11, арк.26; ф. 2582, оп. 1, спр.126, арк. 16, спр.143, арк.97-99; спр.38, арк.22.

С. Ю. Зозуля

Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х роках ХХ ст.?

На тлі поживлення наукової праці навколо проблем історіографії історії України 1920-30-х років помітно вирізняється пласт літератури, що стосується генерування та функціонування неформальних наукових об'єднань – наукових шкіл.

Розробці різних аспектів цього явища в сучасній науці присвячено ряд спеціальних досліджень як українських (Я.Й.Грицак, Д.Д.Зербіно, Ю.А.Храмов та інші), так і зарубіжних (Л.Винар, К.А.Ланге, С.І.Михаль-ченко, М.Г.Ярошевський та інші) вчених. Проте загальноприйнятого визначення поняття, системи критеріальності, принципів структурації наукових шкіл поки що немає [1].

Ураховуючи той факт, що майже всі теоретичні дослідження зі згаданих вище проблем базувались на вивченні науково-дослідних колективів установ природничого або точного циклів наукових дисциплін, де специфіка існування такого колективу вимагає постійного безпосереднього спілкування (лабораторія), слід зазначити, що до застосування результатів таких студій для розгляду наукових шкіл гуманітарного чи соціального напряму можна ставитися до певної міри критично. Відтак, проблема

~~СУДІННІХ~~ історичних шкіл вивчена недостатньо.

Упродовж останнього десятиріччя питання зародження, становлення, функціонування, ідентифікації і структурування наукових історичних шкіл в Україні наприкінці XIX – першої третини ХХ ст частково висвітлені у працях І.В.Верби, С.Г.Водотики, Г.І.Мерникові, В.П.Педича, О.В.Юркової й інших сучасних дослідників. Найбільш ґрунтовними роботами в даному напрямі є студії Л.Винара, котрий чи не єдиний з-поміж дослідників української історіографії запропонував власне визначення явища наукової історичної школи та спробував вичленити її характерні критеріальні ознаки [2].

З-поміж доробку згаданих вище науковців левова частина студій окреслено проблематики стосується Київської історичної школи М.С.Грушевського, факт існування якої визнається переважною частиною дослідників. Однак останнім часом поживилися й досліди над іншими елементами структури історичної науки в Україні вказаного періоду: осередків істориків у Харкові, Катеринославі, Одесі, Ніжині.

Історичним студіям у Ніжині протягом 1875-1934 років присвячено низку статей у науковій періодиці, а також дисертаційне дослідження О.Г.Самойленка та А.М.Острянка [3]. Керуючись феноменалістичним підходом і використовуючи метод структурного аналізу, А.М.Острянко приходить до висновку про існування впродовж 1920 – початку 1930-х років Ніжинської історичної школи.

Співставляючи результати дослідження щодо загальних проблем існування наукових

шкіл [4], зокрема в галузі історичної науки, аргументування А.М. Острянка та наявної джерельної бази, перше – архівних матеріалів, головний висновок дослідника викликає певні зауваження.

Базуючись на основному принципові визначення феномену, як форми суспільного явища та принципу категоричності твердження [5], висновок про існування історичної школи в Ніжині протягом указаного періоду не повністю відповідає загальним ознакам цього наукового явища. А відтак може бути заперечений.

Аналіз фактологічного матеріалу дозволяє констатувати при розгляді осередку ніжинських істориків відсутність кількох характерних ознак, притаманних науковій школі, зокрема спільних методологічних засад дослідження та історіософських поглядів, єдиної тематичної направленості і, головне, – відсутності вченого-засновника, вченого-лідера. А також відсутність оригінальності і самостійності при вирішенні фундаментальних наукових проблем – ознаки, що є обов'язковою при розгляді наукової школи як феномена [6].

З іншого боку наявна фактологічна база дає можливість відзначити справді ознаки зародження на зламі 1910-1920-х років наукової школи в галузі дослідження історії України. Цей процес пов'язаний із діяльністю Г.А. Максимовича, що розпочав із утворенням при Ніжинському ІНО в 1922 р. науково-дослідної кафедри історії культури та мови системні дослідження історії Гетьманщини XVIII ст., згідно оригінальної дослідницької програми [7].

Проте з огляду на розрив наукових зв'язків із Ніжинською кафедрою на початку 1924 р. згаданого вченого, зміною тематичного та методологічного напряму досліджень [8], поступового входження ніжинських істориків у зону тяжіння Київської історичної школи М.С. Грушевського [9] в другій половині 1920-х років, можна стверджувати лише про тенденцію до створення Ніжинської історичної школи Г.А. Максимовича, яка, за певних причин, не змогла самореалізуватися.

Таким чином, при більш повному і цілісному погляді на досвід функціонування в Ніжині протягом 1920-х років осередку істориків-дослідників історії України, можна спростувати твердження щодо існування Ніжинської історичної школи впродовж вказаного проміжку часу, не зважаючи на піомітну тенденцію до її створення.

Література

1. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Херсон, 1998. – С. 37.
2. Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми "наукова історіографічна школа" // Винар Л. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток Серія: Грушевськіана, том 5. – К., 1998. – С. 114.
3. Самойленко О.Г. Методологія історії та історіографії у науковій спадщині вчених-істориків Ніжинської вищої школи другої половини XIX століття. Автореферат дис. канд. іст. наук. -К. 2001 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Острянко А. Ніжинська історична школа. Автореферат дис. канд. іст. наук. 07.00.06 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2001. – 18с.
4. Михальченко С.И. О критериях понятия "школа" в историографии // Историческая наука на пороге XX столетия: подсумки и перспективы. Материалы Всеукраинской научной конференции. – Х., 1995. – С. 57.
5. Попер К. Зліденинство історицизму. – К., 1994. – С. 98-99.
6. Зербино Д.Д. Научная школа как феномен. – К., 1994. – С. 12.
7. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – Відділ Чернігівського обласного архіву в Ніжині). – Ф.Р-6121. – Оп. I. – Спр. 281. – Арк. 189.

8. Відділ Чернігівського облдержхіву в Ніжині – Ф. Р-1105 – Оп. 1 – Спр 2338 – Арк. 36-37.
9. Самойленко О. Г. М. С. Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Ніжинський державний педагогічний інститут: Наукові записки – Ніжин, 1996 – ТХVI. – Вип. I. – С 84.

Т. В. Ляшенко

Роль громадсько-культурних товариств у розвитку музичної освіти на Чернігівщині (перша третина ХХ ст.)

Період становлення та інтенсивного розвитку професійної музичної освіти на Чернігівщині хронологічно припадає на початок ХХ століття. Численні реорганізаційні процеси в освітній сфері зумовлялися необхідністю підготовки висококваліфікованих викладачів-фахівців майже в усіх галузях знання, й музичної зокрема. Саме в цьому періоді засновувались головні тенденції, напрямки, здобутки, що загалом склали місцевий ґрунт для подальшої фахової музичної підготовки численного учнівства та студентів у багатьох навчальних закладах регіону.

Професіоналізація музичної освіти на Чернігівщині пов'язана з загальними соціокультурними процесами, які відбувались у регіоні на початку минулого століття. У складних громадсько-суспільних та політичних умовах того часу прогресивні представники художньої культури усвідомлювали необхідність у створенні постійних громадсько-культурних товариств та осередків, які б своєю плідною діяльністю привели до неодмінного звернення громадськості та інтелігенції краю до традицій і культури українського народу. Першим таким громадсько-культурним осередком стало товариство "Просвіта", заснування якого було викликано потребою практичного втілення в життя ідей національно-культурного відродження [1]. Фундатор і голова М. Коцюбинський та інші члени новоствореного товариства зробили великий внесок і мали позитивний вплив також і на формування професійних засад художньої освіти в регіоні. Так, в арендованому "Просвітою" будинку з кількох кімнат у першу чергу було відкрито бібліотеку, надалі членами новоствореного товариства порушено клопотання перед владними структурами міста стосовно відкриття просвітинського кюску для продажу історико-філологічної та мистецької преси. За ініціативою М. Коцюбинського розпочалася передплата літератури з-за кордону на користь товариства. При бібліотеці діяв етнографічний відділ, у роботі якого викладачі-освітяни під орудою М. Коцюбинського брали активну участь. Пісменник неодноразово звертався до вчених-етнографів В. Гнатюкова та М. Сумцова стосовно передплати наукових видань та навчальних лекційних курсів з етнографії й фольклору для учнівської молоді краю.

Музично-освітній напрямок, представлений у структурі виховного процесу товариства, найбільш повно проявився в роботі артистичної секції, до складу якої увійшли найяскравіші представники музичної каюти регіону. окрім особливого значення в підвищенні культурно-мистецького та освітнього рівню набула творча співпраця громадських діячів Чернігівщини з видатним українським композитором М. Лисенком. Концертно-виконавська та освітня діяльність М. Лисенка впроваджувала в першу чергу просвітницькі традиції вітчизняного мистецтва, можливо, саме по цій причині митець швидко й широко відгукнувся на прохання членів чернігівської "Просвіти" щодо влаштування музичних заходів за його участю. Концерти було проведено в повітових містах Чернігові, Ніжині, Прилуках насамперед з метою

популяризації саме українського музичного мистецтва [2].

Загальновідомо, що композиторську творчість, концертне виконавство М. Лисенка відтворювали з вихованням кадрів на основі академічної системи освіти. Тому не дивним здається факт організації митцем концертних заходів на Чернігівщині силами учнів своєї школи. Так, у 1903 році на черговому Шевченківському святі пересічна громадськість Чернігова мала зможу почути виступ вихованці школи М. Лисенка Н. Калиновської. Слід зазначити, що це далеко не єдиний музично-просвітницький вечір, в якому активну участь брало студенство школи М. Лисенка. Показовим в цьому плані можна назвати концертний вечір, проведений "Просвітою" в 1907 році. Важливо, на наш погляд, що програма цього музичного заходу була ідентична програмі проведеного концерту в Київській "Просвіті", що надає нам підстави для твердження стосовно достатньо відповідального ставлення М. Лисенка до мистецьких заходів, проведених на Чернігівщині. Отже потрібно додати, що концертно-хорові виступи М. Лисенка та його учнів на Чернігівщині являли собою один з найважливіших засобів виховання національного самозбереження, підвищення рівня зацікавленості до пізнання та вивчення української народної музичної спадщини і нарешті неминуче просування вперед до інших прошарків музичної освіти та просвітництва.

Поглиблення професіоналізації музичної освіти зазначеного періоду тісно пов'язане з відкриттям у 1907 році Чернігівського відділення Російського музичного товариства (ІРМТ) на базі вже активно діючих приватних музичних класів К. Сорокіна (скрипала за фахом, вихованець Московської консерваторії) та чеха за походженням випускника Петербурзької консерваторії Г. Ейзлера [3]. Слід зазначити, що родина Ейзлерів (дружина скрипала була за фахом піаністка) зробила вагомий внесок у розвиток музичної культури в регіоні. Вони починали з учнівських домашніх занять, але невдовзі змогли організовувати приватні класи і тим самим розширити коло музично-освітньої роботи в місті Чернігові. Родиною було відкрито музичний магазин під назвою "Музикальное дело", в якому громадськості міста пропонувався широкий асортимент музичних інструментів, нот, навчальних та методичних збірок, сучасної музичної техніки (грамофони та платівки) [4]. Втім це був не єдиний музичний магазин, відкритий чеськими музикантами. В Ніжині з 1896 по 1915 роки аналогічний магазин утримував інший представник спорідненої слав'янської культури чех Пезнер. Музикант поставав населенню Ніжина і повіту ноти, музичні інструменти, різні приладдя, мав значне зібрання нот, виданих не тільки в Москві, Петербурзі, Києві, але й закордоном.

Чеські фахівці охоплювали різноманітні культурницькі сфери від просвітницької до освітньої. Так, наприклад, у Ніжині довгий час працював вихованець Київського музичного училища, композитор і диригент Б. Вержиківський. У 1907 році відкрив кінотеатр і, маючи власну коштовну нотозбірню (понад 3 000 екз.), організував симфонічний оркестр. Бувши, за висловом Ф. Проценка, ідейним художником-музикантом, Вержиківський всіляко намагався забезпечити та підвищити професійний рівень музично-просвітницької сфери в місті [5].

Наступний приклад органічного вливання музикантів іноземців в художню культуру регіону висвітлює окремі сторінки вже музично-освітнього напряму. Так, саме на кошти чернігівського музиканта Г. Ейзлера в 1908 році було відкрито першу музичну школу в Ніжині, яка діяла за програмою школі ІРМТ. На жаль, через матеріальні труднощі школа під головуванням Г. Ейзлера проіснувала тільки один рік. Друга спроба відновлення та розвитку дитячої музично-освітньої галузі в Ніжині відноситься до 1918 року. Художник, чех за походженням Сльовач відкрив музичну школу, директором якої став відомий культурно-педагогічний діяч, доктор мистецтвознавства чех Петр В. І. Втім загальновідомо, що з причини постійних соціально-політичних

ускладнень музиканти-іноземці поступово звертали свою діяльність і смігрували за кордон. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що в Ніжині дитячий професійний музично-освітній напрямок, не маючи продовження та розвитку, занепадав і автоматично самоліквідувався аж до 1943 року.

Повертаючись до висвітлення діяльності чернігівської філії ІРМТ, зазначимо, що у зв'язку з стрімким розвитком культуротворчих процесів у регіоні, це музично-освітнє товариство протягом короткого терміну набуло популярності серед мистецьких кіл Чернігівщини. Вже на 1910 рік у відділенні перебувало 43 дійсні члени, 28 відвідувачів, у музичних класах навчалось 70 чоловік [6]. Музичні класи, не маючи статусу державного закладу, функціонуючи в рамках товариства, діяли самостійно без матеріальної підтримки як з боку Головної дирекції ІРМТ (Петербург), так і місцевих владних структур. Незважаючи на несприятливі умови, існуючи лише на кошти від сплати за навчання в музичних класах (30-40- крб за півроку), доходів від музичних зібрань та членських внесків, вже на третьому році своєї діяльності відділення змогло сплатити всі борги та упорядкувати свій матеріальний стан. Зокрема, в цей період діяльності ІРМТ було придбано в кредит (терміном на два роки) перший концертний рояль та інше майно для музичних класів на суму 3 324 крб. Протягом п'яти років кількість учнівської молоді зросла до 140 осіб.

Перші роки існування музичного товариства можна визначити як початковий або організаційний етап. У цей проміжок часу викристалізувалися головні напрямки та мета діяльності, сформувалась його робоча структура, було розроблено навчально-методичні плани.

Спочатку в класах викладалась невелика кількість предметів - переважно загальні музичні дисципліни, зокрема теорія музики, сольфеджію та гра на музичних інструментах. Надалі, згідно з основними пунктами статуту товариства ІРМТ, рекомендаціями Головної Дирекції, а саме навчальними розробками А.Г. Рубінштейна, були введені нові класи хорового співу, історії музики, естетики та ряду загальноосвітніх предметів так званих наукових класів. На наш погляд, розширення навчальних планів у першу чергу проводилося з метою підвищення загальноосвітнього та культурно-естетичного рівня учнівської молоді.

Бурхливі події 1917-1920 рр. загострили розпад та прискорили реорганізацію буквально всіх культурно-освітніх систем. Паралельно зі стрімким суспільно-політичним процесом в Україні відбувались значні громадські відміни, що привели до загального національного мистецького руху. Так, наприклад, у церковній та релігійній музиці відбувається творчий злет, завдяки якому у 1918 році утворюється Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) [7]. Розпочинають інтенсивно освоюватись різноманітні галузі творчості, домінуючою сферою безумовно можна назвати хорову творчість. Звісно, що саме на цей період часу припадає початок масштабної діяльності українського хорового товариства ім. М. Леонтовича.

Поновлюється інтерес до оперної музики тощо. Освітній напрям у зазначеному періоді також відрізняється яскравою динамікою. Саме в ці роки відбуваються перші реорганізаційні заходи, як наприклад, удержання приватних музичних закладів та товариств, орієнтованих на елітарний прошарок громадськості та інш.

У мистецькому житті Чернігівщини суспільно-політичний відтінок часу мав своє особливе регіональне відображення. Насамперед, це торкалось функціонування різноманітних музичних інституцій. Потреба відновлення національних морально-духовних засад українського народу та продовження просвітянських традицій привели до утворення нових музичних товариств, як правило, хорового напряму. На противагу суто українському національному музичному товариству ім. Леонтовича (Чернігівська філія була відкрита у травні 1923 р.) також продовжувало

активно працювати ІРМТ, але вже реорганізоване в 20-х роках у перше професійне музичне училище.

Провідною тенденцією новоствореного Чернігівського хорового товариства ім. М. Леонтовича стало відродження та потужне піднесення хорової творчості, що базувалось на давніх пісенних традиціях українського народу. Освітній напрям цього товариства спрямовувався насамперед на масовість і доступність. Навчальна структура виховного процесу передбачала надання початкових знань з нотної грамоти та хорового співу.

Абсолютно інша орієнтовність в навчально-виховній сфері першого музичного училища (в минулому ІРМТ), а саме розширення і професійне зміцнення музичних знань на основі російської академічної системи освіти, не стали завадою для взаємної творчої діяльності головних регіональних музичних осередків, наприклад, у царині концертного виконавства. На наш погляд взаємопроникнення двох грандіозних слов «янських музичних культур, російської та української», внесли суттєвий вклад також й у підвищення загального культурно-інтелектуального рівню широкої громадськості Чернігівщини.

Отже, підсумовуючи, зазначимо, що початковий етап розвитку професіоналізації музичної освіти, що ознаменував подальше її піднесення, був пов'язаний почасти з організацією та плідною діяльністю громадсько-культурних товариств. Протягом першої третини минулого століття завдяки співтворчій праці музичних установ та громадських осередків відбулося формування основних засад музичної освіти, які мали аласний комплекс індивідуальних особистостей і відмін. На нашу думку, саме цей період визначив злам між освітніми сферами, що наприкінці XIX століття не вбачали підготовки професійних достатньо кваліфікованих музикантів, та установами початку ХХ століття, де головну увагу було приділено відстоюванню фахового спрямування в навчанні.

Завершуючи цей короткий огляд, підкреслимо, що на основі окремих історичних моментів складається уявлення про стан музичного професіоналізму в регіоні. Виявлені та опрацьовані фактологічні матеріали дозволяють зробити висновок про основоположну роль в генезисі та становленні професійних засад музично-освітньої галузі саме в першій третині ХХ століття.

Література

- Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX - початку ХХ ст. - Ніжин: "Наука-сервіс", 1999. - 109 с.
- Демченко Т.П., Онищенко В.І. "Просвіта" у Чернігові (1906-1911 pp) // Україна і Росія в панорамі століття - Чернігів, 1998. - С. 233-242.
- Музика - 1924. - № 4-6. - С. 40-48.
- Недашківський В. Від класів до професійних колективів // Комсомольський гард. - 1988. - 5 березня.
- Чернігівське слово - 1913. - 24 січня.
- Проценко Ф. Мистецькі спомини. - Ніжин. 1993. - С. 25.
- Російська музична газета - 1911. - № 3. - С. 88.
- Юрченко М.С. Духовна музика // Історія української музики - К. Наукова думка, 1992. - Т 4. - С. 106.

Чи все ми знаємо про Ярослава Галана?

За радянських часів вітчизняна преса, публіцистика були своєрідним лакмусовим паперцем тих чи інших подій. Памфлети і фейлетони Ярослава Галана не виняток, іх можна охарактеризувати як важку артилерійську підготовку напередодні Львівського собору Української греко-католицької церкви 1946 року та сильний наступальний удар на завершальній стадії розгрому сталінською системою конфесії, коли потрібно було переконувати рядових віруючих у правильності акції органів влади. Така спрямованість творів Я. Галана викликала неоднозначність оцінок творчої спадщини письменника за його життя і після трагічного вбивства як радянськими авторами, так і опонентами.

Радянські автори почали одразу після смерті аналізувати сутність поглядів Я. Галана, зокрема на релігію та церкву. Так, Ю. Мельничук надрукував схвальну статтю в "Літературній газеті" в листопаді 1949 року 1951 року він видав першу узагальнючу брошуру "Ярослав Галан".

Оцінюючи значення творчості Я. Галана, Ю. Мельничук наголошує, що памфлети письменника спрямовані проти пап римських, католицької реакції та унатства. Він відкривав перед читачем неопубліковану ганебну історію католицизму, який завжди був "виразником і вірним прислужником найгіркішої, найпаскуднішої реакції. Католицька церква, в особі свого зверхника - папи римського (у тексті з малої літери - В.П.), законодавчо відрошувала крила німецькому і італійському фашизмові, переживала разом з ним його успіхи і невдачі, благословляючи фашизм на всесвітній розбій".

Таке "вірне союзництво і лакейство католицької церкви не залишилося поза увагою американських імперіалістів, які обрали биті фашистські шляхи своїми магістралями для всесвітнього панування. Довгірчна гармонійна співпраця між нацистами і Ватиканом була тепер чудовою західкою для американської реакції" [1].

Подібний лайтивий тон притаманний і монографії того ж Ю. Мельничука "Ярослав Галан", виданій у Львові в 1953 році. Не щодуючи фарб, автор виключно у негативному плані змальовує не лише історію католицької церкви, а і сучасний стан церкви, вибираючи з творів Я. Галана найдошкільніші оцінки на адресу опонентів.

Здається, що оцінки, дані Ю. Мельничуком поглядам Я. Галана на релігію, церкву, духовенство та архієреїв, надто ємоційні, такі, що не завжди відповідали як історичній правді, так і реаліям недалекого минулого, стали класичними, оскільки фактично залишилися незмінними і в наступні роки та десятиліття.

На наш погляд, у радянській літературі чітко вималювалися наступні оцінки діяльності і творчі спадщини Я. Галана.

1. Ярослав Галан — письменник високої комуністичної ідейності і кришталевої духовної чистоти. Він зв'язав своє життя з боротьбою за комунізм, з реалізацією ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції, відстоював дружбу російського та українського народів. Усі його творчість була безперервною боротьбою проти українських та польських націоналістів, фашистів, американських та англійських імперіалістів, розвінчувала зв'язок церкви з націоналізмом.
2. Памфлети і фейлетони Я. Галана залишаються видатним зразком радянської публіцистики. Вони спрямовані проти Ватикану, уніатської церкви, пап Римських та греко-католицького митрополита А. Шептицького. Я. Галан відкрив читачеві ганебну історію римо- та греко-католицької церкв.

- 3 Історія УГКЦ - це історія зради народних інтересів Церква виступила проти соціалістичних перетворень на селі. Вона спільно з митрополитом А Шептицьким готувала війну проти Радянського Союзу, а з часом підтримувала бандерівських бандитів. До того ж, архієрей був шпигуном Його меценатство - показне, розраховане на зовнішній ефект
- 4 Критикуючи УГКЦ, Ярослав Галан протиставляв їй Російську православну церкву, і духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків
5. Письменник усе життя залишався вірним марксистсько-ленинському вченню, атеїзмові, ідеї якого проходять через його памфлети фейлетони

Протилежної точки зору дотримуються дослідники з числа української діаспори. Так, П. Терещук у монографії "Історія одного зрадника (Ярослав Галан)", виданій у Канаді, гостро критикує Ю. Мельничуків, інших радянських авторів і звертає увагу на багато фактів, які ними замовчувалися або фальсифікувалися. Щодо самого Я Галана та оцінки його творчості й діяльності, то стисло вони виглядають наступним чином.

Я Галан мав підлабузницьку натуру і служив тому, від кого міг дістати гроші. Навчаючись у двох університетах, диплома про вищу освіту не отримав. Із чисто матеріальних мотивів одружився на сільській дівчині і в майбутньому досить часто жив коштом і родичів. Перша дружина Ганна Генік виїхала в Харків на навчання в медичному інституті і підлею Ярослав не цікавився і не зінав, де вона зникла. До 1939 року Я Галан був подвійним агентом - польським і більшовицьким, що призвело до арештів і страт справжніх українських патріотів. У 1931 році розсварився зі своїми колегами за поділ грошей, що іх отримував часопис "Вікна".

"Несамовитий egoїст, егоцентрист, грошолюб і наклепник, інтриган, цинік і провокатор, агент двох розвідок, людиноненависник і фальшивник, спекулянт і донощик, - наголошує П. Терещук, - ось те все, що складається на Я Галана". За словами автора, Я Галан був охрещений у католицькій церкві, але в зрілому віці став непримиреним ворогом кожної церкви. Як відступник і атеїст належав до патологічних типів, своєрідних маніаків на підставі ненависті до власних земляків, церкви і народу. Я Галан, "безсоромний безвірник, підшивився під прізвище Володимира Россовича, під нібито завзятого сповідника православної віри і від імені оборонців православ'я відкрив атаку на Українську Католицьку Церкву, і ієрархію та священиків, Ватикан, унію тощо".

Переповідаючи історію виникнення церковної унії 1596 року, Я Галан, згідно з офіційним курсом Москви, вдався до дуже примітивного трюкарства, спрямовуючи головний удар проти митрополита А Шептицького. Він був активним учасником ліквідації УГКЦ, а тому має нести відповідальність за переслідування і смерть владик, сідішников, вірних і багатьох українських патріотів, що стали жертвами його доносів [2].

Хто ж правий в оцінці діяльності і творчої спадщини Я Галана? У П. Терещука, як бачимо, переважають емоційні чинники, відсутність належної джерельної бази, особливо коли йдеться про службу Я Галана на користь польської та радянської розвідок, взаємні з дружиною Генік тощо. Водночас і радянські автори, на наш погляд, не відповіли на ряд принципових питань, а саме:

1. Чому Я Галан друкував чимало своїх творів протягом 30-х років під псевдонімом Яга, а в 40-х роках - Володимир Россович? Причому вони мали яскраво виражений антикатолицький характер або були спрямовані проти українського націоналізму, котрий в умовах тодішньої Польщі об'єктивно захищав інтереси українського населення, його літературу, культуру взагалі?

- Чому Я Галан, ставши членом Компартії Західної України в 1924 році і Компартії Польщі у 1926 році, до лав Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) заяву подав і був прийнятий лише в 1949 році?
- Чим пояснюється надмірна увага Я Галана до римо- та греко- католицької церков, пап Римських, митрополита А. Шептицького, інших архієреїв УГКЦ саме в другій половині 40-х років, іх обвинувачення у співробітництві з фашистськими режимами в Італії, Німеччині, адже на цей час Німеччина та її союзники капітулювали. Зв'язки гітлерівців із Ватиканом, якщо вони були такими тісними, як про це писав Я Галан, втратили свою політичну гостроту. Митрополит А. Шептицький помер у 1944 році, а сама УГКЦ припинила офіційне існування. Причому праці письменника мали яскраве політичне, а не наукове забарвлення, що цілковито пояснювало б інтерес до зазначених проблем. Взагалі, наскільки об'єктивними за змістом були зазначені публікації?
- Які справжні причини вбивства Я Галана? Хто насправді стояв за конкретним убивствою письменника?

Оскільки нас цікавить в першу чергу проблема ставлення Я Галана до релігії та церкви, спробуємо дати власні оцінки на поставлені питання, звернувшись до самої спадщини письменника, зіставивши її з суспільно-політичною обстановкою того часу, конкретними історичними подіями і фактами, оцінку яким давав Я Галан.

Зазначимо, що основні праці письменника, присвячені окресленій проблематиці, з'явилися у повоєнний період. Чи не вперше звинувачувальні оцінки на адресу релігії та церкви прозвучали навесні 1945 року. Так, у газеті "Вільна Україна" від 8 квітня була надрукована стаття "З хрестом чи з ножем". Окрім юридичної відповідності вона вийшла у світ цього ж року, її автор - Володимир Росович (пізніше з'ясувалося, що це псевдонім Я. Галана - В.П.).

Лейтмотив брошури - звинувачення на адресу греко-католицької (у текстах повсюдно вживаються терміни "унія", "уніатська" - В.П.) церкви, її служителів, польської шляхти у насильному витисненні православної віри на корінних українських землях. Найсуттєвіше місце займає критика Я. Галана митрополита А. Шептицького. "Успіх" молодого "науковця" Я. Галана у справі розвінчання спонукав його (чи, можливо, зобов'язали відповідні органи? - В.П.) до нових наукових розвідок. 1946 року видано, а в 1948 році перевидано його брошуру "Що таке унія" знову таки під псевдонімом "Володимир Росович".

Не будемо переповідати її зміст, оскільки читач може вільно ознайомитися з брошурою. Вкажемо лише, що в ній переважають емоції, викривлення і фальсифікація фактів, нехтування суворими реаліями попередніх століть, зокрема, тим, що релігійні суперечки тоді вирішувалися з позиції сили, оскільки свободи совісті, віросповідання як такої не було. Так чинила католицька церква, так діяла і Російська православна церква у тих випадках, коли сила була на її боці.

Наприкінці 40-х років Кремль спрямував значні зусилля на критику Ватикану. Я. Галан, котрий вчасно реагував на політичну кон'юнктуру, не відстав і на цей раз. Сатиричний часопис "Перець" надрукував в одному з чисел за 1948 рік його п'есу-мистерію "А у Римі дзвони дзвонять...". На цьому випали проти Ватикану, пап Римських, зокрема Пія XII не припинилися. Журнал "Перець" (1948, №22) надрукував убогу за змістом п'есу "Папська слъоза", охарактеризовану автором як чимало не трагедія та ще й з епіЛОГОМ. У червні цього року газета "Закарпатська Україна" опублікувала статтю "Присмерк чужих богів", спрямовану проти греко-католицької церкви та її спочилого митрополита А. Шептицького. Її поява в обласній газеті стане

розумілою, якщо взяти до уваги, що органи партійно-державної влади вели активну роботу по ліквідації УГКЦ в Закарпатті. Вона, власне, переповідає основний зміст памфлету "З хрестом чи з ножем". Новим є тільки що критика наступника А. Шептицького митрополита Й. Сліпого.

Темі прислужництва УГКЦ реакція на Закарпатті присвячена стаття "Годи!", уперше надрукована в кількох числах газети "Советское Закарпатье" за травень 1950 року, хоча і була підготовлена в 1948 році. Я. Галан готував матеріал за знайомим сценарієм. Хоча церкву тут ліквідували в 1949 році, віра мала чималу армію прибічників. Потрібно була компрометація історичного минулого конфесії, розкриття зв'язків із окупантами в роки недавньої війни тощо.

Восени 1948 року Я. Галан підготував ще один памфlet "Отець тьми і присні", який газета "Советское Закарпатье" опублікувала майже повністю у кількох числах на початку 1949 року. Основні стріли критики автор спрямував проти папи Пія XII. Критикуючи Ватикан, папу Пія XII, Я. Галан не міг обійтися, звичайно, проблем УГКЦ, затверджувавши в черговий раз і "антинародну суть", "зрадницьку роль" в історії краю. Дісталося і митрополитові А. Шептицькому та його наступників митрополитові Й. Сліпому.

Завершуючи далеко не повний аналіз поглядів Я. Галана на релігію та церкву, не можна обійтися увагою його памфлету "Плюю на папу!", написаний влітку 1949 року і вперше опублікований у журналі "Перець" (1949, №18) під заголовком "Я і папа" у дещо скороченому вигляді. Це був останній у серії публікацій твор Я. Галана з яскраво вираженою антипапською спрямованістю. 24 жовтня 1949 року письменника вбили.

Підсумовуючи сказане, назовемо основні тези, котрі характеризують суть поглядів Я. Галана на релігію та церкву. По-перше, творам письменника притаманний крикливий, пайливий тон на адресу духовенства, архієреїв і навіть пап Римських, що за умов позитивного до них ставлення з боку віруючого населення відштовхувало віруючих читачів, для задоволення духовних потреб яких вони призначалися. Автор це знайшов для оцінки їх діяльності бодай незнічних позитивних оцінок, що суперечило позиції вірних римо- та греко-католицької церков. Маючи неабиякий хист до написання різких фейлетонів, памфлетів, піддаючи нищівні критици церкви, Я. Галан не протиставляв іншого ідеалу, котрий би заповнив духовний вакум людини, котра вирішила порвати з релігією. Інакше кажучи, глумлячись над релігійними почуттями віруючих, він зупиняється посередині, так і не ставши атеїстом, про що так багато писали в радянській літературі.

Творчості Я. Галана, по-друге, властивий яскраво виражений кон'юнктурний характер, що підтверджується ідеологічно-прагматичною спрямованістю памфлетів, фейлетонів, п'єс. У 30-ті роки пріоритетне значення мала критика ідей українського націоналізму, що відповідало політиці Кремля, який насаджував тоталітарну, начебто інтернаціональну комуністичну ідеологію. В середині 40-х років під час підготовки та насильницької ліквідації УГКЦ у 1946 році в центрі уваги опинилися релігійно-церковні проблеми, котрих у довсінні роки письменник торкався лише побічно.

Що ж стосується окремих конкретних засновок, зроблених Я. Галаном у численних творах, вони, на наш погляд, зводяться до наступного:

1. Духовенство, архієреї римо- та греко-католицької церков у всі часи свого існування відстоювали інтереси експлуататорських класів, виступали на боці найреакційніших сил, стояли на заваді розвитку освіти, культури.

Особливо ганебна роль у реалізації такого курсу належить УГКЦ, яка завжди займала антиукраїнські позиції. У найбільш негативному плані слід оцінювати її діяльність у роки Великої Вітчизняної війни, коли духовенство у своїй масі стало на

бік фашистських окупантів, а після визволення краю співробітничало з ОУН-УПА, виступило проти соціалістичних перетворень на селі.

2. Папи Римські, Пій XI та Пій XII зокрема, були лицемірами, зрадниками інтересів трудящих, іх завжди приваблювала лише нажива. Вони прислужники фашистських режимів Муссоліні та Гітлера, а після війни стали на бік агресорів США та Англії.
3. Глава УГКЦ митрополит А. Щептицький - типовий представник політики подвійних стандартів. Він економічно грабував рідний край. Це нещира, лицемірна людина, яка виступала проти рядових віруючих, займалась шпигунською діяльністю на користь Німеччини.

Таким негідником виявився і наступник спочилого архієрея митрополит Й. Сліпий. Тому самоліквідація УГКЦ на Львівському соборі в 1946 році пройшла безболісно. Віруючий народ повернувся до матері-церкви, якою була Російська православна церква.

4. Радянський Союз виступає взірцем реалізації справжньої свободи віросповідання.

Водночас у неупередженого читача виникає багато запитань, а саме:

1. Чи були папи Римські Пій XI та Пій XII відвартими прибічниками фашизму, адже Італія та Німеччина окупували ряд країн, населення яких сповідувало католицизм? Чому Я. Галан почав прямо критикувати курс pontифіків, зокрема Пія XII, наприкінці 40-х років, особливо за діла минулых років?
2. Чи була вороже налаштованою щодо власного народу УГКЦ, яка, власне, і складалося з цього самого народу? Сказане стосується й архієреїв.

Спробуємо дати власну відповідь на питання, поставлені як на початку публікації, так і щойно. На сьогодні немає чіткої відповіді на питання, чому Я. Галан, вступивши до лав Комуністичної партії Західної України в 1924 році, а потім у 1926 році в Компартію Польщі, заяву з проханням прийняти до лав ВКП(б) подав лише в 1949 році. Можливо, своє вагоме слово сказали свого часу працівники радянських силових структур, котрі знали його значно краще, ніж сусіди, письменники Львова, читачі, просто знайомі. Утім, для нас це має лише опосередковане значення, яке змушує уважніше зіставляти написаний Я. Галаном із історичними фактами, реальною дійсністю.

Спростування точки зору Я. Галана про насильницький характер Брестської унії 1596 року, антинародну суть УГКЦ, зрадницьку роль її духовенства, архієреїв, особливо митрополита А. Щептицького, безполісну самоліквідацію церкви в 1946 році знайшло відображення в багатьох наукових розвідках як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Читач може вільно з ними ознайомитися.

Крім того, зазначимо, Я. Галан не завжди дотримувався істини і стосовно інших аспектів релігійно-церковної проблематики. Зокрема, не можна погодитися з категоричністю міркувань письменника про пап Пія XI та Пія XII як прибічників фашизму в Італії та Німеччині. Щоправда, він не був оригінальним, оскільки радянські автори в переважній більшості також дотримувалися такої точки зору.

На наш погляд, папа Пій XI, підписуючи угоди з режимами Муссоліні та Гітлера, урядами інших країн (іх було укладено 18 - В.П.), намагався відстоїти в першу чергу інтереси церкви, зміцнити владу пап Римських у тих непростих обставинах політичного життя світу, що виявилось вигідним для самої конфесії. Так, унаслідок підписання Латеранських угод 1929 року між РКЦ та Італією була відновлена світська влада папи. У договір уходив також конкордат, який регулював відносини між церквою та державою в Італії.

І не вина, а біда пап Пія XI та Пія XII, що їм довелося діяти в надзвичайні

складних умовах Я Галан чомусь не вказав, наприклад, що Пій XI 21 березня 1937 року видав надзвичайну енцикліку стосовно становища в Німеччині "З глибокою стурбованістю", у якій протестував проти порушень звичайного права і справедливості в країні. Папа нагадав Гітлеру, що людина як жива істота наділена правами, які не можуть порушуватися. Він звинуватив нацистську Німеччину в порушенні умов підписаного в 1933 році конкордату і співчував із приводу незаконних і нелюдських переслідувань католиків. Таку ж енцикліку понтифік направив і на адресу комуністів.

Отже, у поглядах Я Галана на релігію та церкву, на діяльність пап римських, особливо Пія XII, глави УГКЦ митрополита А. Шептицького пересажають емоції, перекручення фактів, іх тенденційне тлумачення.

Я Галан використовував більш-менш вдало історичні факти для надання домислам здимості правдивості. Саме тому, що таку фальсифікацію не сприймали насамперед читачі західного регіону, що тенденція викривлення матеріалу, брудна лайка на адресу митрополита А. Шептицького, Української греко-католицької церкви, як і подібна упередженість щодо українського націоналізму, системи освіти тощо впродовж 30-х років були справою явно невдачною, а то й небезпечною. Я Галан, імовірно, друкувався під псевдонімами "Яга", "Володимир Росович" дозволяли йому ховатися від критики, обурення простих читачів. Але до пори до часу

На наш погляд, останні роки виявилися найtragічнішими в житті Я Галана. По-перше, ліквідація УГКЦ на Львівському соборі в 1946 році була зовсім не такою безболісною, як про це постійно твердив письменник Мешкаючи у Львові, він мав нагоду спостерігати на власні очі реакцію десятків тисяч рядових віруючих на знищенні віри. Вистачало й інших вражень від реакції місцевого населення на ряд каральних акцій Москви. Памфлети, фейлетони доводилося писати протилежного спрямування, що, попри все, викликало душевний дискомфорт. По-друге, останні публікації Я Галана, особливо памфлет "Плюю на папу!", свідчать, що письменник "виписався", що його творчий потенціал остаточно вичерпався. Він став зовсім нещакивим не лише читачам, у яких ніколи не користувався авторитетом, а й офіційній ідеології, органам партійно-державної влади.

На підтвердження сказаного закликаємо читача простежити за хронікою того часу, за його листами, що якнайкраще охарактеризують труднощі й негаразди, про які чомусь не згадували радянські автори.

Почнемо з того, що Я Галана, безумовно, здібного памфлетиста, фейлетоніста, комуністична система не прийняла у свої ряди. Окрім уже згадуваного тривалого перебування поза лавами ВКП(б) майже до самої смерті, він, будучи кореспондентом центральної компартійної газети України, постійно бідував. У листі знайомій актрисі Г. Углецькій від 22 березня 1948 року писав, що живе у Львові з липня 1944 року.

Формально числиться кореспондентом "Радянської України" П'ять місяців був на Нюрнберзькому процесі над фашистськими злочинцями. Потім посилали в Югославію. Нині безвізно мешкає у Львові і займається літературною роботою, яка поки що не приносить матеріального благополуччя [*]. Дійсно, читач не знайде на шпальтах "Радянської України" серйозних аналітичних матеріалів, окрім одного, за підписом Я Галана.

Трохи раніше, 18 листопада 1946 року, Я Галан писав сестрі дружині, що разом з нею тричі на день ідуть хліб і несвіжу, некип'ячену воду. В обід інколи це заправляється часником та цибулею. Чай увечері п'є лише Я Галан.

У середині 1947 року Я Галан завершив написання п'єси "Під золотим орлом" і відслав її в Москву, де критик О. Борщаговський дав різко негативну рецензію. Дружина Я Галана М. Кроткова мешкала в столиці у матері в очікуванні рецензії. 7

жовтня письменник писав родичам у столицю "За спеціальністю працювати можу тільки ночами, вдень, замінюючи мандруючу дружину, займаючись картоплею, капустою, діжкою, позичаю гроши на обід (даремно), накидаюся щоденно на видавництво, що попало у хронічну фінансову кризу..."

Коли перечитуеш листи письменника, складається враження, що найголовнішою проблемою його життя було постійне безгрошів'я. Я. Галан переклав п'есу "Овод" українською мовою для Львівського театру юного глядача, але гонорар не виплачували. Пізніше Український репертуарний комітет постановку "Овода" заборонив. Із Москви надходили невтішні новини щодо п'еси "Під золотим орлом"

Наприкінці 1948 року Я. Галан пише сестрі дружині О. Кротковій у Москву, що сім'я П. Козланюка, з яким Галани підтримували дружні стосунки, напросилася разом зустрічати Новий рік. "Знайшли до кого запрошувати себе! Добре було б, якби у цей уroчистий вечір картопля була!.. Просто не життя, а масляна, хоча наш дівник і стверджує, де тільки може, що я заробляю б тисяч в місяць..."

* Всі листи наводяться за 4-им томом творів Я. Галана - К., 1980. - С. 695-836.

Трохи полегшало на початку 1949 року, коли кілька театрів взяли "Овода" і драматург отримав понад 7,5 тисяч крб., а в квітні - ще 4,5 тисяч. Проте гроши швидко розійшлися. Не заважи ладилося в сім'ї. Я. Галан писав О. Кротковій 17 травня 1949 року про поведінку дружини: "Марія виглядає чудово, настрій непоганий і лише в хвилини похмурого сп'яніння від вермуту гірко нарикає на свою долю: "Із мене зробили домогосподарку (це я-то), хоча все її домогосподарство зводиться до крою й шиття собі одягу, купівлі взуття тощо"

Мучили творчі неінди. Так, п'еса "Любов на світанні" вийшла сирою. В Україні театри відмовилися її брати. Не поспішив і московський театр ім. Вахтангова. Дивував незрозумілою мовчанкою перекладач його п'ес Г. Шипов, хоча, власне, і писати було нічого. Назір дружина ставилася до п'еси досить прохолодно. "Відверто кажучи, - писав Я. Галан О. Желябузькому 20 червня 1949 року, - я не особливо розраховую на те, що моя п'еса попаде на сцену московського театру, тому мене не особливо бентежить та драматургічна товчія, що відбувається на Неглинній (вулиця в Москві, на якій розташований театр ім. Вахтангова. - В.П.)".

"Я дуже заморився, - продовжує скаржитися драматург О. Желябузькому 20 червня, - і не можу працювати. Якщо будуть гроши (надходження за п'есу "Овод" майже припинилися) у травні отримав всього 600 крб.), постараємося поїхати в Коктебель (у Крим. - В.П.). Так хочеться по-справжньому відпочити, так хочеться сонечка (тут уже другий тиждень стоїть холодна, похмуря погода)

Гірше всього те, що затягування з п'есою в Москві не дозволяє просувати її в Україні, де, речі, скоро відбудеться святкування річниці возз'єднання"

На цьому поневірня Я. Галана не скінчилися. У квітні 1949 року він писав В. Беляєву про зловживання у Львівському театрі опери і балету і байдужість до цього органів прокуратури. Влітку 1949 року у Львівському обласному видавництві зник рукопис (копії не було. - В.П.) першої частини перекладено ним українською мовою книги польської письменниці Шмаглевської "Дими над Біркенау". На думку письменника, рукопис знищила колишній головний редактор видавництва, щоб приховати фінансові махінації, suma яких сягнула 1,8 млн крб. Усе це негативно відбивалося на морально-психологічному стані Я. Галана. До того ж він був мало пристосованим до життя. Складним залишалося становище в краї

Чи не єдиною віткою для драматурга влітку 1949 року стало те, що він отримав за постановку "Овода" гонорар, на який зуміли відпочити в Криму. Хоча знову настало безгрошів'я і в листі О. Желябузькому від 23 липня драматург просить посприяти в отриманні права на переклад якоїс добротної п'еси, що поліпшило б

матеріальні статки, тим більше, що справа з постановкою "Любові на світанку" на московській сцені завершилася провалом. У серпні 1949 року Я. Галану стало відомо, що головний режисер театру ім. Вахтангова Р. Симонов фактично від неї відмовився. Драматург писав 20 жовтня, що праця над п'єсою не має найменшого сенсу, у всьому випадку, найближчим часом.

Замовивши письменників антиватиканський твір "Світило ночі" ("Отець тьми і присні"), редакція часопису "Новий мир" його не надруковала. Головний редактор К. Симонов писав, що им потрібна була стаття, а "у Вас вийшов памфлет, у якому снують сотні маловідомих імен, сотні цікавих самих собою, але ніяк не укладених в загальну схему подій". Гонорар від постановки "Овода" в серпні 1949 року становив лише 400 крб.

До творчих невдач, безгрошів'я додавалися інші клопоти. У вересні у Львові відбувався судовий процес у справі зловживань у Львівському видавництві, на якому Я. Галан проходив як свідок. Він викликав у нього негативну реакцію. "Неприваблива картина норовів, - стверджував Я. Галан, - є від чого жахнутися і посміятися. Очевидно, буде вирок.

Я уже рік веду боротьбу проти аферистів із оперного театру, але безуспішно, оскільки обласний прокурор навмисне гальмує справу. Доведеться вести боротьбу і проти обласного прокурора". Погодьмося, що це не додавало позитивних емоцій.

Цитованими листами ми намагалися переконати читача в тому, що постійні проблеми матеріального та духовного характеру могли в будь-який час зламати Я. Галана, що він певним чином ставав небезпечним для Системи.

Останнім часом з'явилось чимало публікацій з приводу версій убивства письменника. Згідно з новою для деяких вітчизняних авторів точкою зору, далеко не всі обставини загибелі Я. Галана з'ясовані до кінця. І до сьогодні невідомо найголовніше: хто стояв за вбивствами - ОУН чи МДБ? Ю. Шаповал слушно зауважує, що слід зважити на те, що Я. Галан піддавався цікавленню своїх колег письменників та тодішніх партійно-державних керівників Львівської області (чого варти виступи проти прокурора - В.П.). У вересні 1948 року його звільнили з посади спеціального кореспондента газети "Радянська Україна" (де й до цього особливо не шанували - В.П.) у зв'язку з "скороченням штатів". За півроку до вбивства примусили здати міліції пістолет "ТТ". І це в той час, коли партійні й радянські працівники мусили мати зброю. За спогадами сім'ї Козланюків, котрі мешкали в одному будинку з Я. Галаном, за день до його смерті у під'їзді їх помешкання перестав чергувати міліціонер, який охороняв депутата Львівської міської ради [3].

До сказаного Ю. Шаповалом слід додати, що Я. Галан не виступав перед читачами Львова та області. Чому? Тому що лайку на адресу знищеної УГКЦ, пап Римських чи митрополита А. Шептицького та прославлення успіхів у колгоспному будівництві люди не сприймали, а про інше він не писав?

Дивно, чому жодним словом про вбивство Я. Галана не обмовився перший секретар ЦК КП України М. Хрущов, виступаючи з доповіддю "Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі!" на VI ювілейній сесії Верховної Ради УРСР 29 жовтня 1949 року, тобто через кілька днів після скосного злочину. Для вищих ешелонів влади в ці дні було не вигідним говорити про "підступну руку Ватикану", "вбивць з сунітського підпілля" тощо? Жодного слова не сказали про це і в листі учасників сесії на ім'я Й. Сталіна.

Лише в некрологі, підписаному групою письменників, говорилося про Я. Галана як про видатного діяча, що віддав усі свої сили для боротьби за світле майбутнє людства.

Ше один матеріал, на який посилається Ю. Шаповал і який примушує повернатися

до питання про причини і конкретних виконавців вбивства Я. Галана, пов'язаний із спогадами П. Дужого, учасника оунівського руху. У червні 1945 року його заарештували, а після того, як перевезли до Києва, П. Дужого особисто допитував генерал-лейтенант Т. Строкач, один із керівників, а з 1946 року міністр внутрішніх справ УРСР. Процитуємо уривок цих спогадів: "Одного дня Строкач викликав мене до свого кабінету. "Чи пан Дужий знає особисто Галана?" - запитав. "Ні, - відповідав я, - з Галаном я не знайомий, але його памфлети читав." "А як пан Дужий гадає, - було чергове запитання, - чи пан Шухевич з Галаном дружив? Прошу сказати: коли і де вони останнім часом зустрічалися?" Я сказав: "Щоб отримати правильну відповідь, гадаю, вам треба було з таким запитанням звернутися до самого Галана". Тоді Строкач гніво прошипів "Ми Галана притягнемо до суворої відповідальності: Галан - лайдак, Галан - лайдак великий..."

Ставлення міністра до Галана мене неабияк здивувало, і я запитав його "Чому ж то Галан, як ви кажете, - лайдак, якщо він лише те друкує, що советській владі на Україні вкрай потрібно?" Відповідь була така: "Галан - обманець. Він нас переконував і рішуче заявляв, що як тільки ми заарештуємо митрополита Сліпого та греко-католицьких єпископів - то всі священики дуже перелякаються і навіпередки почнуть приставати до Руської православної церкви. А що вийшло? Більшість священиків нам не покорилася і пішла проти нас. Хіба ж це наші партії, - тут він поправився, - народові та партії вигідно? Галан нас обманув, і він гарко відповість за це..."

Така "розмова" зі Строкачем була в 1946 році, а три роки пізніше у комуністичного агтатора Галана Львівське обласне управління внутрішніх справ відібрало пістолет, а за кілька днів "лайдака" Галана підступно руками жертв, обмотаних чекістськими сітями, було вбито..." [4].

Звичайно, спогади однієї людини, до того ж засудженої радянською владою, не можна сприймати як істину в останній інстанції. Але наведені Ю. Шаповалом факти, свідчення П. Дужого вказують на знайомий почерк у роботі силових структур сталінських часів - прибирати "відпрацьований матеріал", зважих свідків Імовірно, Я. Галан не став винятком. Тим більше, що в силу життєвих негараздів, творчих невдач він ставав ще й потенційно небезпечним свідком.

На користь версії про знищення Я. Галана за участь спецслужб опосередковано свідчить і те, що офіційна ідеологія фактично відразу почала канонізувати письменника (що було в традиції того періоду - В.П.), без усякого суду і слідства звинуватила Ватикан та його "посібників" у скроєнні злочину. Це стане зрозумілішим, якщо взяти до уваги той факт, що папа Пій XII оголосив 1950 рік "Святым роком". У Радянському Союзі побоювалися, що, окрім масового паломництва у Рим, численних зібрань, молебнів, значно активізуватиметься радіопропаганда, інші виступи, під час яких світовій громадськості покажуть реальний стан справ із дотриманням свободи совісти в СРСР, розкриють завісу над "добровільним" переходом греко-католиків у лоно РПЦ. Потрібен був контрудар, яким і стала загадкова смерть Я. Галана напередодні "Святого року".

Так, секретар Львівської філії СРПУ В. Беляєв звернувся з листом у секретаріат СП СРСР, у якому зазначалося, що все написане Я. Галаном відіграє важливу роль у справі виховання радянського читача в дусі комунізму "Обставини загибелі Ярослава Галана підказують, - наголошує автор, - наскільки небезечною була його творчість для ворогів нашої країни і особливо для Ватикану. Від імені письменників, які мешкають і працюють у Львові, прошу секретаріат СРП вжити заходів, щоб літературна спадщина нашого загиблого товариша якнайшвидше була взята на озброєння всього радянського народу російською мовою." У зв'язку з цим В. Беляєв просив:

- 1 Зобов'язати видавництво "Советский писатель", не гаючи часу, випустити збірник творів Я. Галана російською мовою.
- 2 Зобов'язати видавництво "Литературной газеты" видати збірник антиватиканських памфлетів Я. Галана. Актуальність такого видання безсумнівна, особливо у зв'язку із заходами Ватикану, зокрема "Святым роком".
- 3 Зобов'язати редакцію "Литературной газеты" в одному з найближчих чисел газети дати розгорнути статтю про передсмертний збірник творів Я. Галана "Перед лицем фактів".
- 4 Рекомендувати редакції "Бібліотеки "Огонька" один із найближчих випусків свого видання присвятити творчості Я. Галана.
- 5 Доручити комісії з драматургії СРП вивчити і довести до театрів останні п'єси Я. Галана "Під золотим орлом", "Любов на світанні" [5].

Той самий В. Беляєв надіслав листа аналогічного змісту, щоправда, значно категоричнішого за формулою у відділ агітації та пропаганди ЦК ВКП(б), що наштовхує на думку про попередні консультації автора з відповідальними працівниками апарату центрального органу партії:

В Беляєв звертав увагу ЦК ВКП(б) на цілу низку фактів, які вимагають оперативного втручання зверху. По-перше, у грудні 1947 року ГУРК СРСР без усяких причин заборонило постановку п'єси Я. Галана "Під золотим орлом", перекладеної Г. Шиповим російською мовою. П'єса свого часу була на перегляді в одного з відповідальних працівників ЦК, який не дав чіткої відповіді з приводу заборони, незважаючи на те, що п'єса добре зустрінута в театрі ім. Вахтангова. Показове є те, що п'єса "Під золотим орлом" уже витримала два видання українською мовою і має позитивну оцінку преси. Про неї схвалюючи відгукнулася відома письменниця Ванда Василевська, а на Всеукраїнському конкурсі в 1948 році на кращу п'єсу отримала премію. Письменник просив відділ агітації і пропаганди ЦК сприяцтва у відміні заборони ГУРК.

По-друге, 1950 рік папа Римський оголосив "Святым роком". Це значить, що окрім падомництва в Рим багатьох тисяч католиків рік буде ознаменований ще шаленшою антирадянською кампанією Ватикану. Отже, "спід заздалегідь, не чекаючи нових антирадянських випадків Ватикану, виступити зі своєю контрпропагандою з тим, щоб усі види нашої ідеологічної зброї, спрямованої проти папи Римського та його конclave, були взяті на озброєння і нашими друзями в країнах народної демократії". В Беляєв повідомляв, що останніми роками Я. Галан чимало і наполегливо працював саме в галузі розвінчення Ватикану та його агентури. У Москву вже доставлені його твори, перекладені російською мовою. Тому було б дуже доречно, враховуючи особливість розвінчення підступів Ватикану, щоб директивні органи дали вказівку про негайне позитивне вирішення питання публікації цих матеріалів [6].

У неупередженого читача після сказаного може виникнути чимало непростих запитань про причини вбивства Я. Галана, справжніх замовників злочинної акції.

Зайве говорити, що незабаром театри здійснювали постановку його п'єс "Під золотим орлом" та "Любов на світанні". Рада Міністрів УРСР виділила 10 грудня 1949 року сім і Я. Галана 15 тис. крб. Багатотисячними тиражами видавалися і перевидавалися твори письменника, хоча, якщо говорити чесно, великою популярністю в читачів і не користувалися. Утім, це матеріал для інших наукових розвідок. Наше завдання зводилося до того, щоб показати роль Я. Галана у знищенні УГКЦ, у паплюженні історії церкви. Думається, що виконати її він не зумів, оскільки церква існувала в УРСР нелегально впродовж усіх повоєнних десятиліть.

Література:

1. Мельничук Ю. Ярослав Галан. - К., 1951. - С.88-90.
2. Терещук П. Історія одного зрадника (Ярослав Галан). - Торонто, 1962 - С.5, 64, 69
3. Шаповал Ю. Україна 20-50 - х років. Сторінки ненаписаної історії. - К., 1993 -С 288.
4. Дужий П. Про чекістського генерала і не лише про нього //Визвольний шлях. - 1991. - №8. - С 998-999.
5. Державний архів Львівської області. Ф Р-2009, оп. 1, спр 21, арк. 1.
6. Там же, арк.2.

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ

А. Л. Казаков

Гончарні клейма XII-першої половини XIII ст. з Чернігівського "передгороддя"

Проблема походження гончарних клейм вважається однією з найбільш цікавих в середньовічній археології. Завдяки тому, що кераміка – масовий матеріал при розкопках ранньосередньовічних міст, клейма на днищах глиняного посуду трапляються досить часто.

За останні роки при дослідженнях стародавнього Чернігова, зокрема посада (літописного "передгороддя"), зібрана досить значна колекція гончарних клейм, котрі виявлені в різних його районах.

У даному випадку головним нашим завданням є систематизація відомих зразків та спроба класифікації їх за зовнішніми ознаками.

Всього для вивчення взято 1047 денечь, що були знайдені при розкопках

1986-1990 рр. в шарах та будівлях ХІІ-першої половини ХІІІ ст., з яких 401 мають клейма (38,3%). У свою чергу, в силу фрагментарності деяких зразків, реконструкції не піддаються 30 клейм. Решта (371 клеймо) дозволяють намітити таку типологічну схему.

Перш за все, розглянуті клейма поділяються на дві основні групи. До першої входять так звані "масові" клейма, тобто ті, що зустрінуті ні в одиничних екземплярах. До другої – індивідуальні, що, навпаки, представлені одиничними зразками.

ПЕРША ГРУПА. До неї входить 10 основних типів (353 екземпляри).

Тип 1 – клейма (115 екз., або 28,7%), в основі яких лежить одинарне коло різних розмірів. До цього ж типу можна віднести і їх різновид або підтип – з колом, у центрі якого знаходиться крапка (17 екз.).

Тип 2 – клейма також різних розмірів, що складаються з двох концентричних кіл (121 екземпляр, чи 30,2%). Підтипов тут є клейма з двох кіл, також із крапкою в центрі (8 екз.).

Тип 3 – клейма з трьома концентричними колами (15 екз.). Підтип – три кола з крапкою в центрі (1 екз.).

Тип 4 – одинарне коло, в яке вписано хрест (15 екз.). Підтипов є клейма з двома концентричними колами, котрі перетинає хрест (3 екз.).

Тип 5 – клеймо, на якому зображене колесо зі спицями (33 екз.); тут виділяються два варіанти: з одним чи двома концентричними колами. Кількість "спиць" коливається від 5 до 13.

Тип 6 – клеймо, що складається з одинарного кола з крапкою в центрі, котрі перетинає пряма лінія (2 екз.). Підтипами є клейма з двох кіл та крапки в центрі, а також лінії, що поділяють дві частини лише одне, внутрішнє коло, і ніколи не виходить за його межі (4 екз.).

Тип 7 – клейма у вигляді розімкнутого з одного боку кола, що нагадує літеру "С" (2 екз.).

Тип 8 – одинарне коло, від центру якого під гострим кутом і обов'язково в одному і тому ж напрямку відходить два, три та чотири промені (4 екз.).

Тип 9 – клеймо у вигляді хреста в різних варіаціях в центральній частині денечі (5 екз.).

Тип 10 – прямі паралельні лінії (від 1 до 4) (10 екз.).

ДРУГА ГРУПА. До неї входить сім основних типів (18 екземплярів).

Тип 1 – тризуби різних типів (6 екз.)

Тип 2 – клейма у вигляді літер (3 екз.) До цього типу входять клейма-літери "І", "Ж" та злиті воєдино "АН".

Тип 3 – клеймо у вигляді п'ятикутної зірки (1 екз.)

Тип 4 – клеймо у вигляді стилізованої свастики (2 екз.)

Тип 5 – клеймо із зображенням наливчастої кінця дугори, від якого виростає хлібний/?/ колос (1 екз.)

Тип 6 – квадрат, до якого вписане колесо зі спицями (1 екз.).

Тип 7 – лінії, що перехрещуються у вигляді лабіринту (2 екз.).

Група I		Група II	
I тип		підгрупа	
II тип		підгрупа	
III тип		підгрупа	
IV тип		підгрупа	
V тип		підгрупа	
VI тип		підгрупа	
VII тип		підгрупа	
VIII тип		підгрупа	
IX тип		підгрупа	
X тип		підгрупа	

На інших екземплярах цієї групи зображені невідомі знаки, деякі з яких нагадують прописні слов'янські літери.

Таким чином, виходячи з вищезазначеного, випливає, що досить значна частина посуду, біля 40%, в Чернігові XII - першої половини XIII ст робилася з клеймами.

Поки що важко пояснити таке співвідношення кераміки з тавром та без нього. Проте, судячи за матеріалами інших давньоруських міст Чернігово-Сіверщини, це

співвідношення зовсім інше (Любич, Новгород-Сіверський та ін.)

Основна "форма" або тип посуду, де присутнє тавро, судячи за матеріалами Чернігова, - це горщики традиційної конічної форми, котрі розширяються у верхній частині. Хоча не виключено, що клейма були притаманні й іншим видам гончарих виробів. Цікаво, що найбільш поширеними клеймами є ті зображення, в основі яких лежить коло в різних його варіаціях та поєднаннях. Таких клейм 338 екземплярів, або 84,3% від загальної кількості. Причому нагадаємо, що тут явно переважають два основних типи – одинарне коло та два концентричні, вписані одне до одного (всього їх біля 60%). Клейма цих типів зустрічаються в усіх кінцях "передгороддя".

Коротко характеризуючи другу, так звану індивідуальну групу клейм, відзначимо, що в силу її нечисленності зробити тут якісь об'єктивні висновки можна тільки за наявності додаткових аргументів. Проте, цілком вірогідно, що таке співвідношення першої та другої груп відбиває певні соціальні аспекти, які відбувалися у середовищі окремих видів ремісничого виробництва. Можливо, що гончари, які тварували свою продукцію різними колоподібними клеймами, вже входили до складу якогось виробничого об'єднання, на зразок західноєвропейського цеху. Не випадково таких клейм більше, ніж усіх інших разом узятих.

О. Я. Рахно

Чи був статистик Олександр Русов археологом?

Відомий земський статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч Олександр Олександрович Русов (1847-1915) зробив помітний внесок у розвиток багатьох наук, в тому числі він був причетним і до археологічних досліджень. Втім цей аспект його багаторічної діяльності не знайшов відображення у літературі і потребує уточнення.

Сам О. Русов, відповідаючи на запит імператорського Московського археологічного товариства на початку ХХ ст.(на той час він працював у Київському комерційному інституті) подав дуже скромні відомості про своє відношення до археології: "...археологію я як статистик не займався. Тільки один раз у 1880 році за рекомендацією київського професора В. Б. Антоновича був відряджений Імператорським Московським Археологічним Товариством на розкопки курганів на Кавказі, де їх проводив протягом літа, про що міністрували звіт у Товариство. Після цього я був обраний членом-кореспондентом Товариства, але до цього часу нічим не міг виправдати цього поблажливого ставлення Товариства, тому що з археології ніяких праць у мене не було. З моїх друкованих праць віддалений зв'язок з археологією, можливо, мають складені мною етюди з історичної статистики "О трактах и об Атласе Днепра" [1]. Проте статистик був дуже скромною людиною і замовчував деякі факти життя, пов'язані саме з археологією.

Зазначимо, що після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету у 1868 р., кандидат О. Русов мав міцні фахові знання і бажання працювати у різних галузях науки. З перших років трудового життя він проявив себе як здібний гімназійний вчитель та активний діяч Київської Старої громади. Його наукові та організаторські здібності розкрилися у створенню з ініціативи громадиців науковому осередку – Південно-Західному відділу Російського географічного товариства (1873-1876), де О. Русов певний час виконував обов'язки секретаря відділу. Подальше його наукове зростання розпочалося на ниві статистики. Протягом короткого терміну часу (1876-1878) він разом з агрономом П. Червінським та технологом В. Варзаром став засновником земської статистики на Чернігівщині, розробивши програми та дослідивши Чернігівський та Борзнянський повіти губернії. Незабаром за дорученням

Ніжинського повітового земства він сам дослідив територію повіту Саме праця "Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами" принесла йому відомість у наукових статистичних колах Росії, а Російське географічне товариство нагородило автора золотою медаллю [2].

Працюючи у Києві над завершеннем видання "Нежинського уезда", статистик опинився перед проблемою пошуку заробітку і отримав декілька пропозицій. У листі Ніжинській повітовій земській управі від 11 травня 1880 р. він писав: "З одного боку, Сумські земці (у яких, з питання про опис повіту збирається надзвичайне зібрання 17 травня) звуть мене до себе, з іншого – археологічне товариство, яке дає мені доручення на Кавказ, квапити мене. А я всім відповідаю, що не закінчив ще того, що думав закінчити на початку квітня" [3]. Пропозицію від Московського археологічного товариства О. Русов отримав за рекомендацією свого вчителя і соратника по Київській Старій громаді професора університету Св. Володимира В. Антоновича. Після завершення видання "Нежинського уезда" він у перших числах червня 1880 р. відбув до Південного Дагестану для проведення археологічних розкопок курганів (відряджений був з 20 травня, але відпросився до 1 червня у зв'язку з завершеннем робіт по друкуванню статистичних матеріалів Ніжинського повіту) [4]. Ця нова для О. Русова справа вимагала певних фахових знань, і він намагався їх здобути під час спілкування з своїми колегами В. Антоновичем та В. Беренштамом. Останній у 1879 р. вже працював на Кавказі. Напередодні експедиції О. Русов вів інтенсивне листування із засновником і головою Московського археологічного товариства графом О. Уваровим (1825-1884), що у той час здійснював загальне керівництво розкопками на Кавказі. Листи останнього до О. Русова, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, проливають світло саме на ті завдання, які ставилися перед археологом-початківцем. З травня О. Русов звернувся з проханням до О. Уварова надати детальну інформацію щодо проведення розкопок. У відповіді 9 травня граф сповіщав про те, що для О. Русова готується "...подробная инструкция и сверх того, наносятся на карты 5 вер[стного] масштаба те курганы, сведения о которых доставлены в Московский Предварительный Комитет" [5], роз'яснюючи тонкощі проведення археологічних розкопок, маорицту проведення робіт

Згідно з планами археологічних досліджень одна експедиція (під керівництвом О.Русова), починаючи від Дербента, мала просуватися на північ, до Темір-Хан-Шури, і дійти до правого берега Терека, інша – мала досліджувати кургани на південь, до Баку і берегів Кури [6]. Бажано було, починаючи розкопки в околицях Дербента, "иметь постоянно в виду, что на этой местности могут встретиться курганы, которые были насыпаны над могилами Руссов, доходивших в IX и X веке до самого Дербента и даже далее, южнее" [7].

Таким чином, отримавши необхідні знання, О.Русов у середині червня прибув на Кавказ. Роботи були розпочаті 20 червня і тривали майже безперервно до 20 листопада 1880 р. Проте були дві перерви, бо "розкопувач був хворим на лихоманку". Результати дослідження О.Русова були оприлюднені у "Звіті" та "Щоденниках розкопок" [8]. Згідно з цими документами О.Русов дослідив 15 курганів Прикаспійської частини Південного Дагестану від Дербента до Дешлагара.

Незважаючи на те, що урядова і військова влада сприяла археологічним дослідженням, однак проведення робіт викликало масу труднощів. У паперах фонду О Руссова зберігається наказ начальника штабу військ Дагестанської області майора Шаврова від 18 серпня 1880 р. по військах Дагестану "об оказании содействия А. А. Руссову при раскопке курганов" [9]. Проте виникли серйозні проблеми. Місцеве

керівництво далеко не завжди за наказами давало коней, і О Русов наїть мав намір повернути цей папір. Зберігся його невідправлений лист керівнику штабу військ Дагестану майору Шаврову, у якому він, зокрема, писав: "...возвращаю Вам бумагу, которая не имеет действительного значения в этой азиатской стране, где знают только ближайшее начальство, а приказа далского начальства не умеют или не хотят читать" [10].

Збереглися нотатки щоденника розкопок курганів "Шор-булах" 1-й, "Шор-булах" 2-й, "Али-Верди" та інших, проведених 15-23 липня 1880 р. У цей час під керівництвом О Русова працювало 20 робітників [11]. Закінчивши проведення розкопок, він повернувся до Києва. Проте настриг у нього був не кращий. У листі до П.Г.Житецького 5 грудня 1880 р. він писав: "Копал до снегу, а особенного ничего не выкопал" [12]: "...Я вернулся с раскопок с ужасно тяжелым настроением вследствие неудач моих на этом поприще. Нашел дрянные бронзовые вещицы, горшки, черепки, две богини черепичные (Уваров говорил, что такие же Шлиман находил), одну, кажется, монету, но не нашел удовлетворения своему естественному любопытству, на которое имел право после тяжелого труда раскопок" [13].

Проте у подальшому його житті інтерес до археології не зник. Він ждав цікавися археологією, де б не перебував. Зокрема, у середині липня 1882 р. О Русов брав участь у археологічній розвідці у місцевості, де сходилися три повіти (Козелецький, Ніжинський і Прилуцький) тогочасних Чернігівської та Київської губерній. У листі з с. Середовка Прилуцького повіту від 18 липня 1882 р. він повідомляв В Антоновича про оглянуті ним кургани і городища, намалював і описав їх, зібрав фольклорний матеріал [14].

Працюючи статистиком у Херсонській губернії, О Русов у вільний час залюбив брати участь у розкопках знаменитих херсонських городищ та курганів, які проводив великий землевласник і археолог-любитель Г.Л.Скадовський. Зокрема, 10 червня 1888 р. дружині О Русова Софії було дозволено на літні місяці відійти у Білозерку (12 верст від Херсона). Сім'я Русових жила у маленькому службовому приміщенні маєтку Г.Скадовського [15]. Статистик брав участь у археологічних розкопках Білозерського городища. Він, як знавець грецької мови, допомагав Г.Скадовському встановити значення надписів на знайдених амфорах та інших знахідках [16], просив допомоги у В Антоновича щодо публікації знайдених археологічних матеріалів у часопису "Киевская старина" [17].

О Русов брав участь у роботі восьмого археологічного з'їзду, що проходив у Москві з 9 по 24 січня 1890 р. [18]. Як член Московського археологічного товариства, він був запрошений 10 січня великим князем Сергієм Олександровичем та великою княгинею Єлизаветою Федорівною на обід у Миколаївського палац Кремля, а 12 січня – у Большой театр [19].

Він брав активну участь у підготовці археологічних з'їздів у Харкові та Чернігові.Хоча фахівцем археології О Русов не став, проте в міру можливостей сприяв розвитку цієї науки.

Подані перші вісім документів проливають світло на маловідомий факт археологічної діяльності О Русова на Кавказі, два наступні листи засвідчують участь статистика у підготовці XII археологічного з'їзду у Харкові. Вони зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки ім. ВІ Вернадського у Києві.

Література

- Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. ВІ Вернадського (далі ІР НБУВ), ф.Н,оп.1,спр. 490,арк. I.
- Детальніше див. Рахно О. О Русов у науковому і громадському житті

- Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 2000 - №6. - С.49-61.
3. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. 342, оп.1, спр. 2702, арк. 189
 4. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. 342, оп.1, спр. 2702, арк. 190.
 5. ІР НБУВ, ф. II, оп.1, спр. 480, арк. 1.
 6. ІР НБУВ, ф. II, оп.1, спр. 479, арк. 1
 7. ІР НБУВ, ф. II, оп.1, спр. 479, арк. 1 зв
 8. Отчет о летних и осенних археологических работах (1880) в Южном Дагестане А.А.Русова // Пятый археологический съезд в Тифлисе. Протоколы Подготовительного Комитета, изданные под редакцией секретаря Комитета. - М., 1882. - Приложение - С.503-621.
 9. ІР НБУВ, ф. 159, оп.1, спр. 42, арк. 1.
 10. ІР НБУВ, ф. 159, оп.1, спр. 40, арк. 1 зв. - 2
 11. ІР НБУВ, ф. II, оп.1, спр. 489, 16 арк.
 12. ІР НБУВ, ф. I, оп.1, спр. 48807, арк. 1
 13. Там само, арк. 2-2 зв.
 14. ІР НБУВ, ф. III, оп.1, спр. 66998, арк. 1-2 зв.
 15. ІР НБУВ, ф. X, оп.1, спр. 18048, арк. 29.
 16. Скадовский Г.Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды Восьмого археологического съезда в Москве 1890 г / Под ред. графини П.С. Уваровой. - М., 1897. - Т.III. - С.107.
 17. ІР НБУВ, ф. III, оп.1, спр. 66999, арк. 1 зв.
 18. Труды восьмого археологического съезда в Москве 1890 г / Под ред. графини П.С. Уваровой. - М., 1897. - Т.IV. - С.33.
 19. ІР НБУВ, ф. 159, оп.1, спр. 64 арк.1, Спр.65, арк.1.

Добавки

№ 1

МОСКОВСКОЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ

ОБЩЕСТВО

под покровительством

ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА

ГОСУДАРЯ НАСЛЕДНИКА

ПО ВЫСОЧАЙШЕ РАЗРЕШЕННОМУ

V АРХЕОЛОГИЧЕСКОМУ СЪЕЗДУ

Марта 29/30 1880 года

№155

Москва

Берсеневка №№ 16/24.

Милостивый Государь

Александр Александрович,

Ваше письмо от 24 марта меня очень

обрадовало, потому что

В.Б. Антонович!

горячо Вас рекомендовал для ученых
исследований курганов Кавказа. Он мне
сообщил также, что беседовал с Вами
о способе, как раскапывать, о форме
дневников и отчетов. Таким образом,

мне остается только просить Вас
обратить внимание на статью
В. В. Григорьева², о походах Руссов на
Кавказ (в сборнике его статей,
изданном года четыре тому назад под
заглавием, как кажется Азия и
Европа) и на исследования Дорназ
Каспий (в записках Академии Наук).
За тем Вам придется отправиться в
Дербент. Туда Вы можете ехать из
Петровска на пароходе, или на
почтовых через Владикавказ, Тимир-
Хан-Шура и Дербент, путь самый
дальний. Известите меня. Милостивый
Государь, недели за три или за две до дня
Вашего отъезда и я Вам вышлю в Киев
денеги, карты, шнурковую книгу и
подробную инструкцию как вести
раскопки. Также пришлю Вам
экземпляр печатных протоколов,
из которых будут напечатаны и
дневники Антоновича и Беренитама⁴.
Примите, Милостивый Государь,
уверение в совершенном моем почтении
Уваров⁵.

ИР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 477. – Арк. 1-1 зв. Оригинал

№ 2

Московское

Археологическое
Общество
под покровительством
ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО
ВЫСОЧЕСТВА
ГОСУДАРЯ НАСЛЕДНИКА

Москва

Мая 11 дня 1880 года

№ 185

По Высочайше
разрешенному У
Археологическому
Съезду

С В И Д Е Т Е Л Ь С Т В О

Московский

Предварительный Комитет
по устройству Высочайше

разрешенного

У Археологического Съезда в
Тифлисе, препоручил Александру
Александровичу Руссову произвести
исследования и раскопки курганов на
Кавказе, в удостоверение чего и
выдано им г. Руссову настоящее
Свидетельство, за надлежащим
подписом и приложением печати
Общества.

Председатель граф Уваров

Секретарь *В. Румянцев б*
[Сургучная печать]
Александру Александровичу
Русову
ИР НБУВ. – Ф. II. – Оп.1. – Спр. 478. – Арк.1. Оригинал

№ 3

Московское
Археологическое
Общество
под покровительством
ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА
ГОСУДАРЯ НАСЛЕДНИКА

Москва
Мая 12 дня 1880 года
№ 194
Берсеневка № 16/24

Милостивый Государь
Александр Александрович.

Московский Предварительный Комитет
по устройству Высочайше разрешенного
У Археологического съезда в Тифлисе, имеет
честь препроводить при сем, для
руководства инструкцию, карты в масштабе
с нанесенными курганами и свидетельство на
производство раскопок за № 185.

Председатель *Граф Уваров*
Секретарь *В. Румянцев*

Его Высокоблагородию
А.А.
Русову

ИР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 481. – Арк.1. Оригинал

№ 4

Московское
Археологическое
Общество
под покровительством
ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА
ГОСУДАРЯ НАСЛЕДНИКА

Москва
Мая 29 дня 1880 года
№ 208
Берсеневка № 16/24

Милостивый Государь
Александр Александрович.

Желание Ваше произвести первую
раскопку на Кавказе вместе с Берен –
штамом, вряд ли может состояться,
так как Виллиаму Людвиговичу при-
ходится прямо приехать в Тифлис и поспешить к месту своего назначения. Если
же Вы хотите, для опыта, разрыть с Беренштамом какой-нибудь курган в
Черниговской губернии, то подобный опыт, конечно, может состояться, потому
что он может проехать через Одессу и Черным морем в Поти и Тифлис, что
далеко будет отчасти близко и дешевле.

При сем прилагаю инструкцию, о которой я писал Вам в последнем
моем письме. Что же касается до расходной книги и до способа ведения ее, то
полагаю, что лучше вносить в нее все расходы в подробности, как по проездам,
так и по найму рабочих, а за тем все, что касается до личного Вашего расхода,

то я полагаю, что этого вносить не следует, впрочем переговорите об этом с Беренштамом, который предоставил весьма подробные сведения.

Вообще, желательно, чтобы размер Ваших ежедневных расходов, на себя лично, не превышал 5 р. в сутки, или 150 р. в месяц.

Еще раз напоминаю Вам мою покорнейшую просьбу: не только известить о Вашем приезде в Дербент, но и каждые две недели, по возможности, сообщать мне краткие сведения о ходе работ.

Я полагаю выехать на Кавказ в начале августа из Владикавказа, через Темир-Хан-Шуру, отправиться прямо к месту, где Вы в то время будете находиться.

Примите уверение в моем почтении и преданности

граф Уваров

ИР НБУВ. – Ф. П. – Оп. 1. – Спр. 482. – Арк. 1-2. Оригинал

№ 5

НАЧАЛЬНИК
ТЕРСКОЙ ОБЛАСТИ

по канцелярии

13 июня 1880 года

№ 2631

Гор. Владикавказ

ОТКРЫТОЕ ПРЕДПИСАНИЕ

В виду последовавшего Высочайшего разрешения на открытие в 1881 году У Археологического Съезда в Тифлисе, Председателем Московского Археологического Общества графом Уваровым возложены на члена почм-нного Общества Александра Александровича Русова поручение произвести археологические расследования и раскопки курганов преимущественно в восточной части Терской Области. А потому прошу Гг Начальников Округов Грозненского, Аргунского, Веденского, Хасав-Юртовского и Кизлярского, в районе которых Г Русовым будут производиться археологические изыскания оказывать ему без всякого промедления во времени необходимое содействие в переходах за установленную плату где нет почтовых сообщений на бывательских верховых лошадях и в наимен рабочих для раскопки курганов из

местных жителей, или от войск за
вольную плату, по
соглашению в последнем случае с
местным воинским
начальством.

Генерал Адъютант

[Подпись]

[Печать] Начальник Терской Области

Правитель канцелярии

[Подпись]

ИР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 1 – 1 зв. Оригинал

№ 6

ОТКРЫТЫЙ ПРИКАЗ

№ 132

По приказанию Командующего войсками Дагестанской области,
следующему по делам службы члену Археологического общества А. Русову от
Гор. Темир Хан Шуры до Гор. Дербента, предписывается Воинским и Постовым
Начальникам и Старшинам деревень, давать под съезд его, по две верховые
лошади за прогоны, с проводником, без задержания. Дан в гор. Тимир-Хан-
Шуре.

"18" июня 1880 года

Начальник Штаба

Полковник

[Подпись]

[Печать]

И. д. Старшего Адъютанта

Майор

[Подпись]

ИР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 3. Оригинал

№ 7

По Указу его Величества Государя Императора
АЛЕКСАНДРА НИКОЛАЕВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССИЙСКОГО
и прочая, и прочая, и прочая.

От Города Дербента для разъездов по Дагестанской и Терской областям
Члену Московского археологического общества Александру Александровичу Русову
с будущими из почтовых давать по три лошади с проводником, за указанные
прогоны, без задержания.

Дан в гор. Дербенте. 7 октября
1880 года

Дербентский Градоначальник

Генерал-Майор

[Подпись]

№ 78

[Печать] По казенной надобности

ИР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 483. – Арк. 5. Оригинал

Московское
Милостивый Государь
АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ
ОБЩЕСТВО
под покровительством
ЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЫСОЧЕСТВА
ГОСУДАРЯ НАСЛЕДНИКА

Москва

Мая 16 дня 1881 года.

№ III

Берсеневка № 16/24

Александр Александрович.

*В виду трудов Ваших по
археологиче-
ским исследованиям,
произведенных
Вами на Кавказе в прошлом
году, -*

*Московское
Археологическое Общество,
в заседании 15 Мая сего года,
постановило единогласно:
избрать Вас в свои члены-
корреспонденты, о чем и
имея честь Вас уведомить*

Председатель
граф Уваров
Секретарь
В. Румянцов

Его Высокоблагородию

А. А.

Руссы

IP НБУВ. - Ф. II. - Оп. 1. - Спр. 484. - Арк. 1. Оригінал

№ 9

Полтавский Губернатор

Милостивый Государь
Александр Александрович

*В августе 1902 года состоится
в г. Харькове XII археологический съезд. В
круг специальных задач этого съезда
входи прочим, исследование в
археологическом и этнографическом
отношении; наряду с другими губерниями
и областями, и Полтавской губернией. Для
более успешного решения этих задач, для
более детального исследования этих
областей и для привлечения возможно
большего количества материала для
устройства выставки при съезде,
Московским Предварительным
Комитетом решено образовать в
некоторых губерниях, в том числе и
Полтавской, Особые комиссии при*

Статистических Комитетах, для подготовки съезда.

Озабочиваясь своевременным устройством таковых Комиссий, Московский Предварительный Комитет обратился ко мне с просьбой образовать при Полтавском Статистическом Комитете Особую Комиссию с указанной выше целью.

Поручив непосредственные заботы по образованию таковой комиссии при Полтавском Статистическом Комитете секретарю этого Комитета, а также возложив на секретаря Комитета обязанности по выполнению просьбы Московского Предварительного Комитета, я, вместе с тем обращаюсь к Вам, Милостивый Государь, с покорнейшей просьбой принять участие в работах означенной Комиссии и оказать свое просвещенное содействие по выполнению возложенных на нее задач.

Прошу принять уверения в совершенном моем почтении
А.Бельгард

Его В - ио

А. А.

Русову

ІР НБУВ. – Ф. II. – Оп. 1. – Спр. 576. – Арк. 1-2. Оригінал

№ 10

Лист О.О.Русова - О.М.Лазаревському7

Высокоуважаемый
Александр Матвеевич!

В Полтаве составилась местная Комиссия для содействия Московскому Археологическому Обществу по устройству XII археологического съезда в Харькове. В нее по приглашению губернатора попал и я. И я и другие члены (человек 5) хотели что-нибудь сделать, не смотря на то, что заняты своими обязательными делами по горло. Но не знаем, что важнее и что лучше? Толковали раза три по этому поводу, пришли к заключению, что из всех программ, изданных Харьковским предварительным комитетом, наиболее доступная для нас программа этнографическая, чтобы что-либо сделать по ней есть и два более свободных человека в комиссии (В.Н.Василенков) старик и молодой М.А.Русов – мой сын, которые летом 1901 г могли бы поездить по Полтавской губернии. Комиссия составляет для них план поездки и программу, руководясь существующими. Выполняя поручение данное им Комиссию, они могли бы попутно сделать что-нибудь и в другой области – по обнаружению архивов, по

съемкам фотографическим церквей, монастырей и т. п. Графиня Уварова подпишет, что по Вашему мнению, необходимо составить археологическую карту Полтавской губернии. Будьте добры, расскажите, как понимать задачу составления такой карты. Если ввести курганографию, то едва можно уместить значки курганов и городищ на 10-верстной карте, а карта большего масштаба (3 верстовая) – совершенно не пригодна по своей громоздкости; если выбрать для нанесения на карту другие древности, то нужно знать какие?

Есть и еще к Вам просьба Старые монастыри Густынский, Мгарский изобилуют рукописями и книгами, сваленными на хорах, в колокольне, но вход в это здание требует рук специалиста. Обозначение на карте местонахождения монастырей с архивами может ли быть задачей при составлении подобной карты?

Если найдете минутку времени, чтобы ответить мне на эти вопросы, то премного обяжете и меня и Комиссию. Адрес мой: Полтава. Статистическое бюро губернского земства. Александру Александровичу Русову.

Примите уверение в совершенном уважении
А. Русов

19 XII 00 21

IP НБУВ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 68262. – Арк. 1-2. Оригінал.

Коментарі

1 Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) – історик, археолог, етнограф, археограф. З 1878 - професор руської історії Київського університету Св Володимира. Активний учасник українського національно-визвольного руху, один з організаторів Київської Старої громади.

2 Йдеться про Григор'єва Василя Васильовича (1816-1881) – російського історика-сходознавця, автора близько 200 наукових робіт. Він був організатором і головою 3-го міжнародного конгресу сходознавців у Петербурзі у 1876 р., у зв'язку з яким підготував збірник "Россия и Азия".

3 Йдеться про Дорна Бориса Андрійовича (Йоган Альбрехт Бернгард) (1805-1881) – російського сходознавця, академіка Російської Академії Наук з 1884 р., спеціаліста в галузі філології, історії та етнографії афганців, народів Кавказу і узбережжя Каспійського моря. Мова йде про його працю "Каспий. О походах древних русских в Табаристан.", надруковану в додатках до 26 тому "Записок императорской Академии Наук", СПб., 1875

4 Беренштам Вільям Людзикович (1839-1904) – педагог, учений-археолог, активний діяч Київської Старої громади

5 Уваров Олексій Сергійович (1825-1884) – граф, російський археолог, один із фундаторів Російського археологічного товариства, Московського археологічного товариства, Історичного музею у Москви, один з організаторів археологічних з'їздів в Росії.

6 Румянцев Василь Єгорович (1822-1897) – російський археолог. Був секретарем Московського археологічного товариства, потім заступником голови і редактором десяти томів "Трудов" товариства

7 Лазаревський Олександр Матвійович (1834-1902) – історик, член науково-історичних товариств Петербурга, Києва, Чернігова

8 Йдеться про Василенка Віктора Івановича (1839- р. см. невід) – українського статистика і етнографа. Він жив і працював на Полтавщині

9 Йдеться про сина Олександра та Софії Русових Русова Михайла Олександровича (1876-1909) – політичного діяча, етнографа

10 Уварова Прасковія Сергіївна (1840-1924) – російський археолог, графіня, дружина О.С. Уварова. З 1884 р. – голова Московського археологічного товариства, організатор археологічних з'їздів (починаючи з 7-го), автор 174 робіт з археології

О. Е. Черненко

Яка доля Чернігівського скарбу 1923 р.?

Зазвичай археологів цікавить історія побутування старожитностей до того моменту, як вони потрапили до культурного шару, інколи – обставини, за яких вони були знайдені. І дуже рідко, найчастіше випадково, дослідники звертають увагу на “новітню” історію археологічних матеріалів, яка розпочинається після знахідки. Проте відомо, що інколи ця новітня історія також потребує окремого вивчення.

Майже два століття музеї України збирають та зберігають археологічні матеріали. Вони складають джерельну базу вітчизняної археологічної науки. Революції, війни, політичні батальні, постійні економічні труднощі впливали на стан музейної справи. Це стало причиною втрати т.з. “зовнішніх ознак” (тобто інформації щодо джерела, обставин та часу надходження) матеріалів колекцій, які знаходяться у досить тривалому зберіганні. За цих обставин неможливе познання наукове використання наявних джерел. Як вказував ще граф О.С. Уваров, археологічною пам'яткою старожитності стає тільки тоді, коли ми знаємо, де та при яких умовах її знайдено [1]. З іншого боку, в цьому причини ситуація, коли наявні в фондах музеїв речі фахівці вважають втраченими. Саме до таких пам'яток можна віднести Чернігівський скарб прикрас 1923 р.

Скарб був знайдений 10 жовтня 1923 р. під час дослідження Спаського собору в Чернігові, яке проводилося під керівництвом М.Є. Макаренка. Скарб, загорнутий в тканину, знаходився у підденному – східний прибудові собору, у заглибленні кладки, на глибині 0,45 м.

Перше офіційне повідомлення про знахідку автор зробив у доповіді на пленумі Чернігівського Губвиконкому (ця установа брала участь у фінансуванні робіт) ще під час розкопок М.Є. Макаренка повідомляв, що скарб складався з “різних серебряних вещей, украшенных изображениями зверей, орнамента и проч.” Він датував знахідку XII або XIII ст. На його думку, за “довоєнними” цінами на срібло речі коштували 500 карбованців [2]. Більш точну, хоча і дуже стислу інформацію про скарб можна знайти у статтях М.Є. Макаренка, присвячених дослідженням 1923 р. у Чернігові, наприклад у статті “Біла Чернігівського Спаса (археологічні досліди року 1923)” (К., 1928) [3].

Опис предметів зі складу скарбу та їх зображення були надруковані лише у 1929 р. Згідно цієї публікації, до складу скарбу входили: срібна гривна київського типу (вагою 159, 96 г), 2 срібні колти з зображенням фантастичних звірів та каймою порожнистих кульок на шпениках, 2 парних срібних позолочених порожнистих браслетів із фігурних ланок з рельєфними зображеннями лев'ячих морд на закінченнях; низки срібних порожнистих колодочок (т.з. “рясни”) - 2 з ланцюжками та 2 з кільцями, 2 срібні сережки київського типу. Усі прикраси були виготовлені у техніці тиснення та прикрашенні черньовим орнаментом [4].

Де зберігався скарб після знахідки – не вказано. Оскільки дослідження 1923 р. в Чернігові проводилися під егідою Всеукраїнської Академії Наук, вважалось, що матеріали скарбу надійшли у її розпорядження та зберігались у Києві. Але там речі не вдалось виявити і в дослідженнях їх визначали як втрачені [5]. За висловом М.Є. Макарової, “Они не дошли до нас и известны только по фотографии, с которой сделана прорись” [6].

Наукова цінність знахідок зі скарбу 1923 р. була обумовлена тим, що вони являли собою чудові зразки давньоруського мистецтва та ремісничої майстерності. Вивченням цих матеріалів займались такі відомі дослідники, як Г.Ф. Корзухіна, Б.О. Рибаков та Т.І. Макарова. Фахівці одностайно визначали іх як вироби Чернігівських майстрів, свідоцтво високого розвитку місцевої ювелірної справи [7]. А Б.О. Рибаков вважав прикраси зі складу скарбу частиною шлюбного вінчання [8].

Безумовно, вивчення за старими фотографіями та малюнками не можна вважати повністю науковим дослідженням. Але саме ці зображення дозволили врешті-решт знайти предмети скарбу вдруге, тепер уже в фондах музею.

У 80-ті роки ХХ ст., під час перевірки складу колекції з городища Княжа гора на Черкащині (розкопки М.Ф. Біляшівського 1891 - 1892 рр.) в Чернігівському історичному музеї (надалі ЧІМ) було виявлено колт, який за інвентарним описом визначався як "сережка" (Арх. 5 - 6/5). Порівняння з каталогом знахідок з городища [9] засвідчило, що цей предмет не входив до матеріалів розкопок М.Ф. Біляшівського. Внаслідок проведених розшукув, на підставі вивчення фотографій з публікації М.Є. Макаренка, вдалось ототожнити виявленій колт зі знайденим 1923 р. у Спаському соборі. Оскільки на початку ХХ ст. цілісне зберігання скарбів стало загальноприйнятою нормою, виникали підстави вважати, що й інші предмети зберігались у ЧІМ. Вірогідно, ці матеріали передали музею в зв'язку з тим, що місцева влада фінансувала розкопки, а співробітники ЧІМ (П.І. Смоличев, С.Г. Баран - Бутович та інші) брали в них активну участь.

Знайдений у фондах музею колт був у поганому стані. Збереглася лише одна стулка, частина шпеніків втрачена. Через усю стулку проходила тріщина. Колт був цілим лише завдяки кустарній реставрації. Зі зворотного боку його склеїли з допомогою тканини. Це не давало великої надії відшукати інші речі зі складу скарбу. Вони могли взагалі не дійти до нашого часу.

Трохи згодом вдалось визначити і другий колт зі скарбу У колекції, яка містила випадкові знахідки на Чернігівщині довоєнного часу, знаходились дрібні (розміром до 0,5 см.) уламки якоїсь срібної прикраси (Інв. № Арх. 16 - 18/16). Уламки були запаяні в скляний планшет. У 1990 р. реставратор О.М. Григор'єва вилучив іх з планшету. З'ясувалось, що це фрагменти стулки другого колту зі Спаського собору. У тому ж році обидві прикраси були відреставровані в Москві. Відзначимо, що вдалось відтворити і фрагментований колт.

Визначення у складі колекції "Випадкові знахідки на Чернігівщині" колта зі скарбу 1923 р. дозволило пов'язати з цим комплексом і колодочки для рисен. У колекції був планшет з нашитою на нього низкою - ряснами та окремі вироби (Інв. №№ Арх. 16 - 21/16 - 11 од., Арх. 16 - 22/16 - 5 цілих та 7 ф-тів). Колодочки, подібно до колтів, були у поганому стані. Помітно, що зі складу низки збереглася лише частина. Так, кожна колодочка була нашита на планшет окрім шовковою ниткою. Десять гнізд на сьогодні порожні - закріплені колись там речі втрачені.

Прикраси були того ж типу, що і знайдені М.Є. Макаренком. Але, оскільки подібні вироби досить часто зустрічаються у "Подніпров'ї", відносити їх до складу скарбу 1923 р. можна тільки з певними зауваженнями.

Ці ж міркування не дозволяють визначити сережки київського типу серед серії подібних речей (Інв. № Арх. 5 - 6/5 - 20 од.), які знаходяться у ЧІМ.

Стан визначених предметів та наявна на сьогодні інформація дозволяють припустити, що інші речі зі складу скарбу не збереглися.

Постає досить закономірне питання: коли та за яких обставин були депаспортизовані, поламані та втрачені речі зі скарбу, знайденого у Спаському соборі 1923 р.?

У історії ЧІМ, на жаль, було вдосталь неприємних подій, які могли призвести до

цього.

У 1932 р. музей (у повному та найгіршому розумінні цього слова) викинули з приміщення. Там розмістився обком партії. На новому місці матеріали довгий час "зберігались", скидані в купу в вестибулі та на подвір'ї [10].

На початку війни в евакуацію вивезли лише частину фонду. Деякі колекції (серед іншого і археологічні) залишилися в приміщенні музею. Воно було знищено під час бомбардування.

Вагон з евакуйованими колекціями загубився і потрапив не до Уфи, як належало, а до Оренбурга. Під час реевакуації вагон загубився знову. Згодом його відшукали на запасній колії в Чернігові. На цей час невідомі особи зламали двері, потрошили ящики з речами, частину експонатів зірвали з планшетів, на яких вони зберігались згідно прийнятому у ЧІМ порядку. Наявність експонатів після цього належним чином не перевіряли. Їх перевезли до нового приміщення музею, а речі з дорогоцінних металів (серед них, вірогідно, і прикраси зі скарбу 1923 р.), вмістили у окремий сейф. Опис цих речей не склали [11].

Пізніше, за незрозумілих обставин, зникла облікова документація. Нову документацію складали у 1946–1948 рр. Оскільки у ЧІМ на той час не було фахівців з відповідною кваліфікацією, багато предметів були визначені невірно. На той час більшу частину речей зняли з планшетів (між іншим і тоді, коли видули коштовності для окремого зберігання). Їх не задокументували відразу. Оскільки через втрату старих облікових документів інформація щодо джерела надходження зберігалась тільки на етикетках планшетів, це привело до депаспортизації багатьох експонатів [12].

Безлад у визначенні речей, розрізне зберігання предметів зі складу скарбу, сліди кустарної реставрації та консервації дозволяють пов'язати це зі згаданими вище подіями 1941–1948 рр. Саме у цей час археологічні колекції ЧІМ постраждали найбільше.

Література

1. Уваров А.С. Что должна обнимать программа для преподавания Русской Археологии и в каком систематическом порядке должна быть распределена эта программа // Труды III Археологического съезда – ТI – С 22.
2. Звагельський В.Б. Про дослідження Чернігівського Спаса у 1923р // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів, 1992. – С. 68 – 69.
3. Макаренко М. Біля Чернігівського Спаса (Археологічні досліди року 1923) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С 190.
4. Макаренко М.Є. Чернігівський Спас // Археологічні досліди року 1923 – К., 1929. – С 26, 72 – 76.
5. Корзухіна Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв. – М. – Л., 1954. – С. 138.
6. Макарова Т.И. Черневое дело Древней Руси – М., 1986. – С 52.
7. Корзухіна Г.Ф. Вказані праці – С 69; Макарова Т.И. Вказані праці – С 52.
8. Рыбаков Б.А. Прикладное искусство и скульптура // История культуры Древней Руси. – М., – Л., 1951. – Т. II. – С 429, 430.
9. Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського – К., 1898.
10. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20 – 90 – ті роки // Родовід. - 1996. - №2. – С. 50.
11. Черненко О.Є. Доля археологічної колекції Чернігівського історичного музею у 40 – х рр XX ст // Скарбниця української культури – Чернігів, 1996. – С 29 – 30.
12. Черненко О.Є. Історія формування колекції Шестовицького могильника // Музейні читання. Матеріали наукової конференції. – К., 2000. – 51 – 52.

Зміст

ФІЛОЛОГІЯ

Самойленко Г. В.	
Творчість П. П. Білецького-Носенка	3
Арват Н. Н.	
Описання як компонент структури текста (повесть Гоголя "Тарас Бульба")	7
Луцідова Е. М.	
Меж двох миров: «Утоплениця» Гоголя и «Черный монах» Чехова	12
Пономаренко А. Ю.	
Фразологізми з демінутивним та аугментативним компонентом у художніх текстах (на матеріалі творів В. Шевчука)	21
Ролік А. В.	
Муки перекладацькі (до питання про причини перекладацьких помилок)	26

ІСТОРИЯ

Кириленко С. О.	
Проблема походження Русі: чи можна прийти до спільног зnamennika?	33
Кириленко С. О.	
До питання витоків Причорноморо-Азовської теорії походження Русі.....	40
Желіба О. В.	
Чи було козацтво найслабшою ланкою держави Богдана Хмельницького? ..	45
Доманова Г. С.	
Актові книги Чернігівського магістрату	48
Дубченко Г. М.	
Чому не реалізувався націотворчий потенціал українського старшинсько-шляхетського автономізму?	52
Гончаренко А. В.	
Сепаратистський рух боснійських мусульман у другій половині XVII – 50-х рр. XIX ст.	56
Кухарук О. В.	
Поширення рекрутської повинності на українські землі у XVIII – першій половині XIX ст.	59
Луговий О. С.	
Історична еволюція кримінальних покарань: вітчизняний досвід	63
Круленко О. В., Ларінова Т. В.	
Регіональна політика Російської імперії: стимул чи гальмо економічного розвитку українських земель у II половині XIX ст.?	68
Ростовська О. В., Дудар О. В.	
«Козацький міф»: романтична утопія чи реальний план дій?	72
Самойленко О. Г.	
Українські студії в науковій спадщині вчених-істориків Ніжинської вищої школи (кін. XIX – 20-ті рр. ХХст.)	76
Кривобок О. П.	
Що зумовлювало участь студентів у революції 1905-1907 років: матеріальні чи соціально-психологічні фактори? (На прикладі ніжинського студентства)	84

<i>Крилошина Б</i>	
Військові дії першої світової війни у 1914-1916 р.р. на території України у сучасній вітчизняній історіографії	86
(середина 80-х-90-і роки ХХ століття)	
<i>Мацякія П. П.</i>	
Спогади Т. Масарика про початок Першої світової війни.....	96
<i>Оніщенко О. В.</i>	
Жіноче обличчя революції: уявне чи реальне.....	99
<i>Владимирова Н. А.</i>	
Радянська влада в Чернігові в 1917-1918 роках: демократія чи авторитаризм	103
<i>Острянко А. М.</i>	
Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому?	110
<i>Шевченко А. Ю.</i>	
М.Н.Петровський: представник офіційної науки чи об'єктивний історик ?	112
<i>Овдієнко П. П., Потапенко М. В.</i>	
Біля витоків українського лівого радикалізму: історичний портрет Л. Бочковського	118
<i>Овдієнко П. П.</i>	
Драма селянської демократії: коли і чому розпалася українська селянська спілка	125
<i>Гай-Нижник П. П.</i>	
Робітничі профспілки, роботодавці і гетьманський уряд: історія трибічного конфлікту і досвід незавершеної розв'язки	131
<i>Турченко Г. Ф.</i>	
“Восний комунізм”: більшовицький експеримент чи продовження політики царського уряду? (На матеріалах Півдня України).....	142
<i>Ігнатуша О. М.</i>	
Національна модернізація православної церкви за часів української революції 1914 – 1920 рр.: відгук на кризу чи крок до розколу?	150
<i>Галамай О. М.</i>	
Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля у 20-х роках ХХ століття	159
<i>Циба В. М.</i>	
Українізація: вимушений компроміс чи провокація влади?	164
<i>Коляструк О. А.</i>	
До питання про діякі стереотипи у дослідженні політики українізації (20-30-ті рр. ХХ ст.)	167
<i>Журба М. А.</i>	
Міжнародна “Червона допомога” в українському селі: стереотипи і історична дійсність	171
<i>Брага К. М.</i>	
Соціально-економічні конфлікти на промислових підприємствах України та роль профспілок у їхньому врегулюванні у 1921-1929 рр.....	176
<i>Воронко О. Г.</i>	
Демографічні процеси в містах України середини 20-х рр. ХХ ст. (за підсумками Всеосоюзного перепису населення 1926 р.)	186

<i>Довбня О. А.</i>	
Судові переслідування селян в Україні у 1930–1932 рр.: трагічні сторінки вітчизняної історії.....	190
<i>Лутай М. Є.</i>	
Польська організація військова на Житомирщині: міф чи реальність? ...	194
<i>Патриляк І. К.</i>	
До проблеми участі батальйону "Нахтигаль" у знищенні львівської інтелігенції та єврейського населення.....	198
<i>Горбуков Є. Г.</i>	
Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля півдня України в роки німецько-румунської окупації. З ким і проти кого?	204
<i>Кушнір П. Т.</i>	
Позиція ООН: як рештається арабо-ізраїльський територіальний спор..	219
<i>Состаленко В. О.</i>	
"Хрущовізм" – як соціально-політичне явище в історії України	224
<i>Дмитрук В. І.</i>	
Хто ж винен у ліквідації української греко-католицької церкви на Закарпатті?	227
<i>Григорчук П. С., Романюк І. М.</i>	
Рух тридцятисічників в Україні: Союзницька допомога селянству чи чергова політична кампанія?	233
<i>Гузенков С. Г.</i>	
Метричні книги: недооцінений різновид масових джерел (інформативний аспект). Введення у науковий обіг поняття «масові джерела»	236
<i>Бойко О. Д.</i>	
Демократизація як фактор суспільних трансформацій в Україні у добу перебудови	246
<i>Бойко О. Д.</i>	
Місце і роль гласності у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні у добу перебудови	251
<i>Половко І. В.</i>	
Яким є рівень правової свідомості сучасної української молоді (за матеріалами соціологічного дослідження)?	261
ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ	
<i>Кедун І. С.</i>	
Історична топоніміка Новгород-Сіверського: домінування старого чи модерну?	266
<i>Белая А. С.</i>	
Белорусы на Черниговщине: из истории научных и культурных связей	269
<i>Шапоренко В. В.</i>	
Сокиринці у творчості художника-пейзажиста О. Я. Волоскова	273
<i>Ципляк Н. О.</i>	
З історії педагогічної підготовки учнів Чернігівської духовної семінарії	277
<i>Ткаченко В. В.</i>	
Громадська діяльність П.С.Коробки	281

<i>Чуткій А. І.</i>	
Михаїло Максимович і Микола Дашкевич: проблема тягості наукової традиції в Університеті Св. Володимира	284
<i>Кочергін І. О.</i>	
Визначна роль О.М.Поля в економічному та культурному піднесенні Придніпровського краю	290
<i>Старков В.</i>	
Олександр Малинка і його фольклорно-етнографічні дослідження	293
<i>Шкварець В. П.</i>	
Ілля Львович Борщак повертається в Україну.....	298
<i>Дмитренко А. П.</i>	
Київське юридичне товариство в 1877-1884 роках: проблема об'єктивності його діяльності в оцінках вченими-юристами О.Ф. Кістяківським та Д.І. Піхном	302
<i>Махорин Г. Л.</i>	
Благодійницька діяльність у XIX - на початку ХХ століття	307
<i>Боровик А. М.</i>	
З історіографії проблем українізації загальноосвітніх шкіл 1917-1920 pp.	312
<i>Адамович С. В.</i>	
Загальна українська культурна рада (1915 – 1918 pp.): невідома сторінка з історії українських культурно-освітніх організацій	315
<i>Самойленко С. Г.</i>	
Праця чернігівських вчених про культуру	319
<i>Голець В. В.</i>	
Кооперативна освіта Північного Лівобережжя України в умовах непу (1921 – 1928 pp.)	322
<i>Баронков О. Г.</i>	
Освітня політика українських урядів щодо національних меншин у період національно-визвольних змагань (1917-1920 pp.): пошук оптимальних моделей чи тиск політичної кон'юктури?	326
<i>Зозула С. Ю.</i>	
Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х роках ХХ ст.?	333
<i>Ляшенко Т. В.</i>	
Роль громадсько-культурних товариств у розвитку музичної освіти на Чернігівщині (перша третина ХХ ст.)	335
<i>Пашенко В. О.</i>	
Чи все ми знаємо про Ярослава Галана?	339
АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ТА ЗНАХІДКИ	
<i>Казаков А. Л.</i>	
Гончарні клейма XII-першої половини XIII ст. з Чернігівського "передгороддя"	350
<i>Рахно О. Я.</i>	
Чи був статистик Олександр Русов археологом?	352
<i>Черненко О. Є.</i>	
Яка доля Чернігівського скарбу 1923 р.?	363

Підписано до друку 18.12.2002 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Наклад 100 прим. Замовлення №310.

Тов. "Наука-Сервіс", тел. (04631)2-40-51